هاجی سرزاهد کهرنمی

یوسوپ خاس هاجپ

1ـ قسم (2)

图书在版编目(CIP)数据

玉素甫·哈斯哈吉甫/阿吉米尔扎依提·克力木著.
乌鲁木齐:新疆人民出版社.2001.2
ISBN 7-228-06340-6/1.2327

Ⅰ.玉... Ⅱ.阿... Ⅲ.长篇小说—中国—当代—
维吾尔语(中国少数民族语言) Ⅳ.1247.5

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2001)第 02039 号

责任编辑:苏里坦·阿西木
责任校对:瓦力

玉素甫·哈斯哈吉不甫(维吾尔文)
长篇小说
第一部 (2)
阿吉米尔扎依提·克力木 著

新疆人民出版社出版
(乌鲁木齐市解放南路 348 号 邮编 830001)
新疆各地新华书店经销
新疆汉尔通(MORTOM)印刷有限责任公司印刷
850×1168 毫米 32 开本 印张 12.875
2002 年 12 月第 1 版 2002 年 12 月第 1 次印刷
印数:1—5000

23.00 元 قوللاپ كەلكەنىدى. ئىنالچۇق تىكىن
电话:0991—2881874

ئون بەشىنچى باب

مەلىكۇل مەشرىق ھۇزۇرىدا

1

بامدات نامىزىنى مەسچىتتە ئوقۇپ چىققان رەيھانىدىن ئۆيدىكىلەر بىلەن چاينى ئىچتى — دە، كىيىملىرىنى يۆتكەپ ھويلىغا چىقتى. پىشايۋان ئالدىدا يۇسۇپ ئۇنى كۈتۈپ تۇراتتى. ئۇ بېشىغا بادام بۆك، ئۇچىسىغا قايرىما ياقىلىق كەمزۇل ئۇستىدىن سېرىق يوللۇق بەقەسەم تون كىيگەن ئىدى. رەيھانىدىن بوي تارتىپ چوپچوكلا بولۇپ قالغان ئوغلىغا قاراپ زوقلىنىپ تۇرۇۋېدى، يابىرا چىقىپ:

— ئەمدى يىگىت بولۇپ قالدىڭ، ئوغلۇم. بويىنىدىق ئېسىۋالساڭ ھەم سالاپەتلىك كۆرۈنسەن، ھەم سوغۇق ئۆتۈپ كېتىشتىن ساقلىنىسەن، — دەپ ئېلىپ چىققان بويىنىدىقنى ئېسىپ قويدى، — قارا، شۇنداق ياراشتى.

يۇسۇپنىڭ ئاق — سۇزۇك چېھرىدە تەبەسسۇم پەيدا بولدى.

— رەھمەت، ئابا.

— مەلىكۇل مەشرىققە ھېنىگىدىنمۇ سالام ئېيتقىن، — دېدى زەمۇران ئانا بىلەن ھويلىغا چىققان بەكتۆمۇر. ئۇ، نەۋرىسىنىڭ بوي[illegible] ئوغلىنى كۈمۈش ساپلىق

— تەڭرىم بۇغرا قاراخان ئالدىدا سىلەرنى يەرگە قاراتمىغاي، دەرىجەڭلەرنى ئۆستۈن، ھۆرمىتىڭلارنى زىيادە قىلغاي. ئامىن!

— ئامىن!— ھەممە دۇئاغا قول كۆتۈردى.

ئادار، يارۇقلار ئاتلارنى ئېلىپ كەلدى. ئۇلار ماڭغاندا، قىزىرىپ گۈلخان بولغان ئۇيغۇقتىن كۈنمۇ كۆتۈرۈلۈپ چىقتى.

بۇ، يۈسۈپنىڭ ئوردىغا ئۇچىنچى قېتىم بېرىشى ئىدى. دەرۋازا، ئىشىكلەردىكى بۆرە، بۇغرا، ئۆكۈز، ئارسلان، قاپلان، ئەجدىھانىڭ سۈرەتلىرى تامامەن ئۆچۈرۈۋېتىلىپ، ئويما، كۆپ-تۈرمە نەقىشلەر چېكىلگەنىدى. بۇرۇنقى سۈر، ھەيۋەتتىن ئەسەر قالمىغانىدى. ئەمما بۇ، كىشىلەرگە ئازادىلىك، ئەمنىلىك ھېس قىلدۇراتتى. نېمە ئۈچۈن شۇنداق بولىدىغانلىقى يۈسۈپكە چۈ-شىنىشلىك بولغاچقا، «ئىنسانلار ئۆزلىرىنىڭ ھايۋانلاردىن ئۈس-تۈن تۇرىدىغانلىقىنى بىلىپ يەتكەندىلا، ئاندىن ئاڭلىق ھېساب-لىنىدۇ، ئىنسان ئاڭلىق بولمىسا، ھايۋاندىن پەرقى بولماي قالىدۇ. بۇغرا قاراخان بۇنى چۈشىنىشىمىزگە يول ئېچىپ بە-دى، بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭغا تەشەككۈر ئېيتىشلا كۇپايە قىلمايدۇ» دەپ ئويلىدى. ئۇ ئاتىسى بىلەن ئوردىنىڭ خىشلىق يولىدا پىيادە كېتىۋاتاتتى، ئاتلارنى ئادار، يارۇقلار ئاتخانىغا ئېلىپ كېتىشكەنىدى.

ئۇلار دىۋانخانىغا كىرىپ، بۇغرا قاراخاننىڭ كېلىشىنى كۈتۈپ ئولتۇرۇشتى. بۇ مەرمەر تۈۋرۈكلۈك كاتتا ئىشخانىدا ئوردا ئەربابلىرى دۆلەت ئىشلىرىنى بېجىرەتتى. رەھبانىدىن يۈز-رۇش باشى بولغانلىقىدىن ئۇلارنى نازارەت قىلاتتى. تۇغانخان سانى سەمەرقەنتكە كەتكەندە نائىب ئىلىكخان بولغان ئىنالچۇق تېكىن ھازىر دىۋانبېگى بولغانىدى. ئۇ دىۋاننىڭ كۈندىلىك ئىشلىرىنى باشقۇراتتى، رەھبانىدىن بىلەن بىقىن ئىدى، ئۇنى ئېھتىياتچانلىق بىلەن قوللاپ كەلگەنىدى. ئىنالچۇق تېكىن

رەيھانىدىنىنىڭ بىر خۇشچىراي ئۆسمۇر بالا بىلەن كەلگىنىنى كۆرۈپ، ئەجەبلەنگەن ھالدا ئالدىغا كېلىپ ئۇلار بىلەن سالامـلاشتى. يۇسۇپنىڭ تەۋەززۇ بىلەن قوللىرىنى كۆكسىگە ئېلىپ تۇرغىنىغا مەستلىكى كېلىپ:

— بۇ ئەدەپلىك يىگىت كىم بولىدۇ؟ — دەپ سورىدى.

— ئوغلۇم بولىدۇ، ئەمرى دېۋان.

— قانىتىڭىز ئىكەن ـ دە، يۇغرۇش باشى.

— شۇنداق، ئەمرى دېۋان، ئۇ مېنىڭ تايانچىم، ئىزباسارىم.

ئىنالچۇق تىكىنىڭ سوئال نەزىرى بىلەن قارىشىنىڭ مەنىسىنى چۈشەنگەن رەيھاننىڭ كېلىشىۋەبنى ئاشكارىلىدى:

— بۇغرا قاراخان ھەزرەتلىرىنىڭ ئوغلۇم بىلەن كۆرۈشكۈسى بار ئىكەن، شۇڭا ئېلىپ كېلىۋىدىم. ئېتى يۇسۇپ.

— مۇبارەك بولسۇن، مۇبارەك بولسۇن، بۇ بالىنىڭ بۇغرا قاراخان بىلەن تونۇشلۇقى بار ئىكەن ـ دە. ياش تۇرۇپ، ئەجەب... چىرايىدىن كەلگۈسىدىكى بوگۇ بىلگەنىڭ سىماسى كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ. ئاللا ئۆز پاناھىدا مۇرادىغا يەتكۈزگەي!

— رەھمەت، ئەمرى دېۋان.

شۇ چاغدا ئىشىكتىن كىرىپ كەلگەن بۇغرا قاراخان يۇسۇپ قادىرخان ئۇلارنىڭ پارىڭىنى ئۇزۇپ قويدى.

ھەممەيلەن قول قوۋۇشتۇرۇپ ئۇنىڭغا تەزىم بەجا كەلتۇردى. رەيھاننىڭ يۇسۇپنى يېتىلىگەن ھالدا ئالدىغا بېرىپ سالام بەردى:

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم مەلىكۇل مەشرىق. تەڭرىم قۇتلۇق قەدەملىرىنى سائادەت ئىشىكىنىڭ ئاچقۇسى قىلىپ بەرگەي.

— بۇغرا قاراخان ئاتا، ئالىيلىرى بىلەن يەنە دىدار كۆرۈشتۇرگەن تەڭرىمدىن مىننەتدارمەن، — دېدى يۇسۇپمۇ

جاراڭلىق ئاۋاز بىلەن.

يۇغرۇش، سۈباشىلار بۇ ئۆسمۈرنىڭ جۈرئىتىگە، پاساھىتىگە قايىل بولۇشۇپ باشلىرىنى لىڭشىتىپ قويدى.

— مەنمۇ تەڭرىمدىن مىننەتدارمەن، بالام. ئۆسۈپ كاتتا يىگىت بولۇپ قاپسەن، تەڭرىم بېشىڭنى ئاسمانغا يەتكۈزسۇن. قېنى، بۇ ئالىپ بىلەن كۆرۈشكىن. ئېتى ئىبراھىم تىكىن، جىيەن ئوغلۇم بولىدۇ، يەنە بىر ئېتى بۆرە تىكىن.

يۈسۈپ بېشىغا دۇبۇلغا، ئۇچىسىغا ساۋۇت كىيىپ گۈرزە كۆتۈرۈۋالغان بويىلۇق يىگىتكە قول ئۇزاتتى.

— مەلىكە ئادىرا ئابامدىن تەرىپىڭىزنى ئاڭلاپ دىدار كۆرۈشۈشنى ئارزۇ قىلىپ كەلگەنىدىم.

— مەن سىز توغرۇلۇق ئاڭلىمىغان ئىكەنمەن. ئېتىڭىز نېمە؟ — بۆرە تىكىن قولىنى بېرىپلا قايتۇرۇۋالدى.

— يۈسۈپ.

بۇغرا قاراخان ئۇلارنى ئىستىراھەت خانىسىغا باشلاپ كىردى. ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلىپ، مۇلازىملارغا شەربەت كەلتۈرۈشنى بۇيرۇدى.

يۈسۈپ، بۇغرا قاراخاننىڭ يېنىدا گۈرزە بىلەن قىلىچىنى تىزىغا تۇغرىسىغا قويۇپ ئولتۇرغان بۆرە تىكىنگە سەپسالدى: بۆرە تىكىننىڭ كۆزلىرى چوڭ، غەلىتە، قارىمۇ ئەمەس، چېقىرمۇ ئەمەس، قىزغۇچ — كۆك بولۇپ، بىنەپشە رەڭ ئۇچقۇن چېچىلىپ تۇراتتى. ئەگىم قاشلىرى، خەت تارتقان بۇرۇتلىرى قۇدۇزدەك قارا ئىدى. ئېگىكى ئۇچلۇق، يۇزى سوزۇنچاق بولۇپ، ساقال بېسىپ كەتكەنىدى، بۇ چاغقىچە تىغ تەگمىگەندەك قىلاتتى، تۇرقىدىن كۈچتۈڭگۈر ئىكەنلىكى چىقىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ تەلەتى سوغۇق ئىدى، قارىغان كىشىنى سۈر باساتتى. بۆرە تەكىن يۈسۈپكە مەنسىتمەسلىك نەزىرى بىلەن شۇنداقلا قاراپ قويدى.

— بۆرەتىكىن دېگەن نامىڭىزغا يارىشا جاسارەتلىك ئۇ-
كەنسىز، قىياسىم توغرا چىقتى،— دېدى يۈسۈپ.
بۇغرا قاراخان بىلەن رەبھانىدىن كۆز سوقۇشتۇرۇۋېلىپ،
ئۇلارنىڭ پارىڭىغا سەما بولۇپ ئولتۇردى.
— سىز جەڭگە قاتناشقانمۇ، بەگيۈسۈپ؟
— ياق، مەدرىسىدە ئوقۇۋاتىمەن.
— تالىپ ئىكەنسىز — دە.
— شۇنداق، شاھزادە.
— مەنمۇ مەدرىسىدە ئىككى يىل ئوقۇغان، كېيىن ئوقۇ-
غۇم كەلمەي، شىكار قىلىش بىلەن بولۇپ كەتتىم، جەڭ ماھارد-
تىنى ئىگىلىدىم، قىلىچۋازلىق، گۈرزە ئۇرۇشتا ماڭا ھېچكىم تەڭ
كېلەلمەيدۇ.
— ھېنىڭ ئوقۇپ بوگۇ بىلگە بولغۇم بار، جەڭ قىلغۇم
يوق.
بۆرەتىكىن قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى، بۇ كۈلگە رازىمەنلىك
كۈلكىسى بولماستىن، مەسخىرە كۈلكىسى ئىدى. ئۇنىڭ قىسىل-
غان كۆزلىرىدىن بىنەپشە رەڭ ئۇچقۇنلار چاچراپ، يۈز —
بويۇنلىرىدىكى مويلار تىكەنلىشىپ كەتتى. چىرايى قورقۇنچلۇق
تۈس ئالدى، بەجايىكى بۆرىگە ئوخشاپ قالدى.
— بوگۇ بىلگە جەڭ قىلالمايدۇ، ئادەم ئۆلتۈرەلمەيدۇ،
شەھەر ئالالمايدۇ، ھا — ھا — ھا...
— بەس، ئىبراھىم،— دېدى يۈسۈپ قادىرخان،—
بوگۇ بىلگە قان تۆكۈشنى، شەھەرلەرنى ۋەيران قىلىشنى خالد-
مايدۇ. ئىنسانلارنى تىنچ، خاتىرجەم تۇرمۇشقا ئېرىشتۈرۈشنى
خالايدۇ، بۇ جەھەتتە سەن يۈسۈپتىن ئۆگىنىشىڭ كېرەك.
— ھېنىڭ ئارزۇيۇم بوگۇ بىلگە بولۇش ئەمەس، بۇغرا
قاراخان بولۇش!— بۆرەتىكىن ئالدىدىكى بىر جام شەربەتنى
كۆتۈرۈپلا ئىچىۋەتتى.

— بۇغرا قاراخان بولۇش ئۇچۇن، ئاۋۋال بىلىك ئۆگىنىپ دۇنيانى بىلىش، ئۆزىنى بىلىش كېرەك، ئاۋامنى قەدىرلەشنى ئۆگىنىۋېلىش زۆرۈر، شاھزادە. بۇنىڭ ئەكسىچە بولغاندا، بۇغرا قاراخان بولغىلى بولمايدۇ، بولغان تەقدىردىمۇ ئاغدۇرۇلۇپ كېتىدۇ.

— سىز ئۆگەتمەي قويۇڭ، قانداق قىلىشنى ئۆزۈم بىلىمەن!

— بولدى، تالاشما ئىبراھىم. يۈسۈپنىڭ سۆزلىرىنى ئويلاپ كۆر،— دېدى بۇغرا قاراخان. ئاندىن رەيھانىدىنغا قاراپ «مانا كۆردىڭىزمۇ، بۇ ئىككى ياش بىر — بىرىگە يول قويىدىغاندەك ئەمەس» دېگەن مەنىدە باش چايقاپ قويدى.

— ئالىيلىرى، مەلىكە ئادىرا خېنىم ئوردۇكەنتتىمۇ، يېڭى ھىسارىدىمۇ؟— سورىدى رەيھانىدىن سۆز يۆتكەپ. ئۇنىڭ بۇ توغرۇلۇق بىلگۈسى، ئوغلىنىمۇ خەۋەردار قىلغۇسى بار ئىدى. يۈسۈپنىڭ قۇلاقلىرى دىڭ بولدى.

— ھەمشىرەم ھازىر يېڭى ھىساردا ئىستىقامەت قىلىۋاتىدۇ. مەن سەمەرقەنتكە ئاتلىنىشتىن بۇرۇن ئىبراھىم تېكىن بېرىپ كۆرۈشۈپ كەلگەنىدى، ئوبدان تۇرۇپتۇ. شۇنداقمۇ بالام؟— بۇغرا قاراخان ئۇنىڭغا قارىدى.

— ناھايىتى ئوبدان تۇرۇپتۇ، قاراخان ئاتا،— دېدى بۆرەتېكىن. ئۇنىڭ سۆزىدىن چېھرىدە كۈلكە پەيدا بولدى. بايىقى جىددىيلىك ۋۇجۇدىدىن كۆتۈرۈلۈپ مۇلايىملىشىپ قالدى،— مەلىكە ئابام پات ئارىدا دۇئا — تەلەپتىن پارىغ بولۇپ، بۇ ئەتراپتىكى چۆللۈكتە ماكانلىشىمەن، قۇزغۇنلىرىدۇغا قايتمايمەن، دېدى. مەن ئىلاجسىز يېنىپ كەلدىم. قۇم بارخانلىرى ئۇراپ تۇرغان مازارىدا قانداقمۇ تۇرغۇسى كېلىدىغاندۇ، بىلمىدىم.

— مەلىكە بۇ دۇنيا بىلەن ئالاقىسىنى ئۈزۈۋەتكەن، بالام. ئۇ ئۆزىنى ئۇ دۇنياغا تەئەللۇق دەپ قارايدۇ، شۇڭا قۇملۇق

چۆلده ئۆزىنى تەڭرىگە يېقىن ھېسابلايدۇ، ــ بۇغرا قاراخان ئېغىر تىندى. ئۇ بۆرەتىكىنىنىڭ مەلىكە ئادىرانى ئانا ئورنىدا كۆرۈپ قەدىرلەيدىغانلىقىنى ئۇنىڭ ھازىرقى ھالىتىدىن تېخىمۇ ئېنىق بىلدى. بولمىسا، شۇنداق قوپال مىجەزلىك بۇ بالا ئۇنىڭ ئېتىنى ئاڭلاپلا مۇلايىملىشىپ قالارمىدى؟

يۈسۈپ ئۇنىڭ سوغۇق مۇئامىلىسىنى شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ كۆڭلىگە ئالمىدى. «مەلىكە ئابام پادىشاھلارغا ئىنساپ تىلەپ ئىستىقامەت قىلىۋېتىپتۇ، بۇنى بۆرەتىكىن چۈشىنەمدىكىن؟ نېمىلا دېگەنبىلەن قوپال، كۆرەڭ بولسىمۇ، ئوچۇق ــ يورۇق، كۆڭلىدىكىنى يوشۇرمايدىغان قارام يىگىت ئىكەن. ھۆكۈمران بولۇشقىلا ئىنتىلىدىكەن. بۇنداق ئادەملەرنىڭ باغرى قاتتىق كېلىدۇ، دوستلاشماق قىيىن...»

ــ «بۇغراخان مەدرىسى» دە ئوقۇش، ئوقۇتۇش ئىشلىرى قانداق كېتىۋاتىدۇ، بالام؟

يۈسۈپ قادىرخاننىڭ بۇ سوئالى يۈسۈپنى خىيالدىن ئۆزىگە كەلتۈردى. ئۇ قوللىرىنى كۆكسىگە ئېلىپ جاۋاب بەردى:

ــ تالىپلار كۆپرەك بىلىك ئىگىلەشكە تىرىشىۋاتىدۇ. ئۇستازلار دەرسىنى ياخشى تەييارلاپ، بىلگىنىنى ئايىماي تەقدىم قىلىۋاتىدۇ. ئۇستازلارمۇ، تالىپلارمۇ ئالىيلىرىدىن ناھايىتى مىنەتدار، بۇغرا قاراخان ئاتا.

ــ مەندىن ئەمەس، سەندىن مىننەتدار بولۇشى كېرەك. ئەگەر سەن قارىيخانىنى مەدرىسە قىلىش توغرۇلۇق ماڭا تەلەپ قويمىغان بولساڭ «بۇغراخان مەدرىسى» دۇنيادا بەرپا بولمىغان بولاتتى.

ــ ياق، بۇغرا قاراخان ئاتا. مەدرىسە قۇرۇش بىرلا ھېنىڭ تەلىپىم ئەمەس، مىڭلىغان بالىلارنىڭ تەلىپى. شۇڭا بۇ تەلىپىمىزنى ئورۇندىغان ئالىيلىرىدىن مىننەتدار بولغىنىمىز دۇرۇس.

— سېنى كىچىك بالا دېسە، كۆرمىگەن ئادەم ئىشەنمەيدۇ، يۇسۇپ. چوڭ كىشىدەك پىكىر قىلىدىغان بولۇپ كېتىپسەن. سېنى تەربىيىلىگەن ئۇستازلارغا ئوردۇكەنتكە كەتكۈچە سالام بېرىپ كەلمىسەم ۋىجدانىم ئالدىدا ئىزا تارتىپ قالغۇدەكمەن.

چاقچاق ئارىلاش قىلىنغان بۇ گەپ يۇسۇپنى سۆيۈندۈرۈۋەتتى:

— مەدرىسكە قەدەم تەشرىپ ئەتسىلىرى، ئۇستازلارنىڭ مۇ، تالىپلارنىڭمۇ بېشى ئاسمانغا يەتكەن بولاتتى، بۇغرا قاراخان ئاتا.

— يەنە قانداق تەلىپىڭ بار، بالام؟

— مېنىڭ تەلىپىم — دۇنيادا جەڭ بولمىسا.

— تەڭرىم، بۇ تىلىكىڭگە يەتكۈزسۇن بالام.

بۆرەتىكىنىڭ گۆشلۈك قاپىقى تۇرۇلدى، چاچ — ساقاللىرى تىكەنلەشتى:

— ھەممە ئادەم بوگۇ بىلگە بولۇپ، دۇنيادا جەڭ بولمىسا، ئالىپ، قەھرىمانلار قانداق مەيدانغا كېلىدۇ؟ پادىشاھ قانداق مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ؟

يۇسۇپ سۆزلەيمۇ، دېگەن مەنىدە بۇغرا قاراخانغا قارىدى. ئۇنىڭ بۇ قارىشىنىڭ مەنىسىنى چۈشەنگەن يۇسۇپ قادىرخان سۆزلە، دېگەن مەنىدە كۆز ئىشارىسى قىلدى. رەيھانىدىنمۇ باش لىڭشىتتى.

— ھەممە ئادەمنىڭ بوگۇ بىلگە بولۇپ كېتىشى ناتايىن، شاھزادە، ھەم مەڭگۈ ئۇنداق بولمايدۇ. ئەمما يىلسېرى بوگۇ بىلگەلەرنىڭ سانى كۆپەيسە، نادانلارنىڭ سانى ئازىيىپ بارىدۇ. ئادەملەرنىڭ تىنچ — ئامانلىق ۋاقتى ئۇزىراپ، جەڭگە — جېدەل ۋاقتى قىسقىرايدۇ. قەھرىمان — ئالىپلار جەڭگاھلاردىلا بارلىققا كەلمەي، تىنچ شارائىتتىمۇ بارلىققا كېلىدۇ. ئۇلار تۆھپىكارلار،

خالىس خىزمەت قىلىشنى شەرەپ بىلىدىغانلاردۇر! ياخشىلىق قىلىشنى خۇشاللىقىم، سائادىتىم، دەپ قارىغۇچىلاردۇر! يېتىم — يېسىرلارنىڭ بېشىنى سىلىغۇچى، موھتاجلارنىڭ ھاجىتىنى راۋا قىلغۇچىلاردۇر!— دېدى يۈسۈپ تەمكىن ھالدا راۋان سۆزلەپ.

— بارىكاللا، بارىكاللا، بالام. بۇ قىممەتلىك سۆزلىرىڭ بىلەن قارائىغۇ كۆڭلىمىزگە چىراغ يېقىۋەتتىڭغۇ،— بۇغرا قارا-خان يۈسۈپنى ئۆزىگە تارتىپ پېشانىسىگە سۆيىدى ۋە بۆرەتىكىنە-گە نەزىرىنى يۆتكەپ،— سەن بەك ساددا ئىكەنسەن، ئارسلا-نىم. كىتاب ئوقۇشقا خوشۇڭنىڭ يوقلۇقى، گۈرزە، قىلىچقا ھېرىسلىقىڭنىڭ ئاقىۋىتى سېنى مەنمەنچى قىلىپ قويۇپتۇ. بۇ-داق كېتىۋەرسەڭ بولمىغۇدەك. كىتابنى دوست تۇتقىن، يۈسۈپ-تىن ئۆلگە ئال،— دېدى.

بۆرەتىكىن كۈلۈۋەتتى.

— مەن مۇشۇ گۆدەك تالىپتىن ئۆلگە ئالامدىمەن،— ئۇ قولىدىكى شەربەت قۇيۇلغان جامنى مىجەپ داستە-خانغا ئاتتى — ده، يۈسۈپكە تەتۈر قاراپ دومسىيىۋالدى.

— پېقىر دېگەنلىرىمنى ئويدۇرۇپ چىقارمىدىم. «قۇرئان كەرىم» نىڭ تەپسىرىنى ئوقۇپ، دۇنيانى، ھاياتنى چۈشىنىشكە باشلىدىم. يۈزدىن ئارتۇق ھەدىسنى يادلىۋالدىم ۋە مەنمەنلىك، كۆرەڭلىكنىڭ ئىنسان ئۈچۈن زىيانلىق ئىكەنلىكىنى بىلىۋالدىم. فارابى ھەزرەتنىڭ «پەزىلەتلىك شەھەر كىشىلىرى توغرىسىدا» دېگەن كىتابىنى ئوقۇپ، تېرىشىپ بىلىم ئىگىلەپ نادانلىقتىن قۇتۇلغاندىلا، پەزىلەتلىك، ياراملىق شەھەر ئادىمى بولالايدىغا-نلىقىنى بىلدىم، بۇغرا قاراخان ئاتا. لېكىن بۇ ئۆگەنگەنلىرىم ئۆگەنمەكچى بولغانلىرىمغا نىسبەتەن تامچە، بەك ئاز، بەك ئاز،— يۈسۈپ، توغرا دېدىمۇ، دېگەندەك قىلىپ مېھرى بىلەن تىكىلىپ ئولتۇرغان ئاتىسىغا ئىللىق نەزەر تاشلىدى. رەيھانىدىن، بۇغرا قاراخان نېمە دەيدىكىن، دەپ زۇۋان

سۈرمەي باش لىگشىتىپ، ئوغلىنىڭ دېگەنلىرىنى تەستىقلىدى.
ـــ توغرا دېدىڭ، بالام. پىشىگىنا باققاندا ئۆگەنگەنلىرىڭ ئاز ئەمەس ئىكەن. بۆرەتىكىن راستىنلا سېنى ئۇلكە قىلىپ ئۆگەنسە بولغۇدەك.
ـــ نېمە دەۋاتىلا، بۇغرا قاراخان ئاتا. بىلمەكچى بولغاندىرىمنى ئاللا ماڭا بىلدۈرۈپ بولغان، بۇ تالىپ گۆدەكتىن ئۇلكە ئېلىپ ئۆمرۈمنى مەدرىسىدە ئۆتكۈزسەم قانداق بولىدۇ. مەن جەڭگاھتا توغۇلغان. بۆرىلەر ئارىسىدا ئۆسكەنمەن. مېنىڭ ئورنۇم مەدرىسە ئەمەس، ئوردا، ئالتۇن تەخت،ـــ بۆرەتىكىن چاچراپ تۇرۇپ ئىستىراھەتخانىدىن چىقىپ كەتتى.
ـــ بۇ بالا ئەركە چوڭ بولۇپ قالدى، يۇغرۇش، ئاتا ـ ئانىسى يوق دەپ مەيلىگە قويۇپ بەرگىنىمىنىڭ ئاقىۋىتى بۇ. بىراق ئۇ ناھايىتى قەيسەر. سەمەرقەنتتىكى جەڭدە ئاجايىپ باتۇرلۇق كۆرسەتكىنى ئېسىڭىزدىدۇ. ئۇ ھۆكۈمرانغا خاس جاسارەتكە ئىگە، مەن مۇشۇ جەھەتتىن ئۇنىڭغا ئۈمىد باغلاۋاتىمەن، مەن، پادىشاھ، قاراخان بولغۇچىلىكى بار،ـــ يۈسۈپ قادىرخان ئەجەبلىنىپ قېلىشقان رەيھانىدىن بىلەن يۈسۈپنى، مۇلازىملار يېڭى ئېلىپ كىرگەن قوغۇن ـ تاۋۇزنى يېيىشكە تەكلىپ قىلدى. ئۇ بۆرەتىكىنىڭ مىجەز ـ خاراكتېرىدىكى نۇقسانلارنى ئېتىراپ قىلغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ تەبىئىتىدىكى ئۆزگەرمەس يامان پېئىلىنى تىلغا ئالمىدى. ئۆزىگە ھەددىدىن ئارتۇق ئىشىنىدىغان كۆرەڭ مىجەزى يېقىپ قالغانمۇ ياكى قانداشلىق تەرەپتىن قانات ئاستىغا ئالغۇسى كەلدىمۇ، بۆرەتىكىنىنى ئەيىبلىمىدى. رەيھانىدىنمۇ بۇ توغرۇلۇق سورىمىدى، يۈسۈپمۇ ئېغىز ئاچمىدى.
ـــ بالام، يازغان ئەشئارلىرىڭنى ئاڭلاپ باققۇم بار،ـــ بۇغرا قاراخانىڭ بۇ سۆزى يۈسۈپنى ھاياجانلاندۇرۇپ قويدى. سەل تارتىنغاندەك بولۇپ ئاتىسىغا كۆز تىكىۋىدى، دادىسى:

— ئوقۇپ بەرگىن بالام. يەتتە ياشتىن باشلاپ شېئىر يېزىشنى مەشىق قىلىشقا كىرىشكەنسىڭ. يازغانلىرىڭدىن ئەڭ ياخشى چىققانلىرىنى مەلىكۇل مەشرەققە ئوقۇپ بەرگىن. نۇقسانلىرىنى كۆرسىتىپ بەرسە، شېئىرىي تىلىڭ نەپىسلىشىپ، مەزمۇنى چوڭقۇرلاشسا ئەجەب ئەمەس، — دېدى رەيھانەدىن مەدەت بېرىپ.

يۇسۇپ بۇ ۋاقىتقىچە يازغانلىرىنى پىشىپ يېتىلگەن شېئىر، دەپ ھېسابلىمايتتى. باشقىلارغا ئوقۇپ بېرىپ ماختىنىشنى تېخىمۇ خالىمايتتى. مۇشۇدەم ئىككى خىيال بولۇپ تارتىنىپ تۇرۇشمۇ شۇ تۇپەيلى ئىدى. لېكىن بۇغرا قاراخان ئوقۇپ بېرىشنى ئۆتۈنۈۋاتسا، ئاتىسى دەۋەت قىلىۋاتسا، قانداقمۇ ئوقۇپ بەرمەي تۇرالىسۇن. يۇسۇپنىڭ ماڭلاي تومۇرلىرى كۆپۈپ، قوشۇمسى تۇرۇلدى. مەڭزىگە قان يۈگۈردى. كۆزلىرى قىسىلىپ، لەۋلىرى تىترىدى، مۇشتۇملىرى تۈگۈلدى. يۈرەك سوقۇشى تېزلىشىپ، تېنى قىزىپ كەتتى... ئۇ ئويغا غەرق بولغاندا، يېزىشقا باشلىغاندا ئەنە شۇنداق ھالغا كېلىپ قالاتتى. ئاخىر پىشقان، مەزمۇن ۋە بەدىئىي جەھەتتىن ۋايىغا يەتكەن مىسرالار كۆڭۈل دەپتىرىدىن تاللىنىپ، سەل ئېچىلغان ئاغزىدىن راۋان بولدى:

بىلمىنى بۈيۈك بىل، ئوقۇشنى ئۇلۇق،
بۇ ئىككى يۈكسەلتۇر قۇلنىمۇ تولۇق.

بۇ سۆزكە گۇۋاھىدۇر تۆۋەندىكى سۆز،
بۇ سۆزنى ئىشتىكىن، سۆزۈڭ بۇندا ئۇز.[1]

---

① «قۇتادغۇ بىلىك» 71 - بەت (مىللەتلەر نەشرىياتى 1984 - يىل)

ئەقىل قايدا بولسا، ئۇلۇغلۇق بولۇر،
بىلىم كىمدە بولسا، بۈيۈكلۈك تاپۇر.

ئەقىللىق ئۇقار ئول، بىلىملىك بىلۇر،
بىلىملىك، ئەقىللىق تىلەككە يېتۈر.①

— بارىكاللا، بالام يۈسۈپ، بۇ مەسىنەۋىلەرنى ئاڭلاپ بىلىمىنىڭ قەدىرىگە تېخى يەتمەيۋاتقانلىقىمنى ھېس قىلىۋاتىمەن. ئىبراھىم تىكىنمۇ ئاڭلىسا بولۇپتىكەن، ئەپسۇس، چىقىپ كېتىپ قالدى،— ھاياجانلانغان يۈسۈپ قادىرخان ئىشىككە قاراپ قالدى. رەيھانىدىن ئۇنىڭ ھەمىشە بۇ جىيەن ئوغلىنىڭ ئەسلى ئىسمىنى ئاتاپ گەپ قىلغىنىغا قاراپ، بۆرەتىكىن دېگەن نامنى ئانچە ياقتۇرمايدىغانلىقىغا دىققەت قىلدى. يۈسۈپمۇ بۇنى سەزدى.

— ئالىيلىرىنىڭ ئاڭلىغىنى — پۈتۈن ئاۋامنىڭ ئاڭلىغىنى. بۇ ئوغلۇم ئۇچۇن مەدەت ۋە ئىلھام، خاقانىم. ئىبراھىم تىكىن بۇگۈن ئاڭلىمىسا ئەتە ئاڭلاپ قالار،— دېدى رەيھانىدىن ئىچى تىتىلداپ قالغان بۇغراخانىڭ كۆڭلىنى تىندۇرۇپ.

— ياق، ئۇنى چاقىرتىمەن، ياش بوگۇ بىلگەنىڭ ئۆز ئاغزىدىن ئىشىتىپ باقسۇن.

يۈسۈپ قادىرخان ئىستىراھەتخانىنىڭ ئىشىكىدە تۇرغان ئەمىرى جاندارغا:

— ئىبراھىم تىكىننى دەرھال چاقىر،— دەپ بۇيرۇدى. ھايال بولماي بۆرەتىكىن كىردى.

— بۇغرا قاراخان ئاتا، خىزمەتلىرىگە تەييارمەن.

— ئولتۇرۇپ بۇ ئىنىڭنىڭ نەزمىلىرىنى ئاڭلىغىن.

---

① «قۇتادغۇ بىلىك» 71 - ، 72 - بەت

— مەن نەزىلەرنى ئوقۇپ زېرىككەن، ئاڭلىغۇم يوق.
— بۇ سەن ئوقۇغان ئىشقىي مۇھەببەت نەزىلىرىگە ئوخشمايدۇ. بىر ئاڭلاپ باق،— بۇيرۇق ئاھاڭىدا ئاۋازىنى كۆتۈرۈپ دېدى يۈسۈپ قادىرخان.
بۆرەتىكەن خۇشياقمىغان ھالدا ئولتۇردى.
— قېنى بالام، بايىقى مەسنەۋىلەرنى يەنە بىر ئوقۇغىن.
يۈسۈپ لەرزان ئاۋاز بىلەن ئوقۇپ بەردى.
— ئاڭلىدىڭمۇ، قانداق ئىكەن بالام؟— يۈسۈپ قادىرخان جىم بولۇپ قالغان بۆرەتىكىندىن سورىدى.
— ئاڭلىدىم، بىلىكىنى مەدھىيلەپتۇ،— ئىبراھىم تىكىن بېشىنى كۆتۈرۈپ يۈسۈپكە قاراپ قويدى.
— بالام، يەنە ئوقۇغىن، ئاڭلىغانسېرى ئاڭلىغۇم كېلىۋاتىدۇ.
— مەن كۆكلەم توغرىسىدا يازغان نەزىلىرىمدىن ئوقۇپ بېرەي،— يۈسۈپنىڭ لەرزان تىترەڭگۈ ئاۋنى بۆرەتىكىنىنى ئۆزىگە قاراتتى.

تىزىلغان تۆگىدەك كوكىش[1] تۇرنىلار،
ئۇچار، يەلپۇنەر ھەم، ئاۋنىن ياڭرىتار.

ئولاي قۇش سايرىدى ئاۋندەپ يولدىشىن،
گۈزەل قىز قىنچىرغان كەبى سۆيمىشىن.

قاقىلدادى كەكلىك، كۈلۈپ قاتقارا،[2]
قىزىل ئاغزى قاندەك، قېشى قاپقارا.

① كوكىش — غاز.
② قاتقارا — قاقاقلاپ.

قارا قۇشقاچ ئوتتى ستا تۇمشۇغىن،
ئۇنى نازىنىن قىزنىڭ ئۇنىگە يېقىن.

ئىلىك ۋە جەرەن گۈل ئارا ئويىنىشۇر،
ئارقار، تاغ ئۆچكىسى جۈپ – جۈپ سەكرىشۇر.

قاشىن تۈردى ئاسمان، كۆز ياش چاچار،
چېچەكلەر يۈز ئاچتى، كۈلۈپ قاتقارار.

بۇ ۋاقتا جاھان ئۆز – ئۆزىگە قاراپ،
سۆيۈنۈپ، قۇۋانىپ مېلىغا قاراپ.

ماڭا كۆز يۈگۈرتكەچ ئۇ ئاچتى سۆزىن،
دېدى: كۆرمىدىڭمۇ بۇ خاقان يۈزىن؟

ئەگەر ئۇيقۇلۇقسەن، تۇر، ئاچ ئەمدى كۆز،
ئىشتىمگەن بولساڭ، ئىشت مەندىن سۆز:

تۈمەن يىل تۇل ئەردىم، سۈلغۇن يۈز ئىدىم،
سېلىپ تۇل كىيىم، كىيدىم ئاق ئاس كىيىم.

ئۇلۇغ خان بېگىمدۇر، ياساندىم شۇڭا،
قوبۇل قىلسا، جانىم پىدادۇر ئاڭا.①

— نېمىدېگەن پاساھەتلىك نەزمە بۇ. دۇنيا باھارى شۇنداق نەپىس سۈرەتلىنىپتۇ. شىكارغا چىققان ۋاقىتتىكى تەبە-

---

① «قۇتاتقۇ بىلىك» 55 – ، 56 – ، 57 – بەتلەر

ئەتنىك ھاياتبەخش قۇچقىغا تاشلانغاندەك بولدۇم. سەنچۇ بالام؟ــــ ھاياجانلىنىپ قالغان يۈسۈپ قادىرخان بېشىنى سەڭگاريان قىلىپ بۆرەتىكىنىدىن جاۋاب كۈتتى.

ــــ بالا چېغىمدا بۆرىلەر بىلەن يۈرگەن جانگالنىڭ سېھرىلىك مەنزىرىسى كۆز ئالدىمغا كەلدى، بۈغرا قاراخان ئاتا،ــــ بۆرەتىكىن خىيالچان ئولتۇرغان يۈسۈپكە كۆز تىكىپ قوشۇپ قويدى،ــــ بۇ نەزمىنىڭ مېنى ئەجەبلەندۈرگەن يەنە بىر يېرى ــــ دۇنيا باھارى قاراخانلار، بۈغراخانلار ئۇچۇن جامال ئاچىدىكەن ئەمەسمۇ. ئاجايىپ كېلىشتۇرۇپ يېزىپتۇ. يۈسۈپ كىچىك بولسىمۇ، تەپەككۇرى كۈچلۈك ئىكەن.

يۈسۈپ قادىرخان كۈلۈمسىرەپ ئۇنىڭ بېشىنى سىلىدى.

ــــ سەن زېرەك ھەم باتۇر، بۇنىڭدا گەپ يوق. ئەمما بىلىمىڭ كەملىك قىلىدۇ، بالام. ئۆگەنمىسەڭ بۈغرا قاراخان بولالمايسەن. بۇ توغرۇلۇق يۈسۈپ نەزمىسىدە چوڭقۇر پىكىر يۈرگۈزگەن، سەنمۇ بۇنى چۈشەنگەندەك تۇرىسەن. ئوغلۇم، سۈباشى تۆمۈر بۇقا نەسرىددىنبەگ بىلەن سەمەرقەنتكە بارغىنىڭدىن كېيىن، بىر مەزگىل بىلىم تەھسىل قىل، ماقۇلمۇ؟

ــــ زېرەك، باتۇر بولغىنىم يەتمەمدۇ، بۈغرا قاراخان ئاتا؟ يەنە ئۆگىنىشىم زۆرۈر بولسا، سەمەرقەنتكە بارغاندا مەدرىسىدە ئوقۇپ بىلىم ئالاي. بىراق ھەر ھەپتىسى بىر نۆۋەت شكارغا چىقىشىمغا يارەمدە بولۇشنى سۈباشى تۆمۈر بۇقا نەسرىددىنبەگ-كە تاپىلاپ قويسىلا.

ــــ ئەمدى ئەقلىگىنى تاپتىڭ، بالام،ــــ يۈسۈپ قادىرخان بۆرەتىكىنىڭ مۇرىسىگە قاقتى،ــــ ئوغلۇم، مۇھەممەت ئارسلان-خان قۇزئوردۇغا كېلىشى بىلەنلا، سىلەرنى سەمەرقەنتكە ئۇزىتىپ ئوردۇكەنتكە قايتىمەن. تەمكىنرەك بولغىن، بالام.

ــــ تەمكىن بولىمەن، دەپ ئوردىدىن چىقماي ئولتۇرالمايمەن، ئاتا. بەگيۈسۈپ بىلەن شكارغا چىقىپ كېلەي. بىر-

نەچچە كۈندىن بېرى ۋەز ـ نەسىھەتنى تولا ئاڭلاپ بەك زېرىكىپ قالدىم.

بۇغرا قاراخان يۈسۈپكە سىنچى نەزىرى بىلەن باقتى.

ـــ مەنمۇ شىكار قىلىشنى ياخشى كۆرىمەن، ـــ يۈسۈپ ئۇچۇق چىراي بىلەن بېشىنى لىڭشىتتى.

ـــ ئات مىنەلەمسىز؟ ـــ سورىدى بۆرەتىكىن تازا مەزـ سىتمىگەندەك قىلىپ.

ـــ مەن ئالتە پىشىمدىلا ئات مىنىشنى ئۆگەنگەن.

ـــ ئۇقيا ئاتالامسىز؟

ـــ ئۇغلۇم ئۇقيا ئېتىشنى، قىلىچۋازلىقنى، گۈرزە ئۇرۇشـ نى ياخشى بىلىدۇ، شاھزادەم. شىكارغىمۇ كۆپ چىققان، ـــ دېدى رەيھانىدىن تارتىنىپ قالغان يۈسۈپنىڭ ئورنىغا جاۋاب بېرىپ، ـــ شىكاردا ئالىيلىرىغا ئوبدان ھەمراھ بولالايدۇ.

كىتاب ئوقۇشتىن باشقا ئىش قولىدىن كەلمەيدۇ، دەپ قارىغان شاھزادە، بۇ گەپنى ئاڭلاپ ئاغزىنى ئېچىپلا قالدى.

2

كەچ كۈزنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرى ئۆتمەكتە ئىدى. بۈگۈن سەھەردىن باشلاپلا بالاساغۇن ئاسمىنىنى قويۇق تۇمان قاپلىۋالدى. ئاقۇش ھور كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان چۇ دەرياسىدىن ئەسكەن سوغۇق شامال ئۈشۈشۈك تەگكەن گۈل ـ گىياھ، دەل ـ دەرەخلەرنى شىلدىرلىتىپ، «دەرۋازەئى كاشغەر» دىن غۇرقىراپ كىرىشكە باشلىغاندا، رەيھانىدىن باشلىق ۋەزىر ـ ۋۇزرالار، ئوردا ياساۋۇللىرى بالاساغۇن شەھىرىدىن چىقتى. ئۇنىڭ كەينىدە ئۇدمىش، بويانقار بار ئىدى. ئۆز نۆكەرلىرى بىلەن ئايرىم سەپ تۈزگەن بۆرەتىكىن ئېتىنى دېۋىتىپ ئۇلار-

نىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ كەتتى ۋە شۇ ماڭغانچە يەتتە چاقىرىم يول بېسىپ ئاچا يول ئېغىزىدا توختىدى.

سىم ـ سىم يامغۇر ياغقىلى تۇردى. غۇلاملار بۆرەتىكىن ۋە يۇغرۇشلارنىڭ باشلىرىغا كۈنلۈك تۇتۇشتى. يامغۇر بىر دەم توختاپ، بىردەم يېغىپ، يول ئۈستىنى سۇ سەپكەندەك كۆك مۇز قىلىۋەتتى. پات ـ پات گۈلدۈرلىما گۈلدۈرلەپ چاقماق چاقاتتى. بېرىم سائەت ئۆتمەي سول يانداكى يولدىن كېلىۋاتقان سىپاھلارغا كۆزى چۈشكەن ئۇدمىش توۋلىۋەتتى:

ـــ كەلدى! مۇھەممەت ئارسلانخان ئالىيلىرى كەلدى!

بۆرەتىكىن بويۇنداپ، خېلىلا بېقىن كېلىپ قالغان تورۇق ئات ئۈستىدىكى مۇھەممەت ئارسلانخاننى كۆردى.

رەيھانىدىن ھەمراھلىرى بىلەن ئون بىر قەدەم ماڭغاندا، مۇھەممەت ئارسلانخان تىزگىنىنى تارتىپ ئاتنى توختاتتى. ئاۋۋال بۆرەتىكىن قوللىرىنى كۆكسىگە ئېلىپ سالام بەردى، ئاندىن رەيھانىدىن باشلىق ۋەزىر، ئەمىرلەر، ياساۋۇللار تەزىم قىلىپ تىزلاندى.

ـــ قۇزغۇنىدۇغا كەلگەنلىرىنى بەجانىدىل قارشى ئالىمىز ئالىيلىرى! قۇتلۇق قەدەملىرى مۇبارەك بولسۇن!

ـــ بۇغرا قاراخان ئاتامدىن مىننەتدارمەن، ـــ مۇھەممەت ئارسلانخان ئېتىنى يورغىلىتىپ قارشى ئېلىشقا چىققۇچىلارنىڭ ئارىسىدىن ئۆتۈپ كەتتى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن بۆرەتىكىن قامچا ئۇردى. دوقاقبەگمۇ ئارقىدىن ئەگەشتى.

مۇھەممەت ئارسلانخانىنىڭ خانىش ـ توقاللىرى چۈشكەن ئېكىز چاقلىق، ئۈستى يېپىق ھارۋىلار ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىنلا رەيھانىدىن ئېتىغا مىندى. ئۇ، ئۇزۇن سەپ تۈزۈپ كېلىۋاتقان سىپاھلاردىن كېيىن قېلىشنى خالىمايدۇ ـ ۋۇزرالار بىلەن يانىدى. ئىككىنچى ھارۋىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە كېتىۋاتقان ئاغۋات ئۇنىڭغا تونۇشتەك بىلىندى، ئەمما ئېنىق تونۇيالمىدى.

ئاق پۇسمىلاق، پاكار، پالكۆز بۇ ئادەمنى بىر يەردە كۆرگەندەك قىلدىيۇ، بىر چاغلاردا كۆرگىنى ئاغۇات بولمىغىنى ئۈچۈن ئېسىگە ئالالمىدى. «بولۇنبەگكە ئەجەب ئوخشايدىكەن، بىر — بىرىگە مۇنداق ئوخشايدىغان ئادەمنى ئىلگىرى كۆرۈپ باقمىغا- نىدىم، توۋا خۇدايىم...» دەپ ئويلىدى ئۇ ئاغۇاتنىڭ كەينىدىن قاراپ. يۈسۈپ قادىرخان ھەممىدىن بۇرۇن يېتىپ كەلگەن بۆرەتىكىنىدىن ئوغلىنىڭ كېلىۋاتقىنىنى ئاڭلاپ، ئوردا ئىشىكى ئالدىغا چىقىپ تۇرغانىدى. مۇھەممەت ئارسلانخان يىراقتىن ئاتىسىنى كۆرۈپ، ئاتتىن چۈشۈپ پىيادە ماڭدى. ئارقىسىدىكى دوقاقبەگ باشلىق ئاكابىر — ئەشرەپلىرىمۇ ئاتتىن چۈشۈپ قول باغلاپ مېڭىشتى. ئاتىسىغا ئۈچ قەدەم قالغاندا مۇھەممەت ئارسـ- لانخان سېلىپ قويغان پاياندىاز ئۇستىدە تىزلىنىپ سالام بەردى:

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم بۇزرۇكۋارىم، دىدارلىرىغا يەتكۈز- گەن تەڭرىمدىن مىننەتدارمەن.

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام ئوغلۇم، كەلگىنىڭدىن مەنلا ئەمەس پۈتۈن قۇزئوردۇ خەلقى سۆيۈنمەكتە. ئاۋامنىڭ ئۇمىدـ- نى يەرگە قويمىغايسەن، — يۈسۈپ قادىرخان ئۇنى يۆلەپ تۇرغۇزدى.

— خىزمەتلىرىنى جان پىدالىق بىلەن ئادا قىلمەن، بۇزرۇكۋارىم.

— قۇزئوردۇغا ئىلىكخان بولۇپ، ئېلىمىزنىڭ قۇدرەت تېپىشى، ھەرقايسى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئىناق — ئېجىل، بايلىقلىرىنىڭ تۇرمۇش كەچۈرۈشى ئۈچۈن كۈچ ۋە پاراسىتىڭنى ئايىمىغايسەن، ئوغلۇم.

— باش ئۇستىگە، بۇزرۇكۋارىم.

يۈسۈپ قادىرخان ئوغلىنى بۇغراخان تەكىيەخانىسىغا باشلاپ، «بەگ تەركىسى» ئۆتكۈزۈپ تەنتەنە بىلەن

كۈتۈۋالدى.

شۇ كۈنى كەچقۇرۇن يۈسۈپ قادىرخان، قاراخانىلارنىڭ غەربىي يۇرت ـ شەھەرلىرىگە ئىككى ئىلىكخان قويۇش تۇزۇمىنىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلغانلىقىنى جاكارلاپ، ئىككىنچى ئوغلى ياغان تېكىن مۇھەممەت ئارسلانخانىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدىغانلىقى توغرۇلۇق يارلىق چۈشۈردى. ئوغلىنىڭ ئۆتۈنۈشى بىلەن دوقاقبەگنى يۇغرۇش باشى، رەيھانىدىننى ئۇلۇغ ھاجىپ قىلىپ تەيىنلىدى. ئىبراھىم تېكىننى سەمەرقەنت دىيارىغا باش ھاكىم، تۆمۈر بۇقا نەسرىدىنبەگنى ئۇنىڭغا سۈباشى قىلىپ بەلگىلىدى.

ئەتىسى چاشكا ۋاقتى بىلەن ئىبراھىم تېكىن سەمەرقەنتكە يۈرۈپ كەتتى. ئاتىسى بىلەن ئۇزاتقىلى چىققان يۈسۈپ، شىكار داۋامىدا خېلى يىقىنلىشىپ قالغان بۆرەتېكىنگە فارابىنىڭ «پەزىلەتلىك شەھەر ئاھالىسى توغرىسىدا» دېگەن كىتابىنى يوللۇق تۇتتى. بۆرەتېكىنمۇ ئۇنىڭغا كۈمۈش ساپلىق خەنجىرىنى قالدۇرۇپ كەتتى.

3

يۇغرۇش باشى ۋە ئۇلۇغ ھاجىپنىڭ تەيىنلەنگەنلىكى توغرۇلۇق يارلىق ئوردا ئەربابلىرىنى، جۈملىدىن رەيھانىدىننى سەل ئەجەبلەندۈرگەن بولسىمۇ، ھېچكىم بۇ توغرۇلۇق ئېغىز ئاچمىدى. يۈسۈپ قادىرخان كەچ كۈزنىڭ ئاخىرقى بىر كۈنى بالاساغۇنغا يولغا چىقتى. مۇھەممەت ئارسلانخان ئوردا ئەربابلىرى بىلەن ئون بىر چاقىرىم يەرگىچە بېرىپ ئۇزىتىپ قويدى. بالاساغۇن ئەھلىمۇ بۇ ئۇلۇغ خاقاننى يەتتە چاقىرىم كېلىدىغان يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە تۇرۇپ ھۆرمەت بىلەن ئۇزاتتى.

— ئۇلۇغ بۇغرا قاراخانغا ئاقىبول تىلەيمىز.

— يۇسۇپ قادىرخان غازى پادىشاھىمىزنى ئاللا ئۆز پاناھىدا ساقلىغاي!

— ئاللا سىلەرگە رەھمەت قىلسۇن، — دەپ ئىككى يېنىغا قاراپ باش لىڭشىتىپ كېتىۋاتقان يۇسۇپ قادىرخاننىڭ كۆز چاناقلىرى ياشقا تولدى. ئۇ ئاۋام ئارىسىدىن چىقىپ ئۆزىگە قاراپ كېلىۋاتقان يۇسۇپ بىلەن ئۇستازىنى كۆرۈپ ئېتىنى توختاتتى.

— مەلىكۇل مەشرىق ئالىيلىرى، «بۇغرا قاراخان مەدرىسى» دىكى تالىپلارنىڭ ئۆزلىرىگە بىر سوۋغىسى بار ئىكەن، قوبۇل قىلغايلا، — دېدى ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم تەزىم بەجا كەلتۈرۈپ.

— دۆلەت ئەربابلىرىنىڭ، باي ـ زەردارلارنىڭ ھەرقانداق سوۋغىسىنى بۇ قېتىم قوبۇل قىلمايدىغانلىقىمنى بىلدۈرگەنىدىم، كىشى قارا. سىلەرنىڭ شۇنچە يول يۈرۈپ ئۆزىتىشقا چىققىنىڭلار مەن ئۈچۈن ئۇنتۇلماس سوۋغا، مەن سىلەردىن مىننەتدار.

— ئەپۇ قىلسىلا، ئالىيلىرى، بىزنىڭ ئېلىپ كەلگىنىمىز زەر، جاۋاھىر ئەمەس، تالىپلارنىڭ كۆڭۈل ئىزھارى، — ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم يۇسۇپقە قاراپ، — قېنى بالام، سوۋغىنى خاقان ھەزرەتلىرىگە سۇنۇپ بەرگىن، — دېدى.

يۇسۇپ ناھايىتى چىرايلىق خۇشخەت بىلەن سەمەرقەنتنىڭ پاتلىق قەغىزىگە يېزىلغان «يوللۇقنامە» نى ئۇزاتتى.

— بۇغرا قاراخان ئاتا، بۇ ھەممە تالىپلارنىڭ سەممىي تىلىكى.

— رەھمەت، بالام، مانا بۇ سوۋغا نەپسانىيەتچىلىكتىن، غەرەزدىن خالىي كۆڭۈل ئىزھارى ئىكەن، قوبۇل قىلدىم، — يۇسۇپ قادىرخان قولىغا ئېلىپ ئوقۇدى:

ئېسىل خۇلقى كەمتەر، دىلى مېھرىبان ـــ
كىشى كىم؟ دېسەڭ، كەل، ئۇنى كۆر بۇئان.

ئەي خۇيى گۈزەل، پاك نەسەب، پاك ئۇرۇق،
جاھان قالمىسۇن سەندىن ھەرگىز قۇرۇق.①

ـــ «بۇ يوللۇقنامە» نىڭ مۇئەللىپى كىم؟ ـــ ئىپتىخار-لىق تۇيغۇسى بىلەن سورىدى بۇغرا قاراخان سۆيۈنۈپ.
يۈسۈپ قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ جىم تۇردى. ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم ئېھتىرام بىلەن جاۋاب بەردى:
ـــ شاگىرتىم يۈسۈپ، رەيھانىدىنبەگنىڭ ئوغلى.
ـــ سەن ئىكەنسەنغۇ، بالام. ئاللا سېنى كامال تاپقۇز-سۇن.
يۈسۈپ قادىرخان «يوللۇقنامە» نى قويۇن يانچۇقىغا سېلىپ يۈرۈپ كەتتى.
بۇغرا قاراخان ئۇزىغان شۇ كۈندىن باشلاپ، مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ رەيھانىدىنغا قارىتا مۇئامىلىسى سوغۇقلىشىپ قال-دى. بۇنىڭدىن سىقىلغان رەيھانىدىن، ئىلىكخان چاقىرمىغۇچە يېنىغا كىرمەيدىغان بولدى. ئۇلۇغ ھاجىپ خانىسىدا جايلاردىن كەلگەن ئەرزنامە، شىكايەتنامە، ئىلتىماسلارنى كۆرۈپ، ئىلىك-خانغا مۇناسىۋەتلىكلىرىنى ئۇنىڭغا؛ يۇغرۇش، سۈباشىلاغا مۇنا-سىۋەتلىكلىرىنى ئۇلارغا يوللاپ بېرەتتى. دەرد ئېيتىپ كەلگەن-لەرنىڭ زارىنى ئاڭلاپ، ئىلىكخان ۋە يۇغرۇش باشى بىلەن كۆرۈشتۇرەتتى. لېكىن ئۆزىنى تۇتۇپ، ئارتۇقچە گەپ قىلمايتى-تى. ئىلىكخان مەسلىھەت سورىمىسا، ئۇ ھېمىدەپ ئېغىز ئاچ-مىسۇن. ئارىدىكى بۇ سوغۇقچىلىق قاچانغىچە داۋاملىشاركىن؟

① «قۇتادغۇبىلىك» 61 ـ بەت.

مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ رەيھانىدىنغا بۇنداق سوغۇق مۇئامىلىدە بولۇشى سەۋەبسىز ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ توقال ـ چۆرىلەردىن باشقا تۆت خوتۇنى بارئىدى. تۇنجىسى، سامانىيلار پادىشاھى نوھ سانى بىننى مەنسۇرنىڭ قىزى زىلەيخابىكە بو-لۇپ، جەڭگاھتا ئەسىر چۈشكەنىدى. ئۇ ھۈسەين ئارسلانخاننىڭ ئانىسى ئىدى. ئىككىنچى خوتۇنى چىگىل ئارسلانخاننىڭ قىزى سۇسەر ئاييىكە ئىدى. ئۈچىنچى خوتۇنى قەشقەرلىق كەنچەك زەردارنىڭ قىزى قىلىچخان ئىدى. تۆتىنچى خوتۇنى بولسا، ئوقۇرمەنلەرگە مەلۇملۇق قارلۇق يابغۇسى، يۇغرۇش بولۇنبەگ-نىڭ قىزى قۇماربىكە ئىدى. ئۇ مۇھەممەد ئارسلانخانغا ياتلىق بولغاندىن بېرى، ناز ـ كەرەشمىسى بىلەن ئۇنى ئۆزىگە مەھلىيا قىلۋالغانىدى. مانا شۇ نازىنىن خوتۇن، ئاتىسى بولۇنبەگنىڭ قۇزئوردۇدا دارغا ئېسىلغانلىقىنى ئاڭلىغان كۈندىن تارتىپ، ياغما قەبىلىسىنىڭ بۇغرا خانلىرىدىن قىساس ئېلىشنى كۆڭلىگە پۈ-كۈپ، ئېرىنى ئۆزىگە پۈتۈنلەي رام قىلۋېلىش ئۈچۈن بارلىق ھۈنىرىنى ئىشقا سېلىپ كېلىۋاتاتتى. ئۇ، ئاتىسى ئۈچۈن ئاشكارا ياش تۆكمىگەن، مۇھەممەت ئارسلانخانغا بىر ئېغىز گەپمۇ قىلمىغان بولسىمۇ، تېشىدا كۈلۈپ، ئىچىدە قان يىغلايتتى. سەمەرقەنتتىكى جەڭدە يارىلىنىپ قاچقان بوزاغۇ ئايالچە كىيى-نىپ بارىسخان شەھرىگە بارغاندا، قۇماربىكە ئاكىسىنى قىزغىن كۈتۈۋالدى. بىر مەزگىل قەسىردە يوشۇرۇپ ساقلىغاندىن كې-يىن، ئاختا قىلىنغان قۇللار قاتارىدا ھەرەمنىڭ ئىشلىرىنى قى-لىدىغان ئاغۋات قىلىۋالغانىدى. ۋاقىت تاپسىلا بىر ـ بىرىگە ئىچ ـ قارىنىنى تۆكۈپ، يۈسۈپ قادىرخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادىدىن قىساس ئېلىش ئۈچۈن قەسەمىيات قىلىشاتتى.

ياغان تىكىن بۇ شەرەنداز خوتۇنىنىڭ ناز ـ كەرەشمىسىگە مەھلىيا ئىدى، ئۇنى بىر كۈن كۆرمىسە تۇرالماي قالاتتى. قۇماربىكە بۇغراخانلار جەمەتىگە مەنسۇپ بولمىسىمۇ، ئۇنى

«گۈزەللىك شاھى ئابىنچۇ قاتىن[1]» دەپ باشقا خانىشلىرىنىڭ ئۈستىگە قويۇپ ئەزىزلەپ كېلىۋاتاتتى. نېمە دېسە شۇنى تەييار قىلىپ بېرەتتى. ئۇنىڭ مەسلىھەتى بىلەن ئاتىسى يۈغرۇش باشى قىلىپ تەينىلىمەكچى بولغان رەھبانىدىنىي ئۇلۇغ ھاجىپ قىلىپ تەينىلەتكۈزگەنىدى. قۇمارىبىكەنىڭ مەقسىتى، رەھبانىدىنىي ئۇ-نىڭدىن يىراقلاشتۇرۇش، دۆلەتنىڭ مۇھىم ئىشلىرى توغرىسىدا مەسلىھەتلىشىشتىن چەتلەشتۇرۇش ئۈچۈن ئىدى. ئۇ، بۇ مەق-سىتىگە يەتكەندىن كېيىن، رەھبانىدىنىي ھەدەپ يامانلاپ، يوق ئەيىبلەرنى ئارتىپ، ياغان تىكىنىڭ رايىنى ياندۇرۇشقا كىرىش-تى. ئەڭ يېقىن، سۆيگەن ئادەمدىن يامان گېپىنى ئاڭلاپ كۆڭلى قالغان ئىلىكخان، رەھبانىدىندىن مەسلىھەت سورىمايدە-غان، ئۇنى كېچەشلەرگە چاقىرمايدىغان بولدى. ئالدى ـ كەي-نىگە ئۆتۈپ تەزىم قىلىپ، كۆككە كۆتۈرۈپ ماختاپ تۇرىدىغان دوقاقبەگنى يېنىغا تارتىپ، ھەمە ئىشتا ئۇنىڭ مەسلىھەتىگە قۇلاق سالىدىغان بولدى.

رەيھانىدىن بۇنى تۇيغانىدى. ھەرەم قەسىرىدىن سارايغا ھەر كۈنى كېچىكىپ چىقىۋاتقان، ئاۋامنىي، ئەلنى ئۇنتۇپ ئەيش ـ ئىشرەتكە بېرىلىپ كېتىۋاتقان ياغان تىكىنىڭ يۈرۈش ـ تۇرۇشىدىن غەم يەپ قالغانىدى. ئۇنىڭ شەيتان-لىقىدىن ئارقىسىغا كىرىپ، ئىلىكخانلىق بۇرچىنى ئادا قىلمايۋاتقان-لىقىدىن ئاچچىقلانسىمۇ، بۇ ھەقتە گەپ قىلىشنىڭ ۋاقتى ئە-مەسلىكىنى ئېغىر ـ بېسىقلىق بىلەن ھېس قىلاتتى. ئوردۇكەنت-كە ئادەم ئەۋەتىپ بۇغرا قاراخانغا مەلۇم قىلىشنىمۇ توغرا تاپ-مايتتى. ئۆزى ئىلىكخان قىلىپ تەينىلىگەن ئوغلىنىڭ ئۈستى-دىن مەلۇمات بېرىشنى رەھبانىدىن قانداقمۇ خالىسۇن. سەۋر قىلىپ تۇرسا ئاقىۋىتى بىر يەردىن چىقار.

---

① ئابىنچۇ قاتىن ـــ جەلىبكار مەلىكە.

تۇغانخان سانى بىلەن ئەلى تىكىن ساننىڭ سۆيىقەستـ
لىك توپىلىڭى مەغلۇپ بولغاندا، ئۇمىد ـ ئىشەنچكە تولغان
رەيـھانىدىننىڭ كۆڭلى «ياغان تىكىن» دەپ نام قازانغان
مۇھەممەت ئارسلانخان ئىلىكخانلىق تەختىدە ئولتۇرغاندا يەنە
يېرىم بولۇپ قالغانىدى. جەڭگاھلاردا ھېچكىمگە بوي بەرمەيدد ـ
غان ئالىپ، مەردانە شاھزادىنىڭ بۇنچە بىپەرۋالىشىپ كېتىشىگە
سەۋەب بولۇۋاتقان ئېزىتقۇلار توغرۇلۇق پىكىر يۈرگۈزەتتى.

ئىنسانىنى ئىككى نەرسە ئازدۇرىدۇ: بىرى، گۈزەل نازىنىن ئايال، يەنە بىرى، پۇل ـ بايلىق.

نازىنىن ئايالنىڭ دامىغا چۈشكەن ئەرنىڭ ئۆمرى كوتا، ئېچىنىشلىق بولىدۇ. پۇل ـ بايلىقنىڭ دامىغا چۈشكەن كىشـ
ىنىڭ ئۆمرى ئەنسىزلىك ئىچىدە ئۆتىدۇ، خاتىرجەم بولالمايدۇ. رەيھانىدىن مانا شۇنىڭ ئۈچۈن ئىلىكخاندىن ئەنسىرەيتتى، تەشۋىشلىنەتتى. ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ ھاجىپلىق ۋەزىپىسىنى تولۇق ئادا قىلالمايۋاتقانلىقىدىن ئازابلىناتتى. بۇ ئەمەلدىن كېچەي دېسە، مەلىكۈل مەشرىق شۇ ۋەزىپىگە قويغان، ئوغلىغا ھەم مەسلىھەتچى، ھەم يول كۆرسەتكۈچى بولۇشنى تاپىلىغانىدى. كەچمەي دېسە، مەسلىھەتچىمۇ، يول كۆرسەتكۈچىمۇ بولالمايۋاـ تاتتى.

رەيھانىدىنغا سەۋر قىلىشتىن باشقا يول قالمىغانىدى.

ئون ئالتىنچى باب

ئوردۇكەنت

1

رەيھانىدىن ئوردىدىن قايتقاندا، ئىشىك ئالدىدا ئۇنى ھەرقاچانقىدەك يۈسۈپ ساقلاپ تۇرغان بولاتتى. ئاتا بۇ يالغۇز ئوغلىنى ناھايىتى ياخشى كۆرەتتى، قەدىرلەيتتى. بەگتۆمۇر قې-رىپ، كەپ ـ سۆز خۇشياقماس بولۇپ قالغاندىن بېرى، يۈسۈپ ئۇنىڭ سىر تۇتمايدىغان سۆھبەتدىشىغا ئايلىنىپ قالغا-نىدى. ئۇ ساۋاقداشلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇھاكىمە، مۇنازىرە-لەرنى سۆزلەپ بېرەتتى، يازغان شېئىر ـ نەزمىلىرىنى ئوقۇپ ئۇمىدلەندۈرەتتى. بۇ يىل ئەنە شۇنداق تېپتىنچ ئۆتۈپ كەتتى.

يۈسۈپ ئون تۆتكە كىردى، تىنىم تاپماس ياشلىقنىڭ ئالتۇن بوسۇغىسىغا قەدەم قويدى، بويى ئۆسۈپ، بۇرۇتى خەت تارتىشقا باشلىغانىدى، تىلىكىگە تىلەك، ئويىغا ئوي قوشۇلغاند-ىدى. ئوقۇيدىغان كىتابلىرى ئاۋۇپ، يازىدىغان يېيىت ـ نەزمە-لىرىمۇ كۆپەيگەنىدى. يەنە ئىككى يىل ئۆتۈپ، ئۇ، بويلۇق يېگىت بولۇپ قالدى.

ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم بۇ شاگىرتىنى نورۇز ئاخشىمى ئۆيىگە كۆچە ئىچىشكە تەكلىپ قىلدى. يۈسۈپ چۈشتە ئۆيىگە كەل-گەندە ئانىسىغا بۈگۈن كەچرەك كېلىدىغانلىقىنى ئەسكەرتىپ قويدى.

— نوروز ئېشىنى بۇگۈن كەچ بىز بىلەن بىللە يېمەيدىكەنسەن - دە، بالام، — دېدى يابىرا ئۆكۈنگەن قىياپەتتە، چىرايلىق كىينىپ، بويىندىق باغلاپ چىققان ئوغلىغا زوقلىنىپ قاراپ.

— كىشى قارا ئالاھىدە تەكلىپ قىلدى، ئابا. بارمىسام ھۆرمەتسىزلىك قىلغان بولمامدىمەن؟ ئاتامغا بۇ ئۆزرەمنى ئېيتىپ قويغىن.

يۈسۈپنىڭ ئاپتاپتەك خۇش چىرايىدا چاقناپ تۇرغان قارا كۆزلىرىنىڭ مېھرىلىك بۇلقىغا چۆمۈلگەن ئانا، ياق، دېيەلمىدى.

— ماقۇل، بالام. قۇشناچىمغا سالىمىمنى يەتكۈزگىن، يېڭى يىلىنى مۇبارەكلەيمەن. كەچ قالماي قايتىپ كېلەرسەن. ئاتاڭ نوروز شەربىتىگە كالا - قوي سويغۇزماقچى. ھەممە تۇغقانلار — ئاچىلىرىڭ، قېيناكىلىرىڭ، ھەتتا ئاغرىق ئاتامۇ، ئاشانبۇقا، بۇدراچ مومايلارمۇ كەلمەكچى. ئۇلارغا ئادەم ئەۋەتىپ تۇنۇگۈنلا تەكلىپ قىلىپ قويغانىدىم. سېنىڭ يوقلۇقىڭنى بىلىپ ئۇلار نېمىدەپ قالاركىن؟ خەيرىيەت، يولۇڭغا قارايمەن، ئوغلۇم.

— كەچ قالمايمەن، ئابا، خوش، — يۈسۈپ ئىتتىك قورۇدىن چىقىپ مەدرىسىگە كەلدى. ئىككى مۇدەررىستىن تاربىخ، ئىلمى نۇجۇم دەرسلىرىنى ئوقۇدى. نامازدىگەرنى مەدرىسىدە ئوقۇپ، ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم بىلەن ئۇنىڭ ئۆيىگە باردى. ئىشكىتىن كىرىشىگە ھويلىغا سۇ سېپىۋاتقان ئاقبىرا يۈسۈپكە شۇنداق بىر قاراپ قويۇپلا ئۆيگە قېچىپ كىرىپ كەتتى. ئۇ ئۆتكەن يىلدىن بېرى يۈسۈپ كەلسىلا ئەنە شۇنداق قاچىدىغان بولۇپ قالغانىدى. بۇ قىزلىق تۇيغۇسىنىڭ يىلدىن - يىلغا كۈچىيىۋاتقانلىقىنىڭ ئالامىتى ئەمەسمىكىن؟

— قىزىم، نېمىشقا قاچىسەن، بۇ ئاكاڭ يۈسۈپقۇ. قولىغا

سۇ قۇيۇپ بەرگىن، ــــ دېدى ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم يۇسۇپنى چىرايلىق سەرەمجانلاشتۇرۇلغان كۇتۇپخانىسىغا باشلاپ. ئۇ يۇ- سۇپ كەلسىلا مېھمانخانىسىغا باشلىماي، مانا شۇ خىلۋەت ئۆيىگە باشلايتتى. تۆت تېمىدىكى ئويۇق ـ تەكچىلەر كىتاب بىلەن تولغان بۇ ئۆي يۇسۇپ ئۈچۈن بەجايىكى سېھرلىك قەسىر ئىدى.

ئاپتۇۋۇا، چىلاپچا كۆتۈرگەن ئاقبىرا كىرىپ ئۇنىڭ قولىغا سۇ بەردى. يۇسۇپ ئاقبىرانىڭ بوي تارتىپ ئاجايىپ چىرايلىق بولۇپ كەتكىنىنى كۆردى. ئۇ ئون تۆت ياشقا كىرگەنىدى. رەسىدە بولۇپ قالغاچقا، ھايادىن قىزىرىپلا تۇراتتى. ئاقبىرا شۇئان ئاقۇچ يۇزلىرى شاپتۇل چېچىكىدەك رەڭ ئېلىپ يەرگە قارىۋالغانىدى. يۇسۇپ قولىنى يۇيۇۋېتىپ، ئىختىيارسىز ھالدا ئۇنىڭغا قاراپ قالدى. قىزنىڭ ئۇياتچان كۆزلىرى بىلەن يۇسۇپ- نىڭ ئويچان كۆزلىرى ئۇچرىشىپ قالدى. ئىزا تارتقان قىز كۆزلىرىنى ئېلىپ قاچتى. يۇسۇپ ئۇنىڭ گۈزەل چىرايىغا تىكە- لىپلا قالغانىدى. قولىغا شارىلداپ سۇ قۇيۇلۇۋەردى. ئۇ بىردىن ئېسىگە كېلىپ قولىنى تارتىۋېلىپ، لۆڭگە بىلەن ئېرتتى. بويۇنلىرىغىچە قىزىرىپ، ئۇستازى كۆرسەتكەن يېكەندازدا ئولتۇردى.

كۆجە بەكمۇ ئوخشىغانىدى. چامغۇر، يۇمغاقسۇت، توش- قان گۆشى سېلىنغان بۇ نوروز ئېشى شۇنداق ئىچىشلىك، مەززىلىك بولغان ئىدىكى، يۇسۇپنىڭ پۈتۈن ۋۇجۇدى ھۇزۇرلە- نىشتىن يايراپ كەتتى. شۇ چاغدا ھويلىغا ئارقىدىن كىرىپ كەلگەن قىز ـ جۇۋانلارنى قۇشناچىم چوڭ مېھمانخانىغا باشلاپ ئولتۇغۇزدى.

ــــ قىزىمنىڭ ئانىسى بۇ نوروز كېچىسىنى ئۆزىنىڭ شاگىرتلىرى بىلەن تۇنەپ ئۆتكۈزمەكچى، ــــ دېدى ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم، چىقىپ كېتىۋاتقان ئاقبىرانىڭ كەينىدىن قاراپ قالغان

يۇسۇپكە. ئۇ ۋىللىدە قىزىرسىپ دېدى:
— بۇگۈن ئاخشام بىزنىڭ ئۆيگىمۇ بارلىق تۇغقانلار يىغىلىپ، نوروز كېچىسى ئۆتكۈزمەكچى. ئۇلار مېنى كۈتۈپ ئولتۇرۇشقان بولسا كېرەك. ئەمدى قايتاي، ئۇستازىم.
— ماقۇل، بالام. كېلەر يىلىمۇ بىزگە نوروز كۆچىسىنى بىرگە ئىچىشكە تەكرىم نېسىپ قىلسۇن.
ئەبۇ پۈتۈھ مەخدۇم ئىشىك ئالدىغا چىقىپ يۇسۇپنى ئۇزىتىپ قويدى.
مۇشۇ تاپتا كوچا ـ كوچىدىن مەشئەل كۆتۈرۈپ چىققان ئۆسمۈرلەر، ياشلار «دەرۋازەئى باشا» غا قاراپ ئاقماقتا ئىدى. بادرا ياغاچنىڭ ئۇچىغا باغلاپ ئوت تۇتاشتۇرۇپ قويغان ياغلىق ـ قاپاق لاۋۇلداپ كۆيۈپ، بالاساغۇن كېچىسىنى سىرلىق تۇسكە كىرگۈزگەنىدى. يۇسۇپ ئۆيىگە قاراپ قەدىمىنى تېزلەتتى. «بەگبۇقا مەھەللىسى» دىكى بالىلار، يىگىتلەر ئۇنى كۈتۈپ تۇراتتى...
كېلەر يىلى يۇسۇپكە ئۇستازىنىڭ ئۆيىدە كۆچە ئىچىشكە نېسىپ بولمىدى. كۆچەنى شەرقىنىڭ مەدەنىيەت بۆشۈكى، مە-ئرىپەت بۇلىقى بولغان قەشقەردە ئىچتى. بۇ گۈزەل ئاستانىنىڭ ئوت يۈرەك ئەزىمەتلىرى بىلەن بىرگە نوروز كېچىسىنى ئۆتكۈزدى...
يۇسۇپنى قەشقەرغە ئېلىپ بېرىشنى ئۇزۇندىن بېرى ئويلاپ كېلىۋاتقان رەبھانىدىن، ھەرىلى بىر ئېلىپ بارغۇسى، بۇغرا قاراخان ۋە مەشھۇر ئۇستازلار بىلەن ئۇچراشتۇرغۇسى، ئىلھاملاندۇرۇپ، نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتىپ كامال تاپقۇزغۇسى كېلەتتى. ئەمما ئىشىنىڭ كۆپلۈكى، ئالدىراشلىق بىلەن ئۆتۈۋاتقان كۈنلەر ئۇنىڭ بۇ ئارزۇسىغا يەتكۈزمەيۋاتاتتى. بوسۇغا داۋاندىن ئاتلاپ چىقماقمۇ تەس بولۇۋاتاتتى.
قۇمارىبىكەنىڭ ناز ـ كەرەشمىلىرىگە ئەسىر بولغان ياغان

تىكىن بارغانسېرى ئاۋامدىن يىراقلىشىپ، ئەيش ـ ئىشرەتكە بېرىلىپ كېتىۋاتاتتى. سەمەرقەنت، ئۇزگەن، دەشتى قىپچاق، خارەزىمدىن ئىبارەت كەڭ زېمىنىنىڭ ئىلىكخانى بولغان بۇ شاھزادە، ئۇ جايلارنى ئېسىدىن چىقىرىپ قويغاندەك قىلاتتى. قۇمارىبىكەنىڭ دەۋىتى، دوقاقبەگنىڭ كۆرسىتىشى بىلەن ئۇ جايلارغا كۆپرەك قارلۇق، قىپچاقلاردىن سۇباشى، ھاكىم، ئەمىر-لەرنى بەلگىلەپ، ئۆزىچە ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملىگەن بولدى.

ياغان تىكىن ئىلىكخان بولۇپ يەتتىنچى يىلى رەيھانىدىن قەشقەرگە بېرىش قارارىغا كەلدى. ئۇ سۇلتان سۇئۇق بۇغراخان مازىرىدا ئۇچ ئاي ئىستىقامەت قىلىپ كېلىشنى سەۋەب قىلىپ، مۇھەممەت ئىلىكخاندىن رۇخسەت سورىدى.

— بېرىڭ، ئۇلۇغ بوۋامنىڭ روھىغا دۇئا قىلىپ، ماڭا ئامەت تىلەپ كېلىڭ، — دېدى ئۇ تۇز كۆڭۈللۈك بىلەن. لېكىن بۇغرا قاراخان ئاكامغا سالىمىمنى يەتكۈزۈڭ دېگەن سۆز-نىمۇ قىلمىدى.

ئىلىكخاننىڭ رۇخسەت قىلماسلىقىدىن خەۋپسىرىگەن رەيـ-ھانىدىن، ئۇنىڭ بۇنچە بىپەرۋالىقىدىن ھەيران قالغان ھالدا سەپەر تەييارلىقىغا كىرىشتى. يۇسۇپ ناھايىتى خۇشال ئىدى. بويانقار بىلەن ئادار باشلىق ئون كىشىنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلغان رەيھانىدىن سەيشەنبە ئەتىگەندە يولغا چىقتى. ھاۋا تېخى سو-غۇق ئىدى. ھۇت ئېيى بولغاچقا، بەدەلئارت داۋىنىدىكى قارلار ئېرىمىگەنىدى. بۇ يۇسۇپنىڭ ئاپئاق قار بىلەن قاپلانغان داۋان-دىن تۇنجى قېتىم ئۆتۈشى ئىدى.

2

قەشقەر ئۇ چاغلاردا سۇللاغ، ئوردۇكەنت، كاشغەر دېگەن

ئۇچ خىل نام بىلەن ئاتىلاتتى.
سۇللاغ ـــ ئايماق، يېزا ـ بازارلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قەشقەر دىيارىنى كۆرسىتەتتى.
ئوردۇكەنت ـــ قەشقەرنىڭ ئوردا جايلاشقان پايتەخت ئىكەنلىكىنى بىلدۈرەتتى. خاقان تۇرغانلىقى ئۇچۇن خاقانىيە دەپمۇ ئاتالغانىدى.
كاشغەر ـــ قەشقەردىكى ئۆي ـ ئىمارەتلەرنىڭ خىش ۋە گەجھاك بىلەن ياسالغانلىقىغا قاراپ، پارس ۋە ئەرەب سايا-ھەتچىلىرى قويغان نام ئىدى. كېيىن شۇ نام بىلەن دۇنياغا تونۇلدى.
قەشقەرنىڭ ئەسلى ئورنى ئاتۇش تەختىيۇندا بولۇپ، «تەختىيۇن» قەشقەرنىڭ ئەڭ قەدىمىي ئورنى ئىدى.
بۇنىڭدىن ئۇچ مىڭ يىللار ئىلگىرى، كوئىنلۇن، تەڭرىتاغ ئېتەكلىرىدە، ئۇرخۇن دەريا ۋادىسى، بالقاش كۆلى بويلىرىدا كۆچمەن بولۇپ ياشاپ كەلگەن ھونلار، ئۆزلىرىنىڭ پادىشاھى چۇنۇي تەڭرىقۇت دەۋرىدە، شەھەر ـ بازارلارنى قۇرۇپ ماكان-لىشىشقا باشلىغانىدى. ئۇلار ئاتۇشقا بىر شەھەر بىنا قىلىپ، ئۇنى «تەختى ھون» دەپ ئاتىغانىدى. ھونلارنىڭ پادىشاھلىرى-دىن تۇمەن تەڭرىقۇت، باتۇر تەڭرىقۇتلار «تەختى ھون» نى پايتەخت قىلىشىپ كۇللەنىدۇردى. ئەينىي زاماندا ئالىپ ئەرتۇگا ـــ ئاپراسىياپ دەپ ئاتالغان بۇكە قاغانمۇ «تەختى ھون» نى پايتەخت قىلغانىدى. ئۇ بەشكىرەمنىڭ ئەڭ خۇش ھاۋا بېرىگە چاھارباغ ياستىپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ يازلىق ئارامگاھى قىلغاچقا، بۇ يەر «خانئۆي» دەپ ئاتىلىپ، كىشىلەر دائىم تەلپۈنىدىغان خىسلەتلىك جاي بولۇپ قالغانىدى.
قۇرغاقچىلىق، يەر تەۋرەش ۋە ئۇزۇلمەي بولۇپ تۇرغان ئۇرۇشلار داۋامىدا «تەختى ھون» ۋە «مىڭ ئۆي» خارابلاشتى. شۇنىڭ بىلەن قىزىل ۋە تۇمەن دەريالىرىنىڭ ئارىلىقىدىكى

بوستانلىق پايتەخت شەھەر بولۇپ قالدى ۋە دەسلەپ «ئەسكى ھسار[1] » دەپ ئاتالدى.

چاسىدىكى قىشلىق ئوردىنىڭ غەرب تەرىپىدىكى ئەلچىخانا دەپ ئاتىلىدىغان يەردە، باشقا ئەللەرنىڭ ئەلچىلىرى ئولتۇراقلاشقان ئازادە كوچا بار ئىدى. ئوردا ئالدىدىكى بۇ كوچىدىن ئۆتسىلا ھېيتگاھ دەپ ئاتىلىدىغان كۆلزارلىق مەيدانغا چىققىلى بولاتتى.

شەھەرنىڭ شىمالىنى بويلاپ ئاقىدىغان تۈمەن دەريا-سىدىن ئېلىنغان ئۆستەڭ، ھېيتگاھ مەيدانىنىڭ غەربىدىن ئۆتۈپ، يەنە تۈمەن دەرياسىنىڭ شەرقتىكى ئېقىنىغا قوشۇلاتتى.

ئەسكى ھسار قىزىل دەرياسىغا ھەر يىلى كېلىدىغان كەلكۈننىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ تۇرغانلىقتىن چۆللىشىپ چاسىنى مەركەز قىلغان يېڭى شەھەر ـــ ئوردۇكەنت يىلسېرى ئاۋاتلاشماقتا ئىدى...

رەيھانىدىن ئوردا ئالدىدىكى كۆل ياقىسىغا سېلىنغان قەبرىستانىسى بەگتاش ئابدۇللا دامواللىنىڭ باغلىق قورۇسىغا چۈشتى. ئوتتۇرا بوي، بۇغداي ئۆڭ، ئىسسىق چىراي كىشى ئۇلارنى ئىشىك ئالدىدا كۈتۈۋالدى. بۇ، بەگتاش ئابدۇللا دامواللىنىڭ ئىنىسى بەگتاش جالالىدىن ئىدى. رەيھانىدىنىڭ قەشقەردىكى تىجارىتىنى مۇشۇ قېينىنىسى باشقۇراتتى. رەيھانىدىن خەۋەر تېپىپ پەتكە كەلگەن ئۇرۇق ـ تۇغقان، دوست ـ يارەنلەر بىلەن بىرىم كېچىكىچە ئەھۋاللاشتى. گەپ ئارىسىدا بۇغرا قاراخانىنىڭ بىتاپ بولۇپ يېتىپ قالغانلىقىنى ئاڭلاپ غەم ـ ئەندىشىدە قالدى. قەشقەرگە كەلگىنىگە شۇنچە خۇشال بولغان يۈسۈپمۇ مەيۇسلىنىپ تازا ئېچىلالمىدى. كېچىچە بۇغرا قاراخانىنىڭ بالاساغۇنغا بارغان ۋاقتىدىكى قاينام تاشقىنلىقىنى، ئۇنىڭ

---

① ئەسكى ھسار ـــ كونا شەھەر ، كونا بازار .

بىلەن دىدارلاشقان دەملەرنى ئويلاپ چىقتى. «ئاجايىپ مەردا-
نە، بىلىملىك پادىشاھ ئىدى. كىچىكلىكىمگە قارىماي، مەن
بىلەن سۆزلىشىپ، تەلەپلىرىمگە ئېتىبار بىلەن قارىغانىدى. قاد-
داق كىبىەل بولۇپ قالغاندۇ؟...»

ناماز بامداتقا ئېيتىلغان ئەزان ئەمدىلا كۆزلىرى يۇمۇلغان
يۇسۇپنى ئويغىتىۋەتتى. ئۇ كۆزىنى ئېچىپ، ئاتىسىنىڭ تۇرۇپ
بولغانلىقىنى بىلدى. ئۇلار دېرىزىلىرى گۈلزارلىق ھويلىغا قارا-
يدىغان مېھمانخانا ئۆيىدە ياتقانىدى. رەيھانىدىن ھويلىدىكى ئەۋ-
رەزدە[1] تەرەت ئېلىۋاتاتتى.

قەشقەرنىڭ كۆكلەم ۋاقتىدىكى سەھىرى غۇر - غۇر
شامالليق بولىدۇ. قىيا ئېچىپ قويۇلغان دېرىزىدىن قاراپ تۇر-
غان يۇسۇپ، ساپ ھاۋانى سۈمۈرۈپ - سۈمۈرۈپ دەم
ئالدى. ئاتا - بالا ئىككىيلەن ناماز بامداتنى مەسچىتتە ئوقۇپ
كىرىپ، ئەتىگەنلىك چاينى ئىچتى - دە، ئوردىغا قاراپ ماڭدى.
ئوردا ئىشىكى پارقىراپ كۆرۈنگەندە، يۇسۇپنىڭ ۋۇجۇدىنى
ھاياجان چۇلغىۋالدى. يېقىنلاپ كەلگەنسېرى، ئىشىكتىكى ئويما،
كۆپتۈرمە نەقىشلەر، سىرىق توچ ھالقىلار ئېنىق كۆرۈنۈشكە
باشلىدى. ئىشىكنىڭ ئىككى تەرىپىدە، ئېگىزلىكى ئون توققۇز
غۇلاچ كېلىدىغان ئىككى خىش مۇنار قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى.
مۇنارنىڭ ھەر ئۈچ غۇلاچ يېرىگە بىردىن كۆزنەك قويۇلغانىدى.
بۇ كۆزنەكتىن بىر قاراۋۇل دەرۋازىدىن كىرگەن - چىققانلارغا
قاراپ تۇراتتى. مۇنارنىڭ ئۈستى شالاسۇنلۇق بولۇپ، دۇگلەك
شەكىلدە ئىدى. بۇ مۇناردا قاراۋۇللۇق قىلىدىغانلارنىڭ كۆزى
ئىنتايىن روشەن، يىراق - يىراقلارنى كۆرەلەيدىغان، تاللانغان
نۆكەرلەر ئىدى. بالاساغۇندا بۇنداق مۇنار ئوردا ئىشىكى يېنىغا

---

① ئەۋرەز — يۇز - قولىنى يۇيىدىغان، چوڭقۇر كولاپ ياسالغان
تازىلىق ئورنىكى.

ئەمەس، شەھەرنىڭ دۆگرەك يېرىگە ياسلىپ «قارغۇي» دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى يۇسۇپ ئېسىگە ئالدى. ئۇ مۇناردىن كۆزىنى ئېلىپ ماڭغاچ، ئىشكىنىڭ ئىككى يېنىدىكى قاراۋۇللارغا سەپسالدى. ئوردا ئىشكىنىڭ ئوڭ قانىتى تەرەپتە ئۇچ قاراۋۇل گۇرزىنى تۇتۇپ تۇراتتى. سول قانىتى تەرەپتىكى ئۇچ قاراۋۇل ئۇچلۇق نەيزە كۆتۈرۈۋالغانىدى. ئۇلار قەشقەر چەكمىنىدىن شىم ـ كەمزۇل، بېشىغا ئاق سەللە ئورالغان سىدام بۆرك كىيگەنىدى. پۇتىدا كۆن ئۆتۈك، بېلىدە كەمەر، قىلىچ ئېسىۋالغانىدى.

رەبھانىدىن يېقىنلاپ كېلىپ قاراۋۇللارغا سالام بەردى ۋە مەلىكۇل مەشرىق ئۇلۇغ بۇغرا قاراخانىنىڭ ئەزىز دەرگاھىغا بالاساغۇندىن سالامغا كەلگىنىنى بىلدۈردى.

باشتىكى قاراۋۇل «بىر پەس ساقلاپ تۇرۇڭ» دېگەن مەنىدە ئوڭ قولىنى كۆتۈرۈپ قويۇپ ئوردىغا كىرىپ كەتتى. بىردەمدىن كېيىن ئوردا قاراۋۇللار بېگى چىقىپ، ئۇلارنى مەرمەر تۇۋرۇكلۇك كاتتا دىۋانخانىغا باشلاپ كىردى. ئىشىك ئاغىسى تۇردىئاخۇن ئۇلارنى كۈتۈۋالدى. بالاساغۇندىن كەلگىنىنى ئاڭلاپ ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى.

ـــ مەلىكۇل مەشرىق ئالىيلىرى، پادىشاھ ئەمچىخانىسىدا داۋالىنىۋاتىدۇ. سۇلايمان ئارسلانخان ئالىيلىرى نائىب بۇغرا قاراخان بولۇپ ئەلنى سوراۋاتىدۇ، تەقسىر.

ـــ بىز ئاۋۋال مەلىكۇل مەشرىق ئالىيلىرىغا سالام بېرىپ، ئاندىن نائىب بۇغرا قاراخانىنىڭ خىزمىتىدە بولايلى، ـــ رەبھاندىن ئولتۇرمايلا، يۇسۇپ بىلەن ئوردىنىڭ جەنۇبىدىكى ئەمچىخانىغا كەلدى.

گۇمبەز شەكلىدە سېلىنغان يېشىل كاھىشلىق بىنا ئىچى جىمجىت ئىدى. ئەمچى باشى:

ـــ بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىنىڭ ئەھۋالى تازا ياخشى

ئەمەس، كىرىشكە بولمايدۇ،— دەپ ئۇلارنى توسۇپ قويدى.
— قۇز ئوردۇدىن ھاجىبۇل ھۇججاپ ئوغلى بىلەن سالام بەرگىلى كەپتۇ، دەپ كەلگىنىمىزنى ئالىيلىرىغا خەۋەر قىلغان بولسىلا،— دېدى يۇسۇپ بىتاقەت بولۇپ.
— ماقۇل، ساقلاپ تۇرۇشقايلا.
رەيھانىدىن ئەمچىخانىنىڭ بىر ئۆيىدە خېلى ئۇزۇن ساقلىدى. بىر چاغدا ئەمچى باشى ئىشكىتىن كىرىپ:
— قېنى مېڭىسىلا، خاقان ئالىلىرى كۈتۈپ قالدى،— دېدى.
رەيھانىدىن بىلەن يۇسۇپ ئۇنىڭ كەينىدىن ماڭدى. ئۇلار بۇغراخانلار جەمەتى داۋالىنىدىغان خاس ئۆينىڭ خىشلىق پايەسىنى بېسىپ دەھلىزگە، ئاندىن تىمتاس ياتاق ئۆيگە كىرىشتى.
— ئەسسالامۇئەلەيكۇم مەلىكۇل مەشرىق ئالىيلىرى، ئاللا ئۆزلىرىگە سالامەتلىك، ئۇزۇن ئۆمۈر ئاتا قىلغاي.
— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام رەيھانىدىنبەگ، بالام يۇسۇپ، ئولتۇرۇڭلار،— يۇسۇپ قادىرخان ئىككى قولىنى تىرەپ بېشىنى سەل كۆتۈردى. چاچ ـ ساقاللىرى ئاقىرىپ كەتكەن بۇغرا قاراخانىنىڭ كۆزلىرى ئولتۇرۇشۇپ، ياڭاق سۆڭىكى بۆرتۈپ چىققانىدى، چىرايى سارغىيىپ قالغانىدى. «خاقان ئەجەب ياپ كېتىپتۇ، كېسىلى خېلى ئېغىر ئوخشايدۇ»دەپ ئويلىغان رەيھانىدىنىنىڭ كۆڭلى بۇزۇلۇپ، باش سېلىپ ئولتۇرغىنىچە زۇۋان سۇرەلمىدى. ئۇنىڭ تىلىكىنى يۇسۇپ ئىزھار قىلدى:
— بۇغرا قاراخان ئاتا، ئالىيلىرى بىلەن دىدارلاشقىلى خېلى بۇرۇنلا كەلمەكچىدۇق. تۇرلۇك ـ تۇمەن ئىشلار ئاتامنىڭ يولىنى توسۇپ قويۇپ كېچىكىپ قالدۇق. مۇبارەك دىدارلىرىغا شۇنچە تەشنا بولۇپ كەلگىنىمىزدە كېسەل بولۇپ يېتىپ قاپتىلا، شۇنداقتىمۇ مۇبارەك دىدارلىرىنى كۆرۈپ كۆڭلىمىز ئورنىغا چۈشتى. ئەلنىڭ بەختىگە شېپالىق تېپىپ، ئاۋامنى ئادالەت ۋە

شەپقەتلىرىدىن مەمنۇن قىلغايلا، ــ يۈسۈپ ئورنىدىن تۇرۇپ قوللىرىنى كۆكسىگە قويدى. بۇغرا قاراخان «ئولتۇرۇك» دېگەن مەنىدە قولى بىلەن ئىشارەت قىلغاندىن كېيىن، يىگىت تۆمۈر رەڭ بەقەسەم تونىنىڭ پەشلىرىنى تىزىغا باستۇرۇپ يۈكۈندى.

ــ بەللى، بەللى بالام، چوڭلا ئالىپ يىگىت بولۇپ قاپسىز، ئاتىڭىز بىلەن مېنى كۆرگىلى كەلگىنىڭىزدىن غايەت خۇش بولدۇم، ــ يۈسۈپ قادىرخان ئوچۇق پىكىرلىك، ئويچان نەزەرلىك يۈسۈپنىڭ ئويلىغىنىدىنمۇ بەكرەك پاراسەتلىك ئىكەنلىكىگە قايىل بولغان ھالدا، سەل ھاسىراپ سۆزىنى ئاستا داۋام قىلدى، ــ بۇ دۇنياغا تۆرەلگەن ئىنسان ئەجەل شارابىنى ئىچمەي قالمايدۇ، ئەجەل شارابىنى ئىچىش ئەسلىگە قايتىش دېگەنلىكتۇر. مەنمۇ ياشانغانسېرى ئەجەل شارابىنى سېغىنىپ قالغانىدىم. بۇنى بىلگەن ياراتقۇچى ئىگەم ئاللا مانا كۆرۈپ تۇرۇپسىلەر، كېسەلگە مۇپتىلا قىلىپ، ئۇ دۇنياغا كېتىشىمنىڭ بېقىنلاشقىنىدىن بېشارەت بەردى. بۇنىڭدىن ھەرگىز نارازى ئەمەسمەن. ئاللا ئاتا قىلغان ئۆمرۈمدە، ئاۋامغا زۇلۇم قىلمىدىم، بارلىق تىرىشچانلىقىم بىلەن ياخشىلىق قىلدىم، ئېغىر يۈكىنى يېنىكلەتتىم، قارا كۆڭلىنى ئاقارتتىم. ئەسلىم ــ پەخرىم بولغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى بىر دىن ئاستىدا ئىتتىپاقلاشتۇردۇم. شەھەرلەرنى ئاۋات قىلدىم. جەڭگى ــ جېدەلنى توسۇپ، ناھەق قان تۆكۈلۈشنىڭ ئالدىنى ئالدىم. مەسلىھەتسىز، كېڭەشسىز ئىش قىلمىدىم. ئەلگە ۋە ماڭا دۈشمەنلىك قىلغان، ئارىنى بۇزغانلارغىمۇ كەڭ قورساقلىق قىلدىم. بۇنىڭدىن قىلچە ئەپسۇسلانمايمەن. ئەمما مېنىڭ بۇنداق ياخشى نىيەت، ياخشى ئارزۇدا كەڭ قورساقلىق قىلىشىم، بىر قىسىم قارا نىيەتلەرنىڭ مۇناپىقلىق بىلەن يۇقىرى ئەمەل، كاتتا ھوقۇقنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى. بۇنىڭ ئۈچۈن تەڭرىنىڭ جازاسىنى تارتىشقا لايىقمەن، مېنى يېقىتقان بۇ كېسەلمۇ

ئەنە شۇ جازانىڭ جۇملىسىدىندۇر. مەن بۇنىڭغا سەۋر قىلىمەن، ئەلۋەتتە.

سۆكۈتتە ئولتۇرغان رەيھانىدىن قول قوۋۇشتۇرۇپ دېدى:

— مەلىكۇل مەشرىق ئالىيلىرى، قاراخانىلار خاندانلىقى ئاق كۆڭۈل، كەڭ قورساق، ئادىل، جاسارەتلىك، جۇرئەتلىك خاقانلارنىڭ ئارقا ـ ئارقىدىن ئىز بېسىپ تەختكە ئولتۇرۇشى بىلەن بۇگۈنكى كۈندىكىدەك كۈچ ـ قۇدرەتكە، كەڭ زېمىنغا، بایاشات تۇرمۇشقا ئىگە بولغاندۇر. ئاللا بەندىلىرىگە شۇنىمۇ ئىرادە قىلدىكى، پادىشاھقا ئاسىينى؛ بایغا ئوغرى ـ قاراقچىنى؛ سېخىي ـ مەردانىلەرگە بېخىل ـ تەمەخورنى؛ ئادىل، ھەققانىيەتچىلەرگە قارا نىيەت، نامەردلەرنى كۈشەندە قىلىپ، كىشىلىك تۇرمۇشنىڭ خىلمۇخىل مەنزىرىسىنى بەرپا قىلغاندۇر. ئالىيلىرى ئەلگە مېھىر ـ شەپقەت ئۇرۇقىنى چېچىپ، بۇ مەنزىرىلەرگە گۈزەل كۆرۈنۈش بەردىلە. قانخورلار باشلىماقچى بولغان ئۇ-رۇشنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، ئاۋامغا ئامانلىق بەخش ئەتتىلە. بۇ ھەرگىز گۈناھ ياكى سەۋەنلىك ئەمەس، بەلكى ساۋابلىق، ئەلگە مەنپەئەتلىك بۇيۇك ئىشلاردۇر. بۇنىڭ ئۈچۈن توققۇز ئوغۇز، ئون ئىككى ئايماق ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئۆزلىرىدىن ناھايىتى مىننەتدار.

— يوقسۇ، رەيھانىدىنبەگ. مەن ئەل مىننەتدار بولغۇدەك ئىمە ئىش قىلىپ بېرەلىدىم، — بېشىنى چايقىدى يۇسۇپ قادىرخان. ئۇنىڭ سۆلغۇن چىرايىنى ھەسرەت ـ نادامەت بۇلۇ-تى قاپلىدى، — قىلغانلىرىم — شاھلىق بۇرچۇمنىڭ بېرىم ـ يارتا ئادا بولۇشى، خالاس. بۇ توغرۇلۇق گەپ قىلساق، گېپىمىز ئۇزىراپ ئاخىرىغا چىقالماي قالىمىز. كۆز ئالدىمىزدىكى ئەھۋاللار توغرۇلۇق پاراڭلىشايلى، سىلەرنى كۆرۈپ ساقىيىپ قېلىۋاتىمەن. قۇزئوردۇ، سەمەرقەنت توغرۇلۇق سۆزلەپ بېرىڭلار. ئىبراھىم تىكىنىدىن خەۋەر ئاڭلىدىڭلارمۇ؟ كۆڭۈلنى خۇرسەن قىلىدىغان

نېمه گەپ ـ سۆزۈڭلار بار؟ ئاڭلاپ كېسىلمگه داۋا قىلاي.
رەيھانىدىن بۇغرا قاراخانىنىڭ سوئاللىرىغا نېمىدەپ جاۋاب بېرىشنى بىلمەي ئويلىنىپ قالدى: «نېمه دېسەم بولار؟ مۇھەممەت ئارسلانخانىنىڭ بىپەرۋالىقىنى دەيمۇ يا ئۇنىڭ ئەيش ـ ئىشرەتكه بېرىلىپ دۆلەت خەزىنىسىنى بۇزۇپ ـ چېچىۋاتقانلىقىدىن ۋاقىپلاندۇرايمۇ ياكى لاتىپۇروش،① تارىقچىلاردىن ئىبارەت نىدىنغان سېلىقنى كۆپەيتىپ، ئەلده نارازىلىق تۇغدۇرغانلىقىغا دىققەت ـ نەزىرىنى تارتايمۇ؟ زالىم، خىيانەتچى، كاززاپ، كۆرەڭ ئادەملەرنى مۇھىم خىزمەتلەرگه قويۇپ، ياخشى نىيەتلىك ساداقەتمەن ئەمەلدارلارنى چەتكه قېقىۋاتقانلىقىدىن ئاگاھلاندۇرايمۇ ۋه ياكى خانىش قۇماربىكەگه ئاتىنىڭ چۈلۈۋۇرىنى تۇتقۇزۇپ قويۇپ، ئەل بىلەن كارى بولمايۋاتقانلىقىدىن شىكايەت قىلايمۇ؟ ناھاتكى، بۇ دېمەكچى بولغانلىرىم بۇغرا قاراخانىنىڭ كېسىلىگه شىپا بولسا! ياق، ياق، بۇلارنى دېسەم ئۇنىڭ كېسىلى ئېغىرلاپ كېتىدۇ، ساقايغىچه كۈتەي.»

رەيھانىدىن مىنۇت ئىچىده ئەلەملىك خىيال دېڭىزىدىن ئۈمىد قىرغىقىغا چىقتى. «دېمەكچى بولغانلىرىم چوقۇم بۇغرا قاراخانىنى خۇش قىلىشى، كېسىلىنى يېنىكلىتىشى كېرەك» دەپ ئويلاپ:

ـــ مەلىكۇل مەشرىق ئالىيلىرى، پەرزەنتلىرى مۇھەممەت ئارسلانخان كۆك بۆرە كۆردى، ـــ دېدى.

ـــ ئوغۇل پەرزەنت كۆردىمۇ؟ ئەمدى بۆرىسى ئىككى بولۇپتۇ ـ ده. بىر ـ بىرىگه قانات بولۇپ ئۆتكەي ئىلاھىم. مېنىڭ ئۇ ئەۋرەمنى كۆرگۈم كېلىۋاتىدۇ، ـــ يۈسۈپ قادىرخانىڭ سۇلغۇن چېھرىده ئىللىق تەبەسسۇم پەيدا بولدى. ئۇ يەنه ئىككى قولىنى تىرەك قىلىپ بېشىنى كۆتۈردى، ـــ بۇ ئوغلۇمنىڭ

---

① لاتىپۇروش ـــ سودىگەر (تىجارەتچى).

ىنىڭ نەۋرىسى مېنىڭ قېشىمدا. ئۆزىمۇ ئون ئالتە يېشىدا پەرزەنتلىك بولغانىدى، تەقدىرنىڭ ھېكمەتلىرى نېمىدېگەن قەـ زىقارلىق ـ ھە! مۇھەممەت تىكىنىڭ يېگى كۆركەن پەرزەنتى ئۆز نەۋرىسىدىن توققۇز ياش كىچىك بولىدىغانلىقىنى ئويلاپمۇ باقمىغانىكەنمەن. بۇنىڭدىن بەك خۇش بولدۇم.

ـــ بۇغرا قاراخان ئاتا، ئۇ ئەۋرىلىرى ئوقۇۋاتامدۇ؟ ـــ سورىدى پاراڭنى سەما بولۇپ ئولتۇرغان يۈسۈپ.

ـــ ھەر جەھەتتىن تەربىيىلىنىۋاتىدۇ، بالام.

ـــ بىز كۆرۈشسەك بولامدۇ؟

ـــ بولىدۇ، لېكىن ھازىر ئۇ خانلىقىمىزنىڭ يازلىق ئارامگاھى بولغان ئوپالدىكى چاھارباغدا چەۋەندازلىقنى ئۆگىنىۋاتىدۇ.

ـــ چەۋەندازلىقنى؟ ـــ يۈسۈپنىڭ ئەگىم قاشلىرى سەل كۆتۈرۈلدى، ـــ ئىسسم ـ شەرپىنى بىلىشكە بولامدۇ؟

ـــ مەھمۇت، بالام، ـــ يۈسۈپ قادىرخان ئۇنىڭ نېمىشقا ئەجەبلەنگىنىنى بىلىپ دېدى، ـــ ئەۋرەم ساڭا ئوخشاشلا بىلىك ئاشىقى. كۈز، قىش مەزگىللىرىدە ئوردۇكەنتتىكى ساچ مەدرىسىدە بىلىك ئۆگىنىدۇ. يازدا ئوپالغا بېرىپ چەۋەندازلىقنى مەشىق قىلىدۇ. ناھايىتى چېچەن. بۇ يىل ئەتىيازدىلا، ئوپالدا سپاھلىرى بىلەن تۇرۇۋاتقان ئاتىسى ئېلىپ كەتكەنىدى. ئانىسىنى سېغىنىپ قالغان ئوخشايدۇ.

ـــ نەۋرىلىرى ھۈسەين تېكىنمۇ يانلىرىدا تۇرۇۋېتىپتۇ ـ دە، ئالىيلىرى، مەن قەشقەرغە دەسلەپ كەلگىنىمدە چەۋەندازلىقنى ئۆگىنىۋاتقان بالىكەن. ھازىر بالىلىق بولۇپتۇ، ـــ سۆز قاتتى رەيھانىدىن. ئۇ يۈسۈپ قادىرخاننىڭ پەرزەنت نەۋرىلىرى توغرۇلۇق گەپ بولسا، كۆڭلى ئېچىلىپ قالىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ.

ـــ ئوغلۇم مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ ئارزۇلۇق بالىسى

بولغان هۇسىين تىكىن كىچىكىدىن مېنىڭ يېنىمدا تەربىيەت تاپقان، — روھى كۆتۈرۈلۈپ قالغان بۇغرا قاراخان قىزىنقىسىنىپ سۆزلەپ كەتتى، — ئۇنى ئۆيلەپ قويغاندىن كېيىن ئوردا ياساۋۇللىرىنىڭ ئەمرى قىلىپ تەينلىگەنىدىم، پەرمانبەردارلىق بىلەن خىزمەت قىلدى. بولۇپمۇ ئۇدۇن شاھلىرى چۈقتى رد-شىست، نۇقتى رىشتلەر ئوردۇكەنتكە باستۇرۇپ كەلگەندە، پىداكارلىق كۆرسىتىپ تەڭداشسىز چەۋەنداز، قابىل سەركەردە ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى. نەۋرەمنىڭ قورقۇمسىز، جاسارەتلىك سەركەردە بولۇپ يېتىشكەنلىكىدىن بەكمۇ خۇرسەن بولدۇم. «چاغرى تىكىن» دەپ نام قازانغان بۇ نەۋرەمنى «تايانغۇلار كېڭىشى» نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن سۈباشى قىلىپ تەينلىدىم. ئۇ، ئون ئىككى مىڭ نۆكىرى بىلەن يازلىق ئارامگاھىمىز ئوپالدا تۇرۇپ كەلمەكتە. ئەۋرەم مەھمۇتمۇ ئوپالنىڭ ئازىق كەنتىدىكى چاھارباغدا تۇغۇلغان. مەنمۇ ھەر يىلى يازدا ئوپالغا بېرىپ سەيىر قىلىپ كېلىمەن. تولىمۇ خۇش ھاۋا مەنزىرىلىك ئارامگاھ ئۇ.

بۇغرا قاراخانىنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، يۈسۈپنىڭ ئوپالغا بارغۇسى، مەھمۇت تىكىن بىلەن كۆرۈشكۈسى كېلىپ قالدى.

يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ كېسىلىدىن ئەنسىرەپ قېلىشقان تې-ۋىپلار، ئۇنىڭ ئاتا ـ بالا بىلەن كۆرۈشۈپ كۆڭلى ئېچىلىپ قالغانلىقىغا زەن قويۇشتى، ئۇنچىقماي كۆزىتىپ تۇرۇشتى.

رەيھانىدىن بۇغرا قاراخانىنى چارچىتىپ قويۇشتىن ئېھتە-يات قىلىپ خوشلىشىپ ماڭماقچى بولدى.

— مەلىكۇل مەشرىق ئالىيلىرى، مۇبارەك دىدارلىرىنى كۆرۈپ، قىممەتلىك سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، تەشنا يۈرىكىمىزنىڭ چاڭقىنى قاندى. ئەمدى رۇخسەت قىلغان بولسىلا، ئارام ئېلىش-لىرىغا دەخلى قىلمىساق، — رەيھانىدىن يۈسۈپكە ئىشارەت قىلىۋىدى، ئۇ يېنىدىكى بىر جۈپ گۈللۈك خۇمرىنى ئېلىپ تەۋەززۇ بىلەن:

— بۇغرا قاراخان ئاتا، ئالىيلىرىغا بوۋام ئۆزى سالغان گۈلقەنتتىن ئېلىپ كېلىۋىدۇق، — دەپ ئۇنى ئاپتاپ چۈشۈپ تۇرغان دېرىزە تەكچىسىگە قويۇپ قويدى.

يۈسۈپ بۇغرا قاراخان يەنە ئىككى قولىنى تىرەپ بېشىنى كۆتۈردى:

— رەھمەت، بالام، رەھمەت، سىلەرنى كۆرۈپ خېلى ياخشىلىنىپ قالدىم. ئوردۇكەنتتىن كەتكۈچە پات ـ پات كېلىپ تۇرۇڭلار، — ئۇ قول باغلاپ تۇرغان يۈسۈپكە مېھرى بىلەن نەزەر سېلىپ، رەيھاندىنغا تاپىلىدى، — ئۆز ئىشلىرىڭىز بىلەن بولۇپ كەتمەي، ئوغلىڭىزنى قۇزئوردۇدا ئوبدان سەير قىلدۇرۇڭ. مەدرىسىلەرگە، مازارلارغا ئېلىپ بېرىپ ئەجدادلارنىڭ ئىزىدىن مېڭىشقا، روھىدىن ئۆگىنىشكە ئىلھاملاندۇرۇڭ.

— بولىدۇ، ئالىيلىرى. مەن ئوغلۇمنى دەسلەپ ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مەقبەرىسىگە ئېلىپ چىقماقچى.

— ياخشى ئويلاپسىز. ئۇلۇغ بوۋامنىڭ قەبرىسى ئالدىدا ماڭا دۇئا قىلىپ قويۇڭلار. ئاندىن ئوپالغا بېرىپ ئەۋرەم بىلەن كۆرۈشۈپ، سەير قىلىپ كېلىڭلار.

— ماقۇل، بۇغرا قاراخان ئاتا، — يۈسۈپ مەمنۇن بولۇپ بېشىنى ئەگدى.

3

يۈسۈپ دادىسى بىلەن پادىشاھ ئەمچىخانىسىدىن چىققاندا كۈن قىيام بولغانىدى. ئۇلار بىر بېسىپ ـ ئىككى بېسىپ بەگتاش ئابدۇللا داموللىنىڭ ئوردا ئالدى كۆل بويىدىكى قورۇ-ساراي ئۆيىگە يېتىپ كەلگەن كاتتا تىجارەتچىلەر تىنچ ـ ئامانلىقىنى سوراشتى.

رەيھانىدىن مېھمانلارغا بۇغرا قاراخانىنىڭ سالامەتلىكىنىڭ خېلى ياخشى ئىكەنلىكىنى، ئۆزلىرى بىلەن ئۇزاق ھال ـ مۇڭ بولغانلىقىنى سۆزلەپ بېرىپ ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى تىندۇردى.

مېھمانلار ئۇزىغاندىن كېيىن يۈسۈپ دادىسى بىلەن مەنزەر ئۆيگە چىقىپ ئارام ئالدى.

كۈن ئولتۇرۇشقا ئاز قالغانىدى. كەچكى شەپەق ئوردا ئالدىدىكى كۆل سۈيىدە قىزىل ـ ھال رەڭ شولىلارنى پەيدا قىلغانىدى. يۈسۈپ مەنزەر ئۆينىڭ دېرىزىسىدىن كۆز سېلىپ، سۇ ئېلىۋاتقان قىز ـ ئوغۇل بالىلارنى كۆردى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا قۇزئوردۇدىكى قورۇسى كەلدى. ياز كۈنلىرى قورۇ ھويلىسىنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىدىكى بوستانلىق كۆل بويىدا ئاتا ـ ئانىسى، ئاچىلىرى بىلەن ئولتۇرۇپ پاراڭلىشاتتى، سەگدەيتتى. ئۇ ئانىسىنى بەكرەك سېغىنغانىدى. ئۇستازى، ساۋاقداشلىرىنى كۆرگۈسى كەلگەنىدى. ئاقبىرا قىز خىيالىدىن كېچىپ ئىختىيارسىز ئېغىر تىندى. ئۇنىڭ نورۇز كۈنى نورۇز ئېشىنى ئىچىشتىن ئاۋۋال يۈسۈپنىڭ قولىغا سۇ قۇيۇپ بەرگۈسى كېلىپ ئىشككە تەلمۈرۈپ قالارمىكىن؟ بۇنى ئويلىسا دەرھال كەتكۈسى كېلەتتى. ئەمما بۇ ئەلۋەك، مېھرى ئىسسىق شەھەر-دىن ئايرىلغۇسى كەلمەيتتى.

رەيھانىدىن ئوغلىنىڭ خىيالى قۇزئوردۇدا ئىكەنلىكىنى سېزىپ:

ـــ بالام، ئوردۇكەنت قانداقكەن، ساڭا ياقتىمۇ؟ ـــ دەپ سورىدى.

ـــ ياقتى، ئاپا. ئوردۇكەنت «كاشغەر» دېگەن ئىسىمغا لايىق ئىمارەتلىرى ئۆز، باغۇ بوستانلىق شەھەر ئىكەن، ماڭا ياردى. چوڭ پايتەخت بولغۇچىلىكى بار ئىكەن.

ـــ قۇزئوردۇنى سېغىنىپ قالمىغانسەن؟

— ئابامنى، ئاچلىرىمنى سېغىندىم.
— ئوستازىڭنىچۇ؟
— ئوستازىمنى، ساۋاقداشلىرىمنى شۇنداق كۆرگۈم كەلـ
دى. ئەمما تېخى ئوردۇكەنتنىڭ بازار – رەستىلىرىنى، مەكتەپ
مەدرىسلىرىنى كۆرگىنىم، ئالىم – ئۆلىمالىرى بىلەن ئوچراشقـ
نىم يوق، ئابا.
— سېنى بۇ يەرگە ئوردۇكەنتنى كۆرسىتىش، كاتتا
ئالىملاردىن تەلىم ئالدۇرۇش ئوچۇن ئېلىپ كەلدىم. بەختىمىزگە
قارشى بۇغرا قاراخان كېسەل بولۇپ يېتىپ قاپتۇ. ئوڭى بەزى
ئەھۋاللاردىن خەۋەرلەندۇرەلمەي كۆڭلۇم يېرىم. شۇنداق بولـ
سىمۇ، خۇدا بۇيرۇسا سېنى ئەتە ئاتوشقا ئېلىپ بېرىپ ھەزرىتى
سۇلتان سۇتوق مازارىنى زىيارەت قىلدۇرىمەن. ئۇ يەردە بىر
نەچچە كۈن ئىستىقامەت قىلىپ، نوروز بايرىمىغا ئۇلگۇرۇپ
ئوردۇكەنتكە قايتىپ كېلىمىز، ئاندىن «مەدرىسى ساچىيە»گە
ئېلىپ بېرىپ پىر – ئوستازلار بىلەن دىدار كۆرۈشتۇرىمەن.
— بۇغرا قاراخانلارنىڭ سەيلىگاھى ئوپالغا بارمامدۇق،
ئابا؟
— بارىمىز بالام، ئاتوشقا بېرىپ كەلگەندىن كېيىن
بارىمىز.
— مەن ئۇ يەردە مەھمۇت تىكىن بىلەن كۆرۈشمەن،
ئابا.
— ئەلۋەتتە، بالام،— رەبھانىدىن شام نامىزىغا تەرەت
ئېلىش ئوچۇن قوپتى. يۇسۇپ قەندىلىدىكى شامنى يورۇتتى.
ئاتا – بالا ئىككىسى ئوزاق سۆزلىشىپ ئولتۇرۇپ يېتىپ
قېلىشتى. ئەتىسى بامداتتىن يېنىپ چاينى ئىچىپلا
يولغا چىقىشتى.
ئولار ئىككى تەرىپى ۋادەكلىك ياغاچ كۆۋرۈكتىن، مەۋج
ئۇرۇپ ئېقىۋاتقان تۇمەن دەرياسىغا كۆز سېلىپ ئۆتتى.

ـــ بۇ يەر قورغان يېزىسىغا قاراشلىـــق باغچـــرىق قىش - لىقى، ـــ دېدى رەيھانىدىن ئىككى تەرەپتىكى قورۇ - جايلارنى قولىدىكى قامچا بىلەن كۆرسىتىپ، ـــ ئالدىمىزدا قاراخانىلار خانلىقىنىڭ چاپاۋۇل قىسىملىرى تۇرىدىغان كاتتا قورغان بار. بۇ يېزا ئاشۇ قورغان نامى بىلەن ئاتالغان.

يۇسۇپ شىرىلداپ ئېقىۋاتقان ئېرىقنى بويلاپ كەتكەن باغۇ بوستانلىق كۆچۈم مەھەللىگە سەپسېلىپ ماڭدى. يول ياقىسىدىكى پوتلا تاشلاۋاتقان تېرەك، سۆگەتلەردىن، باغلىق ھويلىلاردىكى ئاق، قىزىل مونچاق باغلىغان مېۋىلىك دەرەخلەر- دىن كۆز ئۈزمەي كېتىۋېتىپ، نەزىرى داغدام ئېچىلغان قارا ھالقىلىق چوڭ دەرۋازىغا چۈشتى.

ـــ ئابا، چاپاۋۇل قىسىم تۇرىدىغان قورغان مۇشۇمۇ؟ ـــ سورىدى يۇسۇپ كۈنگۈرىلىك ئېگىز تېمى ئۈزۈندىن ـ ئۈزۈنغا سوزۇلغان قورۇقتا بېقىپ. قورۇقتا ئاتلىق ۋە پىيادە ئەسكەرلەر قىلىچۋازلىق، نەيزە ئېتىش، ئۇمۇت ئۇرۇشنى مەشىق قىلىۋاتات- تى. دەرۋازا ئۈستىدە قارىغاي سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن توققۇز قىزىل تۇغ لەپىلدەپ تۇراتتى.

ـــ ھەئە، بالام. بۇ بۇغرا قاراخانغا بېۋاستە قاراشلىق قوشۇن. بىز تۇنۇگۈن بارغان ئوردا يېنىدا جانقورغان دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر لەشكەر تۇراسى بار، ئۇلار بۇغرا قاراخان ئوردىسىنى قوغدايدۇ. ئوپالدىكى قورغاندا مەھمۇت تىكىنىڭ دادىسى ھۈسەين ئارسلان تىكىنىڭ چاپاۋۇل قىسىملىرى تۇرد- ىدۇ. بۇنداق لەشكەرلەر تۇراسى قاراخانىلار ئېلىنىڭ ھەممە يۇرت ـ شەھەرلىرىدە بار.

رەيھانىدىن ئوغلىغا يول ئۈستىدىكى يېزا ـ قىشلاق، بازارلار ھەققىدە سۆزلەپ ماڭدى. تاشلىق سايلاردىن ئۆتۈپ، چۈشكە قالماي ئاتۇشنىڭ مەشھەت قىشلىقىغا كەلدى. بۇ ناھايە- تى كۆچۈم مەھەللە بولۇپ، ئەنجۈرلۈك باغلىرى بىلەن مەشھۇر

ئىدى. بىر ئۆستەڭ تاغ سۇيى قاپىلىدىن ئۆتەتتى. قىشلاقنىڭ مەركىزىدە كاتتا بازار بار ئىدى.

ـــ سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مەقبەرىسى مۇشۇ يەردە، بالام. ئاشۇ كۆرۈنۈپ تۇرغان گۇمبەز شۇ، ـــ ئېتىنى ئاستىلاتقان رەھبانىدىن قامچىسىنى ئالدىغا ئۇزىتىپ كۆرسەتتى. يۇسۇپ پىشىل كاھىشلىق ھەيۋەتلىك گۇمبەزگە قاراپ، ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تارتتى.

ھاۋا ئوچۇق، ئاپتاپنىڭ خىلى تەپتى بولسىمۇ، ئەتىيازنىڭ غۇر ـ غۇر سەلكىنى يۈزگە سوغۇق ئۇرۇلۇپ، ئاتلارنىڭ يايلىلىرىنى يەلپۈندۈرەتتى.

ئۇلار ئىككى تەرىپىدە ئىككى مۇنارى بار چوڭ دەرۋازىغا يېقىنلاشقاندا ئاتتىن چۈشتى.

رەھبانىدىن خىزمەتكارلارغا ئاتلارنى دەڭگە ئەكىرىپ قويۇشنى بۇيرۇپ، يۇسۇپ بىلەن ئادەملەر توپىنى ئارىلاپ ماڭدى. بازار تازا قىزىغانىدى. تەرەپ ـ تەرەپتىن كەلگەن چاربازارچىلار بازار سەيناسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا قاتارلىشىپ ئولتۇرۇپ يايما ئاچقانىدى. بازار سەيناسىنىڭ ئوڭ ۋە سول تەرەپلىرىدىكى رەستە دۇكانلىرىدا رەڭگارەڭ رەختلەر چاقناپ تۇراتتى. رۇمنىڭ يىپەك رەختلىرى، چاگىئەننىڭ كىمخاب تاۋارلىرى، مىسىرنىڭ يوللۇق شايىلىرى، سەمەرقەنت، بۇخارانىڭ بەقەسەملىرى، ئىران گىلەملىرى، خوتەننىڭ زىلچىلىرى، قەشقەرنىڭ چەكمەن، شاتاۋارلىرى تاي ـ تېيى بىلەن دۇكانلارغا قويۇلغانىدى. ھەممە دۇكانىنىڭ ئالدىدا خېرىدار بار ئىدى. «بۇ يەردىمۇ بىر چوڭ دۇكان ئاچسام بولغۇدەك. بەگتاش جالالىدىن بىلەن بۇ ھەقتە مەسلىھەتلىشىپ باقاي» دەپ ئويلىغان رەھبانىدىن توختاپ، ئەتراپقا قىزىقىپ قاراپ كېلىۋاتقان يۇسۇپنىڭ قولىنى تۇتتى.

ـــ بالام، بۇ بازارنى كۆرىمىز دېسەك بىر كۈندىمۇ ئارىلاپ بولالمايمىز. بىز سودا ـ سېتىق قىلغىلى كەلمىگەنىدۇق.

كىن، ئازراق بىرنەرسە يەۋىلىپ مەقبەرىنىڭ ئېتىكاپخانىسىغا كىرىپ كېتەيلى.

— ماقۇل، ئابا، بۇ يەردە توخۇ سۇتىدىن باشقا ھەممە نەرسە تېپىلىدىكەن.

باش ئۇستىگە قارا كۇنلۇكنى سايە قىلىپ تۇتقان بىر سالاپەتلىك كىشىنىڭ قامەتلىك ياش يىگىت بىلەن كىرىپ كېلىۋاتقىنىنى كۆرگەن ساماۋارخانا خوجايىنى «ئوردۇكەنتتىن كەلگەن يۇغرۇش بولمىسۇن يەنە» دەپ پاپىلاپ كېلىپ:

— مەرھابا، مەرھابا، جانابلىرى،— دەپ قارشى ئالدى ۋە ئۇلارنى گۇللۇك گىلەم ئۇستىگە يېكەنداز سېلىنغان يېرىم پەنجىرىلىك سۇپىغا باشلىدى. ئىككى ياستۇقنى رەيھانىدىنىڭ بېقىنىغا قويۇپ بەردى.

يۇسۇپ چوڭ ئوچاق ئالدىدىكى ۋىلىلداپ تۇرغان چوغ ئۇستىدە قايناپ تۇرغان چۆگۇنلەرگە قاراپ قالدى. ئۇ بۇ ۋاقىتقىچە چايخانىغا كىرىپ باقمىغانىدى.

— چاي ئىچىشەملا، شورپىمۇ؟ گۆشكىردە يېيىشەملا، پولۇمۇ؟ بۆدۇنە كاۋېپى يېيىشەملا، توشقان گۆشىنىڭكىنىمۇ؟

— ئادەملىرىم كېلىپ بولسۇن، ئاندىن گۆشكىردە بىلەن چاي كەلتۈرۈڭ.

— باش ئۇستىگە، جانابلىرى.

ئاتلارنى دەڭگىك ئاتخانىسىغا قويۇپ، مازارغا ئاتاپ ئېلىپ كەلگەن كالا ـ قويلارنى چايخانا سىرتىدا قالدۇرۇپ كىرگەن غۇلاملار بىر ـ بىرلەپ كىرىپ ئولتۇرۇشتى.

چايخانىچى گۇللۇك ھېجىرلاردا چاي، ئارقىدىن گۆشكىردە ئېلىپ كەلدى.

رەيھانىدىن يۇسۇپنىڭ چايخانا ئۇدۇلىدىكى باققالنىڭ دۇكىنىغا قاراپ قالغىنىدىن ھېۋە ـ چېۋە يېگۈسى بارلىقىنى سېزىپ، تاۋۇز ـ قوغۇن، ئىككى جىڭ ئۈزۈم ئەكەلدۈردى. تالدىن

يېڭى ئۇزگەندەك ئۇيۇل، چىك تۇرغان ئۇزۇم شۇنداق شېرىن ئىدى. ئاتىسى قوغۇن ـ تاۋۇز پىچقۇچە، يۇسۇپ ئۇزۇم يەپ ئولتۇردى.

ـــ قۇزئوردۇ تەرەپتە كىشىلەر مېۋىلەرنى ساقلاپ يېيىشكە ئانچە كۆڭۈل بۆلمەيدۇ ـ ھە، ئابا، ـــ دېدى يۇسۇپ.

ـــ شۇنداق، بالام، قۇزئوردۇلۇقلار مېۋىدىن گۆشنى ياخشى كۆرۈشىدۇ، باغۋەنچىلىك قىلىشتىن شىكار قىلىشقا خۇشـ تار. ئوردۇكەنتلىكلەر شىكارغا چىقىشتىن باغقا ئىشلەشنى ئەۋزەل كۆرىدۇ. بۇ يەردە قىشچە قوغۇن، تاۋۇز ئۇزۇلمەيدۇ. ئۇزۇم، ئامۇت، ئالما، ئانار قاتارلىق مېۋىلەرنىمۇ يىل بويى ساقلاپ يېيىشىدۇ. بۇ يەردە باغ قىلمىغان تارىقچى ھەقىقىي تارىقچى ھېسابلانمايدۇ، ئوغلۇم.

ئۇلار قورسىقىنى تويغۇزۇپ ئورۇنلىرىدىن تۇرغاندا چۈش بولۇپ قالغانىدى. مىڭ ـ مىڭ ئادەم توپىنى ئارىلاپ، مىس ھالقىلىرى ئالتۇندەك پارقىراپ كەتكەن چوك دەرۋازىدىن سۈلـ تان سۈتۈق بۇغراخان مەقبەرىسىنىك ئالدىدىكى گۈل ـ چەـ مەنلىك سەيناغا قەدەم قويۇشتى.

ھۇجرا پەنجىرىسىدىن كالا ـ قويلارنى يېتىلەپ كىرگەن بىر توپ ئادەمنى كۆرگەن شەيخ ئاخۇنۇم، بىرقانچە مۇلازىملـ رى بىلەن ئالدىغا چىقتى.

ـــ ئەسسالامۇئەلەيكۇم، تەقسىر. ھەزرىتى سۇلتان سۇـ تۇق بۇغراخان مەقبەرىسىنى زىيارەت قىلغىلى كەلدۇق. جانابلـ رىنىك مۇبارەك دىدارىنى يەنە كۆرگىنىمىدىن خۇرسەنمەن، ـــ دېدى رەيھانىدىن مەنلا تون كىيگەن چارساقال، ئۆسكىلەك قاشلىق كىشى بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشۇپ، يۇسۇپمۇ سەل تارتىنىپ كۆرۈشتى.

ـــ ئېسىم قۇرۇسۇن، جانابلىرى. ئۆزلىرى ھالىمىزدىن ھەمىشە خەۋەر ئېلىپ كېلىۋاتقان رەيھانىدىن بېگىم ئەمەسمۇ؟

دەررۇ تونۇمغىنىمنى قارىمامدىغان. مەرھابا، مەرھابا. يىراق يەردىن كېلىپ تازا چارچىغانلا. بىزنىڭ دىدارلاشمىغىنىمىزغا ئالاھازەل يېكىرمە يىل بولۇپ قالدىغۇ دەيمەن. ئۆزلىرىنى ھەمىشە ياد ئېتىپ تۇردۇق. مەرھابا، مەرھابا، ـــ شەيخ ئاخۇنۇم ھال ـ ئەھۋال سوراپ ئاغزى ـ ئاغزىغا تەگمەي سۆزلەپ كەتتى.

ـــ ئۆزلىرىمۇ تېمەن تۇرۇپلا، تەقسىر. بۇ ئەزىز دەرگاھقا نەچچە قېتىم كەلمەكچى بولۇپ، تۇرلۇك قىسمەتلەر تۇپەيلى، بوسۇغا داۋاندىن چىقالمىدىم. خەيرىيەت، بۇ قېتىم ئاللا نېسىپ ئەيلەپ مانا بۇ ئوغلۇم بىلەن كېلىشىم.

ـــ مەرھابا، مەرھابا، بۇ ئوغۇل پەرزەنتلىرىڭ ئىككىنچىسىمۇ؟ ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان بۇزرۇكۋارىمىزنىڭ روھى خۇش بولىدىغان بولدى. دەسلەپ كەلگەنلىرىدىمۇ بىر ئوغۇللىرى ھەمراھ ئىدى. ئەلھال، بالىلىق بولۇپ قالغاندۇ؟ ـــ شەيخ ئاخۇنۇم بەگتۇرمىشنى رەيھانىدىنىڭ ئېسىگە چۈشۈردى.

ـــ چوڭ ئوغلۇم ئۇرخۇن دەريا سى بويىدا، قىتانلار بىلەن بولغان جەڭدە شېھىت بولغان تەقسىر، ـــ دېدى كۆڭلى بۇزۇلغان رەيھانىدىن.

ـــ مۇنداق دېسىلە، بېگىم. ئاللا ئىگەم جانابلىرىنى نائۇمىد قويماپتۇ. يەنە ئالتۇندەك بىر ئوغۇل بېرىپتۇ. كۆڭۈللىرىنى ھەرگىز مالال قىلمىغايلا، ـــ شەيخ ئاخۇنۇم ئۇنىڭغا تەسەللى بېرىپ سورىدى، ـــ جانابلىرى خالاملىكىن، ھۇجرىغا كىرىپ چاي ئىچكەچ بىرئاز ئارام ئېلىۋالسىلا؟

ـــ رەھمەت، تەقسىر، ھازىر ھاممامغا كىرىپ غۇسلى قىلىۋالايلى، ئاۋۋال ھەزرىتى سۇلتانىمنىڭ مەقبەرىسىنى تاۋاپ قىلىۋالايلى، بىزنى ھاممامغا باشلاپ قويسىلا، غۇسلى قىلىۋالساق. بۇ كالا ـ قويلارنى ھەزرىتى سۇلتانىمنىڭ روھىغا ئاتاپ

نەزر قىلىش ئۈچۈن ئېلىپ كەلگەنىدۇق، ئۆزلىرىگە تاپشۇرىمىز.
— ئاللا رەھمەت قىلسۇن، رەيھانىدىنبەگ. بۇ چاغقىچە جانابلىرى زىيارەتكە كېلەلمىگەن بىلەن، نەزرىگە ئاتاپ ئەۋەتكەن نەرسىلىرى ئۈزۈلمەي كېلىپ تۇردى.
شەيخ ئاخۇنۇم رەھمەت ئېيتىپ، ئۇلارنى يېنىك چايقىلىپ تۇرغان كۆلنىڭ سول تەرىپىدىكى ئاپئاق ئاقارتىلغان پاكىز هاممامغا باشلاپ قويدى.
كۆل سۈيى بۇلۇتسىز ئاسمانەك تىنىق ئىدى. مەقبەردىنىڭ يېشىل كاھىشتىن قىلىنغان هەيۋەتلىك گۈمبىزىنىڭ كۆلگىسى كۆلنىڭ ئەينەكتەك يۈزىدە ئاجايىپ كۆركەم كۆرۈنەتتى. چۆرىسىدە ئەمدىلا پوتلا تاشلىغان تېرەك، سۆگەتلەر شىلدىرلايتتى.
هەزرىتى سۇلتان سۇتۇق مازىرىنى قەشقەرلىقلەر «هەز سۇلتۇنۇم»[1] دەپ قەدىرلەيتتى ۋە زىيارەت ئۈچۈن پات — پات كېلىپ تۇراتتى.
«هەز سۇلتۇنۇم» نىڭ يەتتە شەيخى بولۇپ، شەيخ ئاخۇنۇم باش شەيخ ئىدى. كىشىلەر ئۇنى نۇرىدىن دامۇللام دېگەن ئىسىم — شەرىپى بىلەن ئاتىماي «شەيخ ئاخۇنۇم» دەپ ھۆرمەتلىشەتتى. شەيخلەر بالا — چاقىلىرى بىلەن يېقىن ئەتراپتىكى مازارغا ۋەخپە قىلىنغان ئەنجۇرلۇك باغلاردا تۇرۇشاتتى. باش شەيخ بولغان نۇرىدىن دامۇللاملا ئائىلە تاۋابئاتلىرى، خىزمەتكار — غۇلاملىرى بىلەن مەقبەرىنىڭ ئارقىسىدىكى چوڭ قورۇدا تۇراتتى.
مەقبەرىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە مەسچىت، ئۇنىڭغا يانداش مەدرىسە بار ئىدى. يىراق — يېقىندىن كەلگەن نەچچە يۈز

---

① هەزسۇلتۇنۇم — هەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ قىسقارتىلىپ ئاتىلىشى.

بىلىم تەشنالىرى بۇ مەدرىسىدە ئوقۇيتتى. نۇرىدىن داموللام يەنە باش مۇدەررىس ھېسابلىناتتى. ئۇ قەشقەر، بۇخارادا بىلىم ئىگىلىگەنىدى، ئەرەب، پارس تىللىرىنى ياخشى بىلەتتى. قۇرئاننى تەپسىر قىلىشتا ئۇنىڭ ئالدىغا ئۆتىدىغان مۇدەررىسلەر ئاز ئىدى. خۇش پېئىل، چىقىشقاق بولغاچقا، شاگىرتلىرىلا ئەمەس، ياغمىلارمۇ، قارلۇقلارمۇ، قىپچاق، چىگىللارمۇ ئۇستاز ئورنىدا كۆرۈپ ئىززىتىنى قىلاتتى.

رەھبانىدىنىڭ يۇغرۇش باشى، ھاجىپ بولغانلىقىنى بىلگەنلىكى، ئۇنىڭ قاراخانىلار ئېلى بويىچە كاتتا زەردار ئاتالغىنى ئۇچۇن، كەلگىنىدىن شەيخ ئاخۇنۇم غايەت خۇرسەن بولغاندى. ئۇلار ھاممامدىن چىققۇچە ئېتىكاپخانىنىڭ ھوجرىلىرىنى مۇلازىملارغا پاكىز تازىلىتىپ، بىساتلىرىنى يەڭگۈشلەپ تەييارلاپ قويدى.

غۇلاملىرى بىلەن ھاممامدىن چىققان رەھبانىدىن، يۈسۈپ قارلىق تاغ چوققىسىدەك ھەيۋەتلىك گۈمبەز ئىچىگە كىردى. پارقىراپ تۇرغان سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مەقبەرىسىگە سالام بېرىپ، ئىككى رەكەت نەپلە نامаз ئوقۇشتى. ئاتىسىنىڭ دەۋىتى بىلەن يۈسۈپ سۈرە «ياسىن» نى تىلاۋەت قىلدى، ساۋابىنى ھەزرىتى سۇلتاننىڭ روھىغا ئاتاپ دۇئا قىلىشتى. ئاندىن تۇرۇشۇپ، مەقبەرىنىڭ ئوڭ تەرىپىگە يانداپ سېلىنغان يەنە بىر چوڭ گۈمبەز ئىچىگە سالام بېرىپ كىرىشتى.

— بۇ، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئۇستازى ئەبۇ ناسىر سامانىي ھەزرەتلىرىنىڭ مەقبەرىسى، — دېدى رەھبانىدىن سوئال نەزىرىنى تىككەن ئوغلىغا.

— ھە، ئۇستازىم ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم، ئەبۇ ناسىر سامانى ھەزرەتلىرىنىڭ كىملىكى ھەققىدە سۆزلەپ بەرگەنىدى. ئەمما ئۇنىڭ مەقبەرىسىنىڭ بۇ يەردە ئىكەنلىكىنى بىلمەيدىكەن.

ـــ ئۇستازىمنىڭ نېمىلەرنى دەپ بەرگەنىدى، بالام؟ـــ ئاتا، ئوغلىنىڭ بۇ توغرۇلۇق نېمىلەرنى بىلدىغانلىقىنى ئۇقماقچى بولدى.

ـــ ئۇستازىمنىڭ ئېيتىشىچە،ـــ دەپ سۆز باشلىدى يۈسۈپ چىرايلىق قوپۇرۇلغان چوڭ قەبرىنىڭ چاقناپ تۇرغان كاھىشلىرىغا قاراپ،ـــ ھىجرىيە 212 ـ يىللىرى[1] سامان ئاتلىق تاجىكلارنىڭ ئاقساقىلى ئۆز قوۋمى بىلەن مۇسۇلمان بولۇپ، خۇراسان دىيارىغا ھۆكۈمران بولىدۇ. شۇ چاغدىكى ئەرەب ئاببباسىلار خەلىپىسى ئۇنى قوللاپ، نائىب[2] قىلىپ تەينىلەيدۇ. ئۇ ۋاپات بولۇپ ھىجرىيە 257 ـ يىلىغا[3] كەلگەندە، ئۇنىڭ نائىب بولغان ئوغۇللىرى ناسىر بىننى سامانى بىلەن ئىسمائىل بىننى سامانى، ماۋەرائۇننەھر، جورجان دىيارلىرىنى ئىگىلەپ، ئۆز مەملىكىتىنىڭ نامىنى، ئاساس سالغۇچى ئاتىسىنىڭ نامى بىلەن «سامانى خانلىقى» دەپ ئاتايدۇ ۋە بۇخارا شەھرىنى پايتەخت قىلىپ، ئاببباسىلار خەلىپىلىكىگە نائىب بولۇشتىن باش تارتىپ، مۇستەقىل خانلىق تىكلەيدۇ.

ـــ ئەبۇ ناسىر سامانى قانداق بولۇپ ئوردۇكەنتكە كېلىپ قالغان؟ ئۇستازىڭ بۇ توغرۇلۇقمۇ دەپ بەرگەندۇ، بالام؟

ـــ دەپ بەرگەن، ئاتا. بۇ ىىر ئۇزۇن تارىخ ئىكەن،ـــ يۈسۈپ ئۇستازىنىڭ ئېيتقانلىرىنى ئېسىگە ئېلىپ جاۋاب بەردى،ـــ ئىسمائىل بىننى سامانى ۋاپات بولۇپ ئوغلى ئەخمەت بىننى ئىسمائىل سامانى تەختكە چىقىدىكەن. ئۇ ئىككى پەرزەنت كۆرۈپتۇ. چوڭ ئوغلىغا تاغىسى ناسىر بىننى سامانـ

---

① ھىجرىيە 212 ـ يىلى ـــ مىلادىيە 825 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

② نائىب ـــ ئورۇنبار مەنسىدە بولۇپ، ئەينى دەۋردىكى ئاببباسىلار خەلىپىسى مۇسۇلمان ئەللەرنىڭ شاھ ـ سۇلتانلىرىنى ئۆزىنىڭ نائىبى دەپ قارايتتى.

③ ھىجرىيە 257 ـ يىلى ـــ مىلادىيە 870 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

ىنىڭ، كىچىك ئوغلىغا ئاتىسى ئىسمائىل بىننى سامانىنىڭ ئېتىنى قويۇپتۇ. بۇ ئاكا ـ ئۇكا سامانىلار بىزنىڭ غەربىي دىيارىمىزغا ئۆزلۈكسىز ھۇجۇم قىلىپ، زەربە يەپ ھالسىراپ قالىدىكەن. ئاۋامغا ئېغىر سېلىق سالغاچقا، ئېلىدە نارازىلىق قوزغىلىپ، تەرەپ ـ تەرەپتە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلىدىكەن. بۇ خاپىچىلىقتا كېسەل بولۇپ قالغان ناسىر بىننى ئەخمەت ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئىنىسى ئىسمائىل بىننى ئەخمەت سامانىلار خانلىقىنىڭ تەختىدە ئولتۇرۇپتۇ. ئۇ ئېلىدە قوزغالغان نەۋرە ئاكا ـ ئىنىلىرىنىڭ، ئاۋامنىڭ توپىلاڭلىرىنى بېسىقتۇرۇشقا كىرىشىپتۇ. مانا شۇنداق چاغدا ئارقىدىن ئىككى پەرزەنت كۆرۈپتۇ. چوڭىغا ئەبۇ ھەسەن ناسىر، كىچىكىگە ئەبۇ ناسىر دەپ ئات قويۇپتۇ. قوزغىلاڭلارنى تىنچىتقاندىن كېيىن، يەنە قاراخانىلار ئېلىگە ھۇجۇم قىلىپتۇ. تالاس شەھىرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان ئوغۇلچاق قادىرخاننى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇنىڭ خانىشى ۋە ئون بەش مىڭ سپاھىنى ئەسىر قىلىپتۇ. ئوغۇلچاق قادىرخان ئوردۇكەنتكە كېلىپ قايتۇرما زەربە بېرىشكە تەييارلىنىپتۇ. بالاساغۇندا تۇرۇ-ۋاتقان بۇغرا قاراخان بازىر ئارسلانخان ۋاپات بولۇپ، تېخىمۇ ئېغىر پاجىئە يۈز بېرىپتۇ.

— سامانىلار بالاساغۇنغا باستۇرۇپ كېلىپتىمۇ، بالام؟

— يوقسۇ، ئابا، مۇنقەرز بولغان قارلۇق خانلىقىنىڭ ھايات قالغان ھۆكۈمرانلىرى، قايغۇلۇق پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، بالاساغۇندىكى ياغما قاراخان جەمەتىنى قىرغىن قىلىپتۇ. بازىر ئارسلانخانىنىڭ تېخى بوۋاق بولغان ئوغلى سالۇر تېكىننى[1] تۇغقانلىرى قۇتۇلدۇرۇپ ئوردۇكەنتكە ئېلىپ كېتىپتۇ. شۇ كۈنلەردە سامانىلار خاندانلىقىنىڭ سۇلتانى

---

① سالۇر تەكىن — سۇتۇق تەكىن (سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان).

ئىسمائىل بىننى ئەخمەتمۇ ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. ئۇ ۋاپاتىدىن بۇرۇن ئەقىللىق، بىلىملىك بولغان كىچىك ئوغلى ئەبۇ ناسىر ساماننى تەخت ۋارىسى قىلىپ ۋەسىيەت قالدۇرغانىكەن. ئەمما چوڭ ئوغلى ئەبۇ ھەسەن ناسىر سامانى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ئىنىسىدىن تەختنى تارتىۋاپتۇ. بېگىلىكەن ئەبۇ ناسىر سامانى سۇللاغقا قېچىپ كېلىپتۇ. كىچىك سالۇر تىكىننىڭ ئورنىغا ۋاقىتلىق بۇغرا قاراخان بولۇپ تۇرغان ئوغۇلچاق قادىرخان، سامانىلار خانلىقىغا زەربە بېرىش ئۈچۈن ئەبۇ ناسىر سامانىغا پاناھلىق بېرىپ ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن كۈتۈۋاپتۇ ھەم قاراخانىلار جەمەتىنىڭ يەنە بىر ئارامگاھى بولغان ئاتۇش مەشھەدتە ماكانلىشىشىغا شارائىت يارىتىپ بېرىپتۇ. ئەبۇ ناسىر سامانى ئەنە شۇنداق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بۇ يەرگە كېلىپ قالغانىكەن.

— شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلىگە قايتماپتىمۇ، بالام؟ —

رەيھانىدىن ئوغلىنىڭ بۇ ھەقتە بىلىدىغانلىرى ئۆزىنىڭكىدىن كۆپلۈكىگە قايىل بولغان ھالدا سورىدى.

— قايتالماپتۇ، ئابا، — يۈسۈپ مەقبەرىگە خىيالچان نەزەر تاشلاپ سۆزىنى داۋام قىلدى, — ئىسلام دىنىنىڭ سادىق مۇخلىسى بولغان ئەبۇ ناسىر سامانى ئوردۇكەنتتە سودا ـ سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىش داۋامىدا، مۇسۇلمانچىلىقنىڭ قائىدە ـ قانۇنلىرىنى تەرغىب قىلىپ يىللارنى ئۆتكۈزۈپتۇ. ئون ئىككى ياشلىق سالۇر تىكىن شىكار قىلىپ ئاتۇشقا بارغاندا، ئەبۇ ناسىر سامانى بىلەن ئۇچرىشىپ قېلىپ، ئۇنىڭ دەۋىتى بىلەن مۇسۇلمان بولۇپتۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ ئۇنى ئۇستاز تۈتۈپ، ئۇرۇق ـ تۇغقان، دوست ـ تونۇشلىرىنى ئىسلام دىنىغا يوشۇرۇن دەۋەت قىلىشقا باشلاپتۇ. ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلارنىڭ سانى يىلسېرى كۆپىيىپتۇ. سالۇرتىكىن ئۆيلەنگەندىن كېيىنمۇ تاغىسى ئوغۇلچاق قادىرخان تەختنى بەرمەپتۇ. ئەلدە نارازىلىق، غۇلغۇلا پەيدا بولۇپتۇ. سالۇرتىكىن

يىگىرمە ياشقا كىرىپتۇ. ئۇنىڭ تۇنجى بالىسى بايتاش تىكىن ئۇچ ياشقا، قىزى نۇرئەلانۇر قۇنچۇيىمكە بىر ياشقا كىرگەن يىلى، ئۇستازى ئەبۇ ناسىر ساماننىڭ، سۇللاغدىكى مۇسۇلمان ئەر ـ ئاياللارنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، ئۆزىنىڭ غەيۇر سپاھلىرى بىلەن ئوردىغا تۇيۇقسىز بېسىپ كىرىپ، جاھىل، ئىنسانپسىز تاغىسى ئوغۇلچاق قادىرخان ۋە ئۇنىڭ مۇرتەد، پاسىق ھەمتاۋاقلىرىنى ئۆلتۈرۈپتۇ. ئاخىر تەختنى ئىگىلەپ بۇغرا قاراخان بولۇپتۇ. ئۇنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان ئەبۇ ناسىر ساماننىمۇ داۋامەت قاراخانىلار خانلىقى بىلەن دۇشمەنلىشىپ كېلىۋاتقان سامانىلار ئىلىگە قايتماي، ئۆمۈر بويى بۇ يەردە تۇرۇپ قاپتۇ.

—— مۇنداق دېگەن. مەنمۇ ئاڭلىغان، لېكىن سەن ئېيتقانىدەك تەپسىلىي ئەمەس. بولۇپ ئۆتكەن نۇرغۇن ئىشلارنى، سامانىلار خانلىقىنىڭ قانداق مەيدانغا كەلگەنلىكىنى ئەمدى تولۇق بىلدىم. ئەبۇ ناسىر سامانى ئىسلامنىڭ نۇرىنى سۇللاغ دىيارىغا ئېلىپ كەلگەن نىجاتكار ئىكەن. قېنى، ئۇنىڭ روھىغا ئاتاپ تىلاۋەت قىلغىن بالام،—— كۆڭلى يورۇپ قالغان رەيھان ئىدىن ئوغلىدىن مىننەتدار بولغان ھالدا يۇكۇنۇپ ئولتۇردى. يۇسۇپمۇ ئۇنىڭ يېنىدا يۇكۇنۇپ «تابارەك» سۇرىسىنى ئوقۇدى، دۇئا قىلىپ قايتىپ چىقىشتى.

ئۇلار ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق مازىرىدا يەتتە كۈن ئىستىقامەت قىلىپ، نوروز بايرىمى ھارپىسىدا قەشقەرگە قايتىپ كېلىشتى.

بۇ يىلقى نوروز بايرىمى ھىجرىيە 424 ـ يىلى رەببىيەل ئاخىرىنىڭ بەشىنچى كۈنىگە[1] توغرا كەلگەنىدى. شۇ كۈنى ئەتىگەندە رەيھانىدىن يۇسۇپ بىلەن بۇغرا قاراخاننى يوقلاپ ئەمچى خانىغا باردى.

---

① مىلادىيە 1032 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنىگە توغرا كېلىدۇ.

يۇسۇپ قادىرخان قىيا ئوچۇق دېرىزىدىن باھار تۇسىنى ئالغان باغقا كۆز سېلىپ ياتاتتى. كۆكىرىشكە باشلىغان دەل ـ دەرەخلەر، ئەمدىلەتسىن ئىككى ـ ئۈچ قۇلاق بولغان گۈل ـ گىياھلار مەيلىنى تارتقان بولسا كېرەك، رەيھانىدىن بىلەن يۇسۇپ كىرگەندە، ئۇ دېرىزىدىن كۆزىنى ئالماي يانتۇ ياتاتتى. «كېسەل بۇ پادىشاھ، بۇ پۇقرا دېمەي ھەر باشقا كېلىۋېرىدىكەن. تەڭرى ئادەمنىڭ ئەسلىدە ئوخشاش يارىتىلغاندىلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن كېسەلنى بېرىدىغان ئوخشايدۇ» دەپ ئويلىغان يۇسۇپ ئاتىسى بىلەن قول قوۋۇشتۇرۇپ سالام بەردى:

ـــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، كېلىڭلار، ئولتۇرۇڭلار، ـــ دېدى بۇغرا قاراخان ساقال باسقان يۈزىنى ئۇلار تەرەپكە قىلىپ، ـــ بۇۋامنىڭ مەقبەرىسىنى زىيارەت قىلىپ كەلدىڭلارمۇ؟

ـــ بېرىپ كەلدۇق، يەنە تۇرغۇمىز بار ئىدى، ئالىيلىرىنى سېغىنىپ كۆپ تۇرالمىدۇق، ـــ جاۋاب بەردى رەيھانىدىن.

ـــ ئوغلۇم، سۇلايمان ئارسلانخان بىلەن تېخى كۆرۈشمىگەن ئوخشىمامسىلەر؟ ئۇ كەلگىنىڭلارنى ئاڭلاپ كۆپ خۇرسەن بولدى.

ـــ ئاتۇشقا مېڭىشتىن بۇرۇن ئوردىغا سالامغا كىرمەكچى بولغانىدۇق. ئاڭلىساق، سۇلايمان ئارسلانخان غەزنەۋىلەرنىڭ يالۋاچلىرى بىلەن سۆھبەتتە ئىكەن، شۇڭا كېتىپ قالدۇق. خۇدا بۇيرۇسا بۇگۈن پېشىندىن بېنىپلا ئوردىغا سالامغا بارىمىز، ئالىيلىرى.

ـــ سۇلايمان بىلىملىك ئادەملەر بىلەن ھەمسۆھبەت بولۇشقا خۇشتار. ئۆزىمۇ كۆپ ئوقۇغان، شەھەر كۆرگەن، جەڭلەردە زەپەر قۇچقان. سىلەرنىڭ دىدارىڭلارنى كۆرسە ئەلۋەتتە خۇرسەن بولىدۇ.

رەبھانىدىن خىجىل بولغان ھالدا «سۇلايمان ئارسلانخان بىلەن كۆرۈشۈپ ئاندىن ئاتۇشقا بارساق بولۇپتىكەن...» دەپ ئويلاپ تۇرۇۋىدى، يۈسۈپ قادىرخان بېشىنى كۆتۈرۈپ دېدى:

— ئەلھال خېلى ياخشى بولۇپ قالدىم، مەن ساقايغىچە ئوردۇكەنتتىن كېتىپ قالمايلا. مەسلىھەتلىشىدىغان ئىشلار كۆپ.

— باش ئۈستىكە، ئالىيلىرى، ئۆزلىرىدىن ئىجازەت ئالماي يولغا چىقمايمىز.

4

يۈسۈپ چولپان تۇغقان مەھەلدە ئويغىنىپ كەتتى. ئاتسىنىڭ جايناماز ئۈستىدە ئولتۇرغىنىنى كۆرۈپ بېشىنى كۆتۈردى.

— بالام، تېخى بالدۇر. كېيىنرەك قوپساڭمۇ نامازغا ئۈلگۈرىسەن، — دېدى قاق سەھەردە تۇرۇپ ئىبادەت قىلىشقا ئادەتلەنگەن ئاتا ئوغلىنىڭ يەنە بىرئاز ئۇخلۇۋېلىشىنى خالاپ.

— تۇراي، ئابا. بۈگۈن بىزنىڭ بېگى يېلىمىز — نوروز بايرىمى كۈنى تۇرسا، قانداقمۇ ئۇيقۇم كەلسۇن، — دېدى يۈسۈپ ۋە كىيىنىپ ئىشككە قاراپ ماڭدى.

— بەگتاش جالالىدىن ئاغاڭ هاممامغا ئوت ياقتۇرۇپ قويۇپتۇ، يۈيۈنۈپ كىيىملىرىڭنى يەڭگۈشلۇۋالغىن.

— ماقۇل، دادا، — يۈسۈپ مەنزەردىن پەسكە چۈشۈپ چوڭ ھويلىنىڭ سول تەرىپىدىكى هاممامغا كىردى. يۈيۈنۈپ، بېگى كىيىملىرىنى كىيىپ تۇرۇشىغا ئەزان چىقتى. بامدات نامىزىنى ئوقۇپ، ئاتىسى بىلەن مەسچىتتىن يانغان يۈسۈپ، كۆل بويىغا يىغىلغان جامائەت بىلەن ئوردىدىن بۇغرا تۆگىگە مىنىپ چىققان سۇلايمان ئارسلانخانغا سالام بەردى. تۈنۈگۈن

ئوردىغا بېرىپ ئۇنىڭ قىزغىن كۈتۈۋېلىشىغا ئېرىشكەنىدى. سۇلايمان ئارسلانخان ئاتا ـ بالىنى نوروز ئېشىغا ئېغىز تېگىشكە تەكلىپ قىلدى.

قاراخانىلار خاندانلىقى قۇرۇلغان بىر يۈز توقسان يىلدىن بېرى، بۇغرا قاراخانىلار نوروز بايرىمىنى ئاۋام بىلەن بىرگە ئۆتكۈزۈشنى ئادەت قىلىپ كېلىشكەنىدى. نوروز ئېشىغا دەسلەپ ئېغىز تېگىپ بېرەتتى.

بۈگۈنمۇ ئەتىگەندىن باشلاپ كۆچە، سۇمىلەك، كۆك چۆچۈرىسى، پولۇ قاتارلىق تاماقلارنى پىشۇرۇش ئۈچۈن ئونلىغان داشقازانلار مەدرىسە، جامە سەينالىرىغا، پائالىيەت مەيدانلىرىغا ئېسىلغانىدى. يۈزلىگەن قوي، كالا، تاي، بوتىلاقلار سويۇلغانىدى. چېلىشىش، ئات بەيگىسى، قىلىچۋازلىق ـ نەيزىۋازلىق، ئوقيا ئېتىش، قوچقار سوقۇشتۇرۇش قاتارلىق قۇتلۇقلاش ئويۇنلىرى تۈمەن، قىزىل دەريا بويىدىكى مەيدانلاردا ئۆتكۈزۈلەتتى. مۇشائىرە، شېئىر ئوقۇش، مەدداھلىق، سۆز ئويۇنى، ئۇسسۇل، ناخشا ئېيتىش، مۇزىكا چېلىش كەبى ئەدەبىيات ـ سەنئەت پائالىيەتلىرى ئوردا ئالدى، بۇلاقبېشى، ھېيتگاھ، ئۆسـتەگىبويىدىكى چىمەنگاھ، بوستانلىقلاردا ئەۋجىگە كۆتۈرۈلەتتى.

ئالتۇن لېگەندەك پارىلدىغان كۈن قىزارغان ئۇپۇق يۈزدە چاقنىدى. ھەشەمەتلىك ئوردا دەرۋازىسىنىڭ توققۇز غۇلاچ ئېگىزلىكتىكى كۆركەم پەشتىقىدا بۇغرا ـ كانايلار، ناغرا ـ سۇنايلار چېلىنىشقا باشلىدى. كۆل بويىغا قىلىنغان چەللە ـ بارائ ئاستىدىكى ئوچاقلارغا ئېسىلغان داشقازانلاردا كۆچە، سۇمۇلەك ۋاراقشىپ قاينىۋاتاتتى.

يۈسۈپ، سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ سول بېقىنىدا، جامائەتكە ئويچان نەزىرىنى تىكىپ تۇرغان ئون ياش چامىسىدىكى قارا كۆز ئۆسمۇرگە قاراپ ـ قاراپ قويدى. ئۇ ئاتىسىنى ئارىغا ئېلىۋالغان دۆلەت ئەركانلىرى بىلەن بىرگە، بۇغرا تۆگىدىن

چۇشكەن سۇلايمان ئارسلانخان كەينىدىن ئاستا قەدەم بېسىپ، كۆل بويىدىكى ئازادە سەرەمجانلاشتۇرۇلغان چەللە ـ باراڭ ئالدىغا كەلدى.

سۇلايمان ئارسلانخان «شاھ سۇپىسى» غا قويۇلغان تەختكە چىقىپ تۇرغىنىچە ئىككى قولىنى كۆكسىگە ئالدى:

ـــ ئەسسالامۇئەلەيكۇم جامائەت، نوروز بايرىمىگىلار مۇبارەك بولسۇن!

ئۇنىڭ بوم، كۇچلۇك ئاۋازى ئاۋامنىڭ يۇرەك تارىنى چەكتى.

ـــ سۇلايمان ئارسلانخانغا تەگرى مەدەتكار بولسۇن!ـــ دەپ چۇقان سالدى خالايىق.

ـــ تەگرى سىلەرگە مەدەتكار بولسۇن!ـــ سۇلايمان ئارسلانخان قوللىرىنى ئېگىز كۆتۇردى،ـــ بوۋىلىرىمىز تۇمەن تەگرىقۇت، باتۇر تەگرىقۇت، ئوغۇزخان، ئالىپ ئەرتۇڭا زامانىدىن ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان نوروز بايرىمى خانلىقىمىزنىڭ شەرىپى، ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئىپتىخارى، ئەلنىڭ سۆيۈنىدىغان بايرىمىدۇر. تەگرى ئاتا قىلغان نوروز ئېشى ـــ خانلىقىمىزغا، ئېلىمىزگە شۇنداق بىر كۇچ ـ قۇۋۋەت ئاتا قىلسۇنكى، ھېچقانداق ياۋۇز ياۋ ئېلىمىزگە ئاياغ باسالمىسۇن! ئىناق ـ ئېجىل قەبىلىلىرىمىز ئىتتىپاقىنى بۇزالمىسۇن، ئامىن!

ـــ ئامىن!ـــ كۆپچىلىكنىڭ بوراندەك سادالىرى دەرەخ شاخلىرىدىكى قۇشلارنى ئۇچۇرۇۋەتتى.

ئاشپەز باشى كۆجە، سۇمۇلەك ئۇسۇلغان ئىككى كۇمۇش ھېجىرنى ئالتۇن تەلەڭگىگە سېلىپ، تەختتە ئولتۇرغان سۇلايمان ئارسلانخانغا سۇندى:

ـــ ئالىيلىرى، نوروز ئېشىغا ئېغىز تېگىپ بەرگەيلا.

ـــ بۇ ئاش ئەمچىخانىدىكى بۇغرا قاراخان ئاتامغا ئېلىپ بېرىلسۇن!

ـــ خوپ، ئالىيلىرى.
ئىتتىك تەخت ئالدىغا كەلگەن يۈسۈپ قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ دېدى:
ـــ ئالىيلىرى، رۇخسەت قىلسىلا، نوروز ئېشىنى ئەمچىخانىغا مەن ئېلىپ باراي.
سۇلايمان ئارسلانخان كۈلۈمسىرىگەن هالدا:
ـــ ماقۇل، ئاشچى باشى، نوروز ئېشىنى بۇ بىلگە يىگىتكە بېرىڭ،ـــ دېدى.
يۈسۈپ ئاشنى قولىغا ئالدى.
ـــ مەنمۇ بىللە بارىمەن،ـــ قارا كۆز ئۆسمۈر بېلىدىكى ئالتۇن كەمەرگە ئېسىلغان خەنجەرنىڭ كۈمۈش سېپىنى بىر قولى بىلەن تۇتۇپ يۈسۈپكە يانداشتى.
ـــ بارغىن، ئۇلۇغ بوۋاڭنى خۇش قىلىپ كەلگىن،ـــ دېدى سۇلايمان ئارسلانخان.
يۈسۈپ ئالتۇن لېگەندىكى نوروز ئېشىنى ئىككى قوللاپ كۆتۈرگىنىچە قارا كۆز ئۆسمۈرنىڭ كەينىدىن يۈرۈپ، ئوردا ئىچىدىكى پادىشاھ ئەمچىخانىسىغا باردى. ئۇلار ئۆيگە كىرگەندە، يۈسۈپ قادىرخان دېرىزىدىن تاشقىرىغا كۆز سېلىپ تۇراتتى.
ـــ ئەسسالامۇئەلەيكۇم بۇغرا قاراخان بوۋا، بىز نوروز بايراملىرىنى قۇتلۇقلاپ، نوروز ئېشى ئېلىپ كەلدۇق،ـــ دېدى قارا كۆز بالا قوللىرىنى كۆكسىگە قويغان هالدا تىزلىنىپ.
ـــ ئەسسالامۇئەلەيكۇم بۇغرا قاراخان ئاتا، نوروز بايرام-لىرى قۇتلۇق بولسۇن،ـــ يۈسۈپ تىزلىنىپ، نوروز ئېشىنى سۇندى.
ـــ رەھمەت بالىلىرىم، رەھمەت، كامال تېپىڭلار،ـــ يۈسۈپ قادىرخان تەلەڭگىنى قولىغا ئېلىپ سورىدى،ـــ سىلەر قاچان تونۇشۇپ قالدىڭلار؟

— بایا، کۆل بویدا کۆرۈشتۇق. ئەمما تېخى تونۇشقۇ-
دەك بولمىدۇق،— دېدى قارا كۆز بالا.
— ئۇنداق بولسا تونۇشۇپ قېلىڭلار،— بۇغرا قاراخان
ئاشنى شەرەگە قويۇپ ئىككىيلەنگە خۇشال ھالدا كۆز
سالدى،— بۇ، مەن ساڭا كېپىمنى قىلىپ بەرگەن قۇز
ئوردۇلۇق بوگۇ بىلگە يېگىت يۈسۈپ بولىدۇ. بۇ بولسا، مېنىڭ
ئەۋرەم مەھمۇت تىكىن. ئوپالدىن تۇنۇگۈن كەچ كەلدى.
— نورۇز بايراملىرى مۇبارەك بولسۇن، مەھمۇت تىكىن.
— ئۆزلىرىڭمۇ نورۇز بايرىمى قۇتلۇق بولسۇن، يۈ-
سۈپ ئاغا.
يۈسۈپ، مەھمۇت تىكىن بىر ـ بىرىگە ئىللىق نەزەر
بىلەن قارىشىپ، قول بېرىپ كۆرۈشتى.
— مەن بۇ يىل نورۇز ئېشىغا ئېغىز تېگەلمەسمەنمىكىن
دەپ ئويلىغانىدىم. بۇ كۈنگە يەتكۈزگەن تەڭرىمگە شۈكۈر.
خېلى ياخشى بولۇپ قالدىم. مۇشۇ ھالدا بىر خىل تۇرسام نورۇز
ئاخشىمىدا ئاۋام بىلەن بىرگە سەيلە قىلغۇم بار. سىلەر چېقىڭلار،
باللىرىم، كۆپچىلىك يولۇڭلارغا قاراپ قالمىسۇن، سالىمىنى
يەتكۈزۈڭلار.
— باش ئۈستىگە،— دېدى يۈسۈپ.
ئۇلار قايتىپ كېلىپ نورۇز ئېشىنى ئىچىۋاتقان سۇلايمان
ئارسلانخان ۋە جامائەتكە بۇغرا قاراخانىڭ سالىمىنى يەتكۈزدى.
— ئاللاكەرىم بۇغرا قاراخانىڭ ئۆمرىگە بەرىكەت
بەرسۇن،— دەپ دۇئا قىلىشتى كۆپچىلىك.
سۇلايمان ئارسلانخان چۆكتۈرۈلگەن بۇغرا تۆگىگە مىن-
دى. ھۈسەين ئارسلانخان، ئوغلى مەھمۇت تىكىنمۇ بىردىن
تۆگىگە مىنىشتى. ئۇلاردىن كېيىن رەپھانىدىن، يۈسۈپلەر ئوردا
خىزمەتچىلىرى ئېلىپ كەلگەن بۇغرالارغا سۇلايمان ئارسلانخان-
ىڭ تەكلىپى بىلەن مىنىشىپ، تۈمەن دەريا سى بويىغا بېرىپ،

بۇ يەردە بولۇۋاتقان ئات بەيگىسىنى كۆردى. چەۋەندازلارنىڭ چېلىشىش، قىلىچۋازلىق، نەيزىۋازلىق ئويۇنلىرىنى تاماشا قىلىدى. ھېيتگاھ مەيدانىدىكى توققۇزاق دەرۋازىسى ئالدىدا، ئېيتىلىۋاتقان ناخشا، غەزەل، ئويىنىلىۋاتقان ئۇسسۇلدىن ھۇزۇرلانىدى. نامازپېشىنىنى قەشقەردىكى ئەڭ چوڭ جامە بولغان چاسا مەسچىتىدە ئوقۇپ، بۇلاقبېشىغا كېلىشتى. بۇ سەيلىگاھتا بېگىدىن كۆكىرىشكە باشلىغان مەجنۇنتاللار ئارىسىدىكى مارجانبۇلاق، ئاييۇلاق، كۈمۈشبۇلاقلار چۆرىسىگە توپلانغان شائىر — ئەدىبلەرنىڭ مۇشائىرىسىگە داخىل بولۇشتى.

سۇلايمان ئارسلانخان ئوردىغا قايتتى. يۈسۈپ مەھمۇت تېكىن بىلەن خوشلىشىپ، ئاتىسى بىلەن بەگتاش جالالىدىننىڭ ئۆيىگە يېنىپ كەلدى.

ئۇ، بىر ساھىبجامال قىزنىڭ ھويلىنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى ئايۋان دېرىزىسىدىن تىكىلىپ قاراپ ئۇھ تارتقانلىقىنى كۆرمەي، ئاتىسى بىلەن مەنزەر ئۆيگە چىقىپ كەتتى. بۇ قىز بەگتاش جالالىدىننىڭ يالغۇز قىزى دىلدار ئىدى. يۈسۈپ قەشقەرغە كەلگەن كۈنى، ئۆزى دېمەتلىك دېدىكى بىلەن ھويلىدىكى گۈللەرگە سۇ قۇيۇۋاتقان بۇ قىز، ئۇنى كۆرۈپلا قاراپ قالغانىدى. شۇ كۈندىن باشلاپ مەنزەر ئۆيگە ئورۇنلاشقان يۈسۈپ تاشقىرىغا چىققاندا — كىرگەندە، دىلدار دېرىزىدىن ماراپ ئۇنىڭغا كۆز سالىدىغان بولۇپ قالغانىدى. بۇ ئادەتتىكى قاراش بولماستىن، شەيدا بولغان قىزنىڭ تەلمۈرۈشى ئىدى.

بۇنىڭدىن قىلچە خەۋەرسىز بولغان يۈسۈپ، قەشقەر تەسىراتلىرىدىن تۇغۇلغان جۇشقۇن ھېسسىيات، ئوتلۇق تۇيغۇلار ئىلكىدە كۈنلەرنى ئۆتكۈزمەكتە ئىدى.

رەيھانىدىنمۇ، يۈسۈپمۇ بۇگۈن ناھايىتى خۇشال ئىدى. بەگتاش جالالىدىن داستىخانىغا قويغان ئىككى تەخسە چۆچۈرىنى ئىشتىھا بىلەن يەپ بولۇشتى، يۈسۈپ بەش قۇلاق چىقىرىپ

تولىمۇ چىرايلىق تۇكۇلگەن چۆچۈرە قوشۇقىغا چىققاندا، ئۇنىڭ-
غا قاراپ قالدى.
— تەلەي چۆچۈرىسى ئىكەن، بالام. يېگىن، تەلىيىڭ
ئوڭدىن كەلسە ئەجەب ئەمەس، — دېدى رەيھاندىن غەرەز-
سىزلا.
— ئوھوي، قىزىم تۇققەن تەلەي چۆچۈرىسى بەگيۇ-
سۇپ بالامغا چىقىپتۇ - دە، — دەپ كۈلدى بەگتاش جالالە-
دىن.
ئۇنىڭغا بىر بېشارەتنى سەزگەن رەيھاندىن يۇ-
سۇپكە مەنىلىك قاراپ قويۇپ دۇئاغا قول كۆتۈردى.
تۆمۈر رەڭ بەقەسەم تون، چىمەن دوپپا كىيگەن يۈسۇپ،
ئاتىسى بىلەن مەنزەردىن چۈشۈپ دېرىزە ئالدىدىن ئۆتكەندە،
بىر ئاق يىپەك ياغلىق ئايىغى ئاستىغا چۈشتى. يۈسۇپ ئېگىشىپ
ياغلىقنى ئېلىپلا يانچۇقىغا سالدى. نامازشامنى ئوقۇپ كىرگەندە،
ئايۋان دېرىزىسىدىن قاراپ تۇرغان قىزغا كۆزى چۈشتى. ھاۋا
رەڭ رومىلىنى ئاي يۈزىگە دالدا قىلىپ قىيا باققان دىلدار،
«ئاشۇ يىپەك ياغلىقنى مەن تاشلىغان» دېگەندەك قىلىپ پىسىڭ-
كىدە كۈلدى. ئەجەبلەنگەن يۈسۇپ ئۇنىڭدىن كۆزىنى ئېلىپ،
مەنزەر ئۆينىڭ پايەسىگە قەدەم قويۇشىغا، بەگتاش جالالىدىننىڭ
ئوغلى بەگتاش خېلىل ئوچىغا ياغلىققاپاق مىخلانغان ئۇزۇن
بادرىنى ئۇنىڭغا تەڭلەپ:
— بەگيۈسۇپ، بۈگۈن ئاخشام قاپاق كۆيدۈرگىلى
چىقامسىز؟ — دەپ سورىدى.
— ئەلۋەتتە چىقىمەن، — يۈسۇپ بادرىنى قولىغا ئالدى.
قاپاق كۆيدۈرۈپ نوروز كېچىسىنى كۈتۈۋالىدىغانلىقىدىن شۇنچە
شادلاندى. ئاتىسىغا دەپ قويۇپ، بەگتاش جالالىدىننىڭ ئوغلى
بىلەن ئىشىك ئالدىغا چىقتى.
مەھەللە - مەھەللىدىن سەپ تارتىپ كەلگەن ئۆسمۈرلەر،

ياشلار، ئۇچىغا ياغلىققاپاق ئورنىتىلغان ئۇزۇن بادرىلانى ئېگىز كۆتۈرۈشۈپ ئوردا ئالدىغا يېغىلماقتا ئىدى.

ئالەم قارايغانسېرى، كۆكتىكى يۇلتۇزلار شۇنچە چاقناشقا باشلىدى. نورۇز كېچىسى نۇرلۇق ئېتىكىنى قەشقەر ئۇستىگە يايدى. ئوردا ئالدى ئادەم دېگىزىغا ئايلاندى.

— بۇغرا قاراخان چىقتى!— توۋلاشتى كۆل بويىنى چۆرىدەپ تۇرۇشقان ياشلار.

— مەلىكۇل مەشرىقە ئامانلىق تىلەيمىز!— كۆپچىلىك دەۋرەپ ياخشى تىلەكلىرىنى بىلدۈردى.

يۈسۈپمۇ، ئاق بۇغرا تۆگىگە مىنىپ ئوردىدىن چىققان يۈسۈپ قادىرخاننى كۆردى. بۇغراخان بېشىل سەللە ئورالغان ئالتۇن تاجنى كىيىپ تۇش[1] ئۇستىدە مەزمۇت ئولتۇراتتى. ئارقىسىدا سۇلايمان ئارسلانخان، ھۈسەين تېكىن قاتارلىق پەرزەنتلىرى، نەۋرە ـ ئەۋرىلىرى، دۆلەت ئەربابلىرى بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى بېشىل شايى تون كىيىپ، بېلىگە خەنجەر ئاسقان مەھمۇت تېكىنگە كۆزى چۈشكەن يۈسۈپ كۆرۈشكۈسى كەلدىمۇ، ئالدىغىراق سىلجىدى. بۇ قارا كۆز شاھزادىنىڭ بېشىدا ئالتۇن ئوتتىقات، قولىدا قىزىل ياغلىققاپاق مىخلانغان بادرا بار ئىدى.

جاندارلار ئەمرى تۆگىنى تىز چۆكتۈرگەندىن كېيىن، يۈسۈپ قادىرخان ئاق پاياندازغا دەسسەپ ئاۋامغا سالام بەردى:

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم ئالىپ ئەرتۇگا ئەۋلادى بولغان قېرىنداشلىرىم. ھەربىرىڭلار بىلەن قۇتلۇق نورۇز ئاخشىمىدا يەنە يۈز كۆرۈشتۈرگەن تەگىرىمدىن مىننەتدارمەن. ئامان بولۇڭلار!

---

① تۇش — ئېگەرسىمان تەخت.

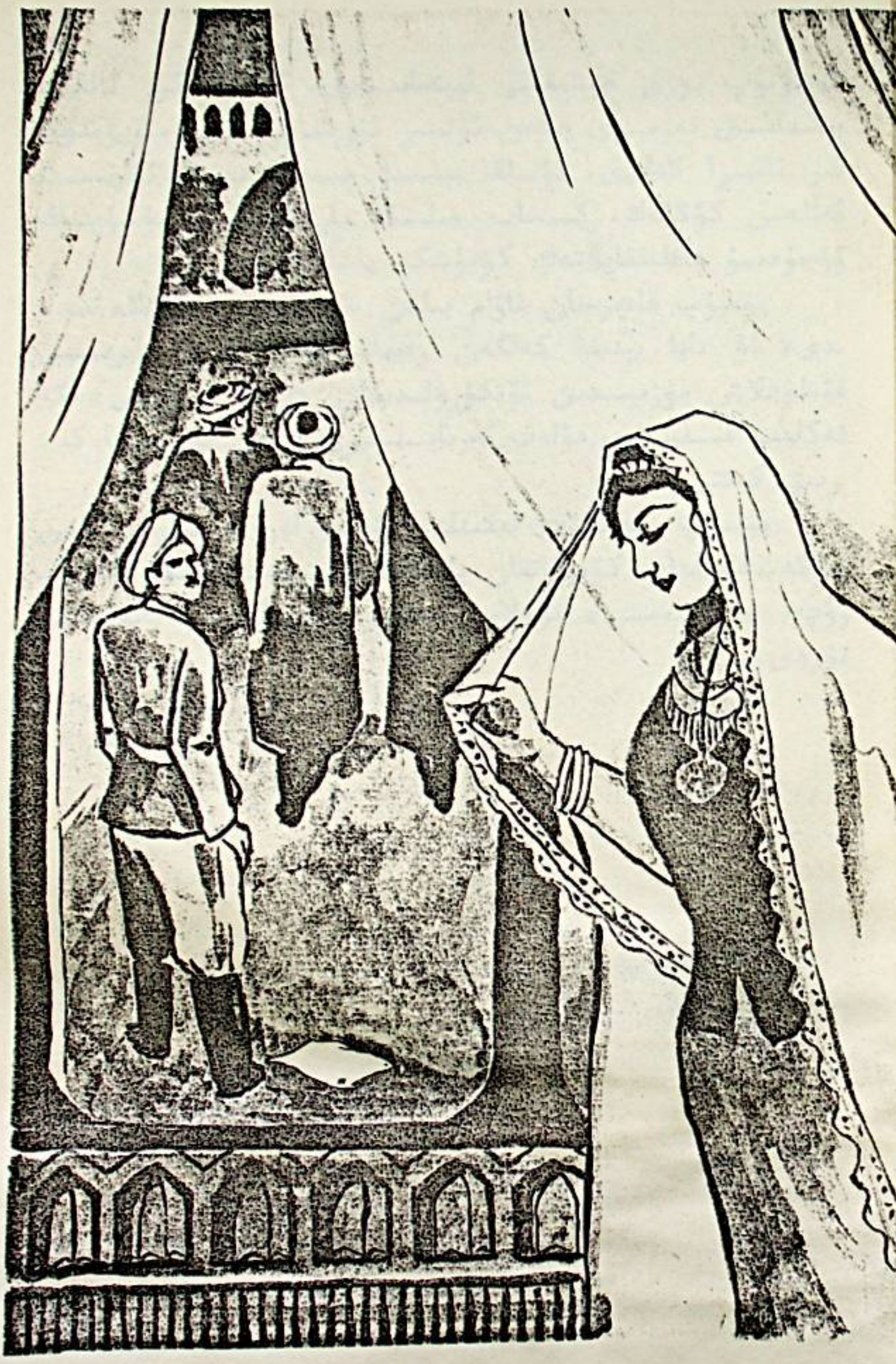
ـــ مەلىكۇل مەشرىققە سالامەتلىك تىلەيمىز!
ـــ بۇغرا قاراخانىمىز ئامان بولسۇن!ـــ دەپ توۋلاشتى كۆپچىلىك.
ـــ رەھمەت، قېرىنداشلىرىم، ھەربىرىڭلارنىمۇ ئاللا ئامان ـ ئېسەن قىلغاي،ـــ دېدى يۈسۈپ قادىرخان كۈلۈمسىرەپ،ـــ ئەمدى نوروز مەشئىلىنى ياندۇرۇپ بېرەي.
ئۇ، ياغلىققاپاق ئورنىتىلغان ئۇزۇن بادرىلارنى كۆتۈرۈپ، ئۆزىگە تىكىلىپ تۇرۇشقان بالىلارغا، يىگىتلەرگە كۆز سالدى.
ئون قەدەم نېرىدا بويۇنداپ قاراپ تۇرغان يۈسۈپنى كۆرگەندە، چىرايىدا يېقىملىق تەبەسسۇم پەيدا بولۇپ، قولى بىلەن شەرەتلەپ ئۇنى چاقىردى.
ئىتتىك كەلگەن يۈسۈپ بادرىنى تىكلەپ تۇتۇپ تىزلاندى.
ـــ بۇغرا قاراخان ئاتا، خىزمەتلىرىگە تەييارمەن.
ـــ نوروز بايرىمىنى ئوردۇكەنتتە ئۆتكۈزگەنلىكىڭىزدىن مەمنۇنمۇسىز، بالام؟
ـــ ئىنتايىن مەمنۇنمەن، ئالىيلىرى، نوروز بايرىمى ـــ ئەلنىڭ بايرىمى. پېقىر ئېلىمنىڭ قەيسىرىدە بولاي، بۇ خاسىيەتـ لىك بايرامنى شۇ يەردىكى قېرىنداشلىرىم بىلەن بىرگە ئۆتكۈزسەم، ئۆزۈمنى قۇت ئىگىسى سانايمەن. بۇ بايرامدا ئالىيلىرىنى ئاۋام ئارىسىدا كۆرگىنىمدىن ـــ قۇت ئىگىسى بولغانلىقىمنى ھېس قىلىپ سۆيۈنۈۋاتىمەن.
يۈسۈپنىڭ بۇ يۈرەك سۆزلىرى، بۇغرا قاراخانغا مەنزۇر كېلىپ، كۆزلىرى ياشلاندى.
سۇلايمان ئارسلانخان بەرگەن ئوتقاشنى قولىغا ئالغان بۇغرا قاراخان:
ـــ كېلىڭلار بالىلىرىم، مەشئىلىڭلارنى ياندۇرۇپ بېرەي،ـــ دېدى.

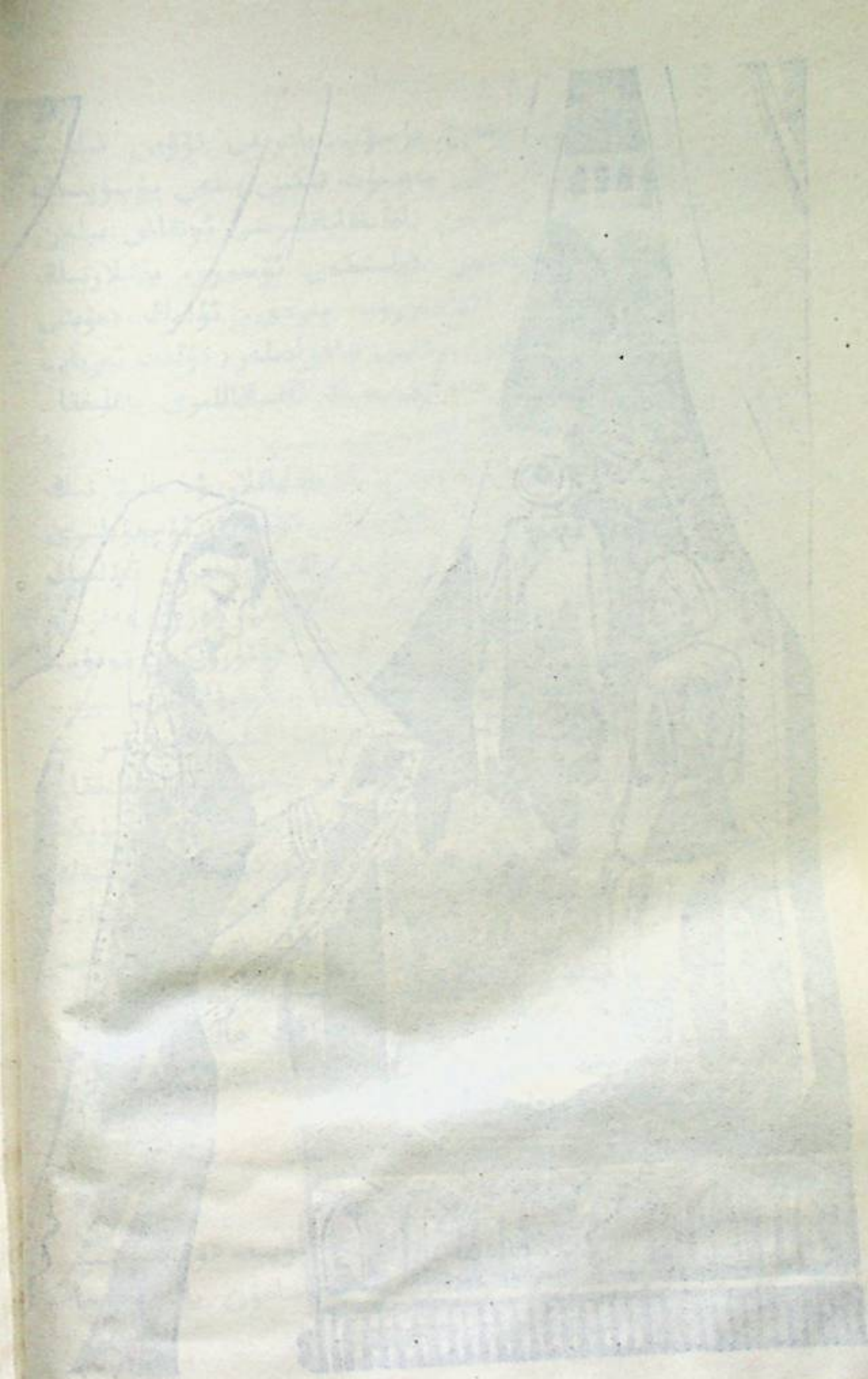
مەھمۇت تىكىن بىلەن يۈسۈپ بادرىنى تۆۋەن قىلىپ تۇتۇپ بەردى، بۇغرا قاراخان مەھمۇت تىكىن بىلەن يۈسۈپنىڭ ياغ تەپچىپ قىزىرىپ كەتكەن ياغلىققاپاقلىرىنى ئوتقاش بىلەن ياندۇردى. ئارقا ـ ئارقىدىن كىلىشكەن ئۆسمۇر، ياشلارنىڭ ياغلىققاپاقلىرىغىمۇ ئوت تۇتاشتۇرۇپ بەردى. ئۇنىڭ دەۋىتى بىلەن سۇلايمان ئارسلانخان باشلىق شاھزادىلەر، دۆلەت ئەربابـ لىرى، ھەرقايسى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئاقساقاللىرى ياغلىققاـ پاقلارغا ئوت تۇتاشتۇرۇشقا كىرىشتى.

ئېگىز كۆتۈرۈلگەن يۈزلىگەن ياغلىققاپاقلار ۋە بالىلارنىڭ قوللىرىدىكى ئوتقاشلار ھاۋادا يالقۇنجاپ كۆيۈپ، ئۇچقۇنلىرى زەردەك چېچىلاتتى. قىزغۇچ ـ ھال رەڭ شوللىرى كۆلنىڭ تىنىق سۈيىدە ئۈزىراپ ـ قىسقىراپ، ئاجايىپ گۈزەل مەنزىرە ھاسىل قىلغانىدى. سۇر يىلاندەك يۆگىلىپ كۆتۈرۈلگەن تۇتۇنـ لىرى يۇلتۇزلۇق ئاسمان بوشلۇقىغا سىڭىپ كېتىۋاتاتتى. دېرەـ زىدىن مارىشىپ نورۇز ئاخشىمىنى تاماشا قىلىۋاتقان قىز ـ چوكانلارنىڭ كۆزلىرى ئەنە شۇ لاۋۇلداپ كۆيۈۋاتقان ياغلىققاـ پاقلاردا ئىدى، مەنزەر ئۆينىڭ دېرىزىسىدىن قاراپ، يۈسۈپكە كۆزى چۈشكەن دىلدارنىڭ جىغىلدىغان يۈرىكى ياغلىققاپاقتەك يالقۇنجاپ كەتتى. «قۇزئوردۇلۇق بۇ يىگىت، ئىشقىدا كۆيۈۋاتـ قانلىقىمنى بىلەمدىكىن، يا باشقا بىر قىزنىڭ پىراقىدا پۇچىلىنـ ۋاتامدىكىن؟ شۇنچە تەلمۈرۈشلىرىمكە ئىلتىپات نەزىرىنى سېـ لىپمۇ قويمىدى. ياغلىقنى ئېلىپمۇ پېقىرنىڭ ھالىدىن خەۋەر تاپمىغانمىدۇ؟ ئاھ، تەگرىم...» دېدى ئۇ ئىچىدە كۆزلىرىدىن سۆيگۈ ياشلىرىنى تامچىلىتىپ.

يۈسۈپ ئۆزى كۆتۈرۈۋالغان ياغلىققاپاقتىن كۆز ئۈزمەي ئوتلۇق تۇيغۇلارغا چۆمۈلگەنىدى...

ئۇ، بۇلتۇر مۇشۇ ۋاقىتتا، ئۇستازىنىڭ ئۆيىدە نورۇز ئېشىـ نى ئىچىپ بولۇپ ئۇزاپ چىققان ۋە بالاساغۇن ياشلىرىغا

قوشۇلۇپ نوروز قوشقىنى ئېيتقانىدى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا بېقىملىق نەزىرى بىلەن ئۇنسىز ئۇزىتىپ قالغان سۆيۈملۈك قىز ئاقبىرا كەلدى. ئۇنىڭ بېشىدا چىمەن دوپپا، ئۇچىسىدا ئەتلەس كۆڭلەك، كىمخاب جىلىتكە بار ئىدى... يۈسۈپنىڭ ۋۇجۇدىمۇ ياغلىققاپاقتەك كۆيۈشكە باشلىدى...

يۈسۈپ قادىرخان ئاۋام بىلەن خوشلىشىپ تۆگىگە مىندى. ئۇ بايا يېنىغا كەلگەن رەيھانىدىنىنى نوروز بايرىمىنى قۇتلۇقلاش يۈزىسىدىن ئۆتكۈزۈلىدىغان «بەگ تەركىسى» گە تەكلىپ قىلىپ، دۆلەت ئەربابلىرى بىلەن ئوردىغا كىرىپ كەتتى.

يۈسۈپ، مەھمۇت تىكىنلەر ئۆسمۈرلەر، ياشلار بىلەن بىرگە، لاۋۇلداپ كۆيۈۋاتقان ياغلىققاپاقلىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، «ۋەششەمسى» توۋلاپ قەشقەر كوچىلىرىنى ئايلانغىلى تۇردى...

ئون يەتتىنچى باب

قان تامچىلىغان يۈرەك

1

بەگتاش جالالدىن قەشقەر سودىگەرلىرى ئىچىدە مەردا-نىلىكى، سېخىيلىقى بىلەن نام چىقارغانىدى. گېپى ئوچۇق، ۋەدىسىدە تۇرىدىغان بۇ ئادەم كىشىنىڭ ھەققىگە زادى قارا سانىمايتتى. ئۆشرە – زاكاتنى ۋاقتىدا بېرەتتى. باج – سېلىقنى كېچىكتۈرمەي ئىمگا[1] غا تاپشۇراتتى، ھەرقانداق بىر جايدا قول تەگلىگەن سائىلنى قۇرۇق قايتۇرمايتتى.

ئۇ، مەرھۇم ئەخمەت تۇغانخان زامانىدا، تىجارەت ئۇچۇن قەشقەرغە كەلگەن رەھبانىدىن بىلەن شېرىكلەشكەندىن باشلاپ تىجارىتى تېخىمۇ يۈرۈشۈپ كەتكەنىدى. چاگئەندىن ئىككى قېتىم نەچچە يۈز تاي ئېسىل كىمخاب – تاۋارلارنى، گۈللۈك چىنە – قاچىلارنى ئېلىپ كېلىپ ناھايىتى كۆپ پايدا ئالغانىدى. ئالغان پايدىسىنى يېرىمىنى رەھبانىدىن ھېسابىغا كىرگۈزۈپ، سەرمايىسىنى يىلدىن – يىلغا كۆپەيتتى. سودىسىنى يەكەن، خوتەن، ئەردەۋىل، ئۇچ، تۇرپان، بەشبالىق، ئالمىلىق، مىڭلاق دىيارىغىچە كېڭەيتتى. ھەر يىلى رامىزاندا مىڭلىغان پېتىم – پېتىمە، غېرىب – غۇربالارغا زاكات بېرەتتى. موھتاجلارغا،

---

① ئىمگا — باج ئالغۇچى، باجخانا.

دەردمەن كىشىلەرگە ئۆزىنى بىلدۇرمەستىن ياردەم قولىنى سۇ-
ناتتى. بۇ تەرىپى رەبھانىدىنغا ئوخشايتتى.
بەگتاش جالالىددىنىڭ ئوچ ئوغلى، بىر قىزى بار ئىدى.
ئوغۇللىرى ساچ مەدرىسىدە ئوقۇيتتى. قىزى دىلدار قەشقەردىكى
ئاتاقلىق قۇشناچىم بىبى خەدىچە موللا خېنىمدا ئوقۇپ ئەرەب،
پارس تىللىرىنى پىششىق ئۆگەنگەنىدى. ئوتتۇز پارە «قۇرئان»
نى تولۇق يادقا ئالغانىدى. پۇتۇن ۋۇجۇدى بىلەن بىلىم ئىگە-
لەشكە بېرىلگەن بۇ قىزنىڭ كۆڭۈل ئارامى قاچانكى يۇسۇپ
قەشقەرغە كېلىپ، بەگتاش جالالىددىنىڭ ئۆيىگە قەدەم قويغان
ئاشۇ كۈندىن بېرى بۇزۇلغانىدى. ئون ئالتە ياشقا كىرگەن بۇ
نازىنىنىڭ كۆزلىرى كىتابتىن ھويلىغا قارايدىغان ئايۋان دېرە-
زىسىگە يۆتكەلگەنىدى. ئۇ ھەرقانداق قىلىپمۇ قۇز ئوردۇلۇق
تەمكىن يىگىتنى كۆڭلىدىن چىقىرىۋېتەلمەيۋاتاتتى.
يۇسۇپ بۇنى بىلگەن، مېھرى بىلەن بىر قاراپ قويغان
بولسىچۇ كاشكى...
يۇسۇپنىڭ ئويلايدىغان دىلدارى بار ئىدى. ئۇ قۇز ئور-
دۇدا قالغانىدى. گەرچە بۇ ۋاقىتقىچە ئاغزى بىلەن ئۆز مۇھەببە-
تىنى ئىزھار قىلمىغان بولسىمۇ، ئويچان كۆزلىرى بىلەن ئۇ
لەۋەن قىزنىڭ گۈل مەگزىگە سۆيگۈ شېئىرلىرىنى يازغانىدى.
بۇ باشقا بىر ساھىبجامال بولماستىن، ئۇستازى ئەبۇ پۇتۇھ
مەخدۇمنىڭ يالغۇز قىزى ئاقبىرا ئىدى. ئەمدىلا ئون تۆتكە
كىرگەن بۇ رەنانىڭ نازۇك كۆڭلىدە يۇسۇپ بارمىدۇ؟ يۇسۇپ
تېخى بۇنى بىلمەيتتى. ئەمما سەبىي چېغىدىن كۆڭۈل دېرىزە-
سىگە شولىسى چۈشۈپ، سۆيگۈ يىپلىرىغا باغلىنىپ قالغان
رۇخسارى، قەشقەرغە كەلگەندىن بېرى كۆز ئالدىدىن دەقىقە
نېرى بولمايتتى. بۇ ھالدا قانداقمۇ باشقا بىر قىزغا نەزەر
سالالىسۇن؟ يۇسۇپ شۇ تۈپەيلى، ياغلىقنى ئالغاندىن كېيىنمۇ
ئايۋان دېرىزىسىگە قاراپ قويمىدى. ياغلىققا قان ئېقىپ تۇرغان

يۇرەك كەشتە قىلىنغانىدى. قىز پىنھان تۇرۇپ ئۇنىڭغا بەرگەندەكەن، ئۇمۇ قىزنىڭ بۇ نازۇك سىرىنى باشقىلارغا بىلدۈرمەي، ياغلىقنى قايتۇرۇپ بېرىشى كېرەك... مۇشۇ قارارغا كەلگەن يۇسۇپ، ئۆزى خالىي بولالماي، قىزنىمۇ خالىيدا ئۇچرىتالماي، ياغلىقنى ساقلاپ كەلمەكتە ئىدى.

بەگتاش جالالىدىن يۇسۇپنى كۆرۈپلا ئۇنى كۆيئوغۇل قىلىۋېلىش نىيىتىگە كەلگەنىدى. قىزنىڭ ئانىسى خانكىش ئاغىچا بولسا قەشقەردىكى تاغىسىنىڭ ئوغلىغا ياتلىق قىلىش ئارزۇسىدا ئىدى. بەگتاش جالالىدىن ئۆز تىلىكىنى بىرقانچە قېتىم پۇرىتىپ ئۆتكەن بولسىمۇ، رەيھانىدىن جاۋاب قايتۇرمەدى. شېرىكىنىڭ بەرگەن ھېساباتىدىن ناھايىتى رازى بولۇپ، «ھالال، قولىدىن ئىش كېلىدىغان ئادەم بىلەن شېرىك بولۇپتىمەن» دەپ چىن قەلبىدىن سۆيۈندى. ئۇنىڭ ئون مىڭ سەر ئالتۇن قىممىتىدىكى مەبلىغى، ئون يىللاردىن بېرى بەگتاش جالالىدىنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن ئۈچ ھەسسە كۆپەيگەنىدى. شۇڭا ئۇ قەشقەر شەھىرىدىكى چىغايلارغا① ئۈچ كالا، يەتتە قوي سويۇپ كاتتا نەزىر قىلىپ بەردى. ئۆلىما، ئەدىب، بىلىم ئەھلىنى بەگتاش جالالىدىنىڭ دۆلەتئاغ قىشلىقىدىكى بېغىغا چاقىرىپ زىياپەت ئۆتكۈزدى. زىياپەتنىڭ ئاخىرى ئالىملارنىڭ مۇھاكىمىسىگە، شائىر ـ ئەدىبلەرنىڭ مۇشائىرىسىگە ئايلىنىپ كەتتى. گۈل ـ چېچەكلەر بىلەن قاپلانغان باغ ئىچىدىن كاككۇك ـ تورغايلارنىڭ ئۇنى كېلىپ تۇراتتى. يۇسۇپ بۇ باغدا قەشقەر ساچىيە مەدرىسىنىڭ باش مۇدەررىسى ھۈسەين پەزلۇللا ئىبنى خەلەپ، مۇھەممەد ىننى ئەل كاشغەرى قاتارلىق ئالىم ـ ئۆلىمالار بىلەن تونۇشتى. باغدا ئۆتكەن بۇ كۈن يۇسۇپ ئۈچۈن ئۇنتۇلغۇسىز كۈن بولدى، ئۆمرىدە بۇگۈنكى

---

① چىغاي ـــ كەمبەغەل.

دەك هاياجانلانمىغانىدى. ئۇنىڭ قانلىرى ئوقچۇپ، روھى ئۇر-غۇپ، كۆڭۈل دەپتىرىكە ھاياتقا، ئەلگە بولغان مۇھەببىتى مىسرا بولۇپ يېزىلىپ قالدى.

زىيادەت ئاخىرلاشقاندا، ھۇسېين پەزلۇللا ئىبنى خەلەپ رەيھاننىڭ:

— بۇ ئالىپ ئوغلىڭىزنى ساچ مەدرىسىگە ئېلىپ بارغايسىز. بۇ بىلىم گۈلزارىدا ئەقىل تىلسىملىرى ئېچىلىپ، بىلىك نۇرلىرى بىلەن كۆڭۈل غارى يورۇپ كەتسە ئەجەب ئەمەس، — دېدى ئىللىق نەزىرى بىلەن يۈسۈپنىڭ ئىشتىياقىنى قوزغاپ.

رەيھاننىڭ ئەتىسى ئەتىگەندىلا يۈسۈپنى بۇغرا قاراخان ئوردىسىنىڭ ئوڭ يېنىدىكى ساچىيە مەدرىسىگە ئېلىپ باردى. نامى جايلارغا تارالغان بۇ مەدرىسىنىڭ تېرەك ياغىچىدىن نەپىس ياسالغان پەنجىرىلىك دەرۋازىسىنىڭ ئىككى يېنىدا كاھىشتىن قىلىنغان ئىككى مۇنار پارىلداپ تۇراتتى. كۈنگۈرىلىك پەشتاق، ھاۋا رەڭ گۈمبەز بۇ دەرۋازىنى ھەيۋەتلىك كۆرسىتەتتى. ئۇلار ھەدىيە قىلىنىدىغان سوۋغىلارنى كۆتۈرگەن خىزمەتكارلىرى بەلەن مەدرىسىگە كىرگەندە، بىلىم تەشنالىرى بولغان تالىپلار دەرس ئېلىۋاتاتتى.

رەيھاننىڭ بىلەن يۈسۈپ ئېرىق قىرىغا تىكىلگەن ئارچا دەرەخلىرى ئىككى يانىدىن سايە تاشلىغان خىشلىق يولدا ئاستا مېڭىپ، مەدرىسە سەيناسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى كۆل بويىغا كېلىشتى. بىر جۈپ ئاق قۇ كۆن نۇرى چۈشكەن تىنىق سۇدا بىمالال ئۈزۈپ يۈرەتتى. ئۇلار كۆلنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، باراقسان ئۈجمە دەرىخىنىڭ تۈۋىدە توختاپ قېلىشتى. باشلىرى ئۈستىدىكى يېشىل ياپراقلاردا قىزغۇچ شوللار چاقنايتتى. ئەتراپ تىمتاس بولۇپ، ئادەملەرنىڭ تىۋىشى ئاڭلانمايتتى. يۈسۈپنىڭ نەزەر قۇشى كەڭ ـ كۈشادە پاكىز تازىلانغان مەدرىسە-

نى بىر ئايلىنىپ چىقتى.

مەدرىسە سەيناسىنىڭ شىمالىدىكى سۇپىلىق، تال باراڭلىق چوڭ ـ چوڭ يورۇق ئۆيلەر ـــ دەرسخانا، جەنۇبىدىكى پىشايۋانلىق ئازادە ئۆيلەر ـــ مۇدەررىسلەرنىڭ ياتاقلىرى، ھاممام، ھاجەتخانىلاردىن ئىبارەت ئىدى. غەربىدىكى ۋاسا جۇپ قىلىنغان تورۇسلىرىنى ئونلىغان گۈلدار تۇۋرۇكلەر كۆتۈرۈپ تۇرغان بىنا ـــ مەسچىت، كايىۋان، ئېتىكاپخانا، قىرائەتخانا بولۇپ، دېرىزە ئورنىغا ياغاچ، تۆمۈردىن قىلىنغان ئويما پەنجىرىلەر بېكىتىلگەنىدى. ئۆگزىلىرىگە تۈگلۈك قويۇلغانىدى. شەرق تەرەپتىكى دېرىزىلىرى پەردىلىك، چىرايلىق ئىمارەت ـــ مېھمانخانا، ئۇنىڭغا يانداپ قاتار سېلىنغان ئىشكى بىر قاناتلىق پەنجىرىلىك ئۆيلەر ـــ تالىپلارنىڭ يېتىپ ـ قوپىدىغان ھۇجىرىلىرى ئىدى. مەدرىسنىڭ شىمال تەرىپى ئوردا بىلەن پاسىل تام، ئۇنىڭ يان تەرىپى خانلىق مەدرىسە بىلەن تۇتىشىپ كەتكەنىدى. ئېرىقلاردا كېچە ـ كۈندۈز ئېقىپ تۇرغان سۇ كۆلگە ۋە ئۇنىڭ ئايىغىدىن چىقىپ گۈللۈكلەرگە قۇيۇلاتتى.

«بالاساغۇندىكى مەن ئوقۇغان مەدرىسىدىن چوڭ ۋە ئازادە ئىكەن. تالىپلارمۇ كۆپ بولسا كېرەك، بۇنداق مەدرىسىدە ئوقۇغان ئادەمنىڭ ئارمىنى قالمايدۇ» دەپ ئويلىدى يۈسۈپ.

رەھبانىدىن باش مۇدەررىسنىڭ دەرسخانىدا ياكى ھۇجرىدا ئىكەنلىكىنى بىلەلمەي كۆز سېلىپ تۇرۇۋىدى، مەدرىسنىڭ مۇتىۋەللىسى① كېلىپ سالاملاشتى.

ـــ تەقسىر، بىز باش مۇدەررىس ئۇستاز ھۈسەين پەزلۇللا ئىبنى خەلەپ بىلەن كۆرۈشمەكچى ئىدۇق.

ـــ تولا ياخشى، باش مۇدەررىس چاشكا ۋاقتىدا دەرستىن

---

① مۇتىۋەللە ـــ مەدرىسىنىڭ ئىقتىساد ـ تۇرمۇش ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى.

چۇشىدۇ. ھۇجرىغا كىرىپ ئولتۇرۇپ تۇرۇشقان بولسىلا.
مۇتىۋەللى ئۇلارنى باشلاپ بىرقانچە كۈللۈكلەردىن ئايلىنىپ ئۆتۈپ، دەھلىزلىك ھۇجرىغا ئېلىپ كىردى. تەكچە ـ ئويۇقلىرىغا لىق كىتاب تىزىلغان بۇ ھۇجرا ئادەمگە يېقىشلىق ئىدى. ئىككى دېرىزىسى مەدرىسە سەيناسىغا قارايتتى.
رەيھانىدىن، يۈسۈپ خىزمەتكارلىرى بىلەن ھۇجرىنىڭ گىلەم سېلىنغلىق سۇپىسىدا ئولتۇرۇشتى.
ـــ مەنزىرىلىك، خۇش ھاۋا مەدرىسە ئىكەن ـ ھە، ئابا، ـــ دېدى يۈسۈپ دېرىزىدىن كۈللۈكلەرگە، تام ـ ناۋالار-دىكى گۈلدار نەقىشلەرگە كۆز سېلىپ.
ـــ ھەئە، ئوغلۇم، بۇ قاراخانىلار ئېلىگە شان ـ شەرەپ كەلتۈرگەن، مەشھۇر ئالىم، ئەدىبلەر يېتىشىپ چىققان كاتتا مەدرىسە. بىلىم تەھسىل قىلغۇچىلار نەچچە يۈز تالىپلىرى بار.
ـــ مەملىكىتىمىزنىڭ ئەقلى مۇجەسسەملەشكەن «باغى بىلىك»[1] ئىكەن ـ دە، ئابا. پېقىر پەرزەنتلىرىنىڭ بۇ باغى بىلىكدە بىلىم تەھسىل قىلغۇسى كېلىۋاتىدۇ.
ـــ شۇنىڭ ئۈچۈن سېنى ئوردۇكەنتكە ئېلىپ كەلدىم، ئوغلۇم، ـــ رەيھانىدىن كۈلۈمسىرەپ يۈسۈپنىڭ يەلكىسىگە ئۇرۇپ قويدى.
ئاتا ـ بالا مانا شۇنداق گەپلىشىپ ئولتۇرۇۋىدى، باش مۇدەررىس ھۈسەين پەزلۇللا ئىبنى خەلەپ كىرىپ كەلدى:
ـــ ئەسسالامۇئەلەيكۇم ھاجىبۇل ھۇججاپ جانابلىرى، غېرىب خانامغا ئۆزلىرىنى قەدەم تەشرىپ قىلغۇزغان ئاللادىن مىننەتدارمەن.
ـــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام مەۋلانا. ھەزرەتلىرى بىلەن يەنە

---

① باغى بىلىك ـــ بىلىم بېغى.

كۆرۈشتۈرگەن خۇداغا مىڭ شۈكۈر، بۇزرۇكۇارلىرىم بەكتۆمۈر، بەگتاش ئابدۇللا داموللا ئۆزلىرىگە كۆپتىن كۆپ دۇئايى سالام يوللىدى.

رەيھانىدىن سۇپىدىن چۈشۈپ قول قۇۋۇشتۇرۇپ تۇردى. يۈسۈپ تىزلىنىپ سالام بەردى:

— مەۋلانا، قۇزئۇردۇدىكى «مەدرىسە بۇغراخان» نىڭ باش مۇدەررىسى، ئۇستازىم ئەبۇ پۇتۇھ ئابدۇغوپۇر بىننى ھۇسەين ئەلئەلمائىنىڭ سالىمىنى ئاللانىڭ ئىنايىتى بىلەن ھەزرەتلىرىگە يەتكۈزگەنلىكىمدىن شەرەپ ھېس قىلىمەن.

— رەھمەت، رەھمەت، بۇزرۇكۇارلار ئامان بولغاي، — ھۈسەين ئىبنى خەلەپ يۈسۈپنىڭ قولىدىن تۇتۇپ ئورنىدىن تۇرغۇزدى، — قارىغاندا، سىلى ھاجىبۇل ھۇججاپنىڭ ئوغلى ئوخشىماملا، بالام؟

— ئارى مەۋلانا. ھەزرەتلىرىگە شاگىرت بولۇشنى نىيەت قىلىپ، ئاتام بىلەن ئوردۇكەنتكە كېلىشىم.

— بەھۈزۈر ئولتۇرۇڭسىلا. پېقىرنى يوقلاپ كېلىشكەنلەردىن زىيادە خۇرسەن بولدۇم. ئاللا ھەربىرلىرىگە رەھمەت قىلغاي، — دېدى باش مۇدەررىس، ئاندىن يوللۇق شايى تونۇنى سېلىپ، سەللىسى بىلەن تامدىكى ئىلغۇغا ئېسىپ قويدى.

رەيھانىدىنمۇ تونى، سەللىسىنى قول ئۇزاتقان ساھىبخانىغا بەرمەي، ئۆزى ئىلغۇغا ئېسىپ قويۇپ ئولتۇردى.

ھۈسەين ئىبنى خەلەپ، جارىپ[1] ئېلىپ كىرگەن قوغۇننىڭ كاسىلاپ پىچىپ ھەممەيلەنگە ئالدىغا قويدى.

— ئەجەب تاتلىق ئىكەن، — دېدى قوغۇننى ھۇزۇرلىنىپ يېگەن يۈسۈپ، — كۆكلەم پەسلى بېرىملىشىپ قالغان

---

① جارىپ — مەدرىسەنىڭ يۇگۇر - يېتىم ئوشلىرىنى قىلغۇچى خادىم.

بولسمۇ، پىلىكىدىن يېڭى ئۇزگەندەكلا تۇرۇپتۇ.
ھۇسېين ئىبنى خەلەپ بىر ئانارنى پارىلاپ يۇسۇپكە ئۇزاتتى:
— بۇنىڭغىمۇ ئېغىز تەگسىلە، يازغىچە قوغۇننىلا ئەمەس، ئۇزۇم، ئانار، ئالما، ئامۇتلارنىمۇ ساقلاپ يەيمىز، بالام. ئاللاكەرىم سۇللاغ دىيارىنى مانا شۇنداق خسلەتلىك قىلغان.
— رەھمەت، مەۋلانا. ئوردۇكەنتنىڭ مېۋىلىرى بەكمۇ شېرىن ئىكەن،— يۇسۇپ باش مۇدەررىسنىڭ ئىلتىپاتىدىن خۇشال بولۇپ، ئانارنى دانىلاپ يېيىشكە كىرىشتى.
ھۇسېين ئىبنى خەلەپ ئوتتۇرا بوي، بۇغداي ئۆڭ، كەكە ساقاللىق كىشى بولۇپ، تەلەتى سۆرۈن كۆرۈنگىنى بىلەن، راستچىللىقى، چوڭقۇر مەنىلىك گەپ ـ سۆزلىرى بىلەن باشقىلارنى تېزلا ئۆزىگە رام قىلىۋالاتتى. مۇنازىرە ـ مۇھاكىمىدە خاتاغا قىلچە يول قويمايتتى. تەكەببۇر، كۆرەڭلەرگە زادى رىئايە قىلمايتتى. مۇشۇ تۇپەيلى «مىجەزى چۈس، ئاچچىقى يامان» دېگەن ئاتاقنا ئىگە بولۇپ قالغانىدى. ئەمما سورۇن ـ مەرىكىلەردە كەمتەرلىكى، مۇلايىملىقى بىلەن ھەممىنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر ئىدى.
يۇسۇپ باش مۇدەررىستىن كۆزىنى ئېلىپ، رەيھانىدىنغا قارىدى. بۇ قاراشتا نۇرغۇن سوئال بار ئىدى، ھۇسېين ئىبنى خەلەپتىن سوراشقا پىتىنالمايۋاتاتتى. بۇنى تۇيغان ئالىم كۇلۇمسىرىدى:
— ھاجىپ، بۇ ئوغۇللىرى زېرەك بولسىمۇ تارتىنماق ئىكەن. كىچىك چېغىمدا مەنمۇ شۇنداق ئىدىم. تارتىنىش — بىلىم ئېلىشنىڭ كۇشەندىسى، ئىنتىلىشنىڭ توسالغۇسى ئىكەنلىكىنى بىلىپ يەتكىنىمدىن كېيىن، تارتىنماي، بىلمىگەنلىرىمنى سوراپ ئۆگىنىشكە كىرىشتىم، ھېلىھەم ئۆگىنىۋاتىمەن. مۇرات مەنزىلىگە تېخى يېتەلىگىنىم يوق. پادىشاھ ئادىللىقى بىلەن، دانا

بىلمى بىلەن، شەھەرلەر ئۆز باغرىدا قۇرۇلغان بىلىم يۇرتلىرى بىلەن ئالەمگە تونۇلىدۇ. «ئوردۇ كەنت» دەپ ئاتالغان كاشغەر شەھىرىنىڭ نامى ساچىيە، خانلىق مەدرىسلىرى بىلەن مەشرىق-تىن مەغرىپكىچە تارالغان. ساچىيە مەدرىسىدە ئىككى يۈزدىن ئارتۇق بوگۇ بىلگە، مىڭدىن ئارتۇق ئىلىم تەلەپ قىلغۇچى بار، بالام. خانلىق مەدرىسىدىمۇ شۇنداق.

بىلىم ـــ ئاللا تائالا بەندىلىرىگە ئاتا قىلغان بايلىقلار ئىچىدە ئەڭ قۇدرەتلىك، ئەڭ ھۆر، ئەڭ قىممەتلىك بايلىق. ئۇنىڭ راۋاجى ھەممە شەيئىلەر ئۈچۈن پايدىلىقكى، ئۇنىڭ سانلارنىڭ جاپا ـ مۇشەققەت دەشتىدىن راھەت ـ پاراغەت بوستىنىغا ئۆتۈشىدە كۆزگە كۆرۈنمەس كۆۋرۈك بولۇشى بىلەن قەدىرلىكتۇر. مەدرىسە بولسا، ئاشۇ كۆۋرۈكنى سېلىش-نىڭ قائىدە ـ قانۇنىيەتلىرىنى ئىگىلىتىدىغان خاسىيەتلىك قە-سىر. بۇ قەسىرگە قەدەم قويغان ئىنسان بالىسى، يېگىنە بىلەن قۇدۇق كولاپ سۇ چىقىرىپ، كۆكۈل دەشتىنىڭ چاڭقىغىنى قاندۇرۇشى ھەر نەپەس زۆرۈر.

ـــ يېگىنە بىلەن قۇدۇق كولاش كەلمىسىنى قانداق مەزمۇندا چۈشىنىش كېرەك، ئۇستاز؟ ـــ يۈسۈپ ھۈسەين ئىبنى خەلەپنىڭ بىلىم ۋە مەكتەپ ھەققىدىكى چۈشەندۈرۈشلە-رىنى ئاڭلاپ، ئىشتىياقى تارتىپ سورىدى.

ـــ قۇدۇقنى كەتمەن، گۈرجەك بىلەن كولاشمۇ ئاسان ئەمەس، بۇ بىر ئاددىي ساۋات، ـــ دېدى ھۈسەين ئىبنى خەلەپ قويۇق قارا ساقىلىنى سىيپاپ. ئۇنىڭ ئۆتكۈر كۆزلىرى نەزىرىنى ئۇزمەي ئولتۇرغان يۈسۈپكە تىكىلدى، ـــ ئېيتىڭا يېگىت، يېگىنە بىلەن قۇدۇق قازغىلى بولامدۇ؟

ـــ بۇ قانداق مۇمكىن بولسۇن؟ ـــ يۈسۈپ ئاق كۆ-ڭۈللۈك بىلەن راستىنى ئېيتتى.

ـــ توغرا دېدىڭىز بالام، لېكىن بۇ مۇمكىن.

ـــ ئەجەب ـ هە، «مۇمكىن ئەمەس» بىلەن «مۇمكىن» نىڭ ئارىلىقى شۇنچە يىراقمۇ،ـــ يۈسۈپ ھەيرانلىق ئىلكىدە سوغۇق ئانار شەربىتىنى ئىچىمەن دەپ، قىزىق چاينى ئوتلاپ ئاغزىنى كۆيدۈرۈۋالدى.

ھۈسەين ئىبنى خەلەپنىڭ قوشۇمسىدىكى تۇرۇڭ يوقاپ، چىھرىدە ئىللىق تەبەسسۇم پەيدا بولدى:

ـــ چىدام ۋە غەيرەت بولسىلا يېگىنە بىلەن قۇدۇق قېزىپ سۇ چىقارغىلى، سۇغرىپ چۆلنى بوستان قىلغىلى بولىدۇ. ئەگەر چىدام ۋە غەيرەت بولمىسا، يېگىنە بىلەن ئەمەس، كەتمەن، گۈرجەك بىلەنمۇ قۇدۇق قازالمايدۇ كىشى. خۇددى شۇنىڭدەك بىلىم ئىگىلەشمۇ يېگىنە بىلەن قۇدۇق قازماقتەك ئىنتايىن، ئىنتايىن مۈشەققەتلىك ئىش. چىدامسىز، غەيرەتسىز ئادەملەر بىردەم-لىك ئارام، راھەتنى دەپ بوشاپ كېتىدۇ ـ دە، پۈرسەتنى، ۋاقىتنى قولدىن بېرىپ قويىدۇ. شۇنىڭ بىلەن نادانلىقتا جەبرى ـ جاپادىن، كۈلپەتتىن قۇتۇلالماي خارلىنىپ دۇنيادىن پۇشايمان يەپ ئۆتىدۇ. يېگىنە بىلەن قۇدۇق قېزىش دېگەن سۆزۈمنىڭ ئەسلى مەنىسى شۇ، بالام.

ـــ چۈشەندىم، ئۇستاز. پېقىر شاگىرتلىرى مۇشۇ دەمدىن باشلاپ قۇدۇق قېزىشقا ئىرادە باغلايمەن.

ـــ قارىغاندا، قۇدۇق قېزىشقا خېلى بۇرۇنلا كىرىشكەندەك قىلىسىز، ئويچان كۆزلىرىڭىز بۇنى ماڭا ئېيتىپ تۇرۇپتۇ، ئەمدىكى گەپ، بوشاشماي ئالغا ئىلگىرىلەشتە.

ـــ ھەرقانداق قىيىن شارائىتتىمۇ ئۆگىنىپ بىلىم ئىگىلەش ئىرادەمدىن يانمايمەن، ئارقىغا ھەرگىز چېكىنمەيمەن!

رەيھانىدىن يۈسۈپنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ «ئوغلۇمنى ئوردۇ كەنتكە ئېلىپ كېلىپ ياخشى قىلغان ئىكەنمەن، ئۇنىڭ كۆزىمۇ، زېھنىمۇ ئېچىلىدىغان بولدى» دەپ ئويلىدى.

2

بىلىمنىڭ ئەل ئۈچۈن ھاۋادەكلا زۆرۈرلۈكى، ئادالەت، ئىنساپ، ئىتتىپاقلىق توغرىسىدىكى گەپ ـ سۆز قىزغىن داۋاملىشۋاتقاندا، بىرىنچى قېتىملىق دەرس تۈگەپ، تالىپلار ھۇجرىلىرىغا قايتتى.

ـــ ئەمدى مەن سىزنى بىرقانچە شاگىرتىم بىلەن تونۇشتۇرۇپ قوياي، ـــ دېدى دەرسخانىدىن چىقىۋاتقان تالىپلارنى دېرىزىدىن كۆرگەن ئالىم ئىشىككە قاراپ مېڭىپ.

يۈسۈپ، بۇ ئۇستازنىڭ شاگىرتلىرى بىلەن تونۇشۇش پۇرسىتىنىڭ كەلگىنىدىن ھاياجانغا چۆمۈپ ئولتۇرۇۋىدى، ھۆسىيىن ئىبنى خەلەپ بەش نەپەر تالىپنى باشلاپ كىردى.

ئاۋۋال سالام قىلىپ كىرگىنى زەر ياقىلىق شايى تون كىيىپ، كۆمۈش ھالقىلىق كەمىرىگە خەنجەر ئېسىۋالغان قامەتلىك، چىرايى ئاققا مايىل، گۆھەر قادالغان سەللىسىگە پەي قىستۇرۇۋالغان بۇرۇتلۇق يىگىت ئىدى.

ـــ بۇ ئەبۇ ئەلى ھەسەن تىكىن، سۈلايمان ئارسلانخانلىڭ چوڭ ئوغلى، بۇغرا قاراخانىنىڭ نەۋرىسى، ـــ دەپ تونۇشتۇردى. يىگىت سالاپەتلىك، مەغرۇر كۆرۈنگىنى بىلەن، چىرايىدىن خۇشخۇيلۇق چىقىپ تۇراتتى.

ئىككىنچى بولۇپ كىرگىنى ـــ ئون ياش چامىسىدىكى مەگزىدىن قان تېمىپ تۇرىدىغان قوي كۆز ئۆسمۈر ئىدى. بېشىدا نەپىس تىكىلگەن بادام دوپپا، ئۈچىسىدا ئالتۇن تۈگمىلىك كەمزۇل بولۇپ، بېلىنى قىسىپ تۇرغان كۈمۈش توقۇلۇق كەمىرىگە كىچىك خەنجەر ئېسىۋالغانىدى. ئويچان چىرايىدىن زېرەكلىك بىلىنىپ تۇراتتى.

ـــ بۇ ھۈسىيىن تىكىننىڭ ئوغلى مەھمۇت تىكىن،

مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ نەۋرىسى، بۇغرا قاراخاننىڭ ئەۋرىسى بولىدۇ.

بۇ شاھزادە ھۇجرىدىكىلەرگە ئىتتىك كۆز يۈگۈرتۈپ چىقىپ، ئۆزىگە قىزىقىپ قاراپ تۇرغان يۈسۈپكە باش لىڭشىتىپ كۈلۈمسىرەپ قويىدى. ئاندىن ئاق سەللە ئورىغان، چەكمەن تونلىك ئۇستىدىن شايى بەلۋاغ باغلاپ، پىچاق ئېسىۋالغان قوڭۇر بۇرۇتلۇق يىگىت كىردى. ئۇ قولتۇقىغا كىتاب قىستۇرۇۋالغانىدى. ھۇسەين ئىبنى خەلەپ:

— بۇ قەشقەردىكى قازى قۇززات نۇرىدىن مەخدۇم ھاجىمنىڭ ئوغلى ئاخۇنبەگ مەخدۇم. قارىي قۇرئان. دەقىقىنىمۇ بوش ئۆتكۈزمەي بەرىلىپ ئۆگىنىۋاتقان شاگىرتلارنىڭ بىرسى، — دەپ تەرىپىنى قىلدى.

ئاخۇنبەگ مەخدۇم ئولتۇرۇپ تۇرۇشىغا، ئاق سېرىق، كەمزۇل ـ شۇم كىيىپ، سارغۇچ شايى سەللە ئورىغان، كۆك كۆز، بىر قاراشتا ئاچچىقى يامانلىقى كۆرۈنىدىغان ئېگىز بويلۇق يىگىت بىلەن ساقاللىق، قىزىل يۈزلۈك، مىسرىنىڭ يوللۇق شايىسىدىن تون كىيگەن، بېشىغا رومالچە سېلىپ قارا چەمبەر قويۇۋالغان يىگىت كىرىپ سالاملاشتى.

— ماۋۇ، — دېدى ھۇسەين ئىبنى خەلەپ كۆك كۆز يىگىتنى تونۇشتۇرۇپ، — ئىراندىن كەلگەن شىرازلىق تالىپ. ئېتى سۇلايمان شىرازى. شەرق تارىخىنى، ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگەنگىلى كەلگەن، — دېدى ئۇ بېشىغا رومال سېلىپ چەمبەر قويۇۋالغان يىگىتكە كۆز سېلىپ، — مەككىدىن كەلگەن مەزنە ئاخۇنۇمنىڭ ئوغلى ئوسمان. شەرق ئەدەبىياتىنى ئۆگەنگىلى كەلگەن، شېئىر يېزىشقا ھەۋەس قىلىدۇ، خاقانىيە تىلىنى①

---

① خاقانىيە تىلى — قەشقەرنى ئاساس قىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى.

ئۆگىنىپ قالدى.

يۇسۇپ ئالمىنىڭ تونۇشتۇرۇشىدىن بىلدىكى، ساچىيە مەدرىسىگە ئوقۇشقا كىرگەنلەر ئىچىدە رۇم، مەككە ـ مەدىنە، مىسىر، ئىراق، ئىران، ئافغان، بۇخارا، سەمەرقەنت، شاش، بالاساغۇن، مىڭلاق، بەشبالىق، ئۇچ قاتارلىق مەملىكەت ۋە شەھەرلەردىن كەلگەن ئوقۇرمەنلەر بار ئىكەن. ئۇلار ئاز دېگەندە بەش يىل، كۆپ بولغاندا يىگىرمە يىل ئوقۇپ بىلىم تەھسىل قىلىدىكەن، ئوقۇرمەنلەر باشلانغۇچ، ئوتتۇرا ۋە ئالىي مەلۇمات ئېلىشتىن ئىبارەت ئۈچ باسقۇچلۇق جەريانىدا، شەرت ـ شارائىتى يار بەرگەن ۋاقىتتىچە ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرىدىكەن.

باشلانغۇچ مەلۇمات ئېلىش ئۈچ يىلدىن بەش يىلغىچە بولىدىكەن، بۇ جەريانىدا سوغدى يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە ئەرەب يېزىقىدىن ساۋات چىقىرىش، «قۇرئان» نى راۋان ئوقۇيالايدىغان بولۇش ئاساس قىلىنىدىكەن. قوشۇمچە ئەخلاق دەرسى، ئىملا ـ خۇشخەت دەرسى، دۇنيانى، ئۆزىنى تونۇشنى چۆرىدىگەن ھالدا دىنىي دەرس ئوقۇلىدىكەن. باشلانغۇچ مەلۇماتقا ئىگە بولغانلارغا شاھادەتنامە بېرىلىدىكەن. خالىغانلار ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرىدىكەن. شارائىتى يار بەرمىگەنلەر، ھۈنەر، تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىش ئۈچۈن مەدرىسىدىن ئايرىلىدىكەن.

ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرغانلار، ئەرەب تىلىنى داۋاملىق پىششىقلاپ، پارس تىلى، ئەدەبىيات، مۇسىقا، تارىخ، ھېساب، مەنتىقە، كىمىياگەرلىك، فىزىكا، ئىلمى نۇجۇم، پەلسەپە، تېبابەت ئىلمى قاتارلىق پەنلەرنى ئۆگىنىدىكەن، ياخشى ئوقۇغانلار بەش يىلدا، ئادەتتىكىچە ئوقۇغانلار يەتتە ـ سەككىز يىلدا ئىككىنچى باسقۇچلۇق ئوقۇشنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، ئوتتۇرا مەلۇماتقا ئىگە بولغانلىقى ھەققىدە شاھادەتنامە ئالىدىكەن. خالىغانلار، بىلىملىك ئادەم بولۇشقا بەل باغلىغانلار ئۈچىنچى باسقۇچلۇق بىلىم

ئىگىلەشنى باشلايدىكەن. «قۇرئان كەرىم» نى تەپسىر قىلىش، ھەدىس ئۆگىنىشنى ئاساس قىلغان ئىسلام پەلسەپىسى ۋە خالىخان پەننى ئوقۇشقا كىرىشىدىكەن. ئىخلاس بىلەن تىرىشىپ ئوقۇغانلار بەش يىلدا، ئادەتتىكىچە ئوقۇغانلار يەتتە ـ سەككىز يىلدا ئۇچىنچى باسقۇچلۇق ئوقۇشنى تاماملاپ، بۇغرا قاراخانىلىك خاس مۆھۈرى، ئۇلۇغ ھاجىپ، باش ۋەزىر، شەيخۇلئىسلام، باش مۇدەررىس، مۇدەررىسلەرنىڭ مۆھۈرى بېسىلغان ئالىي مەلۇماتقا ئېرىشكەنلىكى ـــ دامۇللا بولغانلىقى توغرۇلۇق گۇۋاھنامە ئالىدىكەن.

ھۈسەين ئىبنى خەلەپ مەدرىسە ھەققىدە چۈشەنچە بەرگەندىن كېيىن دېدى:

ـــ ئوردۇكەنت ئەتراپىدىكى يېزىلاردا مەدرىسىمىز ئىگىدارچىلىق قىلىدىغان مىڭ چارەكتىن ئارتۇق ۋەخپە يەر، ئۈچ جايدا باغ، جۇۋازخانىمىز بار. ئاشلىق، خىراجەتتىن قىسلمايمىز. دۆلەت خەزىنىسىدىنمۇ پۇل، نەرسە ـ كېرەك بېرىپ تۇرىدۇ. تالىپ ـ مۇدەرىسلەرنىڭ تۇرمۇشى كاپالەتكە ئىگە. ئىلىم تەلەپ قىلغۇچىلارنىڭ ھەممىسى باي، كەمبەغەل، چوڭ ـ كىچىك دەپ ئايرىلماستىن مەدرىسىمىزگە ھەقسىز قوبۇل قىلىنىدۇ...

ئالىمنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ «قۇزئوردۇدىكى مەدرىسلەرگە ئوخشايدىكەن، لېكىن بۇ يەردە مۇدەررىسلەرمۇ، تالىپلارمۇ كۆپرەك ئىكەن، چوڭ پايتەخت ـ دە...» دەپ ئويلىغان رەبھانىدىن، ئوغلىنىڭ بىلىمگە بولغان ئىشتىياقىنىڭ ھەسسىلەپ ئېشىۋاتقانلىقىنى ئۇنىڭ ئوتتەك چاقناپ كەتكەن كۆزلىرىدىن بىلدى.

يۈسۈپ ئەبۇھەسەن تىكىن، مەھمۇت تىكىن ۋە ئۇلارنىڭ ساۋاقداشلىرى بىلەن قىزغىن پاراڭغا چۈشۈپ كەتتى. سوقراتنىڭ قەتئىيلىكى، ئەپلاتوننىڭ پەزىلىتى، ئارىستوتېلنىڭ بىلەرمەنلىكى، لوقمان ھېكىمنىڭ تاپقۇرلۇقى، فارابىنىڭ شېرىن سۆ-

خەنلىكى توغرىسىدا: ھۆججاجنىڭ① زالىملىقى، نۇشرۋاننىڭ ئادىللىقى، سۇلتان سۈتۈق بۇغراخاننىڭ باھادىرلىقى ھەققىدە شۇنداق قىزغىن سۆھبەت بولدىكى، گويا قەلب كۆكىدە گۈل-دۇرماما گۈلدۇرلەپ چېقىلغان چېقىندىن سوغۇقتىن توڭلاشقا باشلىغان تەنلەر ئىسسىدى. شارقىراپ ياغقان يامغۇردىن قاغجىراپ كەتكەن قاقاس يەرلەر كۆكەردى...

سەما بولۇپ كۆڭلى يايراپ قالغان ھۈسەين ئىبنى خەلەپ ئۇلارنىڭ پاساھىتىگە ئاپىرىن ئوقۇدى، رەيھانىدىنىڭ چېھرىدە قايىل بولغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان ئىللىق تەبەسسۇم پەيدا بولدى. «نېمىدېگەن پاساھەتلىك يېگىتلەر — ھە! ئۇلارنىڭ ئالدىدا ئوغلۇم مات بولۇپ قالمىدى، بەلكى ھەممەيلەننى ئاغزىغا قارىتىۋالدى. مەھمۇت تېكىن ئۆزى كىچىك بولسىمۇ ناھايىتى ئەقىللىق ئىكەن. گەپ — سۆزلىرى شۇنداق ئورۇنلۇق، ئولتۇرۇش — قوپۇشى شۇنداق قائىدىلىك، ئاجايىپ چېچەن بالىكەن» دېدى ئىچىدە.

يۈسۈپ، ھۈسەين ئىبنى خەلەپكىمۇ، شاھزادىلەرگىمۇ يېقىپ قالغانىدى. يۈسۈپكە ھەممىدىن يېقىپ قالغىنى مەھمۇت تېكىن ئىدى. بۇ گۆدەك شاھزادە، يۈسۈپنىڭ دېگەنلىرىگە قوشۇلۇپلا قالماي، ئاق كۆڭۈللۈك بىلەن قوللىغانىدى.

داستىخان بىر قېتىم يىغىشتۇرۇلۇپ قايتىدىن سېلىندى. ھەر بىر كىشىگە ئايرىم — ئايرىم پولۇ قويۇلدى، پولۇغا توشقان، قىرغاۋۇل گۆشلىرى بىلەن بېھى سېلىنغانىدى.

ھۈسەين ئىبنى خەلەپ شاگىرتلىرى بىلەن يۈسۈپكە سەپسېلىپ ئولتۇرۇپ كۆزلىرىگە ياش ئالدى. ئۇنىڭ ۋاقىتسىز ۋاپات بولغان ئىككى ئوغلى يادىدىن كەچكەنىدى. ئۇ زورىغا كۈلۈمسىرەپ مېھمانلىرىنى تاماقتىن كېيىن دەرس ئاڭلاشقا تەكلىپ قىلدى.

---

① ھۆججاج — زالىم پادىشاھ.

3

يىپەك ئىچ كۆڭلەككە كەشتە تىكىپ ئولتۇرغان دىلدار، دېرىزىدىن هويلىغا پات ـ پات كۆز سالاتتى ۋە خورسىنىپ قويياتتى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ مەيلىنى تارتىۋاتقان نەرسە شىلدىرلاپ يەلپۈنگەن يېشىل ئارچا، پورەكلەپ ئېچىلغان قىزىلگۈل ياكى ئەمدىگىنە ياپراق چىقارغان ئۈزۈم تېلى ئەمەس ئىدى. ئۇنداق بولسا ئۇنى قىزىقتۇرغان پىشايۋان ناۋاسىدىكى ئۇۋۇسىدا ئۇچۇر-ما بولغان باچكىلىرىغا يەم بېرىۋاتقان كەپتەرمىدۇ، يا دەرەخ شېخىدىكى يېقىملىق ئۇنى بىلەن كۆكلەم پەسلىگە مەدھىيە ئوقۇۋاتقان كاككۇكمىدۇ؟...

دىلدارنىڭ تال ـ تال كىرپىكلىرى ئۇراپ تۇرغان مۇڭلۇق كۆزلىرى يەنە هويلىغا تاشلاندى. ئۇنىڭ نەزەر قۇشى هويلىدىكى گۈل، دەرەخلەرگە ئەمەس، قاراڭغۇ دالاندىن ئۆتۈپ، قورۇ دەرۋازىسىنىڭ هالقىسىغا قونغانىدى. ئەجەبا...

قىيا ئوچۇق دېرىزىدىن كىرگەن مەيىن شامال ئۇنىڭ چېكە چاچلىرىنى يۇزىگە چۈشۈرۈپ كۆزلىرىنى توسۇۋالسا، بېشىنى شۇنداق بىر قىيغىتىپ كەينىگە تاشلايتتى. ئىچى تىت ـ تىت بولۇپ، قوللىرى ئىشتىن توختاپ قالاتتى، هەسـرەتلىك كۆزلىرى قايتىدىن هويلىغا تەلمۈرەتتى...

ئولۇغ تەڭرى ئادەمنى ياراتقاندا، ئۇنىڭ كۆڭلىگە مۇهەببەت ئاتلىق ئوتلۇق سېزىمنى يوشۇرۇپ قويغانىكەن. شۇڭا ئادەم هەۋۈانى كۆرۈپلا ئاشقى شەيدا بولۇپتۇ. شەيتاننىڭ ئازدۇرۇشى بىلەن شېرىن مېۋىنى يەپ سېلىپ جەننەتتىن قوغلىنىپتۇ. هالبۇكى، رەهىمدىل تەڭرى ئۇنىڭ گۇناهىدىن ئۆتۈپ، باللىق بولۇشىغا شارائىت يارىتىپ بېرىپتۇ. شۇنداق قىلىپ دۇنيا مۇهەببەت بىلەن ئاۋاتلىشىپ، مۇهەببەت بىلەن

گۈللەنگەنسكەن. بۇ مەنىدىن ئىبيتقاندا، مۇھەببەت ئىنسان ئىرادىسىگە بويسۇنمايدىغان سېھرلىك تۈيغۇدۇر. مەيلى ئۇ ئەر ياكى ئايال بولسۇن، مۇھەببەتكە گىرىپتار بولسا، كۆپىنچە ھالدا ئۆزىنى تۇتۇۋالالماسلىقتىن ئىبارەت شېرىن ئازابقا دۇچار بولىدۇ، بۇ كۆيۈك دەپ ئاتىلىدۇ. دىلدارمۇ يۈسۈپ كەلگەندىن بېرى ئەنە شۇنداق ئوتى ئۆچمەس كۆيۈك بىلەن پۈچەلىنىپ، كۈندىن ـ كۈنگە تارتىلىپ زىلۋالىشىپ كېتىۋاتاتتى. دەردى بىر خۇداغا مەلۇم ئىدى، ئانىسىمۇ بىلمەيتتى.

ئۇ، بۈگۈن ئەتىگەن يۈسۈپ ئاتىسى بىلەن ساچىيە مەدرىسىگە ماڭغاندا دېرىزە كەينىدىن تەلمۈرۈپ قالغانىدى. يۈسۈپ شۇ كەتكەنچە چۈشتىمۇ قايتمىدى. غەققىدە بولۇپ قالغان دىلدارنىڭ كېلىدىن چۈشلۈك تاماقمۇ ئۆتمىدى.

— نېمە بولدۇڭ، قىزىم، بىر يېرىڭ ئاغرىۋاتامدۇ؟ نېمىشقا يىلىكتەڭ شېرىن نېرىن چۆپنىمۇ يېگۈڭ كەلمەيدۇ، بالام؟ — دەپ سوردى پېنىغا كەلگەن خانكىش ئاغىچا ئەنسىرەپ.

— ياق، ئابا. بىر يېرىم ئاغرىغىنى يوق. بىلمەيمەن، كۆڭلۈم ھېچ نەرسىنى تارتمايدۇ، يېگۈم يوق، — دىلدار بېشىنى چايقىغىنىچە ئانىسىنىڭ قۇچىقىغا باش قويۇپ يىغلاپ كەتتى.

— بۇرۇن بۇنداق ئەمەس ئىدىڭ، قىزىم، نېمە بولغانسەن؟ — دېدى ئانا قىزىنىڭ ئۇچىسىغا يېيىلغان قوڭۇر چاچلىرىنى سىلاپ، — ئىبيتقىن قىزىم، زادى نېمە بولدۇڭ؟

— مەن... — قىز ئانىسىنىڭ بېلىدىن چىڭ قۇچاقلاپ، تىلىنىڭ ئۇچىغا كېلىپ قالغان يۈرەك سۆزلىرىنى ئىچىگە يۇتۇۋەتتى.

— ئىبيتالمايمەن، ئانا، سورىما، خۇش بولۇپ كېتەي، سورىما... سورىما، ئانا...

خانكىش ئاغىچا قىزىنىڭ ئىزا تارتىپ كېتىۋاتقىنىدىن

دەردىنى بىلگەندەك بولدى ۋە ئورنىدىن تۇرۇپ ئۆز خانىسىغا چىقىپ كەتتى. «خۇدايىم يالغۇز قىزىمنى مۇرادىغا يەتكۈزگىن» دېدى ئىچىدە.

«بىر ئېغىز گېپىنى ئاڭلىماي، بىر قېتىممۇ نەزىرىگە مۇيەسسەر بولالماي، بۇ يەردە يىغلاپ قالارمەنمۇ، ئۇ شۇنداقلا كېتەرمۇ؟» بۇ سوئال دىلدارنىڭ يۈرىكىنى قوغۇننى تىلغاندەك تىلىۋەتتى. يۈسۈپ بۇگۈنلا كېتىپ قالىدىغاندەك تۇيۇلۇپ باغرى ئېچىشتى. پېشىن نامىزىنى ئۆتىگەندىمۇ، نامازدىكەرنى ئوقۇغاندىمۇ: «تەڭرىم، ئاجىزە قولۇڭنى بەختسىز قىلىپ قويما» دەپ ئىلتىجا قىلدى. جايىنامازدا ئولتۇرۇپ دۇئا قىلىۋاتقاندا، ئىشىك ھالقىسىنىڭ قېقىلغان ئاۋازى ئاڭلانغاندەك بولۇپ، دۇئا قىلىۋېتىپلا ئىتتىك دېرىزە ئالدىغا كەلدى. دېگەندەك، رەيھاندىن بىلەن يۈسۈپ خىزمەتكارلىرى بىلەن ھويلىغا كىرىپ كەلدى. ئالدىغا چىققان بەگتاش جالالىدىن ئۇلارنى باشلاپ مېھمانخانىغا كىرىپ كەتتى. «يەنە قاراپمۇ قويمىدى، دۇنيادا يولىغا قاراپ بىتاقەت بولغان مەندەك بىر ساپ دىل مەشۇقنىڭ بارلىقىنى خىيالىغا كەلتۈرمەيدىغان ئوخشايدۇ» دەپ ئويلىغان دىلدارنىڭ كۆزىدىن ئاققان يېشى ئەتلەس كۆڭلىكىنىڭ ئېتىكدىنى ھۆل قىلىۋەتتى. «كەچلىك تاماقمۇ تەييار بولغان ئوخشايدۇ. بىچارە ئاباي مېنى ئۆز ھالىمغا قويۇپ يارەملىشىشكىمۇ چاقىرماپتۇ. ئۆپكە ـ ھېسىپنى قۇيۇپ پىشۇرغۇچە تازا قىينالغاندۇ؟ ئاھ تەڭرىم، ھىجران ئازابىدىن پېقىرەنى قۇتقۇزغىن» دېدى ئۇ ئىچىدە ناله قىلىپ.

مېھمانخانا ئايۋانىغا يانداش سېلىنغان بولسىمۇ، بۇ ئىككى ئۆيدىكى كىشىلەرنىڭ بىر ـ بىرىنى كۆرۈشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بىر سائەتلەردىن كېيىن بەگتاش جالالىدىن رەيھانىدىن بىلەن سىرتقا، يۈسۈپ مەنزەر ئۆيگە چىقىپ كەتتى.

قانداق قىلىش كېرەك؟ دىلدار ئۇنداق ئويلاپ، مۇنداق

ئويلاپ، ئاخىر بالاساغۇنلۇق «ھاكاۋۇر» يىگىت بىلەن كۆرۈ-
شۈش قارارىغا كەلدى. ئۇ، مەنزەرگە چىقىپ ـ چۈشكەندە بىرەر
قېتىممۇ دېرىزىگە قاراپ قويمىغان، ھەتتا ئايىغى ئاستىغا تاشلان-
غان سۆيگۈ ياغلىقىنى ئېلىپ تۇرۇپمۇ، ئىگىسىنى ئىزدەپ باقمە-
غان يىگىتنى «ناھايىتى ھاكاۋۇر بولسا كېرەك» دەپ ئويلاپ
قالغانىدى.

زاۋال ۋاقتى ئۆتۈپ، كەچكى شەپەقنىڭ ئالتۇن شولىسى
دېرىزىدىن يېتكەندە، دىلدار شام نامىزىنى ئۆتەپ بولغانىدى.
«تەڭرىم، ھەۋۋا ئانامغا ئادەم ئاتامنى مەپتۇن قىلىپ ھۆر تۇر-
مۇشنى بەرپا قىلغان سەن ئۆزۈڭ، شېرىن بىلەن لەيلىنى بىر ـ
بىرىگە شەيدا قىلىپ، ئايرىتۇەتكەنمۇ سەن ئۆزۈڭ. ئاجىزە قو-
لۇڭنى جۈرئەتلىك، ئىرادىلىك قىلغىن. ئۆزۈڭ تەقدىر ئەتكەن
قىسمەتنى ھېچكىم ئۆزگەرتەلمەيدۇ» دەپ مۇناجات قىلىپ جاي-
نامازنى يىغدى. قەندىلدىكى چىراغنى يورۇتۇپ كۆتۈرگىنىچە
ھويلىغا چىقتى. كۆڭلىدىن «ئانام ئاشخانىدا ئىكەن، قاچا ـ
قومۇچلارنى يىغىشتۇرۇۋاتسا كېرەك» دېگەن ئۈي كېچىپ سۈ-
پۈرگىنى ئالدى ـ دە، تامغا يانداپ ياغاچتىن كۆركەم ياسالغان
توققۇز پايىلىق پەلەمپەيگە پۇت قويدى.

ئەمدى كۆتۈرۈلگەن ھىلال ئاينىڭ كۈمۈش نۇرى چۈش-
كەن مەنزەر ئۆيگە چىراغ يېقىلمىغاندەك قىلاتتى. دىلدار مەنزەر
ئۆيىنىڭ چىرايلىق ئىشكى ئالدىدا توختىدى. يۈرىكى گۈپۈل-
دەپ سېلىپ كېتىۋاتاتتى. سۈرە «ۋاقىئە» نى تىلاۋەت قىلىۋات-
قان يۈسۈپنىڭ دەريا سۈيىنىڭ شارقىرىشىدەك يېقىملىق ئۈنى
ئىشتىلدى. ئاۋازى شۇنچىلىك لەرزان، شۇنچىلىك جەلپكار
ئىدى. «ئابام بۇلارنى بالىخانىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ ياخشى
قىلغانكەن، ئەتراپ بەش قولدەك ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدە-
كەن» دېدى قىز ئىچىدە ھەر تەرەپكە كۆز يۈگۈرتۈپ. ئۈنىڭ
كۆيۈپ يالقۇنجاۋاتقان ۋۇجۇدى غەلىتە بولۇپ كېتىۋاتاتتى. قىز

ئىشكنى چەكمەكچى بولۇپ ئۇزاتقان قولىنى يىغىۋالدى. چۈشۈپ كەتمەكچى بولدىيۇ، غۇنچىدەك لەۋلىرىنى چىشلەپ تۇرۇپ قالدى.

شەيدالىق شۇنداق بىر نازۇك تۇيغۇ بولسا كېرەك. ئادەمنىڭ شۇنچە كۆرۈشكۈسى كېلىپ تۇرۇقلۇقمۇ كۆرۈشەلمەي پۇرسەتنى كەتكۈزۈپ قويىدىغان، سۆزلىشىشكە تەقەززا بولسىمۇ، كۆڭلىدىكىنى ئىزھار قىلالمايدىغان ھالەتنى ئەنە شۇ تۇيغۇ كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بۇ نېمىدېگەن ئۆز ـ ئۆزىنى قىينىش ـ ھە!

جىسمانىي ئازابنىڭ ئەڭ دەھشەتلىكى ئاچ قويۇپ قىيناش. روھىي ئازابنىڭ ئەڭ ھەسرەتلىكى ئىنتىزارلىق. ئاچلىقتىن قىيىنالغان كىشى جانىنى قولىغا ئېلىپ بېسىمدارغا ئېتىلغاندەك، ئىنتىزارلىق دەردىنى تارتقان ئاشىقمۇ جاندىن كېچىپ جانانىغا يېتىشكە ئىنتىلىدۇ. بۇ ئىنتىلىش يا مۇرات بېغىدا ۋىسال تاپقۇزىدۇ، يا جۇدالىق دەشتىدە ھالاك بولغۇزىدۇ. بۇنداق ئىرادىگە كېلەلمىگەنلەر ئاشىق ـ مەشۇق ھېسابلانمايدۇ.

دىلدار ئەنە شۇنداق سېھرىلىك تۇيغۇنىڭ دەۋىتى بىلەن قەتئىي ئىرادىگە كېلىپ ئىشكنى چەكتى. جاۋاب بولمىغاندىن كېيىن، ئىشكنى ئاستا ئېچىپ ئۆيگە كىردى. بېھى، ئالمىنىڭ خۇشبۇيى دىمىقىغا گۇپپىدە ئۇرۇلدى.

ھويلىنىڭ غەربىدىكى شالاسۇنلۇق ساراي ئۆينىڭ ئۈستىگە كىچىك پېشايۋان چىقىرىپ سېلىنغان بۇ ئۆينى ئائىلىدىكى ھەممەيلەن ئاددىيلا «بالىخانا» دېيىشسىمۇ، مېھمانلار ئالدىدا «مەنزەر» دەپ ئاتاپ ئەتىۋارلىشاتتى. دېمىسىمۇ قەشقەر شەھرىدە بۇنداق ئازادە بالىخانىسى بار ئائىلىلەر ساناقلىق ئىدى. بەكتاش جالالىدىن ئاتىسىدىن قالغان بۇ قەدىم جاينى كېڭەيتىپ ياسىغاندا، بالىخانا سېلىشقا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەنىدى. بېدە، سامان قويۇش ئۈچۈن ئەمەس، ياز كۈنلىرى ھاۋالىنىش، قاراپ

نەزەر سەيلىسى قىلىش ئۇچۇن، قىش كۈنى قازىنقىدا مېۋىلەرنى شاختىن ئۈزۈلگەن پېتى ساقلاش ئۇچۇن چوڭ، كۆركەم ئىككى ئېغىز قىلىپ سالدۇرغانىدى. بالىخانىنىڭ هويلىغا قارايدىغان تېمىغا ئىككى دېرىزە قويولغانىدى. قالغان تاملىرىغا چىرايلىق نەقىشلەنگەن ئويۇق، تەكچىلەر چىقىرىلغان بولۇپ، تەتىلادىن زەدىۋال تۇتۇلغانىدى. يەرگە سېلىنغان گۈللۈك، رەڭدار گىلەم ئۆينى بۆلەكچە چىرايلىق قىلىۋەتكەنىدى. ئويۇق ـ تەكچىلەرگە تىزىۋېتىلگەن ئالما، ئانار، بېهىلەر بەجايىكى زىننەت بۇيۇملىرىدەك ياراشقانىدى.

دىلدار چىراغنى تەكچىگە قويدى. سۈپۈرگىنى تۇتقىنىچە، جايناماز ئۈستىدە قۇرئان تىلاۋەت قىلىۋاتقان يۈسۈپكە ئارقىسىدىن قاراپ، تاڭ شامىلىدا ئىرغاڭشىغان ئالمىنىڭ ياپرىقىدەك تىترەپ كەتتى...

بىرسىنىڭ كىرگىنىنى تۇيغان يۈسۈپ دۇئا قىلىپ قويۇپ ئۆرۈلۈپ، دەققە داۋام قىلغان تىكىلىش ئۇنى تەمتىرىتىپ قويدى. ئالدىدا زىلۋا قامىتىنى يېشىل رومال يوشۇرغان بىر قىز تۇراتتى. «بەگتاش جالالىدىن ئاغامنىڭ قىزى ئوخشىمامدۇ، ماڭا ياغلىق تاشلىغان مۇشۇ رەنا ئىكەن ـ دە، شۇ ئىكەن، كۆڭلۈم تۇيۇۋاتىدۇ...» دەپ ئويلىغان يۈسۈپ:

ـــ ئولتۇرسىلا خانقىز، ئۆيدە تەنها قېلىشىمنى ئەدەپسىزلىك دەپ قارىمىغايلا، ـــ دېدى يۈسۈپ نەزىرىنى ئۇنىڭدىن يۆتكەپ.

ـــ يوقسۇ، ئۇنداق قارامدىغان. بۇ مەنزەر ئۆينى سۈپۈرۈۋېتەي دەپ چىقىۋىدىم. سىلىنىڭ بۇ يەردە ئىكەنلىكلىرىنى بىلمەپتىمەن، ـــ دىلدارنىڭ ئۇنى ناھايىتى هەسرەتلىك چىقتى، ـــ ئۆزلىرىگە مالال كەلمىسە ئولتۇرسام بولامدۇ؟

بۇنى كۈتمىگەن يۈسۈپ ئارىسالدى بولۇپ قېلىپ:

ـــ ئولتۇرسىلا خانقىز، بۇ ئۆزلىرىنىڭ ئۆيىغۇ، ـــ دېدى.

— رەھمەت، — دىلدار سىلىقلىق مەخمەل كۆرپىنىڭ چېتىگە تىزىنى قويىدى، — بۇگۈن تەڭرى نېسىپ قىلىپ سىلى بىلەن كۆرۈشۈپ قالدىم، — ئۇنىڭ ئۈنى ئاران ئاڭلىنىۋاتاتتى. بوش ئىدى، ئىزادىن شەلپەردەك قىزىرىپ كەتكەن چىرايىنى رومال سىرتىدىن يۇسۇپ كۆرەلمەي قالدى. قىز، يۇسۇپنىڭمۇ ئىزادىن قۇلاقلىرىغىچە قىزىرىپ كەتكىنىنى كۆرۈپ دادىللىشىپ سۆزىنى داۋام قىلدى، — تەڭرىم پېقىرەنى ئويلىمىغان چاغدا، كۈتمىگەن جايدىن ئىشق بالاسىغا گىرىپتار قىلدى. بۇنىڭدىن شۇنىڭ ئۈچۈن مىننەتدارمەنكى، كۈتۈش، ئىنتىزارلىق ئىچىدە ئۆتكۈزگەن كۈنلىرىمدىن سىلىنىڭ قىلچە خەۋرلىرى يوق. بۇ، ھاياتىمدا ئەڭ مەنىلىك ئۆتكەن كۈنلەر بولدى. ھالبۇكى، ئىسسىم — شەرىپىلىرىنى ماڭا بىلدۈرۈشنى خالاش — خالىماسلىقلىرىنى تېخى بىلمەيمەن.

— ئىسمىمنى بىلمەكچى بولسىلا، ئېيتىپ بېرەي. ئىسمىم يۇسۇپ، رەبھانىدىنبەبەگنىڭ ئوغلى بولىمەن، — ئۆز تۇيغۇ-سىنىڭ توغرا چىققىنىدىن چۆچۈگەن يۇسۇپ جىم بولۇپ قالدى.

— پېقىرەنىڭ ئىسمىنى بىلىشنى خالامدىلا؟

يۇسۇپ دەرھال جاۋاب بەرمىدى. «خالايمەن» دېسە، ئۇنىڭغا مايىل ئىكەنلىكىنى بىلدۈرگەن بولاتتى. «خالىمايمەن» دېسە قىزنى رەنجىتىپ قويىاتتى. شۇڭا:

— ئىسىملىرى گۈزەل ھەم مەنىلىك بولسا كېرەك، خانقىز، — دەپ قويىدى.

— دىلدار...

— راستىنلا گۈزەل ھەم مەنىلىك ئىكەن.

دىلدار تېخىمۇ جىددىيلىشىپ سورىدى:

— ئوردۇكەنتكە كېلىشتىكى مۇددىئالىرى نېمىكىن؟

— دوستلار بىلەن دىدار كۆرۈشۈش ۋە ئۆگىنىش.

— مۇددىئالىرنغا يەتكەنلا، يۈسۈپ؟

بۇ چاغقىچە ئۇنى ئاقبىرالا «بەگ» نى قوشماي ئىسمىنىلا ئاتاپ چاقىراتتى. دىلدارنىڭمۇ بەگنى قوشماي ئىسمىنىلا ئاتىغانلىقى ئۇنى تەسىرلەندۈردى. «سەمىمي، راستچىل، پەزىلەتلىك قىز ئىكەن، ئۇنى ھەرگىز زەنجىتىپ قويماي....» دەپ ئويلىدى يۈسۈپ.

— مۇددىئايىمغا تەگمەكچى بولۇۋاتىدۇ، خانقىز.

دىلدارنىڭ چىرايى تۇتۇلدى.

— ئىسمىمنى تىللىرىنغا ئېلىشنى خالىمامدىلا، يۈسۈپ؟

— ياق، ئۇنداق ئەمەس، دىلدار، — دەرھال جاۋاب قايتۇردى يۈسۈپ، — ئەدەپسىزلىك بولمىسۇن دەپ ئىسىملىرىنى ئاتىمىغانىدىم.

يۈسۈپ ئەقلىگە كەلگەندىن بېرى تۇنجى قېتىم يالغان سۆزلىدى. بۇ ئىختىيارسىز بولدى، قىزنى رەنجىتىپ قويماي دەپلا شۇنداق قىلدى. ئەسلىدە بولسا ئىسمىنى ئاتىغۇسى كەلمىگەنىدى. ئىسمىنى ئاتىسا ئۇمىدلەندۈرۈپ قويىدىغانلىقىنى چۈشىنىپ يېتىپ، چوڭ كىشىلەرگە ئوخشاش سىپايە ئاتالمىنى قوللانغانىدى. قىزنىڭ خاپا بولغانلىقىنى ئۇنىدىن بىلىپلا، رەنجىپ قالمىسۇن دەپ يالغان ئېيتىشقا مەجبۇر بولغانىدى.

— ھە، بىلدىم، سىلى بەك ئەدەپلىك ئىكەنلا، يۈسۈپ. مەن يۈزى ئېچىلمىغان بىر قىز بولساممۇ، كۆڭلۈمدىكىنى سىلەگە ئېيتىشتىن بۇرۇن، بىرقانچە سوئالىمغا جاۋاب بېرىشلىرىنى ئۆتۈنىمەن، — دىلدار سىنچى كۆزلىرى بىلەن يىگىتكە سەپسالىدى. يۈسۈپنىڭ قىزغۇچ ئاق چىرايىدا ئەجەبلەنگەنلىك ئالامەتلىدىن باشقا ئۆزگىرىش يوق ئىدى. «ئۆزىگە بىر دىلرەبا قىزنىڭ تەلمۈرگىنىنى سەزمىگەندەك ئولتۇرغىنىغا قارىغاندا، مەن سەققۇدەك جاي ئۇنىڭ كۆڭلىدە يوق ئىكەن. ئىلاھىم، بۇ ئويۇم يوققا چىققاي...»

— بولىدۇ، دىلدار، سورىسىلا، جاۋابىمدىن قانائەتلەندۇ-
رەلىسەم خۇش بولاتتىم،— دېدى يۇسۇپ سەگەكلىشىپ.
خىيال يېپى ئۇزۇلگەن قىز مۇڭلىنىپ سورىدى:
— بۇ بۇاپا دۇنيادا سىلىنى ئەڭ قىزىقتۇرغان نەرسە نېمە؟
— بىلمەك.
— ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان نەرسىلىرىڭچۇ؟
— بىلمەك.
— سىلىنى ئۆزىگە ئەڭ مەپتۇن قىلغان، سىلىمۇ بەجاندىل سۆيگەن نەرسە نېمە؟
— يەنىلا بىلمەك.
— ھە...— دىلدار قاتتىق سىلىپ كېتىۋاتقان يۇرىكىنىڭ دۇپۇلدىشىنى بىرئاز تىڭشاپ ئاندىن دېدى:
— بىلمەككە مەنمۇ ئەسسىز، بىلمەك مېنىڭ مەشۇقۇم، خۇددى سىلىدەكلا بىلمىكىنى سۆيىمەن.
يۇسۇپنىڭ چىرايىدا تەبەسسۇم پەيدا بولدى.
— بىلمەك مېنىڭمۇ مەشۇقۇم. ئۇنى ئالەمدىكى ئەڭ ساھىبجامال، ئەڭ خۇشخۇي، پەزىلەتلىك، لاتاپەتلىك پەرىگە ئوخشىتىپ ئىشقىدا كۆيمەن. تېخى ۋىسالىغا يەتكىنىم يوق.
دىلدار ئۇلۇغ ـ كىچىك تىندى. ھىلھىلە رومال كۆپكەندەك بولدى. جىلىتكە قىسىپ تۇرغان كۆكرىكى بىر كۆتۇرۇلۇپ بىر پەسلەيتتى. يۇسۇپ قىزغا بىرەر قېتىمۇ تىكىلىپ قارىمىدى.
قىزنىڭ گۈل بەرگىدەك لەۋلىرى تىترەپ ـ تىترەپ ئېچىلدى.
— پېقىرەمۇ بىلمىكى ناھايىتى كېلىشكەن، كۆزلىرى ئوتتەك پېنىپ تۇرىدىغان مەرد ـ مەردانە بىر يىگىتكە ئوخشىتىمەن. يۇزلىگەن كىتابلارنى كۆرگەن بولساممۇ، دىدارىغا قانغۇنسىم يوق.

«نېمىشقا بىلىكنى كۆزەل قىزغا ئوخشىتىپ ئۇنداق تەرىپلەپ كەتكەندىمەن؟ دىلدارمۇ بىلىكنى يېگىتكە ئوخشىتىپ مېنى لال قىلىپ قويدى. بوش قىز ئەمەس ئىكەن....»

— ئىككىمىزنىڭ قىزىقىدىغىنىمىز، ياخشى كۆرىدىغىنىمىز، سۆيگۈنىمىز ئوخشاش ئىكەن، يۈسۈپ. ئېيتسىلا، بىلىك ۋىسالىغا يېتىشتىن مۇرادلىرى نېمە؟ — دىلدارنىڭ بۇ سوئالى ئۇنىڭ خىيالىنى بۆلۈۋەتتى.

— ئەلگە ئاسايىشلىق بەخش ئېتىش.

— ئائىلىلىرىنكىچۇ؟

— ئەل ئاسايىشلىق تاپسا، ئائىلەم ئەمىلىككە ئېرىشىدۇ ئەمەسمۇ؟

دىلدار جىمىپ كەتتى. يۈسۈپ «بۇ قىز يەنە قانداق سوئاللارنى سورار؟» دەپ كۆزلىرىنى يەردىن ئالماي سۈكۈت قىلدى. قىزنىڭ كۆڭلىدىكىنى ئوچۇق ئېيتالماي، باشقا نەرسىلەرگە ئىما قىلىش ئارقىلىق بىلدۈرۈۋاتقانلىقىنى ئۇ بىلگەنىدى.

يۈسۈپ زۇۋان سۈرمىگەندىن كېيىن دىلدار ئۆزى ئېغىز ئاچتى:

— سىلى ئەتىگەن ساچىيە مەدرىسىگە ماڭغاندا دېرىزىدىن قاراپ قالغانىدىم. خۇشال كېتىپ ئويغا چۆمگەن هالدا يېنىپ كەلدىلە. سىلىنى نېمە مەيۈسلەندۈرۈپ قويدى، كۆڭۈللىرىگە كەلگۈدەك بىر ئىش بولمىغاندۇ؟ بۇنىڭدىكى سەۋەبنى بىلىشكە تەقەززا بولغان قىزغا تەسىراتلىرىنى سۆزلەپ بەرگەن بولسىلا.

قىزنىڭ بۇ ئۆتۈنۈشىدىن بىلدىكى، ياغلىقنى تاشلىغان قىز باشقا بىرسى ئەمەس، دىلدار. بۇ خىيال ئىلكىدە جىددىيلەشكەن يۈسۈپ دېدى:

— مەدرىسىدە مەيۈسلىنىدىغان، كۆڭلۈمگە كېلىدىغان

ئىش سادىر بولمىدى، دىلدار. لېكىن ئويلىنىپ قالغىنىم راست. قۇزغۇردۇدىكى چېغىمدا، ساچىيە مەدرىسىنى ۋە ئۇنىڭ ئاتاقلىق مۇدەررىسلىرى توغرىسىدا ئۇستازىمدىن ئاڭلاپ، بېرىپ بىر كۆرۈشنى ئارزۇ قىلغانىدىم. بۈگۈن تەڭرىم تىلىكىمگە يەتكۈزدى، بۇنىڭ ئۈچۈن نېمىشقا مەيۈسلىنەي.

— ئۇستازلار، تالىپلار بىلەن ھەمسۆھبەت بولغانلا؟

— ئەلۋەتتە، ئارزۇيۇمۇ شۇ تۇرسا،— يۈسۈپ ئېچىلىپ سۆزلىدى،— بىلىم بۇلىقى بولغان ساچىيە مەدرىسىنى كۆردۈم. ئۇستازلار، تالىپلار بىلەن دىدار كۆرۈشۈپلا قالماي، ئەبۇ ھەسەن تىكىن، مەھمۇت تىكىن قاتارلىق بىلىم تەھسىل قىلىۋاتقان شاھزادىلەر بىلەنمۇ تونۇشتۇم. ئۇستاز ھۈسەين ئىبنى خەلەپ، مۇھەممەد بىننى ئەل كاشغەرى قاتارلىق ئالىملار بىلەن ھەمسۆھبەتتە بولۇشقا، ئالەمنىڭ يارىتىلىشى ۋە تەرەققىياتى توغرىسىدىكى پەلسەپە دەرسىنى ئاڭلاشقا مۇيەسسەر بولدۇم. ئۇستاز ھۈسەين ئىبنى خەلەپنىڭ «جاھان چوڭ بولغان بىلەن، ئىنسان دەنگەن ئادەم ئۇچۇن ئۇنى بىلمەك تەس ئەمەس. ئادەم كىچىك بولغان بىلەن، ئۆز — ئۆزىنى تونۇماق، بىر — بىرىنى چۈشەنمەك ئاسان ئەمەس» دېگەن سۆزى مېنى ئويلاندۇرۇپ قويدى. بۇ ھەقتىكى بىلىمسىزلىكىمنىڭ ناھايىتى ئازلىقىنى ھېس قىلدىم. مۇشۇ ئوي بىلەن يېنىپ كەلگەنىدىم. سىلى كۆرۈپلا، لېكىن خاپا ئەمەس ئىدىم.

— ئەمدى بىلدىم. بۈگۈن سىلى ئۇچۇن مەنىلىك ئۆتكەن بىر كۈن بولۇپتۇ. ماڭىمۇ ھەسرەتلىك بىر كۈن بولدى،— دىلدار ئۇھ تارتتى، كۆز يېشىنى سۈرتۈپ سورىدى،— جان پىدا غوجام بىلەن ئىلمىي ئاتايى غوجام توغرۇلۇقمۇ پاراڭ بولغاندۇ؟

—ياق.

— ئوردۇكەنتتە بولغان ھەرقانداق سورۇندا، بۇ ئىككى

ئەزىمەتنىڭ كېپى بولماي قالمايتتى، بۈگۈن ئەجەب كېپى بول-
ماپتىغۇ؟

— بۇنى بىلمىدىم، بەلكىم ۋاقىت يار بەرمىگەن بولسا كېرەك. قايتىدىغان ۋاقتىمىزدا ئۇستاز ھۈسەين ئىبنى خەلەپ ئەسكىسادىكى بېغىغا چايغا تەكلىپ قىلدى. جۈمە كۈنى چىقى-
دىغان بولدۇق.

— تازا ياخشى بولۇپتۇ، يۈسۈپ، سىلى بۇ ئىككى ئەزىمەتنىڭ قەبرىسىنى كۆرىدىغان بولۇپتىلا.

— بۇ نېمە دېگەنلىرى، دىلدار، بۇ ئىككى ئەزىمەت زادى كىم؟ — يۈسۈپنىڭ كۆزلىرى بېشىل رومالغا ئورالغان قىزغا تىكىلدى.

— بۇ ئىككى ئەزىمەت ھۈسەين ئىبنى خەلەپ ھەزرەت-
لىرىنىڭ ئوغۇللىرى. ئۇلارنىڭ جەسىتى باغقا دەپنە قىلىنغان، دېمەكچى بولغىنىم شۇ. سىلى باغقا چىققان كۈنى بۇ توغرۇلۇق سۆزلەپ بېرىشنى ئۇستازدىن ئۆتۈنسىلە. ئۇلارنىڭ شانلىق ھا-
ياتىنى ئۇلكە قىلىشقا ئەرزىيدۇ. بىزگىمۇ ئۇستاز ئۆزى سۆزلەپ بەرگەن.

— ھە، چۈشەندىم، دىلدار. ئەلۋەتتە بۇ ئىككى ئەزىمەت توغرۇلۇق سۆزلەپ بېرىشنى ئۆتۈنمەن. ئەجەبكى، سىلىمۇ ئۇستازدىن ئاڭلىغانمۇ؟

يۈسۈپ تەئەججۈپ ئىلكىدە قىزغا ئىككىنچى قېتىم باقتى. ئەپسۇس، رومال ئىچىدىن رەنانىڭ چىرايىنى كۆرۈشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ھالبۇكى، دىلدار يۈسۈپنىڭ ئۆزىگە قارىغانلىقىنى كۆرۈپ، يۈزىنى ئاچمىغان بىلەن كۆڭۈل دېرىزىسىنى ئېچىۋەتـ-
تى. نازۇك ئۈنى شامالدا يەلپۈنگەن پەردىدەك تىترەپ چىقتى:

— پېقىرە يەتتە يېشىمدىن ئون تۆت يېشىمغىچە مەۋلانا ھۈسەين ئىبنى خەلەپتە ئوقۇغانىدىم. نۇرغۇن قىزلارنى بېغىدا ئوقۇتاتتى. ئۇ چاغدا چوڭ ئوغلىنىڭلا قەبرىسى بار ئىدى، كېيىن

بۇ قەبرە ئىككى بولدى. بىزگە ئىككى ئوغلىنىڭ ئۆلۈمى توغرۇ-
لۇق سۆزلەپ بەرگەن. ئاڭلاپ نەچچە كۈنگىچە كۆز يېشىم
قۇرۇمىغان، ھەر نامىزىمدا ئۇلارنىڭ روھىغا دۇئا قىلىمەن.

قىز ئۆزىنى تۇتۇۋالالماي كۆز يېشى قىلدى.

ـــ يىغلىمىسىلا، دىلدار، ئۇلارنىڭ روھى ئازاب -
لانمىسۇن، ـــ يۈسۈپ تەسەللى بەردى. ئىككى ئەزىمەتنىڭ
قانداق ۋاپات بولغانلىقى توغرۇلۇق سورىغۇسى كەلدىيۇ، قىز-
نىڭ ھەسرىتىنى كۈچەيتىۋەتمەي، دەپ ئېغىز ئاچمىدى.

ئۆيىنى جىمجىتلىق باستى. دىلدار ئۈنسىز ئۆزاق يىغلىدى.
ئۇ، ئۆلۈپ كەتكەن ئىككى ئەزىمەت ئۈچۈن يىغلاپلا قالماي،
ئۆزى ئۈچۈنمۇ، يۈسۈپ ئۈچۈنمۇ يىغلىدى. ئۈنىڭغا كۆڭلىنى
قانداق ئىزھار قىلسا بولارئىكىن؟ يۈسۈپ بىرەر ئېغىز گەپمىدىمۇ
دىلدارغا مايىل ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ باقمىسا، قىز قانداقمۇ
«مەن سىلىنى ياخشى كۆرۈپ قالدىم» دېيەلىسۇن؟

يۈسۈپ قىزنىڭ ئۆز ئىشقىدا پۇچىلىنىۋاتقانلىقىنى بىلىپ
بولغانىدى. بۇ توغرۇلۇق ئۈنىڭ ئېغىز ئاچماسلىقىنى ئارزۇ
قىلىپ ئولتۇراتتى. ئاللىبۇرۇن بىر قارارغا كېلىپ بولغان دىلدار،
كۆز يېشىنى سۈرتۈۋېتىپ يەنە سورىدى:

ـــ سىلى بالا ـ چاقىلىق بولغانمۇ، يۈسۈپ؟

ـــ ياق، تېخى...

ـــ ئادەم ئاتا ـ ھەۋۋا ئانىغا، يۈسۈپ ـ زۇلەيخاغا،
لەيلى ـ مەجنۇنغا تەگرى ئاتا قىلغان نەرسىنىڭ نېمە ئىكەنلە-
كىنى ماڭا ئېيتىپ بېرەمدىلا؟

ـــ ئۇ مۇھەببەت، ـــ دېدى يۈسۈپ تەمكىن ھالدا، ـــ
ئىنسانىنىڭ ئىرادىسىگە بويسۇنمايدىغان سېھرىلىك ياخشى كۆ-
رۈش تۇيغۇسى ـــ مۇھەببەت.

ـــ مۇھەببەت نېمىشقا ئىرادىگە بويسۇنمايدۇ؟

ـــ ئەگەر تەگرى مۇھەببەتنى بەندىسىنىڭ ئىرادىسىگە

بويسۇنىدىغان قىلىپ ئاتا قىلغان بولسا، نىكاھنىڭ قەدىر ـ قىممىتى، ھاياتنىڭ ھالاۋىتى بولمايتتى.

ـــ توغرا دېدىلە، يۈسۈپ. سىلىدىمۇ مۇھەببەت بولغانمۇ؟

يىگىت مەڭدەپ قالدى. ئۇ بۇ چاغقىچە ئۇستازىنىڭ ئالدىدىمۇ سورىغان سوئالغا جاۋاب بېرەلمەي بۇنداق ئازىسالدى بولۇپ تۇرۇپ قالمىغانىدى.

ـــ بولدى، خىجىل بولمىسلا يۈسۈپ، سوئالىمنى قايتۇ-رۇۋالدىم.

يۈسۈپ ئاي يورۇقى چۈشكەن دېرىزىدىن كۆزىنى ئېلىپ قىزغا قارىدى:

ـــ سوئاللىرىغا جاۋاب بېرىمەن، دىلدار. تەڭرىم ماڭىمۇ مۇھەببەت ئاتا قىلغان.

دىلدار رومال ئىچىدىن يۈسۈپكە تەلمۈردى:

ـــ كۆڭۈل سارايلىرىدىكى مۇھەببەتنى كىمگە بېغىشلە-غانلىرىنى پېقىرەگە ئېيتىپ بېرەمدىلا؟

ـــ نېمىشقا بۇنى بىلگىلىرى كېلىپ قالدى؟

ـــ سىلىگە بەخت تىلەش ئۈچۈن، ـــ قىزنىڭ يىغلامسى-رىغان ئۈنى ناھايىتى ھەسرەتلىك چىقتى.

ئەمدى گەپنى ئوچۇق قىلمىسا، قىزنى ئازابلاپ قويىدە-غانلىقىنى بىلگەن يۈسۈپ، كۆڭۈل قېتىدىكى سىرىنى ئاشكارىلىدى:

ـــ مەن پاك مۇھەببىتىمنى قۇزئوردۇلۇق بىر قىزغا بېغىشلىغان.

بېشىغا تۈيۈقسىز مۆلدۈر چۈشكەندەك ئەندىكىپ كەتكەن دىلدار گەپ قىلماي جىمىپ كەتتى. خېلى ۋاقىتتىن كېيىن يەنە ئېغىز ئاچتى:

ـــ ئۇ قىزنىڭ ۋاپادار ئىكەنلىكىگە ئىشەنچ قىلالامدىلا؟

ـــ ئىشەنچىم كامىل.
ـــ شۇنچە چىرايلىقمۇ؟
ـــ جامالىلا ئەمەس، كۆڭلىمۇ شۇنچىلىك.
ـــ زۆھرە يۇلتۇزىدەكمۇ؟
ـــ يۇلتۇز ئاسماندا، ئىنسان يەردە تۇرسا، قانداقمۇ ئارىسىدا ئوخشاشلىق بولسۇن؟
ـــ زۆھرە يۇلتۇزنىڭ ئەسلىدە بىر قىز ئىكەنلىكىنى بىلمەمدىلا، يۇسۇپ؟
ـــ نېمە؟ زۆھرە يۇلتۇزنى قىز دەمدىلا؟ـــ يىگىت ھەيرانلىق ئىلكىدە قىزغا قارىدى. قارىدىيۇ، ئۆز جامالىنى توسۇۋالغان بېشىل رومالغا كەشتىلەنگەن قىزىل گۈلنى كۆردى...
ـــ زۆھرە يۇلتۇزى راستىنلا بىر قىز ئىكەن،ـــ قىزنىڭ ئۇنىدىكى ھەسرەتلىرىنىڭ سادا يوقلىپ، كاككۇك ئاۋازىدەك يېقىملىق ياڭرىدى،ـــ بۇ رىۋايەتنى مەۋلانا ھۇسېين ئىبنى خەلەپ ھەزرەتلىرىنىڭ رەپىقىسى ئۇستازىم خەيرىنسا ئاغىچا ئېيتىپ بەرگەن،ـــ دىلدار ئۆزىنىڭ بىر نامەھرەم يىگىت بېيىدا ئولتۇرغانلىقىنى، كۈندۈز ئەمەس، كېچە ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇپ قالغاندەك باشلىدى،ـــ زۆھرە سودىگەرنىڭ يالغۇز قىزى ئىكەن. بىر كۈنى يولدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان بىر شاھزادە ئۆگزىدە چاچ تاراۋاتقان زۆھرەنى كۆرۈپ قاپتۇ ـ دە، ۋۇجۇدىغا ئىشق ئوتى تۇتىشىپ تۇرالماي ھويلىغا كىرىپتۇ. قىزمۇ بۇ تېمەن، چىرايلىق شاھزادىنى ياخشى كۆرۈپ قاپتۇ. شاھزادە كۈندە بىر تەلەگگە تللا ئېلىپ كېلىپ قىزنى كۆرۈپ كېتىدىكەن. قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى تېزلا بېيىپ كېتىپتۇ. بىر كۈنى كەچتە شاھزادە ئىككى تەلەگگە تللا ئېلىپ كەپتۇ ۋە قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ئالدىغا قويۇپ، قونۇپ قالىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپتۇ. ئاتا ـ ئانا ماقۇل بولۇپ، قىزنىڭ ھۇجرىسىغا كىرگۈزۈپ قويۇپتۇ. زۆھرە،

ئۆزلىرىنىڭ نىكاھى بولماي تۇرۇپ بىر ئۆيدە تۇرسا گۇناھ بولىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، شاھزادىنى دەرھال چىقىپ كېتىشكە ئۇندەپتۇ. شاھزادە ئىشكنى چىڭ تاقاپ قويۇپ، ئەمدى ئايرىلىسا چىداپ تۇرالمايدىغانلىقىنى، بۇگۈن كېچە ۋەسلىدىن بەھرىمەن قىلىشنى ئۆتۈنۈپ يىقىنلاپ كېلىپتۇ.

«پېقىرەنى قىز قىلىپ ياراتقان ئۇلۇغ تەڭرىم، مەن شاھزادىنى ھەقىقەتەن ياخشى كۆرىمەن. ئۇ ناھايىتى مەرد ۋە سۆيۈملۈك. لېكىن نىكاھ بولماي تۇرۇپ بىر ئۆيدە تۇرۇشنى خالىمايمەن. سېنىڭ رىزالىقىڭنى تىلەپ بۇ ئىرادىگە كەلدىم. گۇناھ قىلىشتىن ئۆزۈڭنى ساقلاپ ماڭا نىجاتلىق بەرگىن...» دەپ نىدا قىلغان ساپ دىل قىزنىڭ دۇئاسىنى خۇدا ئىجابەت قىلىپتۇ. پەرىشتە ئەۋەتىپ، ئۆينىڭ تۆگلۈكىدىن قىزنى ئاسمانغا ئېلىپ چىقىپتۇ ۋە يۇلتۇز قىلىپ قويۇپتۇ. بۇ زۆھرە يۇلتۇزى پاك ۋۇجۇدىدىن ھەركىچىسى دۇنياغا سۆيگۈ نۇرلىرىنى چاچىدىكەن... بايا تىن بۇ رىۋايەت ئېسىمگە چۈشۈپ، ھەربىر-لىرى ئوردۇكەنتكە كەلمەستىن بۇرۇنقى ھالىتىمگە كېلىپ قالدىم. ئەمدى سىلىگە ئەرزىمىگەن چېھرىمنى بىر كۆرسىتىپ قويايى،— دىلدار رومالنى قايرىدى.

يۈسۈپ تىزىغا قويۇۋالغان قوللىرىدىن كۆزىنى ئالالمىدى. ئۇ بېشىنى كۆتۈرگەندە، دىلدار ئىشىك سىرتىغا چىقىپ بولغانىدى. پەقەت قىزنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى:

— خەير — خوش يۈسۈپ، ئەلۋىدا...

ئون سەككىزىنچى باب

باغدىكى قوش قەبرە

1

يۈسۈپ كېچىچە ئۇخلىمىدى. تۈن يېرىم بولغاندا قايتىپ كەلگەن رەيھانىدىن ئوغلىنىڭ ئويغاق ئىكەنلىكىنى تۇيغان بولسىمۇ، ئارامنى بۇزۇپ قويماي، دەپ قەشقەردىكى بىر قىسىم دوكار تىجارەتچىلەر بىلەن تۈزگەن سودا توختاملىرى توغرۇلۇق سۆزلەپ بېرىشنى كېيىنگە قالدۇرۇپ يېتىپلا ئۇيقۇغا كەتتى.

«دىلدار ئاجايىپ ئەقىللىق، سەزگۈر قىز ئىكەن. ئۇ ئۆمىدسىزلەنمىدى، مېنىمۇ تەڭلىكتە قويمىدى، تەقدىرگە تەن بېرىپ ھىجران ئازابىدىن ئۆزىنى قۇتقۇزدى. مۇبادا مەن ئۆزۈم-نى تۇتۇۋالالماي، كۆڭۈلنىڭ كەينىگە كىرىپ، يۈزىنى ئاچقاندا جامالىغا قارىغان بولسام، پاك سۆيگۈمگە داغ چۈشۈرگەن بولاتتىم، جامالىغا قارىمىغانلىقىم كۆڭلىنى زىدە قىلىپ، ئۇنى ئىشق بالاسىدىن، پېقىرنىمۇ ھاۋايى ھەۋەسنىڭ كەيپ ـ ساپاسىدىن قۇتۇلدۇردى. ئەمدى مەڭگۈ يۈز كۆرۈشمەسلىكىمىز مۇمكىن، ياغلىقىمۇ مەڭگۈلۈك خاتىرە بولۇپ قالغۇسى...»

يۈسۈپنىڭ بۇ خىيالى توغرا چىقتى. ئۇ، ئەتىگەندە ئاتىسى بىلەن چاي ئىچىپ ھويلىغا چۈشكەندە، ئايۋان دېرىزىسىدىن ھەر كۈنى تەلمۈرىدىغان دىلدارنىڭ قارىسىمۇ كۆرۈنمىدى. يۈسۈپ ئىشىكتىن چىققۇچە دېرىزىگە كۆز سېلىپ ماڭدى:

«دىلدار قىز زۆھرەدەك ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈپ يۇلتۇزغا ئايلىنىپ قالغانمىدۇ؟...»

ئۇ يۇلتۇزغا ئايلىنىپ كەتمىگەنىدى. ئۆز ھۈجرىسىدا ئىبن سىنانىڭ «كىتابۇل ھىدايە»[1] دېگەن ئەسىرىنى ئوقۇپ ئولتۇراتتى...

رەيھانىدىن ئوغلىنى تاۋار، كىمخاب، ئەتلەس كەبى يىپەك رەخت ساتىدىغان رەستىنى ئايلاندۇردى. مىسىر شايىسى، سەمەرقەنت، بۇخارا بەقەسەملىرى، چاگئەن كىمخابلىرى، ئىران گىلەملىرى، رىمنىڭ يىپەك رەختلىرى، قەشقەر شايىلىرى تولۇپ كەتكەن كاتتا رەستىدە خېرىدار ئاز ئەمەس ئىدى. يۈسۈپ قەشقەرلىق سودىگەرلەرنىڭ سىپايە، تەۋەززۇلۇق ئىكەنلىكىگە دىققەت قىلدى ۋە ئاتىسىنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن بىرقانچە مەشھۇر زەردار بىلەن ھەمسۆھبەتتە بولدى. ئۇ يەردىن زەرگەر بازىرىغا كەلدى. خىلمۇخىل شەكىلدە نەپىس ياسالغان زىرە، سۆكە، ھالقا، زەنجىرلىك زۇننار، ئۈزۈك، بىلەزۈك قاتارلىق ئالتۇن، كۈمۈشتىن ياسالغان زىبۇزىننەتلەر كۆزنىڭ يېغىنى يەيتتى. يۈسۈپ، دادىسى ئاجايىپ چىرايلىق ياسالغان بىر كۈمۈش رىيىلنى كۆرۈۋاتقاندا، ياقۇت كۆز قۇيۇلغان زۇننار سېتىۋېلىپ، شايى يەكتىكىنىڭ قويۇن يانچۇقىغا سېلىپ قويدى.

ۋاقىت ـ چۈك، سۈرەنلىك بولغان مسكەر بازىرىمۇ يۈسۈپنىڭ دىققەت ـ نەزىرىنى تارتتى. ساپ مىستىن ياسالغان ئاپتۇۋا، چىلاپچا، چۆگۈن ـ چەينەكلەر ھەممە دۇكانلارنىڭ ئىچى ـ سىرتىغا تىزىۋېتىلگەنىدى. قۇيما چۆگۈن ـ قازان، ئۇچ پۇتلۇق داگقان، چوڭ داشلارمۇ بۇ بازارنىڭ ئالاھىدە مەھسۇلاتى ئىدى. رەيھانىدىن بىرقانچە جۈپ ئاپتۇۋا ـ چىلاپچا، چۆگۈن ئېلىپ خىزمەتچىلىرىدىن بەگتاش جالالىدىن ئۆيە-

---

① «كىتابۇل ھىدايە» ـــ «توغرا يول كۆرسىتىدىغان كىتاب».

كه ئەۋەتىۋەتتى.

پىچاق بازىرى قەشقەر بازارلىرى ئىچىدە خېرىدارلىق ئا-ۋات بازار ئىدى. بولقا، بازغانلارنىڭ ساداسى ئاڭلىنىپ تۇرغان پىچاق بازىرىغا قەدەم قويغان يۇسۇپنىڭ نەزىرى دۇكاندىكى ئىلغۇچلارغا ئېسىپ قويۇلغان بىر بىسلىق، ئىككى بىسلىق قىلىچ، خەنجەرلەر، ئۇزۇن ساپلىق شەمشەر قادالغان نەيزىلەر، بەش قىرلىق، ئۇچ قىرلىق تۆمۇر ئۇمۇتلار، چويۇندىن ياسالغان تىكەن چوماقلىق گۈرزىلەر، ئەگرى، تۈز بىسلىق خىلمۇخىل شەكىلدىكى پىچاقلار، يا ئوقلىرى، جادۇ، پالتا، كەكىلەر، ئارا شەكىللىك جەڭ قورالى، ساداق، قالقانلارغا چۈشكەندە يۈرىكى ئويناپ كەتتى. ئۇ قەشقەرنىڭ ھۈنەرۋەن ـ كاسىپلىرىغا ئاپىرىن ئوقۇپ، بىرقانچە خەنجەر، پىچاق، ياقۇت كۆز قۇيۇلغان كۈ-مۈش ساپلىق قەلەمتىراچ سېتىۋالدى. رەيھانىدىن مىڭ جۈپ قىلىچ، خەنجەر، ئون مىڭ تال يا ئوقى ۋە يەنە خېلى كۆپ ساندا گۈرزە، ئۇمۇتلارنى بۇيرۇتتى. تۆمۈر، پولات دۇبۇلغا، سىم تورلۇق، زەنجىرلىك، پولات تاختىلىق قالقان ـ ساۋۇتلارمۇ بۇ بازاردا سېتىلاتتى. رەيھانىدىن ئوغلىغا پولات تاختىلىق ساۋۇت ـ قالقان سېتىۋالدى.

ئۇلار چۈشتىمۇ ئۆيگە قايتمىدى. كۈن قىيام بولغاندا دوپپا بازىرىدىكى ئاشخانىدا تاماق يېدى، شۇ يەردىكى مەسچىتتە پېشىن نامىزىنى ئوقۇدى.

بادام دوپپا، چىمەن دوپپا، گىلەم دوپپا، مەنچۇ دوپپا، مەرۋايىت دوپپا، مارجان دوپپا، جىيەك قاداق ئاق دوپپا، شاپاق دوپپىلار ئۈستى ـ ئۈستىگە دەستىلەپ قويۇلغان دۇكانلاردىن كۆزىنى ئالماي كېتىۋاتقان يۇسۇپ دادىسىغا دەپ ئائىلىدىكى ھەممەيلەنگە بىردىن دوپپا ئالغۇزدى. ئۇ، ئۇستازىمنىڭ قىزىغا ئالغاچ بارىمەن، دەپ يەنە بىر مەرۋايىت دوپپا ئالدى. ئالغان نەرسىلەرنى ئۆيگە ئەۋەتىۋېتىپ، نەپىس ئەسۋابلار بازىرىغا كې-

لىشتى. چىرايلىق ياسالغان ئۇد، تەمبۇر، نەي، ساتار، داپ، دۇمباق، ناغرا ـ سۇناي، بۇغرا ـ كانايلار خېرىدارلارنى جەلپ قىلغانىدى. يۇسۇپ بىر نەي ئالدى. ئۇ، ئۇد، تەمبۇر چېلىشنىمۇ بىلەتتى.

ئۇلار قاسقان بازىرىدىكى مەسچىتتە نامازدىكەرنى ئوقۇپ ئۆيگە قايتىشتى.

ـــ ئوھۇ، نېمانداق ئېسىل چالغۇ ئەسۋابلىرى بۇ. جانابـ لىرى بازاردىن ئېلىپ ئەۋەتكەن نەرسىلەر بىلەن ئامبار توشۇپ كەتتى. قارىغاندا، كېتىشكە تەرەددۇت قىلىشىۋاتقان ئوخشىمامىلا؟ ـــ دېدى بەگتاش جالالىدىن رەيھانىدىنىڭ قولـ ىدىن تەمبۇرنى ئېلىپ.

ـــ ئوردۇكەنتكە كەلگىنىمىزگە ئىككى ئاي بولۇپ قالدى. دېگەنلىرى توغرا، بىز قايتماقچى بولۇۋاتىمىز، ـــ رەيھانىدىن جاۋاب بېرىپ، بەگتاش جالالىدىنىڭ باشلىشى بىلەن مېھمانخاـ نىغا كىرىپ ئولتۇردى.

ـــ سوۋغاتلارنى سىلى ئالمىسىلىرىمۇ بىز ئېلىپ بېرەتـ تۇق. شۇنچە كۆپ نەرسىلەرنى ئېلىپ كەلگەن يەردە، بۇنچەـ لىك سوۋغا ـ سالام بىلەن ئۇزاتمىساق بولامدۇ؟ يەنە بىر ـ ئىككى ئاي تۇرۇششىلا بولاتتى. يۇسۇپ بالام، سىلى تۇرۇشنى خالىمامدىلايا؟

ـــ مېنىڭ كەتكۈم يوق، بەگتاش ئاغا. ئەمما ئانامنى سېغىنىدىم. بوۋام، مومامىلارمۇ ياشىنىپ قالغاچقا، يېنىدا بولۇشـ مىزنى ئىستەيدۇ، ـــ دېدى يۇسۇپ ئاق كۆڭۈللۈك بىلەن.

ـــ ئەتە ئۇستاز ھۈسەين ئىبنى خەلەپ ھەزرەتلىرىنىڭ بېغىغا چىقىپ كىرىپ، بۇغرا قاراخان بىلەن خوشلىشۇالساق، ھايال بولماي يولغا چىقىمىز. ھېلىمۇ ئۆزلىرىنى كۆپ ئاۋارە قىلدۇق، ئۇكا.

ـــ بۇنىڭغا نېمىمۇ دېيەلەيمەن. جانابلىرىنىڭ بەگـ

يۇسـۇپ بىلەن ئاران بىـر كەلـگەندە ئۇزۇنـراق تـۇرار، دەپ ئويلىۋىدىم،ـــ بەگتاش جالالىدىن مەيۇسلەنگەندەك بو- لۇپ ساقلىنى سىيپاپ قويىدى.

رەيھانىدىن ئەتىسى ئەتىگەندىلا يۇسۇپ بىلەن ئاتقا مىنىپ ئىبنى خەلەپنىڭ بېغىغا چىقتى. ئالىم خۇشال كۇتۇۋالدى. تۇنۇ- گۇن كەچ ياتار چاغدا ئوغلىنىڭ دېگەنلىرىنى ئېسىدە تۇتقان رەيھانىدىن، ئىشكىتىن كىرگىنىچە، ئالما دەرەخلىرى سايە تاشلا- غان خىلۋەت يول بىلەن ئۆيلەرنى يانداپ مېڭىپ، باغنىڭ ئوتتۇرىسىدا چوقچىيىپ تۇرغان قوش قەبرە يېنىغا كېلىپ توختىدى. گىلەم جاينامان ئۇستىدە ئىككى رەكەتتىن نەپلە نامان ئوقۇشتى. يۇسۇپ سۇرە «تابارەك» نى تىلاۋەت قىلدى. رەيھا- نىدىن دۇئاغا قول كۆتۇردى. شۇ چاغدا ئىشكىتىن كىرگەن ئەبۇ ھەسەن تىكىن بىلەن مەھمۇت تىكىنمۇ ئۇدۇل كېلىپ ئۇلار بىلەن كۆرۈشتى ۋە قەبرە ئالدىدا يۇكۇنۇپ تىلاۋەت قىلغانىدىن كېيىن ئورنىدىن تۇرۇشتى.

«باغقا چىققان ھەممىلا ئادەم ئاۋۋال بۇ قەبرىلەرنىڭ ئالدىدا قۇرئان تىلاۋەت قىلىدىكەن ـ دە، دىلدار قىز شۇڭا تاپىلاپتىكەن. بۇ ئىككى ئەزىمەتنىڭ ياشلا كېتىپ قېلىشىدا نېمە ھېكمەت باردۇ؟» يۇسۇپ ئويلاپ تۇرۇۋېدى، مەھمۇت تىكىن:

ـــ يۇسۇپ ئاكا، تۇنۇگۈن مەدرىسكە كەلمىدىلىغۇ. ئۇستاز ھەزرىتى فارابىنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرى توغرىسىدا ناھا- يىتى قىزغىن مۇنازىرە بولدى،ـــ دېدى. «شاھزادە مېنى ئۇن- تۇپ قالماپتۇ، سەممىي ئىكەن» دەپ ئويلىغان يۇسۇپنىڭ روھى بىردىن كۆتۇرۇلۇپ قالدى. ئەمما تۇنۇگۈن مەدرىسكە بارالمىغىنى ئۈچۈن بەك ئەپسۇسلاندى.

ـــ ئىنىم، پېقىرنى غەپلەت بېسىپ، ئاتام بىلەن بازارغا چىقىپ كېتىپتىمەن. مۇنازىرىگە قاتناشقان بولساڭ زېھنىم ئېچە- لىپ قالاتتىكەن.

— مەدرىسىدە مۇنازىرە بولۇشنى ئۇقمىغانلىقىمدىن، قەشقەر بازارلىرىنى ئوغلۇمغا كۆرسەتكەچ، سوۋغا ـ سالاملىق ئېلىۋېلىش ئۈچۈن ئەتىگەندىن ـ كەچكىچە شەھەر ئايلاندۇق، شاھزادە، — سۆز قاتتى رەيھانىدىن ئوغلىغا ھېسداشلىق قىلىپ.

— بۇنداق ئالدىراپ قايتىپ كەتسىلە، يۈسۈپ ئاكىنى ئارماندا قويىدىلا، ھاجىپ ئاغا. يەنە بىر ـ ئىككى ئاي تۇرۇپ، ئۇنىڭ تەشنالىقىنى قاندۇرۇپ، ئاندىن يولغا چىقسىلا بىز خۇرسەن بولاتتۇق.

كىچىكىدىن كەم سۆز بولغان ئەبۇھەسەن تىكىن، كۈلۈمسىرىگەن ھالدا باش لىڭشىتىپ، مەھمۇت تىكىنىڭ سۆزىگە قوشۇلدى.

— مەھمۇت تىكىنىڭ سۆزى ئورۇنلۇق بولدى، رەيھانەدىن جانابلىرى، بەگيۈسۈپنىڭ چاقچىقى بېسىلماي تۇرۇپ كېتىشكە قانداقمۇ رايىلىرى بارىدۇ ـ ھە! — دېدى ھۈسەين ئىبنى خەلەپ بىر ـ بىرىگە قارىشىپ قالغان ئاتا ـ بالىغا نەزەر سېلىپ.

يۈسۈپ ئۇستازىنىڭ بۇ سۆزىدىن «كېتىشكە ئالدىرىماڭلار» دېگەن مەنىنى ئۇقتى.

— ھەربىرلىرى ياخشى تىلەكلىرىنى بىلدۈرۈۋاتقان يەردە، كېتىمىز دېيىشكە قانداقمۇ ئاغزىمىز بارسۇن؟ — يۈسۈپ توغرا دېدىممۇ، دېگەندەك قىلىپ ئاتىسىغا باقتى. رەيھانىدىن باش لىڭشىتىپ قويۇپ ئالمىغا جاۋاب بەردى:

— ئوردۇكەنتكە كېلىشتىكى مەقسىتىمىز: ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرىنى زىيارەت قىلىش، مەلىكۇل مەشرىق بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىغا سالام بېرىش، ھەزرەتلىرىدىن تەلىم ئېلىش ئىدى. بۇ مەقسىتىمىزگە تەگـرى يەتكۈزدى، ئۇستاز، — رەيھانىدىن سۆزىنىڭ ئاخىرىنى دېمەيلا، قوللىرىنى كۆكسىگە قويدى.

ـ ـــ هاجىپ ئاغا، تۆت يىلدىن بېرى ئاتام ئەبۇھەسەن تىكىن بىلەن ئۇستازدىن تەلىم ئېلىۋاتىمىز، تېخىچە مۇراد قىرغىـ قىغا يەتكىنىمىز يوق. سىلى ئىككى قېتىم كۆرۈشۈپلا مەقسىتىـ مىزگە يەتتۇق دەۋاتىدىلا، ھەيران قالدىم،ـــ دېدى مەھمۇت تىكىن ۋە يۈسۈپكە «بۇ گېپىم توغرىمۇ ـ قانداق؟» دېگەن مەنىدە كۈلۈمسىرەپ قاراپ قويدى.

ـــ ئۇستازىم ئەبۇ پۇتۇھ ئابدۇغوپۇر بىننى ھۈسەين ئەلئەلمائى ھەزرەتلىرى: «بىلىم تەكتى يوق بىر دېگىز، ئۇنىڭـ دىن ئىچكەنسېرى ئادەمنىڭ تەشنالىقى شۇنچە كۈچەيدۇ» دەپ ھەۋىسمنى قوزغىغانىدى. جانابلىرى: «بىلىم ئىگىلەش يېگىنە بىلەن قۇدۇق قازغانغا ئوخشاش» دەپ ئىرادەمنى چىڭىتتىلا. ئىجازەت بەرمىسلە قەشقەردىن كېتەلمەيدىغان ئوخشايمىز، ئۇستاز، ئىجازەتلىرىنى كۈتۈپ تۇرىمىز، ئەلۋەتتە.

ـــ ھە، مانا، مانا، كۈتكەن جاۋابقا ئېرىشكىنىم ئۈچۈن ئاتىلىرىغا رەھمەت ئېيتىمەن،ـــ ھۈسەين ئىبنى خەلەپ رەبھاـ نىدىنغا «شۇنداق بولسۇن» دېگەن مەنىدە باش لىڭشىتتى، كۆل بويىدا چوڭ بىر قوچقارنى تۇتۇپ تۇرۇشقان خىزمەتكارـ لارنى كېلىڭلار دېگەندەك قىلىپ قول پۇلاڭلاتتى.

ـــ ھاجىپ جانابلىرى، ئاللانىڭ رىزالىقى ئۈچۈن دۇئا قىلىپ بەرسىلە،ـــ دېدى ھۈسەين ئىبنى خەلەپ خىزمەتكارلار ئېلىپ كەلگەن ئاق بويۇن قارا قوچقارنى ئىما قىلىپ.

رەبھانىدىن دۇئاغا قول كۆتۈردى:

ـــ تەڭرىم ئەلگە ئەمنلىك، ئائىلىلىرىگە قۇت، ئۆمۈرلىرىگە بەرىكەت بەرگەي، ئامىن!

ـــ ئامىن!

ـــ تەڭرىنىڭ بۇ نېمىتىگە بىرگە ئېغىز تېگىشمىزگە نېسىپ بولۇۋاتقاندا، ھەزرەتلىرى ۋە شاھزادىلەر بىلەن ئوغلۇمـ نىڭ كۆپرەك مۇلاقەتتە بولۇپ تۇرۇشىنى تىلەيمەن،ـــ دېدى

رەھانىدىن ئالىم سۇنغان پىچاقنى يۇسۇپكە بېرىپ، ــ ئوغلۇم، بۇ قوينى بوغۇزلاپ بوگۇ بىلگىكە رەھمەت ئېيتقىن.

يۇسۇپ تۆت پۇتى باغلانغان قوينىڭ يېنىدا زوگزىيىپ، «ئاللاھۇئەكبەر!» دەپ پىچاق سۇردى. قوچقارنىڭ يۇگلۇق بوغۇزىدىن ئېتىلىپ چىققان قان بېھى دەرىخىنىڭ تۈۋىگە قۇيۇلدى.

رەھانىدىنىڭ ئۆتۈنۈشى ھۇسېين ئىبنى خەلەپنى خۇشال قىلىۋەتتى.

ــ ئوردۇكەنتته يەنە بىر مەزگىل تۇرىدىغان بولۇپلا ــ دە، ھاجىپ. يالغۇز ئوغۇللىرىنى دەپ بولسىمۇ كېتىشكە ئالدىرىمسىلا. قېنى، ئەمدى داستىخانغا مەرھەمەت قىلىششىلا.

ئۇ مېھمانلىرىنى پىشايۋانلىق ساراي ئۆيگە باشلاپ، يېڭى سويۇلغان قوينىڭ گۆشىدە قىلىنغان كاۋاپ بىلەن چاي، ئارقىدىن شورپىغا سېلىنغان ئۈگرە ئېلىپ كىرىپ گۆش تارتتى، ئاندىن كۆل بويىغا راسلانغان جايغا ئېلىپ چىقتى. باغنىڭ خۇش ھاۋاسىدىن نەپەس ئالغان مېھمانلار قىزغىن پاراڭغا چۆشۈپ كەتتى.

باھار قۇياشىنىڭ قىزغۇچ نۇرى تىنىق كۆلدە ئالتۇن شارچىلارنى پەيدا قىلغانىدى. بىلىنەر ــ بىلىنمەس يەلپۈنۈپ تۇرغان مەجنۇنتاللار ئېرىق بويىدا چاچ تاراۋاتقان قىزنىڭ ئۇزۇن چاچلىرىدەك سۇغا چىلىشىپ قالغانىدى.

2

قىزىل دەريا بويىدىكى بۇ باغ كەڭ، ئازادە ئىدى. ئېگىز قوپۇرۇلغان تاملىرىنى بويلاپ ئۆسكەن جىگدە ــ چىلانىڭ شاخلىرى خۇددى قاشادەك بىر ــ بىرىگە چىرمىشىپ تۇراتتى. يەر بېغىرلاپ ماڭغان يىلاندەك باغنى ئايلىنىپ ئاققان ئېرىقتىكى

سۇ شاپتۇل، ئۆرۈكلەرنىڭ پىرىلداپ چۈشكەن غازاڭلىرىنى ئېقىتىپ، كۆلكە، گۈللەرگە، بېدىلىك، كۆكتاتلىقلارغا قۇيۇلاتىتى. ئانار، ئەنجۇر، شاپتۇل، ئۆرۈك، ئالما، گىلاس، ئەينۈلا ۋە ئامۇت دەرەخلىرى باغنىڭ چىغىر يوللىرىغا ئاپتاپ چۈشۈرمەيتى. جىنەستە، ئالۇچىلار، باغ هويلىسى ۋە كۆركەم ياسالغان ئايۋان، ساراي، هۈجرىلارنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئۆستۈرۈلگەندى. باغنىڭ غەربىدىن شەرقىگە سوزۇلغان ئۈزۈم تاللىرى ئېلىنغان بىدىش ئاستى خلۇەت ئارامگاھ ئىدى. قوش قەبرىنىڭ چۆرىسى خلمۇخىل گۈل ـ گىياهلار، دەل ـ دەرەخلەر بىلەن، باغ ئىچى قىزىلگۈلنىڭ خۇشبۇي هىدى بىلەن قاپلانغانىدى...

يۈسۈپنىڭ نەزەر قۇشى باغنى بىر ئايلىنىپ، قاناتلىرىنى كېرىگىنىچە قوش قەبرە ئۈستىدە توختاپ قالدى...

رەيهانىدىن ئويلىنىپ قالغان يۈسۈپكە كۆز سېلىپ، ئۇنىڭ كۆڭلىدىكىنى چۈشەنگەندەك بولدى ـ دە، ئىبنى خەلەپتىن ئۆتۈندى.

ـــ ئوغلۇمنىڭ ئەس ـ يادى ئاشۇ قەبرىلەردە بولۇپ قالدى، ئۇستاز. ئۇ توغرۇلۇق سۆزلەپ بەرگەن بولسىلا.

ـــ سۆزلەپ بەرسىلە، ئۇستاز، ـــ مەهمۇت تىكىنمۇ ئۆتۈندى ۋە يۈسۈپكە هېسداشلىق قىلىپ قاراپ قويىدى.

ـــ سۆزلەپ بەرسىلە، ئۇستاز. بۇ ئىككى دانا پەرزەنتلىرى ياش تۇرۇپ نېمە سەۋەبتىن ۋاپات بولغان، نېمىشقا ئۇلارنى باغقا دەپنە قىلدىلا؟ ـــ يۈسۈپ ئۇستازنىڭ جاۋابىغا ئىنتىزار بولۇپ تەلپۈندى.

ـــ شاهزادىلەرگە سۆزلەپ بەرگەنىدىم. شۇنچە يىراق يەردىن كەلگەن بەگيۈسۈپنىڭ تەلىپىنى يەردە قويسام بولماس. ئاۋۋال بېغىمغا چىققىنىڭلارغا لايىق گەمىدە ساقلىغان قوغۇنۇمىنىڭ تەمىنى تېتىپ كۆرۈڭلار، ئاندىن سۆزلەپ بېرەي. قېنى

مەرھەمەت.

ھۇسەين ئىبنى خەلەپنىڭ شاگىرتلىرى بولسا كېرەك، يۇسۇپ بىلەن تەڭتۇش بىرقانچە يېگىت گەمىدىن ئېلىپ چىققان قوغۇن- تاۋۇز، ئالما، ئانار، ئۈزۈملەرنى داستىخانغا توشتۇرۇۋەتتى. قوغۇن شۇنچە تاتلىق ئىدىكى، رەيھانىدىن بىلەن يۇسۇپ ئىككى كاسا قوغۇننى يەۋەتكىنىنى بىلمەيلا قالدى.

داستىخان يىغىلغاندىن كېيىن، ھەممە ھۇسەين ئىبنى خەلەپنىڭ ئاغزىغا تىكىلدى. ھۇسەين ئىبنى خەلەپ ئېغىر تىن ئېلىپ سۆزىنى باشلىدى:

— ماڭا تەڭرىم ئىككى پەرزەنت بەرگەنىدى. چوڭىنىڭ ئىسمىنى ئابدۇجاپپار، كىچىكىنىڭ ئىسمىنى ئابدۇغاپپار قويغانىدۇق، بىر — بىرىدىن ئىككى ياشلا پەرقلىنەتتى. چوڭىنىڭ ساۋاتى يەتتە ياشتا، كىچىكىنىڭ ساۋاتى بەش ياشتا چىققانىدى. سىلەر كىچىك ئوغلۇمنىڭ شۇنچە زېرەكلىكىنى بۇنىڭدىن بىلىۋالالايسىلەر. ئۇ يەتتە يېشىدا «قۇرئان كەرىم» نى تولۇق ياد قىلىپ بولدى ۋە «بۇلبۇل قارىم» دەپ ئاتالدى. ئون يېشىدا قۇرئاننى تەپسىر قىلالايدىغان بولدى. ئۇنىڭ ئۆتكۈرلۈكىگە مەنمۇ ھەيران ئىدىم. ئەپلاتۇن، ئارىستوتېل، فارابى، ئىبن سىنانىڭ ئەسەرلىرىنى ئوقۇشقا باشلىغاندا، ئاكسى ئەرەب، پارس تىللىرىنى تېخى ئۆگىنىپ بولالمىغانىدى. ئۇ، ئۇكسىدەك زېرەك، ھازىر جاۋاب بولمىسىمۇ، ناھايىتى ئىشچان ئىدى. ئۆگىنىشتىن بىكار بولسىلا باغقا كىرىپ ئىشلەيتتى. باھار، ياز كۈنلىرى گۈل — گىياھ، دەل — دەرەخلەرنى، كۆكتاتلارنى سۇغىراتتى، تۈۋىنى بوشىتاتتى، ئوغۇتلايتتى. كۈز ئايلىرى مېۋىلىك دەرەخلەرنى ئۇلايتتى، گۈل كۆچۈرەتتى، زىرائەت تېرىيتتى. قىشتا قار سۈپۈرۈپ يول ئاچاتتى، ھارىدىم — تالدىم دېمەيتتى. چوڭ ئوغلۇمنىڭ بۇ باغقا كۆپ ئەجرى سىڭگەن. ئۇ تېرىغان گۈللەر نەچچە تۈرۈپ، نەچچە قېتىم كۆكلىدى. ئۇ

قويغان كۆچەتلەر چوڭ دەرەخ بولۇپ باراقسانلاپ كەتتى. ئۇنىڭ قەدەم ئىزلىرىدا يول پەيدا بولدى. ئۇ شۇنداق ئاجايىپ ئەمگەكچان ئىدى. چوڭ ئوغلۇمنى باغۋەن، كىچىك ئوغلۇمنى ئالىم بولىدۇ، دەپ قارايتتىم.

— ھەر ئىككى ئوغلۇمنى ئون ئالتە يېشىدا ئۆيلەپ قويدۇم. چوڭ ئوغلۇمغا، سىرداش دوستۇم بولغان بىر دېھقاننىڭ قىزىنى ئېلىپ بەردىم. كىچىكىگە بولسا، ئۇنىڭ پاساھىتىگە قايىل بولغان ھازىرقى بۇغرا قاراخانىمىز يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھ قىزىنى بەرگەنىدى. بۇ ئوغلۇمنىڭ تويى بولۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي، ھىجرىيە 378 ـ يىلى[1] يازدا ئۇدۇنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلمىغان ئاكا ـ ئۇكا خانلىرى نۇقتى رىشىت، چۇقتى رىشتلار نۇرغۇن لەشكەر بىلەن بېگى ھىسارغا باستۇرۇپ كېلىپ قالدى. ئۇ چاغدا سۇلتان سۇتۇق بۇغراخانىڭ چوڭ قىزى نۇرئەلانۇر خېنىمنىڭ ئوغلى سېيىت ئەلى ئارسلانخان بېگى ھىسار دىيارىغا خان ئىدى. ئۇ ناھايىتى قەيسەر، باھادىر بولۇپ، بوراندەك باستۇرۇپ كەلگەن خوتەن لەشكەرلىرىنى ئوردۇكەنت تەرەپكە ئۆتكۈزمەي توسۇپ قالىدۇ. بىر يىل شىددەتلىك جەڭ قىلىپمۇ بېگى ھىسارنى ئالالمىغان ئاكا ـ ئۇكا خانلار قايتماقچى بولۇپ تۇرغاندا، ئۇنىڭ سىپاھلىرى قېرى بىر دەللىنى تۇتۇپ كەپتۇ. بۇ دەللە خانلارغا قاراپ: «خانلىرىم، مەنمۇ سىلەرگە ئوخشاش بۇتقا چوقۇنمەن. ئېرىم پادىشاھ سۈباشىلىرىدىن بىرسى ئىدى. سۇللاغ دىيارىغا يۈرۈش قىلغاندا، ئېرىم مەن بىلەن ئىككى ئوغلۇمنىمۇ ئېلىپ ماڭغانىدى. بېگى ھىساردا بولغان جەڭدە ئىككى ئوغلۇم بىلەن ئېرىم ئۆلدى، مەن ئەسىر چۈشۈپ قالدىم. يالغاندىن ئىمان ئېيتقان بولۇۋېلىپ تاكى

---

① ھىجرىيە 378 ـ يىلى — مىلادىيە 988 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

هازىرغىچە جان ساقلاپ كەلدىم. ئىرنىم، باللىرىم ئۆلگەن بۇ يۇرتتا، قىساس ئوتىدا پۈچلىنىپ، سىلەرنىڭ كىلىشىگلارغا قانچىلىك ئىنتىزار بولغىنىمنى بىلەمسىلەر؟ شۇنچە كۆپ لەشكەر بىلەن كىلىپ، نومۇس قىلماي يېنىپ كېتەمسىلەر؟» دەپتۇ. دەللىنىڭ سۆزىنى ئاڭلىغان نۇقتى رىشىت لەشكەرلىرىنى توخ- تاشقا بۇيرۇپ: «كۆردۈڭمۇ، لەشكەرلىرىم توختىدى، بىز سېيىت ئارسلانخانىنى يېگىشىنىڭ ئامالىنى قىلالمىدۇق، سېنىڭ قانداق مەسلىھەتىڭ بار؟» دەپ سوراپتۇ. قېرى دەللە: «بۇ يەردە تۇرغان ئون نەچچە يىلدىن بېرى شۇنى چۈشەندىمكى، مۇسۇل- مانلارنىڭ ئېتىقادى مۇستەھكەم، ئۆز دىنىغا بولغان ئەقىدىسى بەك كۈچلۈك ئىكەن. بىزنىڭ بولسا ئۇنچىلىك كۈچلۈك ئە- مەس» دەپتۇ. نۇقتى رىشىت ئاچچىقلاپ: «ئۇنداق بولسا نې- مىشقا يولىمىزنى توسۇيسەن؟» دېگەنىدىكەن، دەللە خالتى- لىشىپ كەتكەن كۆكسىنى ئېچىپتۇ. پارقىراپ تۇرغان ئالتۇن بۇتنى ئاكا ـ ئۇكا خانلار كۆرۈپتۇ. «بۇت بىزگە نېمە قىلىپ بېرەلەيدۇ» دەپ چۈقتى رىشىت لەشكەرلىرى بىلەن ماڭماقچى بولۇپتۇ. «ئالىيلىرى، توختىسىلا،ـــ دەپتۇ دەللە بۇتنى كۆك- سىگە يوشۇرۇپ،ـــ مەندە چارە ـ ئامال بار». نۇقتى رد- شىت: «ئېيت، قانداق چارە ـ ئامالىڭ بار؟» دەپ سوراپتۇ. دەللە: «مۇسۇلمانلارنىڭ خانى سېيىت ئەلى ئارسلانخان ناھايە- تى تەقۋادار پادىشاھ، بەش ۋاخ نامازنى زادى قازا قىلمايدۇ. ئۇ نامازغا تۇرغاندا، سپاھلىرىنىڭ يېرىمى ئۇنىڭغا ئىقتىدا قىلىپ نامаз ئوقۇيدۇ. يېرىمى كۆزەتتە تۇرۇپ، ئۇلار ئوقۇپ بولغاندا ئاندىن نامازغا تۇرىدۇ. دېمەكچى بولغىنىم، ئۇلار نامаз ئوقۇۋاتقاندا سىلەر ھۇجۇم قىلساڭلار، ھەرگىز مەغلۇپ بولمايسى- لەر. چۈنكى سېيىت ئەلى ئارسلانخان نامازغا تۇرغاندا، ئۆزىنى پۈتۈنلەي ئۇنتۇپ، ئۆزىنىڭ خۇداسى بولغان ئاللاغا يۈزلىنىدىكەن. پۈتۈن ۋۇجۇدى ئېرىپ سۇدەك بولۇپ كېتىدە-

كەن، ھېچنېمىنى تۈيمايدىكەن. شۇ چاغدا قول سالساڭلار، بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلىپ زەپەر قۇچسىلەر» دەپ، ئاكا ـ ئۇكا خانلارنى ھۇجۇم قىلىشقا دەۋەت قىلىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن نۇقتى رىشىت، چوقتى رىشىت ئاكا ـ ئۇكا خانلار بارلىق سپاھلىرى بىلەن سېپىت ئەلى ئارسلانخان ئىمام بولۇپ بامدات نامزىنىڭ پەرزىنى ئوقۇۋاتقاندا ھۇجۇم قىلىپتۇ. ناماز ئوقۇۋاتقانلارنى مۇھاپىزەت قىلىپ تۇرغان مۇسۇلمان سپاھلار تۈيۇقسىز بۇ ھۇجۇمدىن گاڭگىراپ قالغان بولسىمۇ، جان تىكىپ ئېلىشىپتۇ. نەچچە ھەسسە كۆپ بولغان ئۇدۇن قوشۇنلىرى تەرەپ ـ تەرەپتىن قورشاپ ھۇجۇم قىلىپ، قىلىچتا چېپىپ، نەيزە بىلەن سانجىپ، ئۇمۇت بىلەن ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ، ناماز ئوقۇۋاتقانلار سېپىگە بېسىپ كىرىپتۇ. ھېچقانداق قارشىلىققا ئۇچرىماي، پۈتۈن ئىخلاسى بىلەن ئاللاغا بېرىلىپ ناماز ئوقۇۋاتقانلارنى سەپ بويىچە قەتل قىلىپتۇ. سېپىت ئەلى ئارسلانخان سەجدىگە بارغاندا، نۇقتى رىشىت ئۇنىڭ بويىنىغا قىلىچ ئۇرۇپ، تېنىدىن جۇدا قىلىنغان بېشىنى نەيزىگە سانجىپ كۆتۈرۈۋاپتۇ. دەل شۇ چاغدا، يۈزلىرىگە نىقاب تارتقان سپاھلار يېتىپ كېلىپ، مەغرۇر ھالدا گىدىيىپ كېتىۋاتقان نۇقتى رىشتىنى ئورىۋاپتۇ. ئۇلار ئارىسىدىكى دۇبۇلغىسىغا ئالتۇن تاج قادالغان بەستلىك بىرسى نۇقتى رىشتقا قىلىچ ئۇرۇپ، بىر قولىنى يەلكىسىدىن چېپىپ تاشلاپتۇ. سېپىت ئەلى ئارسلانخانىنىڭ بېشىنى نەيزىدىن ئاجرىتىپ رومال بىلەن ئوراپتۇ. زار ـ زار يىغلاپ باغرىغا باسقىنىچە ھەمراھلىرى بىلەن ئۇدۇن قوشۇنلىرى ئارىسىدىن شامالدەك تېز چىقىپ قەشقەرغە راۋان بولۇپتۇ. بۇ نىقابلىق سپاھلار سېپىت ئەلى ئارسلانخانىنىڭ رەپىقىسى تۇرـ كەن خاتۇن ببى مەريەم ۋە ئۇنىڭ كېنىزەكلىرى ئىكەن.

خۇشاللىقىدا ۋارقىرىشىپ ـ جارقىرىشىپ خۇددىنى يوقىتىـ ۋاتقان ئۇدۇن قوشۇنلىرى، بىر چاغدا دۈم ياتقۇزۇپ ئۇستىگە

شاخ ـ شۇمبا تاشلاپ قويغان نۇقتى رىشتىنىڭ جەستىنى كۆرۈپ قېلىشىپتۇ. قارىسا، سېيىت ئەلى ئارسلانخانىنىڭ بېشىمۇ يوق ئىمىش. ناماز ئوقۇغان جايغا قاراپ ئۇنىڭ تېنىنىمۇ تاپالماپتۇ. بۇنىڭدىن قاتتىق غەزەپلەنگەن چوقتى رىشىت: «سېيىت ئەلى ئارسلانخانىنىڭ بېشىنى ئېلىپ كېلەلمىسەم، لات ـ مانات ① ئالدىدا قارا يۈز بولۇپ كېتەي» دەپ قەسەم ئىچىپتۇ. ئۇچ كۈن تەييارلىق قىلىپ، بارلىق قوشۇنلىرى بىلەن ئوردۇ-كەنتكە قاراپ يول ئاپتۇ.

بۇ چاغدا قەشقەر بۇغراخانى يۈسۈپ قادىرخان سەمەر-قەنتتە، سېيىت ئەلى ئارسلانخانىنىڭ ئوغۇللىرى ئەخمەت تۇغاز-خان،② ناسىر ئىلىكخان، مەنسۇرخانلار بالاساغۇندا ئىدى.

ببى مەريەم تۈركەن خاتۇن سېيىت ئەلى ئارسلانخانىنىڭ بېشىنى ئوردۇكەنتكە ئېلىپ كېلىپ، دۆلەتئاغ بېزىسىدىكى ئاندىسى نۇرئەلانۇر خېنىم مەقبەرىسى يېنىغا دەپنە قىلغاندا، مەنمۇ، ئىككى ئوغلۇممۇ قاتناشقانىدۇق. ناھايىتى كاتتا مۇسىبەت بولغانىدى، ـــ ھەسرەتلىك ئۈنى پەسەيگەن ھۈسىين ئىبنى خەلەپ، گۈل ـ چىمەنلەرگە پۈركەنگەن قوش قەبرىگە بىرنەچچە دەقىقە قاراپ تۇرۇپ، ئاندىن سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، ـــ بۇ مۇناسىۋەت بىلەن بالاساغۇن، سەمەرقەنتلەرگە چاپارمەن ماڭدۇرۇلغانىدى، ئۇ تەرەپلەردىن خەۋەر بولغۇچە، چوقتى رد-شىت ئوردۇكەنتكە باستۇرۇپ كەلدى. بۇ چاغدىكى قاراخانىلار خاقانى بولغان ھارۇن ھەسەن بۇغرا قاراخان، دەرۋازىلارنى تاقاپ دۈشمەن لەشكەرلىرىنى شەھەرگە يېقىن كەلتۈرمەسلىك توغرىسىدا پەرمان چۈشۈردى، دەرۋازىلار تاقالدى، خەندەكلەرگە

---

① لات ـ مانات ـــ بۇتنىڭ ئىسمى.

② ئەخمەت تۇغانخان ـــ ئەخمەت ئارسلانخان، ئۇ بۇغرا قاراخان بولۇپ تۇغانخان ئەۋزەل دەپ ئاتالغان.

سۇ توشقۇزۇلدى. پۇتۇن شەھەر خەلقى دۇشمەنلەرگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن سپاھلار بىلەن بىرلىكتە تەبيارلىق قىلىۋاتقاندا، يا ئوقنىغا يۆگەپ ئېتىلغان خەت سېپىل ئۈستىگە چۈشۈپ، بۇغرا قاراخاندىن تارتىپ ئاۋامغىچە ھەممەيلەننىڭ بېشىنى قاتۇرىدد-غان مۇشكۈل ئەھۋالنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. خەتنىڭ مەزمۇنى مۇنداق ئىدى: «قاراخانىلار خاقانى ئاگاھ بولغىنكى، نەۋرە ئىنىڭ سېپىت ئەلى ئارسلانخانىنىڭ تېنىدىن جۇدا قىلىنغان بېشىنى ئادەملىرىڭ ئېلىپ كېتىپتۇ. مەن ئاشۇ باش ئۈچۈن لەشكەر تارتىپ پايتەختىگە كەلدىم. ئۇچ كۈنگىچە باشنى ماڭا تاپشۇرۇپ بەرسەڭ قايتىپ كېتىمەن. ئەگەر باشنى تاپشۇرۇپ بېرىشنى رەت قىلساڭ، ئاكامنىڭ قىساسى ئۈچۈن، لەشكەرلىرىڭ بىلەن ئوردۇكەنت ئاھالىسىنى قىلىچتىن ئۆتكۈزۈپ، پايتەختىڭ-نى تۈزلۈۋېتىمەن.

ئۇدۇن پادىشاھى چوقتى رىشت» ھارۇن بۇغراخان بۇخەتنىڭ مەزمۇنىنى لەشكەرلىرى بە-لەن ئوردۇكەنت ئەھلىگە ئاشكارىلاپ، دۇشمەننىڭ ھۇجۇمىنى قايتۇرۇشقا تەبيار تۇرۇشنى مۇراجىئەت قىلدى.

يەتمىش مىڭدىن ئوشۇق ئۇدۇن قوشۇنلىرى تۆت تەرەپ-تىن شەھەرنى قاتتىق قامال قىلىۋالغانىدى. پايتەختتە ئاران ئون مىڭغا يېقىن ياساۋۇل ـ نۆكەرلەر بولۇپ، ئاساسلىق قوشۇن يۈسۈپ قادىرخان باشچىلىقىدا سامانىلار ۋە غەزنەۋىلەر خانلىقىغا تاقابىل تۇرۇۋاتاتتى. خەتەر ئىچىدە قالغان پايتەختىنىڭ ئەھۋال-ىدىن خەۋەر تېپىپ يېتىپ كەلگۈچە بىر ـ ئىككى ئاي ۋاقىت كېتەتتى. بۇ جەريانىدا سانى كۆپ دۇشمەنلەرنىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرۇپ پايتەختىنى ساقلاپ قېلىش ناھايىتى قىيىن ئىدى. كۆپ قۇربان بېرىشكە توغرا كېلەتتى. قانداق قىلىش كېرەك؟ قەشقەردىكى پۇتۇن لەشكەر ۋە ئاۋامنىڭ كاللىسىنى بۇ سوئال تاشتەك قاتۇرغانىدى.

مانا شۇنداق جىددىي پەيتتە، ساچىيە مەدرىسىدىكى بار-
لىق مۇدەررىس ۋە تالىپلار يىغىلىپ، قانداق قىلىش كېرەكلىكى
توغرىسىدا مەسلىھەتلەشتۇق. ئاتاقلىق مۇدەررىس مۇھەممەد بىن-
نى ئەل كاشغەرى: «قولىمىزغا قىلىچ ئېلىپ، دۇشمەن باستۇ-
رۇپ كىرىشتىن ئىلگىرى، بۇغرا قاراخان سىپاھلىرى بىلەن
بىرگە ھۇجۇمغا ئۆتۈپ ئۇلارنى چېكىندۈرەيلى» دەپ مۇراجە-
ئەت قىلدى. مۇدەررىسلەر ۋە تالىپلارنىڭ بىر قىسمى قوللىدى.
بىر قىسمى «ھۇجۇم قىلىپ دەرۋازىدىن چىقىش قاراملىق بولە-
دۇ، سانى كۆپ، دەرۋازىنىڭ ئېچىلىشىنى كۈتۈپ تۇرغان دۇش-
مەن دەرھال ھۇجۇم قىلىپ پايتەختكە بېسىپ كىرسە قانداق
قىلغۇلۇق؟ شۇڭا سېپىل ئۈستىگە چىقىپ يادىن ئوق ئۇزۇپ،
يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھ كەلگۈچە دۇشمەنلەرنى پاي-
تەختكە كىرگۈزمەسلىكىمىز ئەڭ ئاقىلانە چارە» دېيىشتى. شۇ
چاغدا ئورنىدىن تۇرۇپ قوللىرىنى كۆكسىگە ئالغان ئوغلۇم
ئابدۇجاپپار: «پەقەت ئۇنۇملۇك بىرلا چارە بار» دېدى. «بۇ
قانداق چارە؟» دەپ ئاغزىغا قاراپ قالدۇق. «قېنى، ئاللا دىلىڭغا
سالغان چارىنى بىزگە بىلدۈر، ئوغلۇم» دېدىم مەن. «پىقىر،
سېپىت ئەلى ئارسلانخان ھەزرەتلىرىگە چىراي جەھەتتىن ناھا-
يىتى ئوخشايمەن، شۇڭا تەۋەككۈل قىلىپ كاللامنى چوقتى
رىشتقا تاپشۇرۇشۇڭلارنى ئۆتۈنىمەن» دېمەسمۇ. «ھە!؟»
دېگەن سادا، چوڭ ـ كىچىكنىڭ ئەجەبلەنگەن كۆڭلىدىن
ئېتىلىپ چىقتى. ھاياجان بىلەن چاقنىغان كۆزلەر ھەر تەرەپتىن
ماڭا تىكىلدى. دەرھال جاۋاب بېرىشىم زۆرۈر ئىدى. ئوغلۇمنىڭ
چىراغدەك نۇرلانغان نەزىرىمۇ جاۋاب بېرىشىمنى تەلەپ قىلاتتى.
قانىتىم، ئۇمىدىم بولغان ئوغلۇمدىن ھەققانىيەت، ئەلنىڭ ئاماز-
لىقى ئۈچۈن ۋاز كېچىشىم كېرەكمۇ ياكى ئوغلۇمنى دەپ
ھەققانىيەت ۋە ئەلنىڭ تىنچ ـ ئامانلىقى بىلەن كارىم بولماسلە-
قى كېرەكمۇ؟ دەرمەھەل بىر قارارغا كەلمىسەم، پايتەختكە،

ئەلگە تالاپەت يەتكۈزىدىغانلىقىم كۆڭلۈمگە ئايان بولغاچقا، ئىككىلىنىپ تۇرۇشقا ۋىجدانىم يول قويمىدى. «ئۇيغۇر پەرزەنـ تىدەك گەپ قىلدىڭ بالام، يارايسەن، مەن رازى! بۇ تەلىپىڭنى شۇئان بۇغرا قاراخانغا يەتكۈزۈپ، ئىجازىتىنى ئېلىپ بېرەي، يۈرگىن» دېدىم. كۆپچىلىكنىڭ نەزىرى بىزگە ئەگەشتى. يۈرد- كىم پىڭ ـ پىڭ قىلغان هالدا ئوغلۇم بىلەن ئوردىغا باردىم. ساقاللىرى ئۇچتەك ئاقارغان هارۇن بۇغراخان ئالتۇن تەختىدە خىيالغا چۆكۈپ ئولتۇرغانكەن. سالام بېرىپ، ئوغلۇمنىڭ تەلـ پىنىسى بىـلدۈردۈم. «بۇ قانداق مۇمكىن بولسۇن، سىز قوشۇلـ مىگىزمۇ؟» دەپ سورىدى. «ئەڭ ياخشى چارە ئىكەنلىكىدىن ئۇمىدلىنىپ قوشۇلدۇم، ئالىيلىرى، ئىجازەت قىلىپ دۇنيا بەرگەيـ لا» دېدىم. «ئوغلۇم، سىزنىڭ بۇ روھىڭىز ـــ ئاللادىن ئىلتىجا قىلىپ كېلىۋاتقان تىلىكىم ئىدى. هالا هاياتلىقىمدا بۇ تىلىكىمگە يەتكۈزگەن پەرۋەردىگارىمدىن نېمىشقا مىننەتدار بولماي! ئەتە ئەتىگەن ئوردا ئالدىدا مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ سىزنى ئۇزىتىپ قويايلى» دەپ دۇنيا بەردى بۇغراخان، ئاندىن تەختتىن چۈشۈپ مېھرى بىلەن ئوغلۇمنىڭ پېشانىسىگە سۆيدى. ئوغلۇمنىڭ چېھـ رىدە، سۈبھى قۇياشى كۈلۈپ چىققاندەك ئاجايىپ بىر خۇش تەبەسسۇم پەيدا بولدى. «دادا، مۇرادىمغا يېتىدىغان بولدۇم» دېدى ئۇ. ئۆيگە قايتىپ كەلدۇق. ئانىسىدىن مىڭ تەسته رازىلىق ئالدۇق. ئۇ خوتۇنى بىلەن ئۆز خانىسىدا كېچىنى ئۆتكۈزدى. تاڭ ئېتىپ بۇغرا ـ كانايىنىڭ ئاۋازى ئاڭلانغاندا، داستىخاننى چۆرىدەپ ئولتۇردۇق. مەن نان چىلاپ قويغان قاچىغا ئانىسى سۈت قۇيۇپ ئوغلۇمغا بەردى. ئۇ شۇنداق تېز يېدى. ئانىسى بىلەن قۇچاقلىشىپ، رەپىقىسى بىلەن تەلمۈرۈـ شۈپ خوشلاشتى. ئۇلار «شەهەر دەرۋازىسىغىچە بىرگە چىقـ مىز» دېيىشۈندى، «ئاتام مېنى ئۇزىتىپ قويىدۇ، هەربىرلىرى چىقىشمىسىلا. كۆز ياشلىرىغا، ناله ـ پەريادلىرىغا چىدىيالماي

تىلىكىمگە ئاسىيلىق قىلغۇم يوق» دەپ گەپنى ئۇزۇۋەتتى. ئانىسى پىشانىسىگە ئۆچ مەرتەم سۆيدى، خوتۇنى بىلىگە بەلۋاغ باغلاپ قويدى. ئوغلۇم چىرايلىق توقۇلغان گۈل سېۋىتىنى قولىغا ئېلىپ ماڭدى. ئۇكىسى ئىشىك ئالدىغىچە قۇچاقلاپ چىقىپ ئۇزىتىپ قالدى.

ئوردا ئالدى ئادەم دېگىزىغا ئايلانغانىدى. ئاق سەللىسىگە ئالتۇن تاج قادالغان هارۇن بۇغراخان، ئاق بۇغرا تۆگىگە مىنىپ ئوردىدىن چىققانىكەن. ئۇ بىزنى كۆرۈپ يەرگە چۈشتى: «هېـ-لىھەم بولسىمۇ بۇ نىيىتىڭىزدىن يېنىڭ، بىز ئامال قىلىمىز» دېدى كۆرۈشۈپ. ئوغلۇم بىر تىزىنى يەرگە قويۇپ: «خاقانىم، هەرقانداق چارە پايتەختنى ۋەيران بولۇشتىن، بىھۇدە قان تۆ-كۈلۈشتىن توسۇپ قالالمايدۇ. ئىجازەت بەرسىلە، پېقىر بۇ يالغۇز بېشىمنى ئەلنىڭ سائادىتى ئۈچۈن ئاتىۋەتتىم» دەپ ئۈنلۈك جاۋاب بېرىپ ماڭا قارىدى. «ئەلنىڭ ئوغلى ئىكەنسەن، ئۇيغۇر بالىسىغا لايىق گەپ قىلدىڭ، هىممىتىڭگە باركاللا!» دېگەن ئاۋازمۇ ساداسىغا رازىلىق بېرىپ قىلغان سۆزلىرىم قوشۇلۇپ كەتتى. يەرۇ ئاسمان لەرزىگە كەلگەندەك بولدى. بۇغرا قاراخان: «ئىجازەت بەردىم،— دېدى ۋە ئاۋامغا قاراپ،— ئاللانىڭ رىزالىقىنى ئىستەپ، كىم بۇ مەردنىڭ ئەزىز بېشىنى مۇبارەك تېنىدىن جۇدا قىلىدۇ؟» دەپ نىدا قىلدى. دەسلەپ ئۈچ ئالىپ يىگىت قىلىچ يالتىڭاچلاپ كەلدى، لېكىن قوللىرى تىترەپ چاپالمىدى. ئاندىن ئۈچ سەركەردە كەلدى، ھەر - بىرلەپ كېلىپ قىلىچ كۆتۈرۈپ چاپالماي، قىلىچنى ئوغلۇمنىڭ ئاياغ ئاستىغا تاشلاپ قايتىشتى. «ئاللانىڭ رىزالىقى ئۈچۈن، ئوغلۇمنىڭ بېشىنى تېنىدىن مەن جۇدا قىلاي» دەپ قىلىچنى قولۇمغا ئېلىپ چاپتىم. «تاراق...» قىلغان ئاۋاز بىلەن تەڭ ئىككى پارە بولغان قىلىچ قولۇمدىن چۈشتى. جۇدالىق هەسرىتىدىن يۇمۇلغان كۆزۈم ئېچىلىپ كۆردۈمكى،

ئوغلۇم ساق تۇرۇپتۇ. مەن ئۇنى چاپتىم دەپ، بېنىدا تۇرغان تاشقا ئۇرۇپتىمەن.

«دادا، بېشىمنى تېنىمدىن جۇدا قىلىش سىلىنىڭ، قېرىنداشلىرىمنىڭ قولىدىن كەلمىدى. ئاللانىڭ رىزالىقى، ئەلنىڭ بەختى ئۈچۈن ئۆزۈمنىڭ بېشىنى ئۆزۈم كېسەي، ــ دېدى ــ ده، بىلىگە ئېسىقلىق خەنجىرىنى سۇغۇرۇپ ئېلىپ ماڭا باقتى، ــ دادا، پېقىر ئوغۇللىرىنى كەچۈرسىلە، ئاللاھۇ-ئەكبەر!» دېگەن ئاۋازىنى ئاڭلىغىنىمدا كۆزۈمنى ئىختىيارسىز يۇمۇۋالدىم. «يارەببىم! ئۆزىنى ئۆزى شېھىت قىلدى» دېگەن نىدانى ئاڭلاپ كۆزۈمنى ئاچسام، ئوغلۇم باشسىز قانغا غەرق بولۇپ يېتىپتۇ، تېنىدىن جۇدا قىلىنغان بېشىنى باغرىغا بېسىۋاپ-تۇ... «جان پىدا غوجامغا بارىكاللا! جان پىدا غوجام جەننەتكە راۋان بولدى!» دېگەن ئاۋازنىڭ چۇقانى ماڭا كۈچ ــ چىدام بەخش ئەتتى. پۈتۈن سەۋر ــ تاقىتىم بىلەن ئۆزۈمنى چىڭ تۇتۇپ، ئوغلۇمنىڭ ئەزىز بېشىنى گۈل سېۋىتىگە ئالدىم، ئۇنىڭ چىرايلىق قارا كۆزلىرى ئالەمگە كۈلۈپ باققىنىچە قېتىپ قالغانىدى. قىڭغىيىپ قالغان سەللىسىنى ئوڭلاپ كىيدۈرۈپ، پەتلىسىنى تاشلاپ قويدۇم.

ھارۇن بۇغراخان «ئاللاھۇئەكبەر!» دەپ كۆپچىلىك بىلەن بىرگە تەگبىر ئېيتىپ بىزنى ئۇزاتتى. مەن ئوغلۇمنىڭ گۈل سېۋىتىگە قويۇلغان بېشىنى ئىككى قوللاپ كۆتۈرگىنىمچە شەھەر دەرۋازىسىدىن چىقىپ، ئۇدۇن لەشكەرلىرىنىڭ بارگاھىغا قاراپ ماڭدىم. نېمىنى كۆتۈرۈپ كېلىۋاتقانلىقىمنى بىلمىگەن سىپاھلار يوپۇرۇلۇپ كېلىپ مېنى ئورىۋالدى ــ دە، سېۋەتكە شۇنداق بىر قاراپلا كەينىگە داجىشتى، بەزىلىرى قورقىنىدىن ۋارقىرىۋەتتى. چوقتى رىشتىنىڭ قارارگاھىغا كەلگىنىمدىلا توختىدىم. بۇ چېدىر ــ بارگاھنىڭ ئىشىكىگە بۆرە بېشى، يىلان مۇڭگۈزى ئېسىقلىق ئىدى. بۆرە بېشى چۈشۈرۈلگەن ئاق، قارا

تۇغلار قاداپ قويۇلغانىدى. مەن ئالىيىپ قارىغان قاراۋۇلنى پىسەنتىمگە ئالماي بارگاھ ئىچىگە ئۇسۇپ كىردىم. تەختتە ئولتۇرغان چوقتى رىشىت چۆچۇپ كەتتى. تاجىغا يىلان مۈڭگۈزىنى قاداپ، ئالتۇن زەنجىرگە بېكىتىلگەن بۇتنى بوينىغا ئېسىۋالغانىدى. ئۇ ماڭا چەكچىيىپ: «ئېلىپ كەلگەنمىسىڭ نېمە؟» دەپ سورىدى. «سەن تەلەپ قىلغان سېيىت ئەلى ئارسلانخانىنىڭ بېشى» دېدىم. «راستمۇ؟» دېدى ئىشەنمەگەندەك قىلىپ. «راست، قاراپ باققىن» دەپ ئالدىمغا بىر قەدەم باستىم، «كەلگىن، كۆرەي» دېدى. «تەختتىن چۈشۈپ تاپشۇرۇۋال» دەپ ئورنۇمدىن مىدىرلىمىدىم. ئۇ تەختتىن چۈشۈپ سېۋەتكە ئېگىشتى ۋە تاتىرىپ ئارقىغا داجىغىنىچە تىترەپ كەتتى. «مەيەردە قويۇپ قايتقىن» دېدى. «دەرھال چېكىنىپ كېتىشكە ۋەدە بەرمىسەڭ، قايتمايمەن» دېدىم. «مەن ئۇدۇنلۇق، بىرنى بىر دەيمەن، سۆزۈمدە تۇرىمەن» دەپ ۋەدە بەردى. مەن ئوغلۇم ئابدۇجاپپارنىڭ ئەزىز بېشىنى يەردە ئەمەس، تەخت ئۈستىگە قويۇپ ئارقىمغا ياندىم.

ئەتىسى سەھەر قارغۇيغا[1] چىقىپ قارىسام، شەھەرنى قورشىۋالغان ئۇدۇن لەشكەرلىرىنىڭ قارىسىمۇ كۆرۈنمىدى. ئۇلار چېكىنىپ كەتكەنىدى. ئوغلۇمنىڭ بېشىنى ئېلىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ «جان پىدا غوجام» دېگەن نامى قالدى، ئانىسى ۋە خوتۇنىنىڭ تەلىپى بىلەن باغقا دەپنە قىلدىم.

ھۈسەين ئىبنى خەلەپ ئېغىر بىر تىنىۋېلىپ يۈسۈپكە قاراپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

— ئىككى ھەپتە ئۆتمەي، بەش تۈمەن لەشكەر بىلەن يۈسۈپ قادىرخان ھەم سېيىت ئەلى ئارسلانخانىنىڭ ئوغۇللىرى يېتىپ كېلىشتى. ئۇچ كۈنلا ئارام ئېلىۋېلىپ، ئۆز قوشۇنىغا

---

① قارغۇي — كۆزىتىش مۇنارى.

ئوردۇكەنتتىكى ئاھاللەردىن قوشۇلغان ئىككى تۇمەن پىدائىيلار بىلەن بىرگە ئاتلاندى. شۇ ماڭغانچە يېگى ھسار قەلئەسىنى بېسىپ ياتقان ئۇدۇن لەشكەرلىرىنى سۇر ـ توقاي قىلىپ قاغىلىققا يېتىپ باردۇ. جەڭ قىلا ـ قىلا قارىقاش دەرياسىدىن ئۆتتىدۇ. ئوغلۇم ئابدۇجاپپارنىڭ ئىغىرئاياغ بولۇپ قالغان خوتۇ-نى يۇسۇپ قادىرخانىنىڭ ئۇدۇنىنى ئالغانلىقى توغرۇلۇق خەۋەر كەلگەندە قوشكېزەك ـــ بىر ئوغۇل، بىر قىز تۇغقانىدى. بالىلار دۇنياغا كۆز ئېچىپلا يېتىم بولۇپ قالدى. خوش، چوقتى رد-شىت دارغا ئېسىلىپ ئۇدۇن خەلقى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى. مۇسا بەگتاش بۇغراخان زامانىدىن باشلىنىپ، قىرىق يىلدىن ئارتۇق داۋاملاشقان خوتەن ئۇرۇشى شۇنىڭ بىلەن ئاخىرلاشتى... ـــ ھۇسېين ئىبنى خەلەپ سۆزىنى توختاتتى.

ھەممە جىم ـ جىم ئولتۇرۇپ كېتىشتى. گويا دەل ـ دەرەخلەر ئىرغاڭشىپ شىلدىرلىمايۋاتقاندەك، قۇشلار سايرىمايۋاتقاندەك، يۇرەكلەر سوقمايۋاتقاندەك، كۆلدىكى بېلىنجانلارمۇ پىلتىڭلاپ ئويىنىماي سۇ ئاستىغا شۇڭغۇپ كىرىپ كەتكەندەك ئىدى... ھېچكىمنۇ بۇ جىملىقنى بۇزۇشقا جۇرئەت قىلالمىدى. ۋەقە، ھادىسىلەر كىشىگە قاتتىق تەسىر قىلسا ئەنە شۇنداق سۆكۈت پەيدا بولىدۇ. بۇنداق خىيالچان سۆكۈت كۆڭۈلدە يېگى ئارزۇ ـ تىلەك پەيدا قىلىپلا قالماي، تۇيغۇ، ھېسسىياتنىمۇ يېڭىلايدۇ. تەپەككۇرنى، ئەقىل ـ ئىدراكنى ئۆزگەرتىدۇ. ئەقىل-نىڭ بىرىنچى، يا ئىككىنچى ۋە ياكى ئۇچىنچى دەرۋازىسى ئېچىلىپ، كۆتمىگەن ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىدۇ.

ئەقلىنىڭ بىرىنچى دەرۋازىسى ھەمىشە ئوچۇق بولۇپ،

كۇندىلىك تۇرمۇشنى باشقۇرىدۇ، ھەممە سۆز ـ ھەرىكەت ئاشكارا، تەبىئىي بولىدۇ.

ئەقلىنىڭ ئىككىنچى دەرۋازىسى گاھىدا بىرىم ئوچۇق، گاھىدا بىپىق بولۇپ، ئوچۇق بولىدىغان چاغلىرى كەمدىن ـ كەم بولىدۇ. ياخشىلىق، يامانلىق ئىككىنچى دەرۋازىدىن چىقىدۇ. بۇ دەرۋازا بىپىق ۋاقىتتا تۇرمۇش ئادەتتىكىچە ئۆتۈۋېرىدۇ. بىرىم ئېچىلغان پەيتلەردە ياخشى نىيەتتىن يۇكسىلىش، يامان نىيەتتىن تۆۋەنلەش بولىدۇ. باشقىلارغا ياخشىلىق قىلىدۇ ياكى يامانلىق قىلىدۇ، ئۇنتۇلغۇسىز ئىشلار يۈز بېرىدۇ.

ئەقلىنىڭ ئۈچىنچى دەرۋازىسى ئاسان ئېچىلمايدىغان سىرلىك دەرۋازىدۇر. كۆپ ئادەملەر ئۆز ۋۇجۇدىدىكى ئەقلىنىڭ ئۈچىنچى دەرۋازىسى ئېچىلماي ئالەمدىن ئۆتىدۇ. بىر قىسىم ئادەملەرنىڭ ئۆمرىدە بىرنەچچە قېتىم بىرىم ئېچىلىپ ياكى پۈتۈن ئېچىلىپ، جەمئىيەتتە بىردىنلا كۆزگە كۆرۈنىدۇ، تالانتى نامايان بولىدۇ، ئىشلىرىدا مۇۋەپپەقىيەت قازىنىدۇ ۋە ياكى بۇنىڭ ئەكسىچە ئۆزىنى، باشقىلارنى كۈتۈلمىگەن بالا ـ قازالارغا گىرىپتار قىلىدۇ. ئەقلىنىڭ ئۈچىنچى دەرۋازىسى پۈتۈن ئېچىلغان بەزى ئەھۋاللاردا كىشىنى ھاڭ ـ تاڭ قالدۇرىدىغان قابىلىيەت ئاشكارىلىنىشى، ئىنسانىيەتكە پايدىلىق كەشپىياتلار ئوتتۇرىغا چىقىشى، پەۋقۇلئاددە ئەھۋال، پەۋقۇلئاددە شارائىت مەيدانغا كېلىپ، زامان، ماكاندا تۈپتىن ئۆزگىرىش بولۇشى مۇمكىن. ئابدۇجاپپارنىڭ جان پىدالىق روھى ئەقلىنىڭ ئۈچىنچى دەرۋازىسى ئېچىلىش بىلەن پەيدا بولغان پىداكارلىق روھى تۇر. قەلب سىرىغا يوشۇرۇنغان شۇ مىللەتنىڭ جەڭگىۋار روھىدۇر!

يۈسۈپ سۈكۈتتىن باش كۆتۈردى. ئۇنىڭ قاينىغان قانلىرى تومۇرلىرىدا ئۆركەش ياسىغانىدى، قوش قەبرىگە تىكىلگەن كۆزلىرىدە چەكسىز ئىپتىخار، ھۆرمەت نۇرلانماقتا ئىدى.

ـــ ئۇستاز، ـــ دېدى ئۇ قوللىرىنى كۆكسىگە قويغان ھالدا، ـــ جاسارەتلىك ئابدۇجاپپار ئاكىنىڭ ئۆلۈمى دۇنيادىكى بارچە شەرەپلىك ئۆلۈملەردىنمۇ ئۇلۇغ ئۆلۈم بولۇپتۇ. بۇنداق قازا قىلغان ئادەم ئۇ دۇنيادا جەننەتتە، بۇ دۇنيادا سانسىز قەلب ساھىبىدا ياشايدۇ. بۇ چاغقىچە ئوقۇغان بارلىق كىتاب، ئاڭلىغان ھەممە گەپ ـ سۆزدىن بۇگۈنكىدەك چوڭقۇر تەسىرلەنمىگەنـ ـدىم. ئوردۇكەنتكە كېلىپ روھىمغا روھ، ئەقلىمگە ئەقىل قوـ شۇلدى. ئەمدى ئىككىنچى ئوغۇللىرى ئابدۇغاپپار ئاكىنىڭ ۋاپاـ تى توغرۇلۇقمۇ سۆزلەپ بەرسىلە، يېڭى ساۋاق، يېڭى ھېكمەتـ ـتىن كۆڭۈل دەشتىمنى ئاۋات قىلاي.

ـــ بىز، مەرھۇم ئىككى ئاغىنىز ھەققىدە ئۆزلىرى ۋە باشقىلاردىن كۆپ ئاڭلىغان بولساقمۇ، ئىنسانىڭ خىسلەت ـ پەزىلىتى، ئالەمنىڭ سىر ـ ھېكمىتىگە بولغان قىزىقىشىمىز پەسەيگىنى يوق، بەلكى ئاڭلىغانسېرى كۈچەيمەكتە. يۈسۈپ ئاكىمىزنىڭ بۇ ئۆتۈنۈشى ـــ بىزنىڭمۇ تەلىپىمىز، ئۇستاز، سۆزلەپ بەرگەن بولسىلا، ـــ ئۆتۈندى مەھمۇت تىكىنمۇ يۈـ سۈپتەك قوللىرىنى كۆكسىگە ئېلىپ.

ـــ سۆزلەپ بەرسىلە، ئۇستاز. پېقىر شاگىرتلىرى بۇ قوش قەبىرە ئارىسىدا بىر يېڭى يولنى كۆرگەنـدەك بولۇۋاتىمەن، ـــ دېدى مىڭ ئېغىز گەپ ئورنىغا بىر ئېغىز سۆز قىلىدىغان ھەسەن تىكىن ئالتۇن ئوتىقات يالىلداپ تۇرغان بېشىنى ئېگىپ.

ھۈسەين ئىبنى خەلەپ غەم ـ قايغۇ تولغان بېشىنى ئاستا لىڭشىتتى.

ـــ ماقۇل بالىلىرىم، سۆزلەپ بېرەي، ـــ ئۇ ئىككىنچى ئوغلى توغرۇلۇق گېپىنى باشلىدى، ـــ بايا دېگىنىمدەك، ئوغـ لۇمنىڭ كىچىكى بولغان ئابدۇغاپپار تىرىشچانلىقى، ئىگىلىگەن بىلىمىنىڭ كۆپلۈكى، پەزىلىتى بىلەن داڭق چىقارغانىدى. ئاكـ

سى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، بىلىم ئىگىلەشكە تېخىمۇ بېرىلىپ كەتتى. مۇدەررىسلەر، جۇملىدىن پېقىرمۇ ئۇنىڭ سو-ئاللىرىغا قانائەتلەنگۈدەك جاۋاب بېرەلمەيدىغان بولۇپ قالدۇق. بۇنى بىلگەن تۇيغۇن ئوغلۇمنىڭ بىلمىگەن، چۈشەنمىگەنلىرىنى بىزدىن سورىمايى كىتابلاردىن ئۆگىنىشكە، پىكىر قىلىپ سر-ھېكمەتلەرنى يېشىشكە كىرىشكەنلىكىنى سۆز ـ ھەرىكەتلىرىدىن بىلىپ سۆيۈندۇم. ئاۋامنىڭ تەلىپى، بۇغراقاراخانىنىڭ كۆرسىتە-شى بىلەن ئۇنى مۇدەررىسلىككە تەكلىپ قىلدۇق. ئوغلۇم ئون ئالتە يېشىدا مۇدەررىس بولدى. بارلىق تالىپلار ئۇنىڭ دەرسىنى ئاڭلاشقا خۇشتار ئىدى. ئۇنىڭدىن كىشىگە بىلىم يۇقاتتى، سوئالغا جاۋاب بېرىشتىن ئېرىنمەيتتى. دەرسلەرنى ئېنىق، رو-شەن ئىبارىلەر، ئوخشىتىش، كىنايىلەر بىلەن تالىپلارنى قىزىق-تۇرۇپ جانلىق چۈشەندۈرەتتى. ھاردىم ـ چارچىدىم دېمەي كېچە ـ كۈندۈز دەرس تەييارلايتتى. «ئەقىل ئىشىكىنى ئېچىش»، «ئادەم ۋە ئالەم»، «ئوقيا كىرىچىدىن دۇنياغا نەزەر» دېگەن ئەسەرلەرنى يېزىپ ئالىملارنى ھەيران قالدۇرغانىدى. مەن بۇ ئەسەرلەرنى ئوقۇپ چىقىپ، پىكرىنىڭ ئۆتكۈرلۈكى، شەيئىلەرگە بەرگەن باھاسىنىڭ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇنلۇقى، قىلغان ھۆكۈمىنىڭ توغرىلىقىدىن بۇ ئوغلۇمغا بولغان مېھىر ـ مۇھەب-بىتىم، ئىشەنچىم شۇنچە كۈچەيگەنىدى.

شۇنداق شېرىن سۆھبەن ئىدىكى، سۆزىنى بىر ئاڭلىغان ئادەم قايتا ـ قايتا ئاڭلاشقا تەشنا بولاتتى.

«دادا، ـــ دېدى ئۇ بىر كۈنى كەچقۇرۇن ئاكىسىنىڭ قەبرىسى ئالدىدا، ـــ مەن ئۆزۈمنى چۈشەندىم، بەك چولتا ئىكەنمەن». «بۇدەمگىچە ئۆزۈڭنى چۈشەنمىگەنمىدىڭ، ئوغلۇم؟» دېدىم، «تەكرىنىڭ ئادەمنى ئۇستۇن قىلىپ يارات-قىنىغا لايىق تونۇشتا بولمىغان ئىكەنمەن» دېدى. «ئەمدىچۇ بالام؟» دېسەم، مۇنۇ غەزەلنى ئوقۇدى:

مەنمۇ بىر ئالەم ئىكەنمەن چېتىكە يەتكىلى بولماس،
بەلكى بىر ئادەم ئىكەنمەن، ئالەمنى بەرسىمۇ تويماس.

شۇ يەڭلىغ ئالىم، زالىممۇ، شۇ يەڭلىغ شاھمۇ، گادايمۇ،
تۇتۇلۇپ قالار ئىكەن كۇن، يوشۇرالماي داغنى ئايمۇ...

دەپ يىغلاپ كەتتى، كېيىن بىردىن يىغىسىنى توختىتىپ: «ئادەم دېگەن ئۆمۈرۋايەت كىيىنىپ بولالمايدىكەن، يۇيۇنۇپمۇ پاكلىنالمايدىكەن. ئەمما ئاكام بۇنىڭ سىرتىدا» دېدى. «نېمىشقا ئوغلۇم؟» دەپ سورىسام، «ئاكام دىلىنىمۇ، جىسمىنىمۇ پاك تۇتۇپ، تەڭرىنى ئۆزىگە ئاشىق قىلغان مەرد. بۇنداق غۇبارسىز، بېجىرىم ئادەملەردىن يۇز يىل، مىڭ يىلدا بىرقانچىسى تۇغۇلۇشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس. ئۇلار جاھان تەڭشىكىنى توغرىلاپ تۇرىدۇ» دەپ جاۋاب بەردى. بۇ ئۇنتۇلغۇسىز سۆھبەتنىڭ ئاخىرقى سىردىشىش بولۇپ قالىدىغانلىقىنى خىيالىمغىمۇ كەلتۇرمەپتىمەن. ئىككى كۇن ئۆتۈپ ئائىلە بويىچە ـــ ئابدۇغاپپار، ئىككى كېلىنىم، ئىككى نەۋرەم، ئىككى خىزمەتكار، بالىلىرىمنىڭ غەمگۇزار ئانىسى ۋە مەن شىكارغا چىقتۇق.

چوڭ ئوغلۇمنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، قۇللىرىمنىڭ ھەممىسىنى ئازاد قىلىۋەتكەنىدىم. ئىككى خىزمەتكارىم ھۆر ئادەملەر-دىن بولۇپ، ئىككى نەۋرەمنى باقاتتى. ئۇلارنى ئۆيدە قالدۇرۇشقا كۆڭلۇم ئۇنمىدى. تۇمەن دەريا ساھىلىنى بويلاپ ئاتلىق ئىككى سائەت غەربكە مېڭىپ بىر چىمەنزار توقايلىققا كەلدۇق. قۇش ئوۋلاشنى ياخشى كۆرىدىغان بالىلىرىمنىڭ ئانىسى كېلىنلىرى بىلەن يالىرىنى بەتلەپ بىر ياققا ماڭدى. ھايۋان ئوۋلاشقا خۇشتار بولغىنىم ئۇچۇن، كېيىك ـ توشقان ئۇچراپ قالار، دېگەن ئۈيدا مەن بىرياققا ماڭدىم. ئوغلۇم ئابدۇغاپپار شىكار

قىلىش ئۇچۇن ئەمەس، تەبىئەتنىڭ سېھرىلىك مەنزىرىسىدىن ھۇزۇرلىنىپ، دەل ـ دەرەخ، گۈل ـ گىياھ، ئۇچار قۇشلار بىلەن سىردىششنى مەقسەت قىلىپ چىققانلىقىدىن، كىتابنى قولىتۇقىغا قىستۇرغىنىچە توقايلىق ئىچىگە كىرىپ كەتتى. كەچ كىرىپ كەتكىنىنى بىلمەي قاپتىمەن. ھەممىمىز دېيىشۇالغان قاپاقتېرەك تۇۋىگە يىغىلدۇق. كېلىنلىرىم قېينانىسى بىلەن ئىك-كى قىرغاۋۇل، بىر كەكلىك، ئىككى غازنى ئېتىۋاپتۇ. خىزمەت-كارلار بىرقانچە توشقان، بىر كېيىك ۋە قۇشلارنى ئوۋلىشىپتۇ. مەنمۇ بىر كېيىك، ئىككى توشقانىنى ئېتىۋالغانىدىم، قارىسام، ئابدۇغاپپار يوق. ئەرۋاھىم ئۇچتى. ئانىسى ئەنسىرىگىنىدىن ئولتۇرالماي قالدى. ھەممىمىز توقاي ئىچىگە قايتا ئاياغ باستۇق. ئۇزۇن ئۆتمەي، بىر توپ باراقسان تۇۋىدە ئولتۇرغان ئابدۇغاپ-پارغا كۆزۈم چۈشتى. «بالام!» دەپ توۋلىدىم، جاۋاب بولمە-دى. يۈرىكىم قارتتىدە قىلىپ، بارغىنىمچە مۇرىسىدىن تۇتۇپ تارتىۋىدىم، يىقىلىپ چۈشتى. «جېنىم ئوغلۇم!...» دەپ ئانىسى ئۆزىنى ئۇستىگە تاشلىدى. قارىسام، يەلكىسىگە يا ئوقى سانجىق-لىق تۇرۇپتۇ. يۈرىكىنى تىگىششام توختاپ قالغانىكەن. ئانىسى: «ئاھ خۇدا، بۇ نېمە كۆرگۈلۈك!» دەپ يىغلاپ ھوشىدىن كەتتى. ھەرقانچە قىلىپمۇ ئۆزۈمنى تۇتۇۋالالمىدىم. چوڭ ئوغ-لۇمنىڭ ئۆلۈمى ئۆزۈمنىڭ، ئەلنىڭ رازىلىقى بىلەن بولغاچقا چىداپ كۆزۈمدىن ياش چىقارمىغانىدىم. قۇرت ـ قوڭغۇزغىمۇ ئازارى تەگمەيدىغان كىچىك ئوغلۇمنىڭ بۇنداق تۈيۇقسىز قازا بولۇشى كۆزلىرىمدە تاشقىن پەيدا قىلىپ، بىر دەقىقە ئىچىدە ئۇمىد ـ ئىشەنچىمنى، ئارزۇ ـ تىلەكلىرىمنى ئېقىتىپ كەتتى. «ئاھ تايانچىم» دەپ ئالدىمغا ئۇچرىغان دەرەخنى قۇچاقلاپ زار ـ زار يىغلىغىنىم ھازىرمۇ ئېسىمدە. كېچىچە يىغلاپ يول يۈرۈپ تاڭغا يېقىن ئۆيگە كەلدۇق. بۇ تۈيۇقسىز مۇسىبەتتىن خەۋەر تاپقان ئوغلۇمنىڭ قېينانىسى يۈسۈپ قادىر-

خان غازی پادىشاھ جنازا ئالدىدا باش سېلىپ ماڭدى. يەتتە ياشتىن ـ يەتمىش ياشقىچە بولغان قەشقەر خەلقى چوڭقۇر قايغۇ ـ ھەسرەت ئىچىدە ئاسىزنى چۈشۈردى. ئاكا-سىنىڭ يېنىغا دەپنە قىلدۇق... ـــ ھۈسەين ئىبنى خەلەپ-نىڭ ئاۋازى بوغۇلۇپ قالغاندەك خىرىلداپ چىقتى، كۆز ياشلا-رى ئاپئاق ساقىلىغا ئېقىپ چۈشتى. قەبرىلەرگە قارىغىنىچە ئاھ چېكىپ دېدى، ـــ ئادەم بالىسى ئوقۇپ ـ ئۆگىنىپ پۈتۈن دۇنيانى بىلگەن بىلەنمۇ ئۆزىنى قوغداشنى بىلمىسە، ئەنە شۇن-داق ھاياتنىڭ ساقلاپ قالالمايدۇ. شۇنداق ئەمەسمۇيا باللىرىم؟ ـــ ھۈسەين ئىبنى خەلەپ شۇنداق دەپ جاۋاب كۈتۈپ، ئاۋۋال رەيھاندىنغا، شاھزادىلەرگە، ئاندىن يۈسۈپكە قارىدى.

ـــ شۇنداق، ئۇستاز، ئۆزىنى قوغداشنى بىلمىگەن ئادەم ئانا ۋەتىنىنى، قوۋمىنىمۇ قوغدىيالمايدۇ. تەكرىم بەندىسىنى ھەرگىز بۇنداق ئەلەملىك كۈنگە قالدۇرمىغاي. ئۇستاز، ھېنىگ-چە، ئابدۇغاپپار ئاكا يوشۇرۇنغان قاتىل تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈل-گەن. ئەگەر ئۇ بىلگەن بولسا قارشىلىق كۆرسەتكەن، تاقابىل تۇرغان، ئۆزىنى قوغدىغان بولاتتى.

ھۈسەين ئىبنى خەلەپ يۈسۈپنىڭ سۆزىنى ماقۇللاپ باش لىڭشىتتى ۋە ياشلىرىنى سۈرتۈپ كۆڭلىدىكىنى ئېيىتتى:

ـــ بۇ سۆزلىرى ماڭا تەسەللى بەردى، بالام. سىلەردىن ئۆتۈنىدىغىنىم، بىلىكىلا ئۆگىنىپ قالماي، ئۆزۈڭلارنى قوغداش-نىمۇ ئۆگىنىڭلار، نەسىل قالدۇرۇڭلار. بۇ ئوغلۇمنىڭمۇ خوتۇنى ئېغىرئاياغ ئىدى، تىلىكىمگە يارىشا ئىككى ئوغۇل تەۋەللۇت قىلدى. خۇدايىم بىرىنى ئەكېتىپ ئىككىنى بەردى. قازاغا رىزا بولۇپ كۆز يېشىمنى توختاتتىم. يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھ ئوردىدىكى ئەڭ چېۋەر تۇتقاق،[1] ئىزچىلارنى ئىشقا سېلىپمۇ

---

① تۇتقاق ـــ تۇتقۇچى ـ ساقچى.

قاتىلنى تۇتالمىدى، بالىلىرىم. باغدىكى بۇ ئىككى قەبرە ئەنە شۇنداق پەيدا بولغان. ئۆيىمىزگە چىققان ئادەمنىڭ بۇ توغرۇ-لۇق سورىمايدىغىنى يوق. بەزىلەر بىر قېتىم، بەزىلەر نەچچە قېتىم ئاڭلاپمۇ يەنە سورايدۇ. مەنمۇ ئىرىنمەي دەپ بىرنېپ كەلدىم... يىگىرمە يىلدىن بېرى نەۋرىلىرىمۇ قاتارغا قېتىلىپ ئۆي - ئوچاقلىق بولۇشتى. بىراق، ئىقتىدار، قابىلىيەتتە تەڭ-تۇشلىرىدىن ئۇستۇن تۇرسامۇ، تېخى ئاتىلىرىدەك كامال تاپقۇ-نى يوق،— ھۇسېين ئىبنى خەلەپ نەزىرىنى قەبرىلەردىن يۇسۇپكە يۆتكىدى،— بالام، سىلى بىلەن دىدارلىشىپ، چوڭ ئوغلۇمنىمۇ، كىچىكىنىمۇ كۆرگەندەك بولدۇم، كۆڭلۈم ئېچىلىپ قالدى. كېتىشكە ئالدىرىمای ئوردۇكەنتتە بىر مەزگىل تۇرۇشلۇ-رىنى ئۈمىد قىلىمەن.

— ئۇستاز، پېقىرمۇ ئۆزلىرىدىن كۆپرەك تەلىم ئېلىشنى ئارزۇ قىلىمەنكى، ئۈمىدلىرىنى ھەرگىزمۇ يەردە قويمايمەن،— يۇسۇپ قول باغلاپ تۇردى.

كەچ كىرگۈچە پاراڭ ئۇزۇلمەي داۋام قىلدى. يۇسۇپ ھەسەن تىكىن، مەھمۇت تىكىنلەر بىلەن يېقىن تونۇشلاردىن بولۇپ قالدى. كەچكى شەپەق قەبرىلەر ئۈستىگە جۇلا تاشلا-غاندا، ئۇلار باغدىن ئۇزاپ چىقتى.

ئون توققۇزىنچى باب

ئەلنى يىغلاتقان مۇسىبەت

1

ئىنساندا ئىرادە بولمىسا تىلەككە ھەرگىز يېتەلمەيدۇ. بۇنى بىلگەن يۈسۈپ قەشقەردە ئاز تۇرسۇن، كۆپ تۇرسۇن، تىرد-شىپ ئۆگىنىپ كۆپرەك بىلىم ئېلىش ئۈچۈن ئىرادە تىكلىدى، بۇ ئويىنى ئاتىسىغا ئېيتىپ ماقۇل قىلدى. رەيھانىدىن ئوغلىنىڭ ھۇسىيىن ئىبنى خەلەپ بىغىغا چىقىپ كىرگەندىن كېيىن، تېخىمۇ ئىجتىھات بىلەن بىلىم ئىگىلەشكە كىرىشىپ كەتكەندىن خۇرسەن ئىدى. ئۇ يەنە بىر مەزگىل تۇرۇش قارارىغا كەلدى. بۇنىڭدىن ۋاقىپلاندۇرۇلغان بۇغرا قاراخانمۇ مەمنۇنلۇق بىلەن ئۇنى قوللىدى:

— ئۇلۇغ ھاجىم، ئوردۇكەنت خاسىيەتلىك شەھەر. يەنە بىرنەچچە ئاي تۇرۇڭ، چاڭئەندىن كېلىدىغان ماللىرىڭىز كەل-سۇن. يۈسۈپمۇ ساڭ مەدرىسىدە بىلىك بۇلىقىدىن چاڭقىنى قاندۇرۇۋالسۇن. نېمىگە شۇنچە ئالدىرايسىز؟ ئوغلۇم مۇھەممەت ئارسلانخاندىن غەم يېمەك، ئۇ ئەلنى تىنچ باشقۇرۇپ كېتەلەيدۇ، شۇنداق ئەمەسمۇ؟

رەيھانىدىن دەررۇ جاۋاب بەرمىدى، «شۇنداق» دەي دېسە يالغانچىلىق قىلغان بولاتتى. ئەل تىنچ، بايلىقات تۇرمۇش كە-

چۇرۇۋاتقان بولسىمۇ، غەربىي قاراخانىلارنىڭ ئىدىلنىڭ[1] جەنۇبىدىن ئالاتاۋغىچە،[2] مىڭلاقتىن ئاموۇ، سىر دەريا ۋادىلىرىغىچە بولغان كاتتا زېمىننى سوراۋاتقان مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ ئەل بىلەن كارى بولمايۋاتاتتى. ئېتىنىڭ تىزگىنىنى ئۆزلىرىنى ساداقەتمەن كۆرسىتىپ كۆز بويامچىلىق قىلىۋاتقان رەقىبلىرىگە تۇتقۇزۇپ قويۇۋاتقانلىقىنى ئېيتسا، بۇغرا قاراخان ئىشىنەرمەن، بۇنى قەشقەرغە كېلىپلا ئېيتماقچىدى، بىراق كېسەل بولغاچقا ئېھتىيات قىلىپ ئارقىغا تارتقانىدى، مانا ئەمدى ئۇ ساقايدى، ئەھۋالدىن ۋاقىپلاندۇرسا كۆڭلىمۇ ئارامىغا چۈشەتتى.

— جىمىپ كەتتىڭىزغۇ ھاجىپ، قۇزغۇردۇ تىنچ ئەمەسمۇ يا؟ كېلىشىڭىزدىكى مۇددىئا مەن بىلەن دىدار كۆرۈشۈش، سودا ئىشى ۋە يۈسۈپنى سەيىر قىلدۇرۇشلا بولمىسا كېرەك. راستىمنى دېسەم، سىلەرنىڭ دىدارىڭلار شېپالىق دورىغا ئوخشاش كۈچ ۋە روھ بەخش ئېتىپ بىر ئوبدان بولۇپ قالدىم. ئەگەر مېنى ۋاقىپلاندۇرۇشقا تېگىشلىك مەسىلە بار بولسا كېچىكتۈرمەي ئېيتىڭ،— يۈسۈپ قادىرخان تەڭدىن تولىسى ئاقارغان ئۇزۇن ساقىلىنى سىقىمداپ تۇرۇپ جاۋاب كۈتتى، ئۇنىڭ چىرايىدىكى مەنۇنلۇقتىن ئەسەرمۇ قالمىغانىدى.

— ئابا، پەيتى كەلگەندە ئەھۋالنى ئاشكارىلىماسلىق — پادىشاھقىمۇ، ئەلگىمۇ زىيان كەلتۈرىدۇ. ھەقىقىي ئەھۋالدىن مەلىكۈل مەشرىق ئالىيلىرىنى خەۋەرلەندۈرسىلە،— يۈسۈپ ئاتىسىنىڭ ئىككىلىنىپ قېلىۋاتقىنىنى بىلىپ، ئەھۋالنى يەنە كېچىكتۈرمەي ئېيتىشقا دەۋەت قىلدى.

— چاپسان دەڭ ھاجىپ، سىز بۇنداق ئەمەس ئىدىگىزغۇ، مېنى بىئارام قىلماڭ،— دېدى بۇغرا قاراخان جىددىيلىشىپ.

---

① ئىدىل — ۋولگا دەرياسى.
② ئالاتاۋ — شىنجاڭ بىلەن قازاقىستان چېگرىسىدىكى تاغ.

ھەرقانداق ئىشتا ئالدىراڭغۇلۇق قىلمايدىغان رەيھانىدىن، يۈسۈپ قادىرخاننىڭ پۈتۈنلەي ساقىيىپ كەتكىنىدىن دەرگۇماندا ئىدى. يۈرەك كېسىلىگە گىرىپتار بولغان ئادەم قىل چاغلىق كۆڭۈلسىزلىكنى كۆتۈرەلمەيدۇ، ئوغلىنىڭ ئەھۋالىنى ئۇقسا بەرداشلىق بېرەلەرمۇ؟ رەيھانىدىن شۇڭا ئىككىلىنىپ قالغانىدى، ئەمدى ئېيتمىسا بولمايدىغانلىقىنى بىلىپ يېتىپ ئېغىز ئاچتى:

— ئالىيلىرى، پېقىرنىڭ سودا ئۇچۇن ياكى ئوغلۇمنى سەير قىلدۇرۇش ئۇچۇنلا كەلمىگىنىم راست. لېكىن بىتاپ بولۇپ قالغانلىقلىرىنى كۆرۈپ، كېلىشىمدىكى ئەسلى مۇددىئانى ئېيتىشقا پېتىنالمىغانىدىم...

رەيھانىدىن مۇھەممەت ئارسلانخان قۇزئوردۇغا كەلگەندىن بېرىقى ئەھۋاللارنى تولۇق مەلۇم قىلدى. يۈسۈپ قادىرخان جىم ئولتۇرۇپ ئاڭلىدى، گەپ قىلمىغان بىلەن، بۇرۇت ـ ساقاللىرى ئارىسىدىكى لەۋلىرى قىمىرلاپ، ماڭلاي تومۇرلىرى لوقۇلداپ كەتتى، تاتارغان يۈزلىرى بارا ـ بارا سارغىيىشقا باشلىدى. بۇنى كۆرۈپ تۇرغان يۈسۈپ، ئاتىسىنىڭمۇ ئەندىشە قىلمۇاتقىنىنى ئۇنىڭ بۇغرا قاراخانغا تىكىلگەن ئەنسىز كۆزلىرىدىن چىقىپ تۇرغان تەشۋىشتىن بىلدى. يۈرەك كېسىلى قوزغىلىپ قالمىسۇن دەپ ئويلاپ ئۆزىمۇ ئەنسىرەپ قالدى.

بۇغرا قاراخان ئاخىر زۇۋان سۇردى:

— مەن ئۇنى ناھايىتى باتۇر، قولىدىن ئىش كېلىدۇ، دەپ بىلەتتىم، مەرەز خوتۇننىڭ دامىغا چۈشۈپ كېتىپتۇ ـ دە، بەچچىغەر... ۋاي، ۋاي...— يۈسۈپ قادىرخان تەختىنىڭ يۆلەنچۈكىگە باش قويۇپ قاتىپىپ قالدى.

— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى!— رەيھانىدىن چاچراپ ئورنىدىن تۇرۇپ تەخت پېنىغا باردى. يۈسۈپ قادىرخاننىڭ بېشىنى يۆلەپ تۇرۇشىغا، سۇلايمان ئارسلانخان سارايغا كىردى.

— ئاتامغا نېمە بولدى؟— سۇلايمان ئارسلانخان ئۇنۇ-

ەدەرىگەندەك ئالدىراپ كېلىپ سورىدى ۋە بۇغرا قاراخانىنىڭ تونىنىڭ پەشلىرىنى قايرىپ يۇرىكىنى تىڭشىدى، يۇرەك شىدەت بىلەن ناھايىتى تېز سوقۇۋاتاتتى.

— سۇلايمان ئارسلانخان ئالىيلىرى، دەرھال ئاتاساغۇننى چاقىرتىش كېرەك، — دېدى رەيھانىدىن. يۇسۇپ ئۇچقاندەك چىقىپ كەتتى. بۇغرا قاراخانىنىڭ قول ـ پۇتلىرى ئۇيۇشۇپ قالغاندەك تۇگۇلۇپ، كۆز چاناقلىرى يوغىناپ، بەدىنى سلكىنىپ ـ سلكىنىپ بىردىن تىترەشكە باشلىدى.

قورقۇپ كەتكەن رەيھانىدىن دېمىسەم بوپتىكەن دەپ پۇشايمان قىلدى.

يۇسۇپ باش تېڭىپ ئەبۇھارىس كاشىغەرىنى باشلاپ كىرگەندە، رەيھانىدىن بۇغرا قاراخانىنىڭ پۇت ـ قوللىرىنى ئۇۋۇلاۋاتاتتى.

— ئاپا، قانداقراق؟

— ئاللا بىلىدۇ، بالام، بايقىدىن ياخشى بولۇپ قالغاندەك تۇرىدۇ، — رەيھانىدىن ئوغلىغا جاۋاب بېرىپ تېڭىپقا قارىدى، — ئاتا ساغۇن جانابلىرى، بىر ئوبدان ئولتۇرغان خاقانىمىز كۆز تەگكەندەك ئۆزگىرىپ قالدى، ئەنسىرەپ يۇرىكىمىز قېپىدىن چىقىپ كەتكۇدەك بولدى، كۆرۈپ كۆڭلىمىزنى ئارامغا چۈشۈرگەن بولسىلا...

ئەبۇھارىس كاشىغەرى يۇسۇپ قادىرخانىنىڭ تومۇرىنى تىڭشاپ تەكشۈرۈشكە كىرىشىپ كەتتى. ئالاھازەل ئون بەش مىنۇت ئۆتكەندىن كېيىن، كۆز ئۇزمەي سەپسېلىپ تۇرغان سۇلايمان ئارسلانخانغا قاراپ باش چايقىدى:

— ئەھۋالى ئېغىر، يۇرىكىنىڭ سوقۇشى پەۋقۇلئاددە تېز، سوقۇشمۇ رېتىمسىز، بىر ئىش قاتتىق تەسىر قىلغاندەك تۇرىدۇ. يۆتكەشكە، گەپ سوراشقا، ھەرىكەتلەندۈرۈشكە بولمايدۇ، سەۋرچانلىق بىلەن كۈتۈپ تۇرۇشسىلا. قان باش تەرەپكە تەپ-

كەندەك تۇرىدۇ، پىشانە تومۇرىدىن بىرئاز قان ئالمەن، ئاللا شىپالىق بەرسە ئەجەپ ئەمەس.

ئەبۇھارىس كاشغەرى تەزلىكتە بۇغرا قاراخانىنىڭ پىشانەسىدىن بىرئاز قان ئالدى. يۇسۇپ ئېگىشىپ پىيالىدىكى قارامتۇل، قويۇق قانىنى كۆردى.

— ئىنسانىنى قان تۇتۇپ تۇرىدۇ، قان سۈيۈلۈپ كەتسە بەدەن ئاجىزلىشىدۇ، قويۇلۇپ كەتسە سەپرا ئۆرلەپ ئادەم تەڭپۇقلۇقىنى يوقىتىدۇ ـ دە، قان تومۇر يىرىلىش، مېڭىگە قان چۈشۈشتەك خەتەرلىك كېسەللىكلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. خاقانىمىزنىڭ قېنى قويۇقلىشىپ، يۈرەك، مېڭە قان تومۇرلىرى تارىيىپ كەتكەنلىكىدىن، قان يېتىشمەي يۈرەكنىڭ سوقۇشىنى تېزلەشتۈرۈۋەتكەن، سەپراسىنى ئۆرلىتىپ، مېڭىنىڭ چىگىلىپ ئاغرىپ كېتىشى بىلەن هوشىنى يوقاتقان. ئەھۋال خەتەرلىك، قان ئالدىم، يەنە بىرئاز كۈتەيلى. سىز بالام، خاقان ئالىيلىرىنىڭ پۇتىنى ئۇۋۇلاڭ، مەن چېكسىنى تۇتاي، — دېدى ئەبۇ ھارىس كاشغەرى كېسەل ئەھۋالىنى سۈلايمان ئارسلانخانغا مەلۇم قىلىپ. ئۇ تونىنى سېلىۋېتىپ يۈسۈپ قادىرخان ئالىيلىرىنىڭ چېكسىنى يېنىك ئۇۋۇلاشقا كىرىشتى، يۈسۈپ پۇتىنى ئۇۋۇلاشقا تۇتۇندى. شۇ چاغدا ھۆمۈدەپ كىرىپ كەلگەن ھەسەن تېكىن بىلەن مەھمۇت تېكىن:

— خاقان بوۋامنىڭ ئەھۋالى قانداقراق؟ — دەپ سوراشتى.

— قارىغاندا، ئۇزۇنغا قالماي هوشىغا كېلىپ قالىدىغاندەك تۇرىدۇ، شاھزادىلىرىم، — دېدى ئەبۇھارىس كاشغەرى خاقانىنىڭ سارغىيىپ كەتكەن چىرايىغا قان يۈگۈرۈۋاتقانلىقىغا زەن قويۇپ.

— تەڭرىم، بوۋامنىڭ كېسىلىگە ئۆزۈك شىپالىق بەرگەيسەن، سەن ھەممىگە قادىر ئۇلۇغ ھەكىمسەن، — دەپ ئىلتىجا

قىلدى مەھمۇت ۋە بوۋىسىنىڭ تومۇرلىرى كۆپكەن قوللىرىنى ئۇۋۇلاشقا كىرىشتى. ھەسەن تىكىنىڭ كۆزلىرىدە ياش لىغىلداپ تۇراتتى، ئۇمۇ بوۋىسىنىڭ بىر پۇتىنى ئۇۋۇلاشقا باشلىدى. سۇلايمان ئارسلانخان ئوغلىنىڭ كۆزىگە ياش ئالغىنىنى كۆرۈپ: «بوۋىسىغا بەك ئامراق بۇ بالامنى يۆلەنچۈكىدىن ئايرىمىغىن خۇدايىم» دەپ ئىچىدە ئىلتىجا قىلدى. بۇ ۋەلىئەھدىمۇ ئاتىسىغا ناھايىتى ھېرىس ئىدى. ئۇنىڭ تەشۋىشى كۈچەيمەكتە ئىدى، نەزىرىنى ئاتىسىدىن ئۈزمەي تەخت بېنىدا تۇراتتى.

يۈسۈپ قادىرخان كۆزلىرىنى ئاستا ئاچتى، چىرايىدىكى سېرىقلىق يوقىلىپ ئەسلىگە كەلگەنىدى. ئەبۇ ھارس كاشغەرى تۇتۇپ كۆرۈپ، تومۇرىنىڭمۇ ئاستىلىغانلىقىنى بىلدى، ئۇستىدىن ئېغىر يۈك ئېلىۋېتىلگەندەك بېنىك تىن ئالدى.

— ياخشى بولۇپ قالدىلىمۇ، ئالىيلىرى؟— سورىدى ئۇ كۆڭلى ئارامغا چۈشۈپ.

— ئەلھەمدۇلىللا، ھەكىم،— بۇغرا قاراخان بېشىنى كۆتۈرۈپ تەختتە رۇسلىنىپ ئولتۇردى،— نېمە ئىش يۈز بەردى، ھەممىگلار جەم بولۇپ قاپسىلەرغۇ؟— ئۇنىڭ ئاۋازى بوش ئىدى.

— سۆزلەۋېتىپ ئۇشتۇمتۇت ئۆزگىرىپ قالدىلا، شۇنىڭ بىلەن...

— توختاڭ، ھاجىپ،— بۇغرا قاراخان رەھىمدىلىكىنىڭ سۆزىنى بۆلۈۋەتتى، ئاۋازىمۇ چىڭراق چىقتى،— ھە، شۇنداق... بابا مەن سۆزلەۋاتاتتىم، ئەمدى يادىمغا كەلدى.

— شۇنداق، ئالىيلىرى، ئەمدى ياخشى بولۇپ قالدىلا، ئىلاھىم ئۆمۈرلىرىگە ئۆمۈر قوشقاي،— دېدى رەھىمدىل خانىنىڭ خىيالچان چىھرىگە بېقىپ،— ئۆزلىرىنى بىئارام قىلىپ قويغىنىم ئۈچۈن كەچۈرگەيلا.

— سىز مېنى بىئارام قىلغان بىلەن، پۈتۈن مەملىكەتتىكى

ئاۋامنى بىئارامچىلىقتىن ساقلاپ قالماقچى بولدىڭىز، بۇنىڭ ئۈچۈن سىزگە كاتتا ئىنئام بەرسەم ئەرزىيدۇ، ــ يۈسۈپ قادىر-خان سەل توختاۋىلىپ ئېغىر تىن ئالدى ـ ده، سۆزىنى ئاستا داۋاملاشتۇردى، ــ ئوغلۇم توغرۇلۇق دېگەنلىرىڭىز مېنى نە-مىشقا ئەندىشىگە سالمىسۇن؟

ــ شاھ ئاتا، قايسى ئوغۇللىرى ئۈ سىلىنى مۇنچە بىئارام قىلغان؟ ــ سۈلايمان ئارسلانخان چۆچۈگەندەك ئىختىيارسىز سورىدى قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ.

ــ مۇھەممەت ئارسلانخان!

ــ ئىنىم سۆزلىرىنى ئاڭلايدۇ، شاھ ئاتا.

ــ سۈلايمان! ــ يۈسۈپ قادىرخان ئۇنىڭغا تىكىلدى.

ــ لەببەي، شاھ ئاتا.

ــ ئۈچ كۈن ياخشى تەييارلىق قىلىپ قۇزغۇنىدۇغا قاراپ يولغا چىقسىلا!

ــ ئەمرلىرىنى بەجا كەلتۈرىمەن، شاھ ئاتا.

ــ سىلى مېنىڭ تەخت ۋارىسىم. يارلىقىمنى قۇزغۇنىدۇغا ئېلىپ بېرىپ، مۇھەممەت ئارسلانخانىنىڭ ئوردىسىغا ئىلىكخان بولۇپ، ئۇنى ئوردۇكەنتكە قايتۇرۇۋەتسىلە. ئۇنىڭ يېنىمدا تۇر-غىنى ياخشىدەك قىلىدۇ، بولمىسا خاتىرجەم بولالمىغۇدەكمەن.

ــ پەرمانلىرىنى بەجا كەلتۈرىمەن، شاھ ئاتا.

ــ سىلىنى ئاللاغا تاپشۇردۇم، بالام. بەش مىڭ سىپاھ بىلەن يولغا چىقسىلا.

ــ خۇداغا ئامانەت، ئاتا، ئۆزلىرىنى ئاسرىسىلا.

سۈلايمان ئارسلانخان يارلىقىنى ئېلىپ چىقىپ كەتتى.

يۈسۈپ قادىرخان ئوغلىنىڭ كەينىدىن قارىغىنىچە كۆڭ-رىكىنى تۇتۇپ قالدى، ئۇنىڭ يۈرىكى سانجىلىپ ئاغرىپ كەت-كەندى.

ــ ئالىيلىرى، نېمە بولدىلا، يۈرەكلىرى سېلىپ كېـ

تۇاتامدۇ؟ — ئەبۇھارىس كاشغەرى خاقاندىكى ئۆزگىرىشنى بايقاپ سورىدى.
— ھېچنېمە بولمىدىم، ئەمچى باشى، بىردەم ئۆز ھالىمغا قويۇڭلار، — دېدى يۈسۈپ قادىرخان تەختكە يۆلىنىپ.
بۇغراخان ساراينى جىمجىتلىق باستى. ۋاقىت قىيام بولماي قالدى. رەيھاندىن ئوردا ساراينىغا كىرگىنىگە تۆت سائەت بولغىنىنى قىياس قىلدى. بۇ ۋاقىت تەشۋىش ـ ئەندىشە بىلەن ئۆتتى. سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ چىقىپ كېتىشى بىلەن كېسەل قالغان كەينىگە يانغاندەك بولدى. يۈسۈپ قادىرخان قوللىرىنى كۆكسىگە باسقىنىچە كۆزىنى يۇمۇپ ئولتۇراتتى. چىرايى يەنە سارغىيىپ، چېكىلىرىدە تەر تامچىلىرى پەيدا بولدى. گەرچە بايىقىدەك بېشى قوشۇلۇپ ئاغرىمىغان بولسىمۇ، يۈرىكى قىسىل-غاندەك مۇجۇلۇپ كېتىۋاتاتتى.
«خاقانغا يەنە نېمە بولغاندۇ؟ مېنى سۇلايمان ئارسلانخانغا ھەمراھ بولۇپ بىللە يولغا چىقىڭ دەمدىكىن دېسەم، بۇ توغرۇ-لۇق ئېغىز ئاچمايلا ئۆزگىرىپ قالدى. تەخت ۋارىسى بىلەن قۇزئوردۇغا بىللە بارسام ياخشى بولاتتى...»
— ھاجىپ، سىز ئوغلۇم بىلەن بىرگە كېتىپ قالماڭ، يەنە مەسلىھەتلىشىدىغان ئىش بار، — دېدى بۇغرا قاراخان كۆزىنى بىردىن ئېچىپ.
— ئالىيلىرى، ئىجازەتلىرىسىز يانلىرىدىن ھېچ يەرگە كەتمەيمەن.
بۇغرا قاراخان يەنە جىم بولۇپ قالدى.
— ئالىيلىرى، ئۆزلىرىنى قانداق سېزىۋاتىدىلا؟ — سو-رىدى ئەبۇھارىس كاشغەرى ئېگىلىپ.
كۆزىنى ئاچقان بۇغرا قاراخان:
— بايا تىن يۈرىكىمگە بىرنەرسە سانجىلغاندەك بولۇپ ئاغرىپ كېتىۋىدى، ھازىر خېلى ياخشى بولۇپ قالدىم، ئەمچى باشى.

— ئالىيلىرى، ئەمچىخانىدا يەنە بىر مەزگىل داۋالانمىسلا بولمايدۇ، ئەل بەختىگە سالامەت بولۇشلىرى زۆرۈر، — دەپ ئۆتۈندى ئەبۇھارىس كاشغەرى.

— ماقۇل، بىر مەزگىل ئەمەس، بىرنەچچە كۈن داۋالىناي.

— تېز ئەسلىگە كېلىشلىرىنى ئاللادىن تىلەيمىز، — دېدى رەيھانىدىن خاقانىنىڭ تەختتىن چۈشۈشىگە يارەملىشىپ.

يۈسۈپ قادىرخان مېڭىپ سارايدىن چىقتى، پادىشاھ ھارۇنسىغا ئولتۇرۇپ ئەمچىخانىغا باردى، كېسىلى بولسا كۈندىن ـ كۈنگە ئېغىرلىشىپ كەتتى. تاياڭغۇ كېڭىشى بالاساغۇن، باربسىخان، سەمەرقەنتلەرگە چاپارمەن ماڭدۇردى. يۈسۈپ داسى بىلەن قەشقەردە يەنە بىر مەزگىل تۇرۇپ قالدى.

قەشقەرنىڭ ئىسسىق ياز ئايلىرى باشلىنىپ ئۈجمە ئىككىنچى قېتىم مەي بولدى. گىلاس، ئۆرۈك، چىلگەشاپتۇل، توغاچ، ئاق كۆكچى ئارقا ـ ئارقىدىن بازارغا كىردى. ھەر خىل مېۋىلەر كوچا ـ كويلارغا تولۇپ كەتكەندەك، رەستە ـ دۇكانلارغا ھەر ياندىن كەلگەن يۈك، يىپەك، يىپ رەختلەر توشۇپ كەتتى. رەيھانىدىنىڭ چاگىئەن، ھىندىستان، پارس، ئەرەب دىيارلىرىدىن كېلىدىغان ماللىرىمۇ كەينى ـ كەينىدىن يېتىپ كېلىپ قەشقەر بازارلىرىنى قىزىتىۋەتتى. ئۇ ھەر كۈنى ئەتىگەن يۈسۈپ بىلەن ئوردا ئەمچىخانىسىغا بېرىپ يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھنى يوقلاپ دىۋانخانىغا كىرەتتى ۋە نائىب بۇغرا قاراخان يېنىدا بولاتتى. يۈسۈپ ساچ مەدرىسىگە بېرىپ ئۇستازلاردىن دەرس ئالاتتى.

ئىككى ئاكىسى بولمىغاچقا، كەنجى ئوغۇل مەھمۇت ئارسـ

لانخان نائىبخان بولۇپ دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇۋاتاتتى. مىجەزى چۈس بولغان بۇ شاھزادە بەزى ئىشلارنى يېنىكلىك بىلەن بىر تەرەپ قىلىۋېتەتتى. شۇڭا يۈسۈپ قادىرخان سالامەتـ لىكى ئەسلىگە كەلگۈچە رەيھانىدىنىڭ كەتمەي تۇرۇشىنى، باش مۆھۈردار بولۇپ ئوردىدا خىزمەت قىلىشىنى تەۋسىيە قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ بالاساغۇنغا قايتىپ كېتىشى تېخىمۇ ئارقىغا سۈرۈلدى.

يۈسۈپ چۈش ۋە كەچقۇرۇنلۇقى ئاتىسى بىلەن بىرگە بولاتتى، قولىدىن كىتاب چۈشمەيتتى، كۈندىن ـ كۈنگە بىلـ گەنلىرى، تونۇشلىرى كۆپىيىپ نەزەر دائىرىسى كېڭەيمەكتە ئىدى. ھۈسەين ئىبنى خەلەپتىن تىل ـ ئەدەبىيات، مەنتىقە، مۇھەممەد ئەل كاشغەرىدىن تارىخ، پەلسەپە، باشقا مۇدەررىسـ لەردىن ئىلمى نۇجۇم، تېببابەت، ھېسابات، مۇسىقاغا ئائىت بىلىملەردىن دەرس ئالاتتى، سەيلە ـ سایاھەتكە، شىكارغا چىـ قىشقىمۇ ۋاقتى يەتمەيتتى. پەقەت ئاتىسى بىلەن كۈندە دېگۈـ دەك ئەمچىخانىغا بېرىپ بۇغرا قاراخانىنى يوقلاپ تۇراتتى، خا ـ لاس.

يەنە بىر ئاي ئۆتۈپ كەتتى. ئەنجۇر پىشتى. قارا كۆكچىـ نىڭ شاپىقى يەرگە چۈشتى. سایە ـ سالقىنى ھۈزۈرلۇق تومۇز كىردى.

يۈسۈپ بۈگۈن مەدرىسىدىن كەچرەك يانىدى. تۈۋرۈكلىـ رىگە ئەگمە چىقىرىلغان شالاسۇنلۇق پېشايۋاندا، ئۇنىڭ كېلىـ شىنى كۈتۈپ ئولتۇرۇشقان رەيھانىدىن بىلەن بەگتاش جالالىـ دىن، كۈلۈمسىرەپ كىرىپ كەلگەن يۈسۈپنى يانلىرىدا ئولتۇرغۇزۇشتى.

ـــ ئوغلۇم، سىلى بەك خۇشالغۇ، ـــ دېدى رەيھانىدىن يۈسۈپنىڭ ئاپتاپتەك ئېچىلىپ كەتكەن چىرايىغا زەن سېلىپ.

ـــ ئىمتىھاندىن ئەلا ئۆتۈپ، ئۇستازلارنىڭ مەدھىيىلىـ

شىكە، ساۋاقداشلارنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشتىم، ئابا.
— قايسى دەرسلەردىن ئىمتىھان بەردىلە، بوگۈ بىلگە بېگىت؟ — سوردى بەگتاش جالالىدىن غۇلامى ئېلىپ چىققان داستىخاننى ئۆزى سېلىپ.
— تىل ـ ئەدەبىيات، پەلسەپە دەرسلىرىدىن. ئۇستازىم ھۈسەين ئىبنى خەلەپ ھەزرەتلىرى، باشقىلار بىر يىلدىمۇ ئۆگىنىپ بولالمايدىغان بىلىكنى بىر ئايدا ئىگىلەپ بولغانلىقىمنى ئېيتىپ، يەنە «ئەرەب، پارس تىللىرىنى مەندىنمۇ ياخشى بىلىدىكەنلا» دەپ ماختىدى. مەن تېخى ساۋاقداشلىرىمدىن ئارقىدا قالدىممىكىن، دەپ ئەندىشە قىلغانىدىم، — يۈسۈپ سۆزىدىن توختاپ، ئاتىسىنىڭ غەمكىن ھالدا گېپىگىمۇ سەما بولماي يەرگە قاراپ ئولتۇرۇپ كەتكىنىدىن ئەجەبلىنىپ سوردى، — ئابا، گېپىم سىلىگە ياقمىدىمۇ نېمە، ئاڭلىغۇلىرى كەلمىگەندەك تۇرىدۇ، دىتلىرىغا ياقمايدىغان سۆزلەرنى دەپ سالدىممۇ يا؟
رەيھانىدىن ئۇنىڭغا مېھرى بىلەن تىكىلىپ باش چايقىدى:
— يوقسۇ بالام، ئېيتقانلىرى پېقىرنى مەمنۇن قىلغان بولسىمۇ، مۇشۇ تاپ كۆلەلمەيمەن، تەبەسسۇم بىلەن سۆيۈنگەنلىكىمنى ئىزھار قىلالمايمەن، كۆڭلۈم ئارامىدا ئەمەس.
— نېمىشقا، نېمە ئىش بولدى، ئابا؟
— بۇغرا قاراخانىمىز يۈسۈپ قادىرخاننىڭ كېسىلى ئېغىرلىشىپ سۆزدىن قالدى. چۈشتىن كېيىن ئۇنىڭ يېنىدا بولدۇم، بالام. ئوغوللىرىغا تارتىشتىمۇ، كۆزىنى ئىشكىتىن ئالماي ياتىدۇ. بارلىق خان جەمەتى، ۋەزىر، ئەمىرلىرى، ھەرقايسى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ يابغۇ، ئارسلانخانلىرى، چاغرىبەگ، تارخانبەگلىرى ئەمچىخانا قورۇسىغا پاتماي قالدى. مەن بەگتاش جالالىدىن بىلەن سىلىنى خەۋەرلەندۇرۇپ، تونۇمنى يۆتكۈپ لىش ئۈچۈن كەلدىم.

ـــ ئۇنداق بولسا نېمىشقا ئولتۇرىسىز، ماڭايلى ئابا،ـــ يۈسۈپ ئىتتىك ئورنىدىن تۇردى.

يۈسۈپ ئالدىراپ تامىقىنى يەپ ئەمچىخانىغا بارغىنىچە كېچىچە شۇ يەردە بولدى. ئەتىگەنلىك تاماقنى ئوردا ئاشخانىسىدا نۆۋەت بىلەن چىقىپ يەپ كىرىشتى. بۇغرا قاراخان ئىشكتىن كۆزىنى ئالماي پۇشۇلداپ ياتاتتى، گەپ قىلمايتتى، چىرايى سارغىيىپ، بۇرۇت ـ ساقاللىرى تىكەنلىشىپ قالغانىدى، كۆزلىرى بېرىم ئوچۇق ئىدى. باش تەرىپىدە توققۇز نەپەر قارىي سۈرە «ياسىن» نى بوش، لەرزان ئاۋاز بىلەن تىلاۋەت قىلىۋاتاتتى. مەھمۇت تىكىن، ھەسەن تىكىنلەر ئىككى يېنىدا قاراپ تۇرۇشاتتى. بۇغرا قاراخاننىڭ يېتىپ داۋالىنىشى ئۈچۈن مەخسۇس تەيىارلانغان بۇ ياتاقنىڭ سۈرلۈك جەمجىتلىقى قاپلىغانىدى.

يۈسۈپ دادىسى بىلەن چۈشتىمۇ ئۆيگە قايتمىدى. كۈن غەربكە قىيسايغان چاغدا قەشقەرغە يېتىپ كەلگەن سۈلايمان ئارسلانخان بىلەن مۇھەممەت ئارسلانخان، ھۈسەين تىكىنلەر كىرىپ كېلىشتى.

ـــ خان ئاتا!ـــ دەپ تەلمۈرۈپ قاراشتى ئۇلار. بېرىم يۈمۈق كۆزلىرى ئاستا ئېچىلغان يۈسۈپ قادىرخان پەرزەنتلىرىگە، نەۋرىلىرىگە مۆلدۈرلەپ ئۇزاق تەلمۈردى، ئۇ «پەرزەنتلىرىمنى بىر كۆرۈۋالسام» دېگەن ئارزۇسىغا يەتكەنىدى. خان بىر نېمە دېمەكچى بولۇپ گەز باغلاپ كەتكەن لەۋلىرىنى قىمىرلاتتى، لېكىن ئۈنى چىقمىدى، شۇ قارىغىنىچە بىر ئېغىزمۇ سۆز قىلالماي ئۇ دۇنياغا جىممىدە كېتىپ قالدى...

رەھىمسىز ئۆلۈم شۇنچە كاتتا پادىشاھنى بىر ئېغىز گەپ قىلىشقىمۇ ئامالسىز قالدۇرۇپ ئېلىپ كەتتى!

ـــ خان ئاتا!

سۈلايمان ئارسلانخان «دادام بىزگە تارتىشقان ئىكەن ـ

ده» دەپ ئۆزىنى تۇتۇۋالالمىدى، يۇرىكىدىن سىرغىغان ھەس-
رەت تامچىلىرى كۆزىدىن قۇيۇلدى...
مۇسىبەت قايغۇسىغا چۆمۈلگەن رەبھانىدىن ئۆزىنى تۇتقان
ھالدا ئاستا كېلىپ، بۇغرا قاراخانىنىڭ شاھزادىلەرگە تىكىلگىنىچە
قېتىپ قالغان كۆزىنى سىيپاپ يۇمدۇرۇپ قويدى.
ھەسەن تىكىن، مەھمۇت تىكىنلەر ئامراق بوۋىسىدىن
ئايرىلىپ قالغىنى ئۈچۈن زار - زار يىغلاشتى.
مۇھەممەت ئارسلانخان خان ئاتىسىنىڭ ۋەلىئەھدى بول-
غان ئاكىسىنى بالاساغۇنغا ئەۋەتىپ ئۆزىنى چاقىرتقانلىقىنىڭ
سەۋەبىنى تېخى ئېنىق بىلمىگەچكە، ئۇنىڭ بىر ئېغىز گېپىنى
بولسىمۇ ئۆز ئاغزىدىن ئاڭلىيالمىغىنى ئۈچۈن ھەسرەت -
نادامەت چېكىپ قالغانىدى.
بارىسىخاندىن كەلگەن ھۈسەين ئارسلانخان، بوۋىسى
تەربىيەت قىلغان ئوغلى مەھمۇت تىكىنىڭ يامغۇردەك ياش
تۆكۈۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، نېمىشقا بۇرۇنراق كەلمىگەندىمەن،
دەپ ھەسرەت چېكىپ ھۆكۈرەپ يىغلىۋەتتى.
شاھزادىلەر، ۋەزىر - ئەمىرلەر ۋەلىئەھدى سۇلايمان
ئارسلانخانىنىڭ ئەمرى بىلەن، مەلىكۈل مەشرىق يۈسۈپ قادىر-
خان غازى پادىشاھنى ئوردىغا يۆتكەپ، ئاخىرەتلىك ئىشلىرىنى
ئادا قىلىشقا كىرىشتى.
خانىش ئالتۇن تارىم ئەسما ئاغىچا بىكە بۇ ئېغىر مۇسىبەت-
نىڭ زەربىسىدە نەچچە قېتىم ھوشىدىن كېتىپ، يەنە ھوشىغا
كەلدى. ئۇ خان جەمەتىدىكى ئاياللارغا باشچىلىق قىلىپ،
ھەرەمنىڭ ئايۋان سارىيىدا ھازا تۇتۇپ يىغا - زار قىلىۋاتاتتى.
جان ئۈزۈش ئالدىدا ئېرىدىن رازىلىق ئېلىۋالالمىغىنى ئۈچۈن
ھەسرەت چېكەتتى. كېچىچە ئوردىدا ھېچكىم ئۇخلىمىدى. ھۈ-
سەين ئىبنى خەلەپ باشچىلىقىدا قىرىق قارىي خاس ھۈجرىدە-
كى يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ مېيىتى يېنىدا قۇرئان تىلاۋەت قىلىپ

چىقتى، بۇنىڭ ئىچىدە يۇسۇپمۇ بار ئىدى.

چولپان تۇغدىنغان مەھەلدە، ھۇسەين ئىبنى خەلەپ دۇنيا قىلىپ، ئوردىدىكى ئالاھىدە ياسالغان ھەيىت يۇيۇش ئۆيىگە بۇغرا قاراخانىنىڭ جەسىتىنى ئېلىپ چىقتى. رەيھانىدىن، شەيخۇلئىسلام نۇرىدىن مەخدۇم، خانلىق مەدرىسىنىڭ باش مۇدەررىسى جالالىدىن باغدادىلار، تۇمەن دەريانىڭ ئىسىستىلغان ئىللىق سۇيى بىلەن ھەيىتنى يۇيۇپ كېپەنگە ئالدى.

بامدات نامىزىغا ئەزان چىقتى.

ھەيىت ئاپئاق يوپۇق يېپىلغان جىنازىغا سېلىنغاندا، ئوردا، ھەرەمدە كۆتۈرۈلگەن يىغا ـ زاردىن ئاسمان ـ زېمىن لەرزىگە كەلدى.

جىنازىنىڭ ئالدىدا قارا تون، ئاق سەللە ئورىغان سۇلايمان ئارسلانخان، مۇھەممەت ئارسلانخان، مەھمۇت ئارسلانخان، ھۇسەين تىكىن، ھەسەن تىكىن، مەھمۇت تىكىن قاتارلىق شاھزادىلەر، بۇغرا قاراخانىنىڭ جەمەتلىرى ماڭغانىدى، ھېچقايسىسى تاج كىيمىگەنىدى. بۇغرا قاراخان تاج ـ دۆلىتىنى تاشلاپ كېتىۋاتسا، بۇ مۇسىبەت كۈنىدە كىممۇ ئاللاغا يېقىن بولۇشنى خالىمىسۇن؟!

جىنازىنىڭ ئىككى يېنىدا قىرىقتىن سەكسەن نەپەر قارىي لەرزان ئاۋاز بىلەن قۇرئان تىلاۋەت قىلماقتا. سۇباشى، سانغۇنلار، كۆكتايىق چاغرىبەگلەر، يابغۇ ـ تارخانبەگلەر ئېغىر مۇسىبەت ئىچىدە ئاياغ باسماقتا. جىنازىنىڭ ئارقىسىدا دۆلەت ئەربابلىرى، ئالىم ـ ئەدىبلەر، ھۆكۈما ـ تېۋىپلەر، ياساۋۇل ـ نۆكەرلەر، ئوردا، ھەرەمنىڭ ئەر خىزمەتچىلىرى كەلمەكتە.

ئوردا ئالدىدىكى ئادەم دېگىزى ئىچىدە جىنازا گويا ئاق يەلكەندەك ئۇزۇپ، قولدىن ـ قولغا ئۆتەتتى. يۇرەكلەرنى لەرزىگە سېلىپ، كۆزلەردىن ياش ئاققۇزاتتى.

ئاسمانمۇ قارا لىباس كىيىپ ئالەمنى مۇڭغا چۆمدۇرگەنـ

دى. دەل ـ دەرەخلەر، گۈل ـ گىياھلارمۇ شۇنىرلاپ يىغلىماقتا ئىدى...

قەشقەردىكى ئەڭ چوڭ جامە ـــ ئازنا مەسچىتتە بۇغرا قاراخانىنىڭ نامىزى چۈشۈرۈلۈپ، تۈمەن دەريا سىنىڭ غەربىدىكى چاھارباغقا دەپنە قىلىندى.

سۇلايمان ئارسلانخان:

ـــ بۇغرا قاراخان بوۋام ۋاپاتىنىڭ ئۇچىنچى، يەتتىنچى، قىرىقىنچى كۈنلىرى كالا ـ قوي سويۇپ يۇغ[1] بېرىلسۇن. قىرىق كۈن توشقۇچە ھەر پەيشەنبە كۈنى يېتىم ـ يېتىمەلەرنى چاقىرىپ خەتمە ـ قۇرئان قىلىنسۇن، يىل توشقاندا يەنە يۇغ بېرىلسۇن، ـــ دەپ يارلىق چۈشۈردى.

رەيھانىدىن ئوغلى بىلەن بۇغرا قاراخانىنىڭ قىرىق نەزىرد-سى ئۆتكۈچە تۇرۇشنى، ئاندىن بالاساغۇنغا كېتىشنى مەسلىھەت-لىشىپ، دىققەت ـ نەزىرىنى نېمە ئىشلار يۈز بېرىدىغانلىقىغا قاراتتى.

يۈز بەرگەن بىرىنچى ئىش: تايانغۇ كېڭىشى، دىۋانى ئارىز، تۇغرائى دىۋانى[2] بىرلىكتە چىقارغان قارار بويىچە ۋەلى-ئەھدى سۇلايمان ئارسلانخان ئالتۇن ئېكەر توقۇلغان بۇغرا تۆگىگە مىنىپ بۇغرا قاراخانلىق تاجىنى كىيدى، ئۇ يارلىق چۈشۈرۈپ چوڭ ئىنىسى مۇھەممەت ئارسلانخاننى تالاس دېيا-رىغا، كەنجى ئىنىسى مەھمۇت ئارسلانخاننى قەشقەر دېيارىغا ئىلىكخان قىلىپ تەينىلىدى. بۇغرا قاراخانىنىڭ قىرىق نەزىرىسى-

---

① يۇغ ـــ كەمبەغەل، نامراتلارغىلا بېرىلىدىغان نەزىر. قاراخانىلار دەۋرىدە ئۆلۈم ئۇچۇن بېرىلگەن يۇغلارغا بايلارلا ئەمەس، ھۈنەرۋەن ـ كاسىپلارمۇ قاتناشمايتتى، نامراتلارغا بېرىلگەن يۇغنى ئۆز-لىرىگە ھارام، دەپ قارايتتى.

② تۇغرائى دىۋانى ـــ ئىچكى ـ تاشقى كاتىبات ئىشلىرىنى باشقۇرى-دىغان ئىشخانا.

كه ئۇلگۇرۇپ كەلگەن بۆرەتىكىنىنى ئامۇ، سىر دەريا ۋادىسى، شاش، پەرغانە ۋىلايەتلىرىنىڭ ئىلىكخانلىقىغا تەبىنلەپ، بۇغرا قاراخانىنىڭ بىۋاستە باشقۇرۇشىدا بولىدىغانلىقىنى ئۇقتۇردى. بۆرەتىكىن ئەتىسلا ئۇنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالماي سەمەرقەنتكە كەتتى.

ئىككىنچى ئىش: سۇلايمان ئارسلانخان قەشقەردە تۇرماي، بالاساغۇندا تۇرىدىغانلىقىنى جاكارلىدى.

بۇ كۈنى بۇغرا قاراخان ساربىغا ۋەزىر، ھاجىپ، ئەمىر-لەردىن باشقا، خان جەمەتىنىڭ چوڭ ـ كىچىك شاھزادىلىرى، ئىنال تىكىن[1] تارخانبەگ، چاغرىبەگ، كۆكئايىقلىرىمۇ يىغىلغا-نىدى. رەبھانىدىنمۇ يۈسۈپنى ئېلىپ كەلگەنىدى.

«ئەمدى باربىسخانغا كىمنى قويارکىن» دەپ ئاكسىنىڭ ئاغزىغا قارىغان مۇھەممەت ئارسلانخان، ئەبۇھەسەن تىكىنىنىڭ نامىنى ئاڭلاپلا، قوشۇلمايدىغانلىقىنى سۆز بىلەن ئەمەس، تۇ-تۇلغان چىرايى بىلەن بىلدۈردى. «مېنى تالاسقا ھەيدىۋېتىپ، ئاغزىدىن سۈت تېمىپ تۇرىدىغان ئوغلىغا باربىسخانىنىڭ ئاچقۇ-چىنى تۇتقۇزۇپ قويۇشى مۇددىئاسىز ئەمەس، ئارسلانخان ئۇنۇ-ۋانىنى بېرىپ ھەممىزنىڭ ئۈستىگە قويماقچى. قۇزغۇردۇغا كەتمەكچى بولۇشمۇ مېنى چەتكە قېقىش ئۈچۈن...»

— ئارسلانخان ئىنىم، بۇ پەرمانىمغا قارىتا قانداق مەسلە-ھەتلىرى بار. كۆڭۈللىرىدىكىنى ئېيتىپ، پىقىرنى خاتىرجەم قىلغايلا، — دەپ ئۇنىڭ خىيالىنى بۆلۈۋەتتى سۇلايمان ئارس-لانخان.

خۇيى تۇتقان مۇھەممەت ئارسلانخان بېشىنى كۆتۈردى:

— پەرمانلىرى ئېلان قىلىنىپ بولغان تۇرسا، مېنىڭ يەنە

---

① ئىنال تىكىن — دادىسى خان جەمەتىدىن، ئانىسى ئاۋامدىن بولغانلارغا بېرىلگەن نام.

قانداق مەسلىھەتىم بولسۇن، بۇغرا قاراخان ئاكا، ئىجازەت بەرسىلە يولغا چىقسام... ــ مۇھەممەت ئارسلانخان ئورنىدىن تۇردى.

ــ ئىنىم، مەنمۇ ماڭىمەن ئەمەسمۇ. ئاتىمىزنىڭ دۇئاسىنى ئالالماي قالدۇق، ئەمدى ئانىمىزنىڭ دۇئاسىنى بىرگە ئېلىپ، ئوردۇكەنت خەلقى بىلەن خوشلىشىپ ئاندىن يولغا چىقايلى، ــ دېدى سۇلايمان ئارسلانخان سەممي ھالدا بوش ئاۋاز بىلەن.

مۇھەممەت ئارسلانخان سۈكۈت قىلىپ جاۋاب بەرمىدى.

ــ بۇغرا قاراخان ئاغام توغرا دېدى، ئاكا. سىلى ئالدىراپ كېتىپ قالسىلا بولمايدۇ، مەسلىھەتلىرى بىز ئۈچۈن ناھايىتى قىممەتلىك، ــ ئەبۇھەسەن تىكىن تەۋەززۇ بىلەن مۇھەممەت ئارسلانخاننى قەشقەردە ئۇزۇنراق تۇرۇشقا دەۋەت قىلدى، ــ ئاكا، ئۆزلىرى كۆپ يەرگە بارغان، كۆپىنى كۆرگەن. پېقىر ئىنىلىرى ئەلنى باشقۇرۇشتا تەجرىبىسىز، ئاتام دېگەندەك ئۇستاز بولۇپ مەدەت بەرگەيلا.

«شۇنچە ياش تۇرۇپ باراسىخانغا ئىلىكخان بولسا ئەلنى باشقۇرۇپ كېتەلەرمۇ؟» دەپ ئويلاپ قالغان رەيھاننىدىن، ئۇنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ پاساھىتىگە تېخىمۇ قايىل بولدى. ئىلگىرى مەدرىسە ۋە باشقا جايلاردا ئۇچراشقاندا كەم سۆز، سالماق، جۇرئەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلىپ، ئۇنىڭغا بولغان ھۆرمىتى ئاشقانىدى. يۈسۈپمۇ ئۇنىڭ بىلەن دوستلىشىپ قالغانىدى. «كەمتەرلىك، سەمىمىيلىك بىلەن قىلغان سۆزلىرى ھەممەيلەننىڭ تەسىرلەندۈردى، يېشىغا نىسبەتەن ئەقلى چوڭ ئىكەن، كەلگۈسىدە بۇغرا قاراخان بولۇپ قېلىشى ئېھتىمالدىن يىراق ئەمەس» دەپ ئىچىدە بارىكاللا ئوقۇغان يۈسۈپ، بولۇۋاتقان گەپلەرنىڭ زېھنىنى قويۇپ ئاڭلاپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ بۇنداق دۆلەت ئىشلىرىنى مۇزاكىرە قىلىدىغان كاتتا كېڭەشكە قاتنىشىشى بە-

رىنچى قېتىملىق ئىدى.

— بوۋا، نېمىشقا گەپ قىلمايسەن؟ سۇلايمان ئارسلانخان بوۋام بىلەن ھەسەن تىكىن ئاغامنىڭ يۈزىنى قىلسائچۇ. ئوردۇ-كەنتته ئۇزۇنراق تۇرساڭ كاتتا مومامۇ خۇرسەن بولىدۇ،— مەھمۇت تىكىن خىيال سۈرۈپ قالغان ئاتىسى ھۈسەين تىكىنگە قاراپ قويۇپ، مۇھەممەت ئارسلانخاندىن جاۋاب كۈتتى.

شاھزادىنىڭ بۇ سۆزىمۇ يۈسۈپكە مەزۇر كەلدى. «مەھ-مۇت تىكىن ئەجەب چېچەن ئىكەن، تازا جايىدا گەپ قىلدى، بوۋىسى ئەمدى نېمە دەركىن؟» دېدى يۈسۈپ ئىچىدە. بۇغرا قاراخان سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ تەختى يېنىدىكى كۇرستا خىيالغا چۆككەن مۇھەممەت ئىلىكخان كۆز سېلىپ:

— سەن مەن بىلەن كەتمەمسەن، قوزام؟— دېدى جاۋاب بېرىشتىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ.

— بوۋا، بۇنداق پەش قېقىپ كېتىپ قالىدىغان بولساڭ ھەممەيلەننى رەنجىتىپ قويىسەن. ئويلاپراق ئىش قىلغىن. راس-تىمنى ئېيتسام، كەتكۈم يوق، كاتتا مومامنىڭ يېنىدا قالىمەن،— دېدى مەھمۇت تىكىن.

— بالام، بىز بىلەن كەتمىسەڭ بولمايدۇ،— دېدى ھۈسەين تىكىن.

— مەن ساچ مەدرىسىدە ئوقۇۋاتىمەن، دادا. ئوقۇشۇمنى تاشلاپ كېتەمدىمەن؟ كاتتا بوۋام تۇغقىپ كەتكەن بىلەن كاتتا مومام بارغۇ. يېقىرنى تەربىيلەۋاتقان ئەزىز ئۇستازلىرىم مەن كەتسەم نېمىدەپ قالار؟

— بالام، ئوغلۇڭنىڭ سۆزىنى ئاڭلىدىڭمۇ؟ ئۇنىڭ بە-لەن تالاشما، قالسا قالمامدۇ؟ يەنە بىرئاز تۇرساق تۇرايلى، بۇغرا قاراخان ئاكام رۇخسەت قىلغاندا يولغا چىقارمىز،— دېيىشكە مەجبۇر بولدى مۇھەممەت ئارسلانخان.

ۋەزىر، ھاجىپلار بۇغرا قاراخاننىڭ ئەمر ـ پەرمانلىرى

بىلەن ئىش كۆرىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. كېڭەش تۈگىدى.
رەيىھانىدىن بۇغرا قاراخان سۇلايمان ئارسلانخان بىلەن بىرگە يولغا چىقىش قارارىغا كېلىپ، يۈسۈپ بىلەن ئوردىدىن قايتتى.

3

قارياغاچ، ئەرمۇدۇن دەرەخلىرىنىڭ بالدۇر سارغايغان يوپۇرماقلىرى يېنىك شامالدىن ئۇزۇلۇپ، قۇمساڭغۇ قىرغاقتا، ئۇ يەردىن پىلدىرلاپ ئۇچۇپ سۇغا چۈشۈپ ئېقىپ كېتەتتى. قىرغاقتىكى دەرەخ تۈۋىنى ماكان ئەتكەن چۈمۈلىلەر ئوزۇق ئىزدەپ پىتىراپ كېتىشكەنىدى. تاقلاپ ـ سەكرەپ كېلىشكەن بىر توپ كېيىك غازاڭ، چۈمۈلىلەرنى دەسسەپ ـ چەيلەپ دەريا بويىغا چۈشۈشتى، ئۇياق ـ بۇياققا بويۇنداپ قارىشىپ، شەپە سەزمىگەندىن كېيىن سۇزۇك سۇغا تۇمشۇقىنى چۆكۈرۈپ سۇ ئىچكىلى تۇردى، شۇنداقتىمۇ پات ـ پات باش كۆتۈرۈپ پۇرقۇپ، يەنە باش چۆكۈرۈپ سۈمۈرۈشەتتى. قارا بويۇن چىرايلىق بىر كېيىك دىڭگىدە چۆچۈپ، سەكرەپ قىرغاق ئۈستىگە چىقتى ـ دە، يېقىلدى، بېقىنىغا يا ئوقى سانجىلغانىدى.
چۆچۈگەن كېيىكلەر ئۈركۈپ قېچىشتى، يەنە ئىككى كېيىكمۇ ئوق تېگىپ يېقىلدى.
چۇقان سېلىشىپ كەلگەن بىر توپ نىقابلىق ئادەم قۇمساڭغۇ قىرغاقتا توختىدى. زەر چۇچىلىق قىزىل يېپەك يوپۇق يېپىنغان غۇنچە بوي بىرسى:
ـــ ئاتتىن چۈشۈڭلار، بۇ جاي خىلۋەت ئىكەن،ـــ دېدى بۇيرۇق ئاھاڭىدا. ئۆزى يەرگە پۇت قويۇپ يۈزىدىكى قارا تور نىقابنى كۆتۈردى. ئەگىم قاشلىق، چېھرى ئاق سېرىق چىرايلىق بىر نازىنىن پەيدا بولدى، ئۇنىڭ بېشىدا ئالتۇن تاج

پارىلداپ تۇراتتى، ئەرەنچە كىيىمى ئانچە ياراشمىغاندەك قىلاتتى. باشقىلارمۇ ئاتتىن چۈشۈپ يۈزىدىن نىقابنى ئېلىشتى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئايال زاتىدىن ئىدى، ئاتلىرىنى دەل – دەرەخلەرنىڭ ئاچىماقلىرىغا باغلاپ قويۇشتى.

— كۆردۈڭلارمۇ، مەن يادىن ئۇزگەن ئۇچ ئوقنىڭ بىرىمۇ زايە كەتمەپتۇ، — دېدى غۇنچە بوي پەرى كۆرەڭلەپ.

— كۆردۇق، ئالىتۇن تارىم ئالدىلىرى مەرگەن ئەمەسمۇ، — دېيىشتى ھەمراھلىرى قىزىقسىپ قاراپ.

— قويىق، توقۇش ئىككىڭلار بۇ كېيىكلەرنى سويۇپ كاۋاپ قىلىڭلار.

— باش ئۈستىگە، ئالتۇن تارىم.

— گۈلەم!

— لەببەي، ئالتۇن تارىم، — ئېگىز بويلۇق، بۇغداي ئۆڭ بىر قىز قوللىرىنى كۆكسىگە ئېلىپ كەلدى.

— سىز ئۈچ كېنىزەك بىلەن ئەتراپنى كۆزەت قىلىڭ، ئادەم زاتى بۇ يەرگە ئاياغ باسمىسۇن. مەن قالغان كېنىزەكلىرىم بىلەن دەريادا يۈيۈنىمەن.

— خوپ، ئالتۇن تارىم ئالىيلىرى، — گۈلەم ئۆزىدەك بويلۇق ئۈچ كېنىزەك بىلەن كۆزەت قىلىشقا تۈتۈندى.

— ئايچىچەك!

— لەببەي خانىش، — ئوتتۇرا بويلۇق، قارىقۇمچاق بىر قىز قوللىرىنى كۆكسىگە ئېلىپ كەلدى.

— يۈيۈنۈشقا تەييارلىنىڭلار.

— باش ئۈستىگە، ئالتۇن تارىم، — كەينىگە يانماقچى بولغان ئايچىچەك قايرىلىپ توختىدى، — خانىش، سۇ سوغۇق، نازۇك تەنلىرىنى توڭدۇرۇپ قويارمىكىن.

— سوغۇق سۇ ئادەمنى ئەندىكتۈرۈپ غەيرەتلىك قىلىۋېتىدۇ. ئوت بولۇپ يېنىپ تۇرغان تېنىمگە بۇ سۇ ياقىدۇ.

بهرىك، كهنىزەكلەرگە ئېيتىلىك، دەريادا چۆمۈلۈپ ئويناپمىز.
ـــ خوپ، خانىش ئالىلىرى.
بۇ خانىش باشقا بىرسى ئەمەس، دارغا ئېسىلغان قارلۇق بولۇنبەگنىك يالغۇز قىزى، مۇھەممەت ئارسلانخاننىك كىچىك خوتۇنى ئالتۇن تارىم قۇماربىكە ئىدى. ئاتىسى جازالانغاندىن كېيىن ئۇ ئېرىگە سادىقلىقىنى قايتا ـ قايتا بىلدۈرۈپ، گۇماندىن خالىي قىلىپ، ئۆزىگە پۇتۇنلەي ئەسىر قىلىۋالغانىدى.
بارىسخاندىن بالاساغۇنغا كەلگەندىن بېرى، ئاكىسى بوزاغۇنى قانىتى ئاستىغا ئېلىپ، ئاتىسىنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىش ئۈچۈن جايلاردىكى قارلۇق قىساسچىلىرى بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىشقا كىرىشكەنىدى. سۇيىقەست بىلەن شۇغۇللانمىسا تۇرالمايدىغان دوقاقبەگ ئۇلارنىڭ يانتايىقى ئىدى.
تۇيۇقسىز ئوردۇكەنتتىن كەلگەن سۇلايمان ئارسلانخان مۇھەممەت ئارسلانخانغا بۇغرا قاراخانىنىڭ ئەمرىنى يەتكۈزدى. بۇنى ئۇققان قۇماربىكە دەسلەپ ناھايىتى قورقتى ۋە ئېرىنىڭ يولغا چىقىش ۋاقتىنى يالغاندىن كېسەل بولۇپ يېتىۋېلىپ ئارقىغا سۈردى. چاپارمەن كېلىپ بۇغرا قاراخانىنىڭ كېسىلى ئېغىرلىشىپ قالغانلىقىنى يەتكۈزگەندە، ئېرىنىي سۇلايمان ئارسلانخان بىلەن بىرگە يولغا چىقىشقا ئالدىرىتىپ، يېغا ـ زار بىلەن ئۇزىتىپ قويىدى. بۇغرا قاراخان يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ ۋاپاتى ھەققىدە خەۋەر كەلگەندىن كېيىن، بوزاغۇ بىلەن گۈلقەلىرى ئېچىلىپ، تېشىدا يىغلاپ، ئىچىدە كۈلدى. ئېرىنىڭ كېلىشىنى كۈتۈپ تاقىتى تاق بولدى. ئىچ پۇشۇقىنى چىقىرىش ئۈچۈن قارلۇق قىزلىرىدىن تەركىب تاپقان چەۋەندىز كېنىزەكلەر بىلەن كۈندە قىلىچۋازلىق، نەيزىۋازلىق، ئوقيا ئېتىشنى مەشىق قىلاتتى، بەزىدە شىكارغا چىقاتتى.
بۇگۈنمۇ ئەتىگەنلىك چايدىن كېيىنلا كېنىزەكلىرى بىلەن يۈزىگە نىقاب تارتىپ شىكارغا ئاتلانغان قۇماربىكە، ئايلىنىپ

يۇرۇپ چۇ دەريا سىنىڭ بويىغا كېلىپ توختىغاندى. ئۇ، ئىككى تەرىپىدە ئىككى كېنىزەكى تۇتۇپ تۇرغان زەر چۇچىلىق قىزىل كۇنلۇكنىڭ دالدىسىدا كىيىملىرىنى سالدى. كۆتۇرۇلۇپ تۇرغان كۆكسىنى گۇللۇك شايى باغرىداق يوشۇرۇپ تۇرسىمۇ، كالتە يىپەك تامبال بىلەنلا قالغان بۇ خانىش ئاجايىپ جەلپكار ئىدى. بولۇق چاچلىرىنى لىغىلداپ تۇرغان كۆكسىگە تاشلاپ قاقاقلاپ كۇلگىنىچە ئۆركەشلەپ ئېقىۋاتقان دەريا‌غا كۆز سېلىپ:

— كىم ئاۋۋال سۇغا سەكرىسە بەش تىللا بېرىمەن، — دېۋىدى، ئىسسىقكۆل بويىدىن تاللىۋېلىنغان قىپچاق قىز ئايچەچەك:

— مانا مەن سەكرەيمەن، ئالىيلىرى، — دەپ سۇغا ئاستا كىردى، كۆۋرەپ ئېقىۋاتقان سۇ، قارا چاچلىرى تېگىپ تۇرغان تېقىمىغا، ئىنچىكە بېلىگە، ئاندىن كۆكسىگە چىققاندا، قىز بىر ئەندىكىپ باش چۆكۈردى، بىردەمدىلا تېنىدىكى ئەندىكىش تۇگەپ، سوغۇق سۇغا كۆنۈكۈپ قالدى، كەينى — كەينىدىن باش چۆكۈرۈپ پىلتىك ئېتىپ ئۇزدى.

— سوغۇقمىكەن ئايچەچەك؟ — دەپ توۋلىدى قۇماربەگ. كە دەريانىڭ لېۋىگە كېلىپ.

— ياق، ئانچە ئەمەس، ئىسسىق تەنگە خۇش ياقىدىكەن. قۇماربىكە مەجنۇنتاللىرى سۇغا چىلىشىپ قالغان سۆگەتنىڭ شېخىغا ئېسىلىپ ئاۋۋال بىر پۇتىنى، ئاندىن يەنە بىر پۇتىنى سۇغا تىقتى. زوڭ ئولتۇرۇپ يانپاشلىرى سۇغا چىلاشقاندا ئەندىكىپ كەتتى، بىردەم شۇنداق تۇرۇۋېلىپ، ئاندىن سوزۇلۇپ سۇدا ياتتى — دە، پاقىچىلاپ ئۈزۈپ ئۇيناشقا باشلىدى.

كېنىزەكلەر ئارقا — ئارقىدىن سۇغا چۈشۈشتى، بىر — بىرىگە سۇ چېچىپ، پاقىچىلاپ ئۈزۈپ، كۈلۈشۈپ، چۇرقىرىشىپ، شوخلۇق قىلىشتى.

— قويىق، تامبىلىگىنى پەسكە چۈشۈرە، غۇنچە پورىكىڭ

نى كۆرۈپ باقاي، تىكىنى بارمىكىن، ــ دېدى ئايچىچەك بوتا كۆزلىرىنى ئويناتتىپ.

ــ ساراڭلىق قىلمىغىنا ئايچىچەك، ئۇ يەرنى كۆرسىتىدۇ- غان سەن ئەمەس، ــ كۈلۈپ باش چايقىدى قويۇق. ئۇ ھەمراھلىرىغا نىسبەتەن سېمىزرەك بولغاچقا يانپېشىمۇ چوڭ، كۆكسىمۇ يوغان ئىدى. قوللىرى بىلەن تومپىيىپ تۇرغان ئالدىنى تۇتۇۋالدى، ــ ساڭا كۆرسىتىپ قويسام ئېسىلۋالار- سەنمىكىن.

ــ ۋاي ئانامەي، ساڭا ئېسىلدىپ نېمە تاپارمەن؟ يا ساقال ـ بۇرۇتلۇق يىگىت بولمىسامۇ.

ھەممەيلەن سۈنى چاۋاكلاپ كۈلۈپ كېتىشتى. قۇماربىكە كۈلكىسىنى توختىتالماي، تېلىقىپ ئوڭدىسىغا ئۇچۇپ كەتتى. چاچراپ چىققان تامچىلار خۇددى مەرۋايىتتەك كېنىزەكلەرنىڭ ئۇستۇبشىغا تۆكۈلدى. ئايچىچەك ئۇنى يۆلەپ تۇرغۇزۇپ قويۇ- ۋىدى، يەنە قاقاقلاپ كۈلۈپ:

ــ كۆرمىز، تامبىلىڭنى سال، ــ دەپ تۇرۇۋالدى.

ــ كۆرەي دېسەڭلار، بۇ نەرسە ھەممىڭلاردا بار، مانا، ــ قويۇق تېقىملىرىغا چاپلىشىپ تۇرغان ھۆل تامبىلىنى سېلىۋەتتى، ــ كۆرۈڭلار.

ــ ۋاي ئۇيالمايدىغان داپشاق، ــ دېدى قۇماربىكە قوللىرى بىلەن كۆرسىتىپ، ــ ياپراق ـ تىكەنلىرى ئاز ئەمەس- كەن، ئوت بېسىپ كېتىپتۇ، ھا ـ ھا ـ ھا...

كېنىزەكلەر قويۇقنى چۆرىدەپ تۇرۇپ سۇ چېچىپ ئۇنى باش كۆتۈرگۈزمىدى.

ــ خانىش ئالىيلىرى، چاپارمەن كەلدى، ــ قىرغاقتا تۇرۇپ توۋلىدى گۈلەم.

قۇماربىكە ئاڭلايدىغاندەك ئەمەس ئىدى، ئايچىچەكنىڭمۇ تامبىلىنى سالدۇرۇپ، قاقاقلاپ كۈلۈپ ھەدەپ سۇ چېچىشۋاتاتتى.

گۈلەم پەسكە چۈشۈپ چاپارمەن كەلگىنىنى ئېيتتى. گۈ-
لەمنىڭ جىددىيلەشكەن قىياپىتىنى كۆرگەن ئالتۇن تارىم:
— نېمە دېدىڭ؟ ئوچۇقراق ئېيتقىن،— دېدى.
— ئوردا چاپارمىنى ئالىيلىرىغا خەۋەر يەتكۈزگىلى كەپتۇ.
— نېمە خەۋەر ئىكەن؟
— ئالتۇن تارىمنىڭ ئۆزىگە ئېيتىمەن، دەپ دېگىلى
ئۇنىمىدى، خانىش.
— نېمە، مەن ئۇنىڭ ئالدىغا چىقامدىكەنمەن؟ پوق
يەپتۇ. نېمە خەۋەر ئىكەنلىكىنى سەن ئۇقۇپ ئالدىمغا كەل.
ئۇ ئەبلەخنىڭ بىر قۇلىقىنى كېسىپ قولىغا تۇتقۇزۇپ قويمىسام
ئۆلەي!
— خوپ ئالىيلىرى،— گۈلەم كەينىگە ياندى.
قۇماربىكە «نېمە خەۋەر ئېلىپ كەلگەندۇ، شۇم خەۋەر
بولمىسۇن يەنە، ئادەمنىڭ ئارامىنى بۇزۇۋەتتى» دەپ ئويلاپ
بىتاقەت بولدى.
— بۇ چاغقىچە يۇغرۇش، ھاجىپلارمۇ ماڭا يۈزتۇرا تۇرۇپ
گەپ قىلىپ باققىنى يوق. نېمانداق بېشى چوڭ نېمىدۇر ئۇ،
ئۆزۈمنى بىر كۆرسىتىپ قويمىسام،— سەپرايى ئۆرلىگەن قۇما-
ربىكە كېنىزەكلىرى بىلەن سۇدىن چىقتى. سۆگەتتىڭ مەجنۇن-
تاللىرى ئاستىدا ئايچىچەك سۇنۇپ بەرگەن كىيىملىرىنى كىيە-
دى، يۈزىگە نىقابىنى تارتتى. ئۇ، قىرغاق تۆپىسىگە قەدەم
قويغاندا، گۈلەمگە گەپ قىلىۋاتقان چاپارمەننى كۆردى.
— ئايچىچەك، ئۇنى ئېلىپ كەل،— دېدى قۇماربىكە
قولىغا قىلىچنى ئېلىپ.
ئايچىچەك خانىشقا بىرنېمە دېمەكچى بولدىيۇ، ئەلپازىغا
قاراپ:
— خوپ ئالىيلىرى،— دېدى - دە، يۈگۈرۈپ چاپارمەن-
نىڭ يېنىغا باردى.

— خانىش سىزنى چاقىرىدۇ.
ئېگىز بوي، تەمبەل كەلگەن ئوردا چاپارمىنى كۆز تىكىپ تۇرغان قۇمارىبىكەنىڭ ئالدىغا كېلىپ تەزىم قىلدى.
— خانىش، ئۆزلىرىگە خەۋەر ئېلىپ كەلگەنىدىم.
— قايسى قەبىلىدىنسەن؟
— چىگىل قەبىلىسىدىن.
— ئېتىڭ نېمە؟
— قىيات.
— خەۋەرنى كېنىزىكىمگە ئېيتتىڭمۇ؟
— ئېيتتىم، ئالىيلىرى.
— سېنى كىم ئەۋەتتى؟
— نائىب ئىلىكخان ئىنالچۇق تىكىن.
— ئۇنداق بولسا، ئالدىڭنى ئۇ تەرەپكە قىلىپ تىزلان.
ھېچنېمىنى چۈشەنمىگەن قىيات تۇرۇپ قالدى. قۇمارىبە-كە ئاچچىقلاندى:
— گېپىمنى چۈشەندىڭمۇ، تىزلان!
يىگىت ھەيران بولغان ھالدا كەينىنى قىلىپ تىزلاندى. قۇمارىبىكە پارقىراپ تۇرغان قىلىچنىڭ ئۇچى بىلەن شارتتىدە ئوڭ قۇلقىنى كېسىۋەتتى.
— ۋاي!... — دەپ زارلىغان چاپارمەن بىر قولى بىلەن قان سىرغىۋاتقان قۇلاق تۈۋىنى بېسىپ ئورنىدىن تۇردى، — بۇ، نېمە گۇناھىم ئۈچۈن؟ ئېيتسىلا خانىش، ئېلىپ كەلگىنىم شۇم خەۋەر ئەمەسقۇ.
— نېمىدەپ مېنى ئالدىڭغا كەلتۈرمەكچى بولسەن، نېمىشقا تىزلانمايسەن؟ مۇھىممەت ئارسلانخانىڭ خانىشى ئۇ-كەنلىكىمنى بىلمەمتىڭ يا؟ — قۇمارىبىكە غەزەپ بىلەن سورە-دى.
— بىلەتتىم ئالىيلىرى، خۇش خەۋەر ئېلىپ كەلگىنىم

ئۇچۇن، ئۆزلىرىگە بۇاستە ئېيتىپ سۆيۈنچە ئالماقچىدىم. ئەجەب قان جىق چىقىپ كېتىۋاتىدۇيا...، ــ قىيات قان بولۇپ كەتكەن يەلكە، يەڭلىرىگە قاراپ سۆزىنى توختاتتى.

ــ ھە، خۇش خەۋىرىڭنى ئېيت!

ــ بۇغرا قاراخان بىلەن مۇھەممەت ئارسلانخان قۇز ئوردۇغا كېلىۋېتىپتۇ.

ــ نېمە!؟ ئېرىم بىلەن كېلىۋاتقان بۇغرا قاراخان كىم ئىكەن؟ــ قاشلىرىنى ئۇچۇرۇپ سوردى قۇماربىكە.

ــ سۇلايمان ئارسلانخان ئالىيلىرى ئىكەن،ــ چاپار-مەن توختىماي ئېقىۋاتقان قانىنى يەڭلىرى بىلەن ئېرتتى.

ــ سۇلايمان ئارسلانخان ئالىيلىرى؟ــ قۇماربىكەنىڭ كۆزەل چىرايى تاتاردى، كۆك كۆزلىرىدىن ئۇچقۇندىغان كۆ-كۈچ نۇر ئۇنى سۇرلۇك قىلىۋەتتى. كېنىزەكلەرنىڭ بايىقى خۇشلۇقىدىن ئەسەر قالمىدى.

ــ ھە، مۇنداق دېگىن. ئەدەپسىزلىك قىلغىنىڭ ئۇچۇن بىر قۇلقىڭنى كېسىپ تاشلىدىم، ھايات قالدۇرغىنىم ساڭا بېرىل-گەن سۆيۈنچە. ماڭ، دەرھال ئوردىغا قايت!

ئازار يېگەن، خورلانغان چاپارمەن، توپىغا مىلەنگەن قۇ-لاقنى ئېلىپ، ياغلىقىغا ئوراپ يانچۇقىغا سالدى. ئېتىنىڭ تىزگى-نىدىن يېتىلەپ، كاۋاپ پىشۇرۇۋاتقان كېنىزەك توقىشىنىڭ يېنىغا باردى. گەپمۇ قىلماي، يالقۇنجىغان چوغ ئۈستىدە پىژىلداپ پىشىۋاتقان بىر زىخ كاۋاپنى ئالدى ــ دە، قان چىقىپ تۇرغان يەرگە باستى...

ــ ئاتلىنىڭلار!ــ قۇماربىكە ئېتىغا سەكرەپ مىنىپ قامچا ئۇردى. قورقۇپ دېمى ئىچىگە چۈشۈپ كەتكەن كېنىزەك-لەر كاۋاپنىمۇ يېيەلمەي، ئاچ قورساق ھالدا خانىشىنىڭ كەيىن-دىن ئاتلىرىنى دېۋىتىپ ماڭدى. زاۋال ۋاقتىدا «دەرۋازەئى قۇت» تىن كىرىپ ئوردىغا بېرىشتى.

4

بالاساغۇنغا يېقىنلاشقانسېرى يۈسۈپنىڭ سەزگۈلىرى جىددىيلىشىپ، ئىنتىزارلىقى كۈچەيدى. بۇنداق بىتاقەتلىك، سېغىنىش بىلەن ئانا يۇرتقا بولغان مۇھەببەتنىڭ ئىختىيارسىز قوشۇلۇشىدىن پەيدا بولىدۇ. ئۇنىڭغا چاڭ توزىتىپ كېتىۋاتقان ئاتلار ئاستا مېڭىۋاتقاندەك، يول ئاۋۇمايۋاتقاندەك تۇيۇ-لۇپ، پات ـ پات ئېتىنىڭ تىزگىنىنى سىلكىپ، قامچىسىنى شىلتىپ قويياتتى.

قۇياش غەربكە قىيسىيىپ، سايە ئۇزىراشقا باشلىغاندا، ئال-دىدا كېتىۋاتقانلار ئاستىلاپ، يۈسۈپ مىنگەن قىزىل تورۇق «بۇ نېمە ئىش؟» دېگەندەك پۇشقۇرۇپ قويدى. ئۇلار قارشى ئېلىشقا چىققان بالاساغۇن ئەھلىگە يېقىنلاپ قالغانىدى.

بۇغرا ـ كاناي، ناغرا ـ سۇنايلارنىڭ ئاۋازى ئاڭلانمىدى، ئەمما مىڭلىغان ئادەملەر بىرلىكتە ئېيتىۋاتقان تەگبىر ساداسى گۈلدۈرمامدەك يەر ـ زېمىننى لەرزىگە كەلتۈرۈپلا قالماستىن، زىلزىلىگە كەلگەن قەلب سارايلىرىنىڭ دېرىزىلىرىنىمۇ ئېچىۋەتتى. بۇ ئاۋامنىڭ مەلىكۇل مەشرىق يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ ۋاپاتىغا بولغان ھەسرەت ـ نادامىتى ۋە قازاغا رىزالىقىنى بىلدۈرىدىغان ئىلتىجاسى، يىگى بۇغرا قاراخانغا بولغان بەيئەت، ساداقىتىنىڭ نامايان قىلىنىشى ئىدى.

يۈسۈپ بويۇنداپ قاراپ، سۇلايمان ئارسلانخان، مۇھەم-مەت ئارسلانخان ۋە ئاتىسىنىڭ ئاتتىن چۈشكىنىنى كۆرۈپ، ئۆزىمۇ يەرگە ئاياغ باستى.

ئالتۇن گۈرزە كۆتۈرگەن توقسان توققۇز ھۆرمەت قاراۋۇ-لى ۋە توققۇز تۇغنى كۆتۈرگەن تۇغچىلار كەينىدىن قەدەم باسقان سۇلايمان ئارسلانخان ئۆز ھەمراھلىرى بىلەن نائىب

ئىلىكخان ئىنالچۇق تىكىن، شەيخۇلئىسلام بەگتاش ئابدۇللا داموللا، ھەرەمبەگى بەگتۇتۇق، چاغربەگ ئادامتوغرىل، سۇبا-شى، ۋەزىر، ھاجىپ قاتارلىق ئەمىر ـ ئەركانلار ۋە بەگتۆمۇر، ئاشانبۇقا باشلىق بالاساغۇن ئەھلىنىڭ چوڭلىرى بىلەن كۆ-رۈشتى.

ـــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم قۇزئوردۇلۇق قەرىنداشلىرىم! پىقىر بۇغرا قاراخان بولۇپ، ئالدىڭلارغا خۇش خەۋەر بىلەن كېلەلمىدىم. مەلىكۇل مەشرىق بۇغرا قاراخان ئاتام قۇزئوردۇلۇق قەرىنداشلىرىنى ناھايىتى ياخشى كۆرەتتى. ئەمما ئەجەل يېتىپ، ھەربىرىڭلار بىلەن قايتا دىدار كۆرۈشەلمىدى. ۋەلىئەھدى بو-لۇش سۇپىتىم بىلەن ئۇنىڭ تەختىدە كاشغەردە ئەمەس، بالا-ساغۇندا ئولتۇرۇش ئىرادىسىگە كەلدىمكى، بۇ شەھەر مەملىكە-تىمىز زېمىنىنىڭ دەل ئوتتۇرىسىدا. قەيەردە قانداق ئىش يۈز بەردى، قانداق يېڭىلىقلار پەيدا بولدى؟ ۋاقتىدا خەۋەر تاپالاي-مەن، شۇنداقلا شەرق بىلەن غەربنى ئىككىگە بۆلۈپ ئىدارە قىلىش بۇنىڭ بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. پىقىر ئارسلانخانىڭ باشقۇ-رۇشىدا ئېلىمىز قۇدرەت تاپقۇسى...

ـــ بۇغرا قاراخان سۇلايمان ئارسلانخانغا ئامانلىق تىلەيمىز!

ـــ سۇلايمان ئارسلانخانىڭ قۇزئوردۇدا تەختكە ئولتۇ-رۇشىنى بەجانىدىل قارشى ئالىمىز!

ئاۋامنىڭ ساداسى بېسىلماي تۇرۇپ، ئالتۇن تۇش ئورنە-تىلغان بۇغرا تۆگە ئۇنىڭ ئالدىدا چۆكتۈرۈلدى. بۇغرا تۆگىگە مىنگەن سۇلايمان ئارسلانخان ئاق پايانداز ئۇستىدە يۈرۈپ كەتتى.

باشتىن ـ ئاياغ قارا پۈركەنچىگە ئورالغان قۇماربىكە، تۆت ياشلىق ئوغلى ئىبراھىم تىكىن بىلەن كۆرۈشكەن مۇھەم-مەت ئارسلانخان بۇ كىچىك ئوغلىنى كۆتۈرۈپ بۇغرا تۆگىنىڭ

ئالدىغا ئالدى. چوڭ ئوغلى ھۈسەين تىكىن ئانىسى ۋە باشقا خانىشلار بىلەن چوڭقۇر تەزىم قىلغان كىچىك خانىش قۇماربىبە- كەنى كۆرمىگەنگە سېلىپ، بۇغرا تۆگىنىڭ چۈلۈۋرىنى تارتقان ھالدا ئاتسىنىڭ كەينىدىن ماڭدى.

رەيھانىدىنمۇ سۈلايمان ئارسلانخانىنىڭ تەكلىپى بىلەن بۇغرا تۆگىگە مىنگەنىدى. ئىچى ئاداپ كەتكەن دوقاقبەگ «كۆردۈڭمۇ؟» دېگەندەك قىلىپ، قۇماربىبىكەنىڭ يېنىدا ئاغۋاتـ لار قاتارىدا تۇرغان بوزاغۇغا ئىشارەت قىلىپ قويۇپ لەۋلىرىنى چىشلىدى.

سۈلايمان ئارسلانخان بىرقانچە يەردە توختاپ، ئاۋام سۈزـ غان ئۈسسۈلۇق — دۇغ، جۈلاپتىن ئىچتى، گىردە، شىرمان نانلارغا ئېغىز تەگدى. شاگىرتلىرى بىلەن چىققان ئەبۇ پۈتۈھ ئابدۇغوپۇر مەخدۇم سۈنغان شەربەتنى ئىچىپ، ئۈنىڭدىن تىنچلىق ـ ئامانلىق سورىدى، مۇھەممەت ئارسلانخان ئۆزىنگە سۈنغان شەربەتلەرگە كۆز قىرىنمۇ سالمىدى. ئۇ ئىبراھىم تېكىنىنى بېلىدىن قامالاپ ئولتۇراتتى، تالاسقا كەتمەكچى بولـ غىنىدىن خاپا ئىدى. ھۈسەين تىكىن ئاتسىنىڭ نېمە ئۈچۈن خاپا بولغىنىنى بىلگەچكە، ئۈنچىقماي ئۈنىڭغا سوغدىشىپ ماڭـ دى. ئۈنىڭمۇ، ئاتسىنىڭ قارلۇق خوتۇنىدىن بولغان ئوغلىغا شۇنچە مېھرىبانلىق قىلغىنىغا ئاچچىقى كېلىپ قالغانىدى.

رەيھانىدىن يابىرا ھەم قىزلىرى تۇرغان يەرگە كەلگەندە، دادىسى بەگتۆمۈر، ئانىسى زەمۇران ئاغىچىنىڭمۇ چىققانلىقىنى كۆرۈپ تۆگىدىن چۈشتى. ھەممەيلەننىڭ قولىدىن ئۇسسۇلۇق ئىچتى. ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ئىسسىق باغرىنىڭ ئوتلۇق تەپتى ۋۇجۇدىغا تارىغاندا، باللىق مېھرى كۆزلىرىدىن تېشىپ چىقتى. كۈيئوغۇللىرى ئۇدمىش، بۈيانقار، ئادار، يارۇقلار بىلەن قۇچاقـ لىشىپ كۆرۈشۈپ، ئاشانبۇقا بىلەن ئەھۋال سوراشتى. قىزىل تورۇقنى بېتىلگىنىچە ئاتسىنىڭ ئارقىسىدىن كەلگەن يۈسۈپ،

بوۋا ـ مومسىنىڭ باغرىدىن چىقىپ، ئانىسىنىڭ قۇچىقىغا تاشلاندى. ئۇ تۇغقانلارغا تېگىشمەي قالدى.

يۈسۈپ ئاتىسى بىلەن بىرگە كېلىپ، ئۇستازى ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم، ساۋاقداشلىرى ئەربۇقا، ھوشۇر بىلەن قىزغىن قۇچاقلاشتى، ئەھۋال سوراشتى. يۈسۈپنىڭ يۈرىكى تېپىچەكلەپ، يۈز ـ بويۇنلىرى قىزىرىپ كەتتى. ئۇ، بىرمۇنچە قىزلار بىلەن قەشقەردىن بۇغرا قاراخانغا ھەمراھ بولۇپ كەلگەن سەپاھلارغا ئۇسسۇلۇق بېرىۋاتقان ئاقبىرانى كۆردى. ئۇنىڭ يۈزدە چۈمبەل بار ئىدى. قولىغا تور پەلەي سېلىپ، سەمەرقەنتنىڭ ئېگىز پاشنىلىق ئۆتۈكىنى كىيگەنىدى. يۈسۈپ تەلمۈرۈپ قاراپ، ئاقبىرانىڭ بويۇن ـ بەستىدىن باشقا ھېچ يېرىنى كۆرەلمىدى.

ـــ سالامەت كەلدىلەرمۇ يۈسۈپ؟ چارچىغانلا، ئۇسسۇزلۇق ئىچسىلە،ـــ دېدى قىز سەل ئېگىلگەن پېتى كۈمۈش جامنى سۇنۇپ. ئاقبىرانىڭ بوش، ئەمما سېھىرلىك ئۇنى يۈسۈپنىڭ يۈرىكىنى جىغىلدىتىۋەتتى.

ـــ رەھمەت،ـــ يۈسۈپ جامنى ئالدى،ـــ ئامان ـ ئېسەن تۇردىلىمۇ، قۇشناچىم ئاپام، ئۇرۇق ـ تۇغقانلار تىنچلىقمۇ؟

ـــ ئابام ئوبدان تۇردى، ھەر كۈنى كەچتە گەپلىرىنى قىلىدۇ،ـــ ئاقبىرا سۆزلەۋاتقاندا، چوغ رەڭگە كىرگەن يۈزى بىردىن ئوت ئېلىپ كەتتى.

ـــ ئەتە بېرىپ، ئوردۇكەنتتىن ئېلىپ كەلگەن سوۋغىلارنى ئالدىڭلاردا قويۇپ، ئۇزۇن ئولتۇرۇپ كېلىمەن. ھازىر مەن ماڭاي، خوش ئاقبىرا.

يۈسۈپ كەينىگە قاراپ ـ قاراپ ماڭدى.

ـــ خوش!ـــ ئاقبىرانىڭ كۆزلىرىگە توشقان ياش مەڭزىگە سىرغىدى...

شۇ تاپتا قەسرىگە كىرگەن قۇماربىكە، خاس ھۇجرىنى بېزەپ سەرەمجانلاشتۇرۇشنى ئاغۋات، كېنىزەكلەرگە بۇيرۇپ، پەرداز ئۆيىدە چاچلىرىنى تاراشقا ئولتۇردى. ئايچىچەك، قويۇق ئۇنۇك چاچلىرىنى تاراپ، كىيىنىشكە ياردەملەشتى.

— بولدى، چىقىپ كېتىڭلار! — قۇماربىكە تۇرۇپ بۇلۇڭدىكى تاشئەينەك ئالدىغا كەلدى.

كېنىزەكلەر چىقىپ كېتىشىگە، ئاغۋاتلاردەك يوللۇق شايدىن ئۇزۇن كۆڭلەك كىيىۋالغان بوزاغۇ ھىجايغىنىچە كىرىپ تۆرگە ئۆتۈپ ئولتۇردى.

— سىڭلىم، ئېرىڭ مۇھەممەت ئارسلانخانغا ئۇسسۇلۇق بەرگەنسەن؟

— ئاكا، ھېنىڭ ئۆيۈمگە بۇنداق ئۇسۇپ كىرىپ، ئاغزىغا كەلگەننى دەۋەرمە، بولامدۇ؟ — ئارقىسىغا ئۆرۈلگەن خۇماربىكە ئاچچىقلانغان تەرىزدە بوزاغۇغا ئالايدى.

— ھە! مەن سېنىڭ ئالتۇن تارىم ئىكەنلىكىڭنى ئۇنتۇپتىمەن، خۇددى ئاكا ئىكەنلىكىمنى سەن ئېسىڭدىن چىقىرىۋەتكەندەك، — بوزاغۇ مۇھەممەت ئارسلانخان يۆلىنىدىغان شاھانە ياستۇققا جەينىكىنى تىرىدى. قوي كۆزلىرىنى ئۆزىنى ياساۋاتقان سىڭلىسىغا تىكىپ، سىدام ئېغىكىنى ئالقىنىغا ئالدى.

— ئاكا، ئادەمنى ئېمانداق زاكىلىق قىلسەن؟ باشقىلارنى گۇمانلاندۇرۇپ قويساڭ، ئۆزۈڭنىڭمۇ، ھېنىڭمۇ بېشىمىزغا چىقىدىغانلىقىنى بىلمەمسەن؟ — قۇماربىكە ئەينەك ئالدىدىن قوپۇپ، بوزاغۇنىڭ قېشىغا كېلىپ ئولتۇردى. قارا قاشلىرى قوشۇلغان قوشۇمسىدا بىر تۇرۇك پەيدا بولۇپ، چىرايى سۆرۈن تۇس ئالغان بولسىمۇ، ئۇ ناھايىتى چىرايلىق ئىدى. پەرداز قىلغان يۈزى قاشتېشىدەك پارقىراپ كەتكەنىدى. ئۇ قولىنى ئاكىسىنىڭ تىزىغا قويدى، — سەن ھېنىڭ تاغدەك يۆلەنچۈكۈم، سەن بولغاچقىلا كۆڭلۈم توق، يۈرىكىم پۈتۈن. بىراق ئاكا،

بىز قىل ئۇستىدە تۇرۇۋاتىمىز. ئۆزۈڭنى ئوبدان نىقابلاپ، ئاغۋاتلىقىڭنى قىلچە چاندۇرۇپ قويما. مۇھەممەت ئارسلانخان-نىڭ كەلگىنىنى كۆردۈڭ. ھازىر ئاكىسى بولمىش بۇغرا قاراخان ھۇزۇرىدا تاماقلىنىۋاتسا كېرەك، توساتتىن كېلىپ قېلىشى مۇمكىن...

— ئالتۇن تارىم ئالىيلىرى، چىقىپ كەت دېمەكچىمۇ سىلى؟ — بوزاغۇنىڭ چېھرىدە مەسخىرە كۈلكىسى پەيدا بولدى.

— ھەئە. دەرھال چىقىپ كەتكىن، ئاكا. ئەتە ساڭا ئېرىم بىلەن قىلىشقان گەپ - سۆزلەرنى يەتكۈزىمەن، قانداق قىلىشىمىز توغرىسىدا مەسلىھەتلىشىمىز، — قۇماربىكە ئاكىسىنىڭ مازاق قىلىۋاتقىنىنى بىلمىگەنگە سېلىپ ئەنسىز نەزىرى بىلەن يېلىنىپ قارىدى.

بوزاغۇنىڭ چىرايى تۇتۇلدى.

— مەن قاچانغىچە بۇنداق يا ئايال، يا ئەر ئەمەس، ئاغۋات بولۇپ يۈرىمەن، سىڭلىم. چىدىيالماي قالدىم.

— چىدىمىساڭ جاندىن ئايرىلىپ قالسەن ئاكا، — قۇماربىكەنىڭ كۆڭ كۆزلىرىدىن يېشىل ئۇچقۇن چاقنىدى، ئەگىم قاشلىرىنى سەل كۆتۈرۈپ ئۇنىڭغا تاپىلىدى، — ئاكا، سەن ھەقىقىي ئەر، ئايالنى سېغىنسەن، بۇ ماڭا مەلۇم. لېكىن ئۆزۈڭنى تۇتۇۋالمىساڭ ئاشكارىلىنىپ قالسەن. ئاڭلىسام، بەزى قىچقىق بار كېنىزەكلەر بىلەن ئىچىپەش تارتىپ يۈرۈپسەن، بۇ ئىشىڭ بىلىنىپ قالسا تۇغقىشمەمدۇق. ئاتامنىڭ قىساسىنى ئالالمايلا قالماستىن، ئۆزىمىزنىمۇ ئۆلۈمگە تۇتۇپ بېرىمەمدۇق؟! سەن چىداپ سەۋر قىلىپ تۇر، تالاسقا بارغاندىن كېيىن، ئاشكارا يۈرۈش پۈرسىتىگە ئېرىشتۇرىمەن. ئۇ چاغدا خالىغىنىڭنى قىلالايسەن.

بوزاغۇ ئورنىدىن دەس قوپتى.

ـــ مەن قىساس ئالماي قويمايمەن، سىڭلىم. بۇنىڭ ئۈچۈن ھەممە مەنپەئىتىمدىن، ھەتتا نازىنىن پەرىلەردىن كېچىشكە رازىمەن،ـــ بوزاغۇ مۇشتۇملىرىنى تۈگۈپ شىلتىپ قويدى ـ دە، چىقىپ كەتتى.

«بىچارە ئاكام، تازا دۆلەت كۆردىدىغان چاغدا ئاتام بالا ـ قازاغا ئۇچراپ بەختسىز بولۇپ قالدى. تالاسقا بارغاندا ئۇنى يۇقىرى مەرتىۋىگە ئىگە قىلىمەن...»

ـــ خاس ھۇجرا تەييار بولدى خانىش،ـــ دېدى ئايچېچەك كىرىپ،ـــ يەنە قانداق ئىش بار؟ بۇيرۇسلا، بەجا كەلتۈرۈشكە تەييارمىز.

خيالى بۆلۈنگەن قۇماربىكە شاھانە ياستۇقنى تۈزەپ قويۇپ دېدى:

ـــ ئاشچى باشىغا چىقىپ ئېيتقىن، بىرەنسىرى ئادەمنىڭ بىرگۈسىنى كەلتۈرىدىغان مەززىلىك تائاملارنى تەييارلىسۇن! ئەگەر ئېرىم بىرمەي قايتۇرۇۋېتىدىغان بولسا، ئاشچى باشىنىڭ تاماق راسلىغان قوللىرىنى كېسىپ تاشلايمەن.

ـــ باش ئۈستىگە، خانىش ئالىيلىرى،ـــ ئايچېچەك چىقىپ كېتىپ، ھايال ئۆتمەي قايتىپ كىردى،ـــ ئالتۇن تارىم، مۇھەممەت ئارسلانخان ئالىيلىرى ھەرەمگە قەدەم تەشرىپ قىلىپ-تۇ، قەسىرگە كېلىۋاتقۇدەك.

ـــ چىقىپ چىراغچى دېدەكلەرگە تاپشۇر، بارلىق خانىلارنىڭ شام ـ چىراغلىرى يانداۋرۇلسۇن، كېنىزەكلەر كېچىلىك كۆڭۈل ئېچىشقا تەييارلانسۇن!

ـــ باش ئۈستىگە، خانىش ئالىيلىرى،ـــ ئايچېچەك تېز چىقىپ كەتتى.

قۇماربىكە ئەينەككە يەنە بىر قارىۋېلىپ قەسىر ھويلىسىغا چىققاندا، مۇھەممەت ئارسلانخان ئىشىكتىن كىرىپ بولغانىدى.

ـــ ئەسسالام ئارسلانخانىم، قۇتلۇق قەدەملىرى قەسىرىمىزگە

كه شادلىق ئاتا قىلغاي،— يەرگىچە ئېگىلدى قۇماربىكە،— ئۇدۇل قەسرىمگە كېلەرمىكىن دەپ، ئىشىك ئالدىدا ئۇزۇن كۈتۈپ تاقىتىم تاق بولدى. ئاكىلىرىنىڭ يېنىدا ئىكەنلىكلىرىنى بىلىپ، خاس ھۇجرىنى سەرەمجانلاشتۇرۇشقا كىرىشىپ ئالدىلىرىغا چىقالماي قالدىم، كەچۈرگەيلا،— خانىشىنىڭ يېشىل ئۇچقۇن چاقناپ تۇرغان شەھلا كۆزلىرى لەۋەن چېھرىنى ئاپتاپتەك نۇرلاندۇرۇۋەتتى.

شەھۋانىي ھەۋىسى كۈچلۈك ئادەملەر گۈزەل خوتۇن — قىزلار ئالدىدا ئۆزىنى تۇتۇۋالالمايدۇ.

نارازىلىق، ئاچچىقلىنىش سۆرۈنلەشتۈرۈۋەتكەن مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ سوغۇق چىرايىدا تەبەسسۇم پەيدا بولدى. ئۇ تۆت ئىلىك ئۆسكەن قاپقارا ساقىلىنى سىيپاپ قويۇپ بىرنېمە دېمەكچى بولدىيۇ، ئۇنىڭ خاس ھۇجرىغا قاراپ ماڭدى. باشقىلار ئالدىدا ئۆزىنى مالال قىلغان ئىش توغرۇلۇق سۆزلەشنى ئۇ قانداقمۇ خالىسۇن.

قۇماربىكە ئۆزىگە ئەگەشكەن كېنىزەكلەرنى «تۇرۇپ تۇرۇڭلار» دېگەن مەنىدە قولىنى شىلتىپ قويۇپ، ئېرىنىڭ كەيىنىدىن گۈپۈلدەپ ئەنبەر پۇرىقى كېلىپ تۇرغان خاس ھۇجرىغا كىردى. ياندۇرۇلغان يەتتە قەندەلدىكى شام يورۇقىدا نۇرلانغان ئۆي ئىچى شۇنچە ئارامبەخش ئىدى. ئۇ، مۇھەممەت ئارسلاننىڭ پەشلىرىگە زەر قىياق تۇتۇلغان تونىنى سالدۇرۇپ، خەنجىرىنى كەمىرى بىلەن بىرگە ئېلىپ، ناۋات سۈيىدە پات بېرىپ جۇلالىتىۋەتكەن تامدىكى ئىلغۇچقا ئاستى. ئاق سەللە ئورالغان تاجىنى قاپارتما نەقىش چېكىلگەن كۈنگۈرىلىك ئويۇقا قويدى. ئېرى تۆرگە سېلىنغان ئۈچ قات كىمخاب كۆرپىدە قىڭغىيىپ، ماموق ياستۇققا يۆلەنگەندىن كېيىن، ئايغىدا زوڭزىيىپ، پارىلداپ تۇرغان ئۆتۈكىنى سالدۇردى. بۇ لەۋەن خوتۇننى ھەرقاچان كۆرسە گەپدان بولۇپ كېتىدىغان مۇھەم-

مەت تارسلانخان زۇۋان سۇرمەي جىم ياتتى.
ئۆي ناھايىتى چىرايلىق سەرەمجانلاشتۇرۇلغانىدى. لىققىدە كەلكەن ئىران گىلىمى ئوتقاشتەك چاقناپ تۇراتتى. ئويما نەقش چېكىلگەن كۆركەم ياملارغا ئېلىنغان تاجگۇل، ئانارگۇل، رەيھانگۇللەر قوش راملىق دېرىزە تەكچىلىرىگە قويۇلغانىدى. ھاۋا رەڭ يوللۇق ئاق پىپەك پەردىلەرنىڭ زەرچۇچىلىرى مەيىن يەلپۇنۇپ، كىشىگە ئازادىلىك ھېس قىلدۇراتتى. تورۇس، ناۋاغا سىزىلغان يايلاق، تاغ ـ دەريالارنىڭ سۇرەتلىرى شاملارنىڭ يورۇقىدا خىيالىي دۇنيادەك سېھىرلىك كۆرۇنەتتى.
مۇھەممەت تارسلانخان ھېچ ياققا كۆز قىرىنى سالماي، خاموش ھالدا كۆزلىرىنى يۇمۇۋالغانىدى. قۇمارىبىكەمۇ ئۇنچىقماي، ئۇنىڭ مەخمەل كەمزۇلىنى سالدۇرۇپ ئۇچىسىنى تۇتۇشقا كىرىشتى.
ـــ تارسلانخانىم، مەيۇس كۆرۇنىدىلىغۇ، يا مەندىن خاپا بولۇپ قالدىلىمۇ؟ـــ سورىدى قول ـ مۇرىلىرىنىڭ ئۇگە ـ ئۇگلىرىنى ئۇۋۇلاپ سلاپ.
مۇھەممەت تارسلانخان بىردىن رۇسلىنىپ ئولتۇردى:
ـــ مەن سىزدىن خاپا ئەمەسمەن بىكەم، قۇزئۇردۇدىن تالاسقا كېتەر بولغىنىمدىن خاپىمەن. ئاكامنىڭ قەدىرىمگە يەتمەگەنلىكىدىن خاپىمەن.
ـــ مۇنداق دېسىلە، تارسلانخانىم. ئۇلۇغ مەلكۇل مەشرىق ئاتام، خۇدا جايىنى جەننەتتە قىلسۇن، تالىپ مىجەز ئاكىلىرىنى ۋەلىئەھدى قىلماي، جەڭ قەھرىمانى بولغان سىلىدەك ئالىپ سەركەردىنى ۋەلىئەھدى قىلىشى لازىم ئىدى. مانا، ئاكىلىرى سۇلايمان تارسلانخان تەختتە ئولتۇرۇپلا سىلىنى تالاسقا ھەيدەپ، ئۆزى قۇزئۇردۇغا كېلىۋالدى. ئودۇكەنتتە تۇرسىلىرىمۇ مەيلى ئىدى،ـــ خانىش ئۇنىڭ كۆڭۈل يارىسىغا تۇز سەپتى.

ـــ توغرا دېدىڭىز، قەدىرلىكسىم، ـــ مۇھەممەت ئارسلان-
خان چىشلىرىنى غۇچۇرلاتتى، ـــ ئاكامنىڭ كۆڭلىدە جىن بار.
ئۇ مېنى چۈشەنمەيدۇ، مېنى كۆزىگە قادالغان مىخ، دەپ بىلىدۇ.
سىز بۇنى چۈشىنىپسىز، مەيۇس كۆڭلۈمنى سىزلا مەمنۇن
قىلالايسىز، ـــ ئۇ سۆزدىن توختاپ خانىشنىڭ كۆكسىگە يېيە-
لىپ تۇرغان چاچلىرىنى سىلاپ بىگىز بارمىقىنى پېشانىسىگە
تەككۈزدى، ـــ سىز دېگەندەك، مەن قاراخانىلار مەملىكىتىنىڭ
زېمىنىنى كېڭەيتىش، كۈچ ـ قۇدرىتىنى ئاشۇرۇشتا جېنىمنى
ئالمىنىمغا ئېلىپ قويۇپ قان كېچىپ جەڭ قىلغان، باھادىرلىق
كۆرسەتكەنىدىم. ھالبۇكى، ئاتام ۋەلىئەھدى تاللاشتا خاتالاشتى.
دائىم دېگۈدەك ئۆزىنىڭ يېنىدا بولغان تالىپ مىجەز ئاكامنى
ۋەلىئەھدى قىلىپ ئالەمدىن ئۆتتى. بۇ ئاكام مېنى ئوردۇ كەنت-
تىمۇ تۇرغۇزمايدىغان بولدى. ئىناۋىتىمنى چۈشۈرۈپ، ئابرۇيۇم-
نى تۆكتى. بۇنىڭ ئۈچۈن خاپا بولماي، داپ چالايمۇ، بىكەم؟
قۇمارىبىكە ئېرىنىڭ پېشانىسىگە تىرەكلىك قولىنى ئۈستە-
دىن سىلاپ غەمزە قىلدى.
ـــ ياق، ئۇنداق بولامدىغان، ئالىيلىرىنىڭ مېھرىمۇ،
قەھرىمۇ ئەل ئۈچۈن قىممەتلىك. قەھرى يوق پادىشاھ ـــ
مۇڭگۈزى يوق قوچقارغا، زەھرى يوق يىلانغا ئوخشايدۇ.
ئالىيلىرىنىڭ ھەرقانداق دۈشمەننى يەكسان قىلغۇدەك قەھرلىرى
بولغاچقا، جاھان شاھلىرى ئىچىدە ئۆزلىرىدەك مەردانە، باھادىر،
جۈرئەتلىك خان ئاز. تالاسقا بېرىشلىرى بەلكىم خەيرلىك،
ھېكمەتلىك بولۇشى مۇمكىن. كاج پەلەكنىڭ بۇ ئورۇنلاشتۇرۇ-
شىدا سىلىگە ئاتا قىلىدىغان يەنە قانداق كاتتا ئىنئاملىرى بار،
بۇ ئاللاغا مەلۇم. ئالىيلىرىدەك شىر سۈپەت باھادىرغا قىلىچنى
غىلاپقا سېلىپ قويۇپ قايغۇرۇش، ئۇمىدسىزلىك ھەرگىز يارا-
مايدۇ، بەلكى خۇشال بولۇش، تەختتە مەغرۇر ئولتۇرۇش، ئات
ئۈستىدە غالىبانە قىلىچ ئوينىتىش يارىشىدۇ. مەيۈسلەنمىسىلە

ئارسلانىم، ــ قۇماربىكە ئېرىنىڭ تۇكلۇك مەيدىسىنى سىلاپ، ساقاللىق مەڭزىگە مەڭزىنى ياقتى.

مۇھەممەت ئارسلانخان ئامراق خوتۇنىنىڭ بۇ شېرىن سۆزلىرىدىن تەسەللى تېپىپ سۆيۈندى. ئۇ خانىشىنىڭ بىر تۇتام كېلىدىغان بېلىدىن قامالالاپ ئۆزىگە تارتتىيۇ، قۇچاقلىماي بېقىن ئولتۇرغۇزدى.

ــ مەن قايغۇنى، ئۇمىدسىزلىكنى يامان كۆرەتتىم. ئۆتكەن يىلدىن بېرى ئۆزۈم بىلمىگەن ھالدا ھەسرەتلىنىدىغان، كەلگۈسۈمدىن ئەندىشە قىلىدىغان بولۇپ قالدىم، بىكەم.

قۇماربىكە ئۇنىڭ يەلكىسىگە ئېسىلىپ پىچىرلىدى:

ــ ئالىيلىرىدەك غەيۇر شاھقا ئەندىشە قىلىش تېخىمۇ ياراشمايدۇ. چىدام، غەيرەت كەمىرىنى مەھكەم باغلاپ، ھەرقانداق دۇشمەنگە، مەيلى ئۇ يات ياكى ئۆز بولسۇن، تاقابىل تۇرۇپ قازانغان نۇسرەت شان ــ شەرەپ ئېلىپ كېلىدۇ. كۆڭۈللىرىنى توق تۇتقايلا، ئارسلانىم.

مۇھەممەت ئارسلانخان قاقاقلاپ كۈلۈپ خوتۇنىنىڭ گۈل پورىكىدەك لەۋلىرىگە سۆيىدى. نازلىنىپ تولغانغان قۇماربىكە خۇمارلاشقان كۆزلىرىنى ئويناتىپ دېدى:

ــ ئارسلانخانىم، بۇنداق شېرىن دىدار سائىتىدە، جاھان غەملىرىدىن ئۆزلىرىنى يىراق قىلغايلا، يا مەن كۆڭۈللىرىنى ئالالمىدىممۇ؟

ــ ھە، بۇ كېپىنىز بولدى، پەلەك چاقنىڭ بۇ ئايلىنىشىدىن ئازار يېگەن كۆڭلۈمنى سىز قانداق خۇشال قىلماقچىسىز، بىكەم؟

ــ مانا مۇنداق، ــ قۇماربىكە لىغىلداپ تۇرغان كۆكسىنى ئېرىنىڭ مەيدىسىگە ياقتى، ــ ھاردىلا، چارچىدىلا ئارسلانىم، ھاردۇق چېيى، ھاردۇق ئېشى تەييارلىتىپ قويدۇم، ئاۋۋال داستىخانغا داخىل بولغايلا. بوش تاغار ئۆرە تۇرمايدۇ

ئەمەسمۇ؟ــ سۆزىنىڭ ئاخىرىنى مەنىلىك چۈشۈرگەن خانىش، ئېرىنىڭ قاقاقلاپ كۈلگىنىگە سۆيۈنۈپ ئورنىدىن تۇردى. ئۇ بۇنداق سۆيۈنگەن چاغلىرىدا ئارسلانىم» دەپ ئاتاپ، ئۇنى خۇش قىلىۋېتەتتى.

ــ بايا، بۇغرا قاراخان ئاكام سۇلايمان ئارسلانخانىڭ «بەگ تەركىسى» دە كۆڭلۈم تارتماي، مەي ــ شارابلىرىغىمۇ ئېغىز تەككۈزمىگەنىدىم. داستىخىنىڭىزنى كەلتۈرۈڭ.

قۇمارىبىكە كۈموش هالقىلىق ئىشىككە قاراپ:

ــ گۈلەم!ــ دەپ چاقىردى.

ــ لەببەي،ــ هەمىشە ئىشىك ئالدىدا ئىشقا بۇيرۇشنى كۈتۈپ تۇرغان كېنىزەك ئىشىكنى قىيا ئېچىپ سورىدى،ــ نېمە كېرەك، خانىش ئالىيلىرى؟

ــ ئاپتۇۋا ــ چىلاپچىنى كەلتۈرۈڭ.

ــ خوپ.

گۈلەم ئىشىك تۈۋىدە كۈموش ئاپتۇۋا ــ چىلاپچىنى خانىشقا سۇنۇپ بەردى.

قۇمارىبىكە ياتلىق بولغاندىن تارتىپ، ئېرى خاس هۇجرىغا كىرىپ، چىقىپ كەتكەنگە قەدەر هەممە ئىشنى ئۆزى قىلىپ، ئۆزىگە تېخىمۇ رام قىلىۋالغانىدى.

مۇهەممەت ئارسلانخان قۇمارىبىكە قۇيۇپ بەرگەن ئىللىق سۇدا يۇز ــ قوللىرىنى يۇيۇپ باداشقان قۇرۇپ ئولتۇردى. داستىخان سېلىنىپ، مەززە ــ گېزەك قويۇلدى. ئۇ، خۇشبۇيى ئۆينى قاپلىغان بىر هېجىر چۆچۈرىنى ئىچىپ، قىرغاۋۇل، بۆدۈنە كاۋاپلىرىغا قول ئۇزاتتى، ئۇلار، توشقان گۆشى بېسىلغان بىر تەخسە پولۇنىڭ يېرىمىنى يېدى، ئىككى تىلىم تاۋۇز يەپ، زەپە سېلىپ دەملەنگەن چايىنى «كېيىنرەك ئىچەي» دەپ، لىق مەي تولدۇرۇلغان جامنى قولىغا ئالدى.

مۇهەممەت ئارسلانخانىڭ پىشانە ــ بويۇنلىرىدا مەرۋايىت-

تەك تەر تامچىلىرى پەيدا بولدى.

— ئالىيلىرىنىڭ ھاردۇقىنى چىقىرىپ، كۆڭۈللىرىنى ئېچىش ئۈچۈن كېنىزەكلىرىمگە ناخشا ـ ئۇسسۇل تەييارلاتقاندىم. ئارامگاھ سارايىغا چىقىپ بىر پەس ھۇزۇرلىنىپ كۆرۈپ باقاملا؟ — دېدى قۇماربېكە ئېرىنىڭ بويۇن ـ باشلىرىدىكى تەرنى ئېرتىپ.

— كېنىزەكلەرنىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇلىغا زوقۇم يوق، بېكەم، سىزنىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇلىڭىزنى كۆرگۈم بار، — مۇھەممەت ئارسلانخان مىننەتدارلىق نەزىرى بىلەن داستىخاننى يىغىشتۇرۇۋاتقان خانىشقا قارىدى.

قۇماربېكە قەندەلدىكى شامنىلارنى ئۆچۈردى، كۆزنەكتىن كۆرۈنۈپ تۇرغان ھىلال ئايمۇ بۇلۇت قېتىغا يوشۇرۇندى.

يىگىرمىنچى باب

چىن مۇھەببەت

1

يۇسۇپنىڭ قەشقەردىن قايتىپ كەلگىنىگە تۆت كۈن بولدى. ئۇستىلەپ ھال سوراپ كەلگەن پەتنچىلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلگەندەك قىلاتتى. رەيھانىدىن پەتنچىلەرنى كۈتۈشنى ئوغلىغا تاپىلاپ، بۈگۈن ئەتىگەندىلا ئوردىغا كەتتى. يۇسۇپ چۈشكىچە يولغا قارىغان بولسىمۇ، ئوغراق، قىپچاق قەبىلىلىرىدىن ئاقساقاللىرىدىن باشقا پەتنچىلەر كەلمىدى.

يۇسۇپ كۆل بويىدىكى مەجنۇنتاللارنىڭ سايىسى چۈشۈپ تۇرغان سۇپىدا، مەرھۇم بۇغرا قاراخان يۇسۇپ قادىرخان تەقدىم قىلغان ھەزرىتى فارابىنىڭ «ئەقىل ھەققىدە» دېگەن كىتابىنى ئوقۇپ ئولتۇراتتى:

«... ئەقىل ئاللاتائالا بەندىلەرگە ئاتا قىلغان ئەڭ مۇكەممەل، ئەڭ ھەرىكەتچان پىكىر قىلغۇچى قۇرۇلمىدۇر. ئىنساننىڭ ھەممە شەيئىدىن ئۈستۈن تۇرۇشىمۇ، پىكىر قىلىپ ياشايدىغانلىقى ئۈچۈندۇر. پۈتۈن ئالەمنىڭ ئىنسان ئۈچۈن يارىتىلىشىمۇ ئەقىللىق بولغانلىقى ئۈچۈندۇر. ھېچقانداق شەيئى ئەقىل — پاراسەتتە ئىنسان بىلەن تەڭلىشەلمەيدۇ. مانا شۇنداق تۇرۇق-لۇق، نەپسىنى دەپ ئەقلىدىن ئادىشقانلار دۇنيادا كۈناھقا پېتىپ، خائىن، ئاسىي، ئوغرى، خىيانەتچى، زالىم، كاززاپ،

باسقۇنچى، قاتىل، سۇخەنچى، ئالدامچى جىنايەتچىلەردىن بو-
لۇپ قالماقتا. ھەممىگە قادىر بولغان ئەقىلنىڭ بۇنداق ئاينىپ
كېتىشى ـــ نەپسى خاھىشىغا بېرىلىپ كەتكەنلىك تۈپەيلىدىن-
دۇر. نەپسى خاھىشىغا بېرىلگەن ئادەمدە ئەقىل ئاينىپ كېتىدۇ،
پىكىر قىلىش ئاستىن ـ ئۈستۈن بولۇپ، ياخشى نىيەت ئورنىنى
قارا نىيەت ئىگىلەيدۇ. ئىنسان كۆڭۈل قەسىرىدىن كۆتۈرۈلۈپ،
ئەمەل، ھوقۇققا ئىنتىلىش كۈچىيىدۇ، كۈنلەرنى ئاچ كۆزلۈك،
تەمە بىلەن ئۆتكۈزىدۇ. ياخشىلارنى ئورنىغا ئىتتىرىش، دانا،
قابىل كىشىلەرگە زىيانكەشلىك قىلىش، پىتنە ـ پاسات تېرىپ
باشقىلارغا قارا چاپلاش ئەقلى ئاينىغان كىشىلەرنىڭ ياقتۇرۇپ
قىلىدىغان ئىشى بولۇپ قالىدۇ، نەتىجىسىدە، گۇناھ سادىر قىلى-
دۇ، جىنايەت ئۆتكۈزىدۇ، ئەقلىنى يوقاتقاندەك ئىززەت ـ ھۆر-
مىتىنى يوقتىدۇ. بۇنداق ئەقلىدىن ئاينىش ئىنسانىنى ھېچقاچان
رونىق تاپقۇزمايدۇ، نابۇت قىلىدۇ، خورلۇق ـ كۈلپەت دەشتىگە
تاشلايدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇلۇغ ياراتقۇچىمىز ئاللا دېگەندەك
ئۆزىگە ئۆزى زۇلۇم قىلىدۇ...»

ـــ بالام، كىتاب ئوقۇپ چارچىغانلا، ئۆيگە كىرىپ ئارام
ئېلىۋالسلا. دادىلىرىنىڭمۇ كېلىدىغان ۋاقتى بولۇپ قالدى.

يۈسۈپ ئىخلاس بىلەن ئوقۇۋاتقان كىتابتىن بېشىنى
كۆتۈرۈپ، پىشايۋان پەلەمپىيىدە مېھرى بىلەن قاراپ تۇرغان
ئانىسىنى كۆرۈپ قويتى.

ـــ ئابا، چارچىمىدىم، كىتاب ئوقۇسام ھاردۇقىم چىقىپ
ئارام ئېلىپ قالىمەن.

ـــ شۇنداقتىمۇ بالام، ئارام ئالماي ئوقۇۋەرسىلە چارچاپ
قالىدىلا، ـــ دېدى يابىرا يېقىنلاپ كەلگەن ئوغلىنىڭ چىمەن
دوپپىسىنى ئوگلاپ كىيدۈرۈپ، ـــ ئاتىلىرى بىلەن قەشقەردىن
قايتىپ كەلگۈچە كۆزۈم يوللىرىدا بولدى، بالام، سىلىنى بەك
سېغىنىپ كەتكەن ئىكەنمەن، كۆرگۈم كېلىپلا تۇرىدۇ. سىلى

كېلىپ تۆت كۈندىن بېرى پەتنىكە كەلگەنلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈل-
مەي، قانغۇدەك ئەھۋاللىشالمىدىم. بۈگۈن مېھمانلارمۇ سىلىك-
كەندەك قىلىدۇ. ئىككىمىز ئاتىلىرى كەلگۈچە بىر پەس مۇڭدد-
شايلى، بولامدۇ، بالام؟

ئانىسىنىڭ كۆزلىرىگە ياش ئالغىنىنى كۆرگەن يۈسۈپ، سۆزنىڭ قۇلاق سالغىنىچە ئايۇانغا كىردى.

— ئابا، مەنمۇ سىلىنى ناھايىتى سېغىندىم. ئوردۇكەنتتە بولغان كۈنلىرىمدە سىلى زادى ئېسىمدىن چىقمىدىلا. — يۈ-سۈپ قەشقەرغە بارغاندىن تارتىپ قايتقۇچە كۆرگەن ـ ئۇققاد-لىرىنى قويماي سۆزلەپ بەردى. بولۇپمۇ جان پىدا غوجامنىڭ پىداكارلىق كۆرسىتىپ، ئۆز ھاياتىنى ئاۋامنىڭ بەختى ـ ئامان-لىقى ئۈچۈن قۇربان قىلغانلىقىنى سۆزلىگەندە، ھاياجانلىنىپ ئورنىدىن نەچچە قېتىم تۇرۇپ كەتتى. ۋۇجۇدى لەرزىگە كېلىپ، سۆزلىرىمۇ تىترەپ چىقتى، كۆزلىرىدىن ياش ئاقتى، ئانىسىنىمۇ يىغلىتىۋەتتى. پەقەت دىلداربىكە توغرۇلۇق ئېغىز ئاچمىدى.

— ئوردۇكەنت — مېنىڭ تۇغۇلغان ئانا يۇرتۇم، بالام. كۆرگۈم كېلىدۇ، باغۇ بوستانلىرىدا سەير قىلغۇم كېلىدۇ. قۇز-ئوردۇغا كەلگەن يىگىرمە يىلدىن بېرى ئۈچ قېتىم ئاتىلىرى بىلەن بېرىپ كەلدىم، بەزى چاغلاردا دىلىم كىندىك قېنىم تۆكۈلگەن ئاشۇ دىيارنى تارتىپ قالىدۇ.

— ئابا، تاماق تەييار بولدى، — ئاشخانىدىن چىققان ئارچۇن ئانىسىنىڭ سۆزىنى بۆلدى، — داستىخاننى دادام كەل-گەندە سالامدىمەن، ھازىرمۇ؟

— دادام كەلگەندە سالغىن ئاچا، يەنە بىرئاز كۈتەيلى، — دېدى يۈسۈپ ۋە غەمگە چۆمۈپ قالغان ئانىسى-نىڭ يېنىدا ئولتۇرغان ئارچۇننىڭ مەكتىنى مەكتىنى ياققاندا، كۆزلىرىدىن ياش ئەگىگەنلىكىگە دىققەت قىلدى، — نېمە بول-دىلا ئابا، يىغلاۋاتىدىلىغۇ؟

ئېغىر تىن ئالغان يابىرا بىر قولىنى يۈسۈپنىڭ يەلكىسىگە قويۇپ دېدى:

— مەن ئويلانماي كىم ئويلانسۇن بالام، سىلەرنىڭ غېمىڭلارنى يەيمەن شۇ،— ئانا سۆزىنىڭ ئاخىرىنى دېمەي ئىشىككە قارىدى. ئېرىنىڭ كەلمەيۋاتقىنىدىن ئەندىشە قىلىۋاتقانلىقىنى تەلمۈرگەن كۆزلىرى بىلدۈرۈپ تۇراتتى. ئۇ ئىشىككە تىكىلىپ قالغان نەزىرىنى دېرىزىدىن ئايۋان ئۆينىڭ سۈپىسىغا چۈشكەن كۈن شولىسىغا يۈگۈرتۈپ دېدى،— باللىرىم، داداڭلار كېلىدىغان ۋاقىت ئۆتۈپ كېتىپتۇ...

دۇنيادا ئەندىشىدىن خالىي بولالمايدىغان ئانىلارنىڭ دەردىگە بېتىدىغان باللار ئاز. ئانىسىنىڭ ھەسرەت چېكىۋاتقانلىقىنى، ئازابلىنىۋاتقانلىقىنى بىلىپ تۇرسىمۇ، بىلمەسلىككە سېلىپ كارى بولمايدىغان پەرزەنتلەرنىڭ كۆكرەك قەپىسىدىكى يۈرەك بولماي تاشمىدۇ؟

يۈسۈپ گەرچە ئېيتمىغان بولسىمۇ، ئانىسىنىڭ غېمى، دەردىنى بىلەتتى. يابىرا، ئون سەككىزدىن ئاشقان، تېخىچە ياتلىق بولمىغان قىزى ئارچۇننىڭ تويىنى تېزرەك قىلىۋېلىش كويىدا باش قاتۇرۇپلا كۈنلەرنى ئۆتكۈزەتتى.

قىزى ئون ئۈچكە كىرىشكىلا ياتلىق قىلىشقا، ئوغلى ئون تۆتتىن ئاشسىلا ئۆيلەشكە ئالدىرايدىغان ئاتا ـ ئانىلار قاراخانىلار جەمئىيىتىدە كۆپچىلىكنى تەشكىل قىلاتتى. قىزى ئون بەش ـ ئون ئالتە ياشقا كىرىپمۇ لايىق چىقماي ئۆيدە ئولتۇرۇپ قالسا، بۇ ئاتا ـ ئانا ئۈچۈن نومۇس ھېسابلىناتتى. شۇڭا ئىلاجى بار بالدۇرراق تويىنى قىلىش كويىدا بولاتتى. ئون يەتتە ـ ئون سەككىزگە كىرگۈچە لايىق تاپالماي، ئوغلىنىڭ تويىنى قىلالماسلىقىمۇ، ئاتا ـ ئانىغا باشقىلارنىڭ نەزىرىدە ئۇيات بىلىنەتتى.

ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىسلام دىنىغا كىرمەستە قىز چىقىرىش

ئوغۇل ئۆيلەشنىڭ ياش چېكىگە ئانچە ئېتىبار قىلمايتتى. ئۇ چاغلاردا يىگىرمە، ئوتتۇزغا كىرىپ توي قىلماي ئۆتۈۋەرسىمۇ ئەيىب بىلىنمەيتتى. شۇڭا شەھۋانىيلىققا بېرىلىش، ئەيش ـ ئىشرەت ئەۋج ئالغان بولۇپ، ياش، قىرانلارنىڭ جەڭگىۋارلىقى ئاجىزلاپ كەتكەنىدى.

قاراخانىلار مەملىكىتىدە ئىسلام دىنى ئومۇملاشقاندىن بېرى، شەھۋانىيلىق، ئەيش ـ ئىشرەتكە بېرىلىش چەكلىنىپ، ئوغۇل ـ قىزلار ئوتتۇرىسىدىكى پەردىشەپ كۆچەيدى. ئەدەپ ـ ئەخلاق سالاھىيەت ئۆلچىمى قىلىنغاچقا، يىگىت ـ قىزلارنىڭ ساپاسى يىلسېرى ئۆسۈپ باردى. ھەرقانداق ئەھۋالدا ئۆزىنى يوقىتىپ قويمايدىغان، ئۆزىنى تۇتالايدىغان ئەدەپلىك ياشلار ھەممە جايدا مەيدانغا كەلدى. لېكىن قىزلارنى كىچىك ياتلىق قىلىش ئادىتىگە ئايلانغانسېرى ئانىلارنىڭ غېمى كۆپىيىپ، ئاتىلارنىڭ تەلىپى قاتتىقلىشىپ كەتتى.

ئون سەككىزگە كىرگەندىمۇ، كۆڭۈلدىكىدەك لايىق چىقماي ئولتۇرۇپ قالغان قىزى ئارچۇن ئۇچۇن يابىرا ئىچ ـ ئىچىدىن ئۇۋۇلىناتتى. بۇ قىزنىنى ياتلىق قىلىۋەتسە، يۈسۈپنى ئۆيلەشكە يول ئېچىلاتتى. بۇ رەيھانىدىنغىمۇ ئايان ئىدى. ئوغلىنى ئۆيلەۋېرەي دېسە، ئاچىسىنى چىقارماي تۇرۇپ ئوغلىمىزنىڭ تويىنى قىلىشىمىز جەمەتىمىزنىڭ ئەنئەنىسىگە توغرا كەلمەيدۇ، دەپ يابىرا قوشۇلماي تۇرۇۋالغانىدى.

ئارچۇنغا بىرقانچە يەردىن لايىق چىققانىدى. باشقا قەبىلىدىن ئىكەن... سەردار بولسىمۇ، زەردار ئەمەس ئىكەن... ھۈنەرۋەن بولسىمۇ، نام ـ ئاتىقى چىقمىغانىكەن... مىجەزى قىزىمىزنىڭ مىجەزىگە ناموناسىپ ئىكەن... دەپ قارىغان ئاتا ـ ئانا، بۇ تويىنىڭ ئارقىغا سۈرۈلۈپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولۇپ قېلىۋاتاتتى. يۈسۈپ «چوڭ ئاچىلىرىمنى ئۆزىنىڭ قۇللىرىغا ياتلىق قىلغان ئاتام، ئەجەب كەنجى قىزىغا كەلگەندە،

بوۋام ـ موماملارنىڭ سۆزىگە كىرىپ، نەسەب سۈرۈشتۈرىدىغان بولۇپ قالدى» دەپ ئويلاپ، بۇنىڭ تېگىگە يەتمەكچى بولاتتى. كۆپ ئويلاپ، مۇلاھىزە قىلىپ ئاخىر بۇنىڭ تېگىگە يەتتى: زەردار، بايلارنىڭ يۇقىرىغا ئىنتىلىشى بۇ ئۇلارنىڭ تەبىئىي تاللىشىدۇر. بەزى هاللاردا تۆۋەن تەبىقىدىكىلەر بىلەن يېقىنچىلىق قىلىشى، ئۇلارنىڭ بېشىنى سىلىشى ئىنسانىي مېھىر ـ مۇھەببەت، كۆيۈم ـ شەپقەتنىڭ ئاڭدىكىسى غەلىبىسى بولۇپ، بۇنداق ئەھۋال هەرقاندىداق زامانىدا، هەرقانداق پۇلدار ئائىلىدە سادىر بولۇپ تۇرىدۇ، ئەمما ئۆمۈرۋايەت داۋاملىشىشى ناتايىن...

مۇشۇ ئويغا كەلگەن يۈسۈپ «ئاللانىڭ ئىرادىسى هەممىدىن غالىبتۇر، شۇڭا نىكاھ غايىب، رىزقى غايىب، ئەجەل غايىب، بۇنى بەندە ئۆزگەرتەلمەيدۇ» دېگەن نەتىجىنى چىقاردى. ئۇنىڭچە بولغاندا، كۈيئوغۇل بولغۇچىنىڭ نەسەبىنى ئانچە سۈرۈشتە قىلماي تويىنى قىلىۋەتسە بولۇۋېرەتتى، لېكىن بۇنداق دېيىشكە پېتىنالمايتتى. رەبھانىدىنىڭ ئاتىلىق هۆرمىتى ۋە هوقۇقى پۈتۈن ئائىلىنى، جۈملىدىن يۈسۈپنىڭ سۆز ـ هەرىكىتىنىمۇ غايىبتىن تىزگىنلەپ تۇراتتى.

يۈسۈپ بويى ئۆسكەنسېرى زىلۋالىشىپ كەتكەن ئاچسىنىڭ مۇڭلۇق چىرايىغا قاراپ ئولتۇرۇپ كەتكەن ئانىسىغا كۆڭلىدىكى گېپىنى ئېيتماقچى بولۇپ يەنە يالتىيىپ قالدى. ئۇنداق دېسە، «ئوغلۇم جىگدە پۇراپ قاپتۇ، قانداق قىلارمەن؟» دەپ غېمى تېخىمۇ كۆپىيىپ كەتمىسۇن دېدىمۇ، بېشىنى سالغىنىچە خىيالغا پاتتى «چۈشتىن كېيىن ئۆستازىمنىڭ ئۆيىگە بېرىپ كېلەي. ئاقىبىراغا ئەتە بارىمەن، دەپ قويۇۋېدىم، تۆت كۈن بولدى، بارالمايۋاتىمەن. ئۆستازىمنىڭ ساۋاقداشلىرىم بىلەن پەتىگە كېلىپ كەتكىنىگىمۇ ئىككى كۈن بولدى. ئوردۇكەنتتىن ئېلىپ كەلگەن سوۋغامنى بېرىشنى يەنە كېچىكتۈرسەم، ئۇنىڭ قىممىتى

بولمايدۇ...»

— دادام كەلدى! — ئورنىدىن تۇرغان ئارچۇن يۈسۈپنى نوقۇپ قويۇپ سۇپىدىن يەرگە چۈشتى.

ھاجىبۇل ھۇججاپ مەنسىپىنىڭ زەر ياقىلىق تونىنى كىيىپ، بۆكىگە ئورالغان سەللىگە كۈمۈش ئوتتىغات قادىغان رەيھانىدىن، ئايۇان ئىشكىدىن كۈلۈمسىرىگىنىچە كىردى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم ئانىسى، باللىرىم.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم دادا! — يۈسۈپ سۇپىدىن سەكرەپ چۈشۈپ قوللىرىنى كۆكسىگە ئالدى.

— ئەسسالام دادىسى، چۈشتە كېلەلمىگەنلىكلىرىنىڭ سەۋەبىنى بىلدىم، يېڭى ۋەزىپىگە ئولتۇرۇپلا، مۇبارەك بولسۇن، — ئىتتىك كەلگەن يابىرا ئېرىدىن ھال سورىغاچ، تونىنى سالدۇرۇپ، سەللىسى بىلەن ئىلغۇچقا ئاستى. ئارچۇن دادىسىنىڭ قوللىرىنى تۇتۇپ، ئەركىلەپ يۆلەندى.

— قوللىرىغا سۇ بېرەي، يۈيۇۋالسىلا، دادا.

— ھويلىدا قىزتۇرمىش قولۇمغا سۇ قۇيۇپ بەردى بالام، — رەيھانىدىن سۇپىغا چىقىپ ئولتۇردى، — بۇگۈن تازا كۈتكۈزۈپ قويۇپتىمەن - ھە! بۇغرا قاراخان يېگىدىن يۇغرۇش، ھاجىپ، سۇباشىلارنى تەينىلىدى. چۈشتە بارلىق دۆلەت ئەربابلىرىغا «بەگ تەركىسى» ئۆتكۈزۈپ خەيرخاھلىق قىلدى، شۇڭا ۋاقتىدا كېلەلمىدىم. ئۇنىڭ ئۈستىگە، مۇھەممەت ئارسلانخان ئالىيلىرىمۇ خانىشلىرى بىلەن تالاسقا يۈرۈپ كەتتى.

— مۇبارەك بولسۇن! — يۈسۈپ، ئارچۇنلارمۇ دادىسىنى مۇبارەكلەپ چىن كۆڭلىدىن خۇشال بولغىنىنى بىلدۈرۈشتى.

— بۇگۈن پەتىگە كەلگەنلەر بولدىمۇ؟

— ئوغراق، قىپچاق قەبىلىلىرىنىڭ ئاقساقاللىرى كەلدى، ئۇنىڭدىن كېيىن ھېچكىم كەلمىدى. قارىغاندا، پەتىچىلەر تۇگەل

گەن ئوخشايدۇ، ئابا.
— ھېلىمۇ ئون ئۈيغۇر قەبىلىسىدىن كەلگەنلەر ئاز ئەمەس، مېھمان كۈتۈپ ھارغانلا، بالام.
— باغدا كېچە ـ كۈندۈز ئىشلەپ كۆچەت تىككەن بولساممۇ بۇنچە ھارمايتتىم. راست ئابا، بەك ھېرىپ كەتتىم، ئۇنىڭ ئۈستىگە زېرىكىپ كەتكىنىمنى دېمەيلا قويايلى، — يۇ-سۇپ كۆڭلىدىكىنى ئېيتىپ، رەيھانىدىنىڭ يېنىدا يۇكۈنۈپ ئولتۇردى.
— ئۇنداق دېمىسىلە، بالام. ئادەم ئادەم بىلەن ئادەم، ۋەتەنداش، قېرىنداشلىرىمىزنى قانچە ھۆرمەتلىسەك ئەرزىيدۇ.
يۇسۇپ دادىسىغا لەپپىدە قاراپ دېدى:
— توغرا دېدىلە ئابا. ۋەتەنداش، قېرىنداشلارنى كۈ-تۈش، مېھمان قىلىش خاسىيەتلىك ئىش. ئەمما كۈتۈش، مېھمان قىلىش لايىقىدا بولمىسا، ساھىبخانا ئۇچۇن جاپا بولۇپ قالىدە-كەن. مېھمان كۈتۈش بىلەن مەملىكىتىمىزنى قۇدرەت تاپتۇرغە-لى، خەلقنى بېيىتقىلى بولمايدىغانلىقىنى چۈشىنىپ يەتكىنىمدە، بەكمۇ ئەپسۇسلىنىپ قالدىم. ئوقۇش، ھۈنەر ئۆگىنىش، ئىش ـ ھەرىكەتكە كۆپرەك ۋاقىت بېرىپ، مېھمان كۈتۈشنى لايىقىدا ئىخچاملاشنىڭ زۆرۈرلۈكىنىمۇ ھېس قىلدىم. ئادەملەر-نىڭ كۈنى مېھمان كۈتۈش، مېھمانغا بېرىش بىلەنلا ئۆتسە ئاللا راۋا كۆرەرمۇ؟
رەيھانىدىن ئويلىنىپ بىرئاز سۈكۈت قىلغاندىن كېيىن، يۇسۇپنىڭ مۇرىسىگە قولىنى قويدى:
— بۇ گەپلىرىمۇ ئورۇنلۇق، بالام. ئادەم بۇ دۇنياغا مېھمان، شۇنداقلا ئادەمگە مېھمان. ئادەملەر بىر ـ بىرىگە نەپ يەتكۈزۈپ، بىر ـ بىرىگە باغلىنىپ ياشايدۇ.
— دېگەنلىرى ياشاش ئۇچۇن زۆرۈرىيەتتۇر، ئابا. بىر ـ بىرىگە نەپ يەتكۈزۈش، بىر ـ بىرىنى مېھمان قىلىش

ئۇچۇن ئادەملەرنىڭ ھەربىرىدە قىلىشى، ئۆگىنىشى، ئىشلىشى، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىشى، ئىختىرا، كەشىپ قىلىشى زۆرۈر ئەمەسمۇ، ئابا؟

— سىلىزە بالام... — رەيھانىدىن كۈلۈمسىرىدى، ئۇ ئوغلىنىڭ سۆزىگە قوشۇلغان، قايىل بولغان چاغلىرىدا ئۇنچىقماي كۈلۈمسىرەپ قوياتتى.

ئارچۇن داستىخان سالدى. يۈسۈپ بەگتۆمۈر، زەمۇران ئانىنى ئىچكىرى ھويلىدىن چاقىرىپ چىقتى. رەيھانىدىن بۇ ياشىنىپ قالغان ئاتا ـ ئانىسىنى ئولتۇرغۇزۇپ، بېقىنىغا ياستۇق يۆلەپ بەردى. يابىرا ئىلىپ كىرگەن قايماق چۆپنى، قېيناتا، قېينانىسى ۋە ئىرىنىڭ ئالدىغا قويدى.

يۈسۈپكە بۇ ئاش بەك تېتىدى. تىترەپ تۇرغان چۆپ ئۈستىگە قۇيۇلغان قايماق، ئاشنىڭ شۇنداق تاتلىق قىلىۋەتكەنىدى.

ئاش يېيىلىپ بولغاندىن كېيىن بەگتۆمۈر دۇئا قىلدى.

— ئاللا، يەتكۈزۈپ بەرگەن رىزقىڭغا رەھمەت. ئون سەككىز مىڭ ئالەمنىڭ ئىگىسى ئۆزۈڭ، ئۇ دۇنياغا پاك ھالدا مۇسۇلمان پېتى كېتىشىمىزگە نېسىپ قىلغايسەن. باللىرىمىزغا، نەۋرىلىرىمىزگە بەخت ئاتا قىلغايسەن، ئامىن ئاللاھۇئەكبەر!

2

يۈسۈپ ئانىسىغا ئۈستازىنىڭ ئۆيىگە بارىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، قەشقەردىن ئىلىپ كەلگەن سوۋغىلارنى كۆتۈرگىنىچە ئاق تورۇققا مىندى. ئات سۈپسۈزۈك سۇ ئۆركەشلەپ ئېقىۋاتقان ئۆستەڭنى بويلاپ يورغىلىدى. دەل ـ دەرەخلەرنىڭ سارغىيىشقا باشلىغان يوپۇرماقلىرى كۈزنىڭ غۇر ـ غۇر شامىلىدا شىلدىرلايتتى. ئۇنى ئىشكىنى قىيا ئاچقان ئاقبىرا ھودۇققان ھالدا

كۈتۈۋالدى.
— ئەسسالامۇئەلەيكۇم قۇشناچ قىز، بۈۋاقىت كېلىپ مالال قىلمىغاندىمەن؟ — يۈسۈپ بىر قولىنى كۆكسىگە قويۇپ سالام قىلدى.
رومىلىنى سەلگىنە قايرىپ باققان قىز ۋىللىدە قىزىرىپ يەرگە قارىۋالدى.
— ئەسسالام، گېپىدە تۇرماس يېگىت، كەلسىلە. ئاتام نەچچە كۈندىن بېرى يوللىرىغا كۆپ قارىدى...
ئاتىنى يېتىلەپ كىرگەن يۈسۈپ، ھويلىنىڭ سول تەرەپ بۇلۇڭىدىكى ئېغىلغا ئەكىرىپ باغلاپ قويۇپ چىقتى.
— ئۇستاز تېخى كەلمىدىمۇ؟
— دادام نامازدىگەرنى مەدرىسىدە ئوقۇپ ئاندىن كېلىدۇ، ئەسلىرىدىن چىقىپ قاپتۇ ـ ھە! — دېدى قىز پىچىرلاپ، — ئاباممۇ تېخى قىز ـ جۇۋانلارغا دەرس ئۆتۈۋاتىدۇ.
— ئۇنداق بولسا كەچتىرەك كېلەي، — يۈسۈپ ھويلا ئىچىگە سەپسالدى. ئاتا ـ ئانىسى يېنىدا بولمىغان بىر قىز بىلەن بىر ئۆيدە ئولتۇرۇش تازا مۇۋاپىق ئەمەس ئىدى. ئۇ، قىز ـ چوكانلار دەرس ئوقۇۋاتقان پەنجىرىلىك چوڭ ئۆيدىن كۆزىنى ئېلىپ ئارقىسىغا ياندى.
— نەگە بارىدىلا يۈسۈپ؟ — ئاقبىرانىڭ يېقىملىق ئۈنى يەرگە چۈشۈپ كەتكەن تىللادەك جارانگلىدى. ئۇ، «يۈسۈپ گېپىمنى چۈشىنەلمەپتۇ، ئەركىن ـ ئازادە ئولتۇرۇپ ئوردۇكەنتـ نىڭ گېپىنى قىلىپ بېرەرمىكىن دېسەم كەتكىلىۋاتىدۇ» دەپ ئويلاپ نېمە دېيىشنى بىلمەي قالدى، خۇيى تۇتۇپ يۈسۈپكە قارىماي:
— ئولتۇرغىلىرى كەلمىگەن بولسا كېتىۋەرسىلە، ئىشىك ئوچۇق، — دېدى يىغلامسىراپ.
يۈسۈپ توختاپ ئاقبىراغا ئەجەبسىنىپ قارىدى. «بۇ ۋا-

قىتقا قەدەر ماڭا بۇنداق ئاچچىقلىنىپ كەپ قىلمىغانىدى، بۇگۈن ئەجەبا...» ئۇ خىيالچان نەزىرى بىلەن چىرايى ئۆڭۈپ كەتكەن قىزنى كۆزەتتى.

ئاقبىرا ئۇنىڭغا ئاچچىقلانمىغانىدى، كۆڭلىدىكىنى بىلدۈرەلمىگىنى ئۈچۈن ئۆزىگە ئۆزى ئاچچىقلاپ يۈسۈپكە قىيىداپ قالغانىدى. بۇنداق قىيىداش قەلبىگە سۆيگۈ ئوتى تۇتاشقان، ئەمما ئۇنى قانداق ئىزھار قىلىشنى بىلەلمىگەن ياش قىزلاردىلا بولىدۇ.

ئاقبىراغا تۇتاشقان سۆيگۈ ئوتى، يۈسۈپ قەشقەرغە ماڭغاندا بىردىنلا يالقۇنجاپ كەتكەنىدى...

قىز كىچىكىدىن ئۆز ئاكىسىدەك كۆرۈپ يۈسۈپكە ئىچىكىپ قالغاچقا، ھېچقانداق غەرەز، مەقسەتسىز ئامراقلىق قىلاتتى. چوڭ بولغانسېرى بۇ ئامراقلىق تەبىئىي ھالدا كۈچىيىپ، ئۇزۇل-كېسىل بولغانىدى. رەسىدە بولغان قىز غەرەزلىك ھالدا يۈسۈپنىڭ ئۆيىگە كېلىشىگە ئىنتىزار بولىدىغان، ئوغرىلىقچە يەر ئاستىدىن تىكىلىپ قارايدىغان بولۇپ قالغاندا، ئۇنىڭ سەپەر قىلىشى قىزنى پىراق ئوتىغا تاشلىدى ۋە ئۇنى كۆرۈشكە شۇنچە تەقەززا قىلدى...

ئاقبىرا يۈسۈپكە ئاتاپ بىر بادام دوپپا، بىر چىمەن دوپپا، بىر ئاق دوپپا تىكتى. ئۇچ ياغلىقغا ياپراقنىڭ، شاختىكى قوش ئالمىنىڭ، گۈل شېخىغا قونغان بۇلبۇلنىڭ سۈرەتلىرىنى كەشتىلىدى، ئانىسىغمۇ كۆرسەتمەي ساندۇقىغا سېلىپ قويدى. ئۇ كۆپ ۋاقىتنى تاشقىرىقى ھويلىدا قىز — چوكانلارنى ئوقۇتۇۋاتقان ئانىسىغا يارەملىشىپ ئۆتكۈزەتتى، ئەرەب، پارس تىلىنى پىششىقلاپ ئۆگىنەتتى، شېئىر يادلايتتى، ئاتىسى مەدرىسىدىن كەلگەندە قۇرئان تەپسىرىدىن دەرس ئالاتتى. ۋاقىت تېز ئۆتۈۋاتسىمۇ، يۈسۈپتىن ئايرىلغان كۈنلەرنى ساناپ، ئايىنى توشتۇرماق ئۈچۈنمۇ شۇنچە تەسكە توختايتتى. ئاقبىرا ئۆزىدىن: «يۈ-

سۇپىنىڭ كۆڭلىدە مەن بارمۇ؟ــ دەپ سوراپ قويياتتى،ــ مەن ئۇنى ئويلىغاندەك، ئۇ مېنى ئويلامدىغاندۇ؟» مۇنداق سوئال ئۇنىڭ لەۋەن چېھرىدە مۇڭ پەيدا قىلاتتى. بۇنىڭ بىلەن كەم سۆز، خىيالچان بولۇپ تېخىمۇ گۈزەللىشىپ كېتەتتى.

ئالتە ئايدىن كۆپرەك داۋام قىلغان جۇدالىق ئاقبىرانى تېخىمۇ نازۇكلاشتۇرۇۋەتكەنىدى. بۇغرا قاراخانىنى قارشى ئېلىشقا چىققان كۈنى يۈسۈپنى كۆرۈشكە شۇنچە ئىنتىزار بولدىكى، يولغا تىكىلگەن كۆزلىرى ئېقىپ كەتكىلى تاس قالدى. ئاخىر يۈسۈپ ئالدىغا كېلىپ، «ئەتە بارىمەن» دەپ خوشلاشقاندا، ھوشىدىن كەتمىگەن بولسىمۇ، ۋۇجۇدى لەرزىگە كېلىپ ياپراق-تەك تىترەپ كەتتى. يۈسۈپ تۆت كۈنگىچە كەلمەي ئاقبىرانى يەنە ئۇمىدسىزلەندۈردى، بىچارە قىز بىرلىك ئېتىدىن ئايرىلىپ يادا‌پلا كەتتى...

يۈسۈپنىڭ كېلىپلا كەتمەكچى بولغىنىدىن «ماڭا كۆڭلى يوق ئوخشايدۇ» دەپ قالغان ئاقبىرانىڭ قېيىداپ ئېيتقان سۆزى كۈتمىگەن نەتىجە بەردى: يۈسۈپ ئارقىسىغا ياندى، ئۆيگە كىرىپ قىز سېلىپ بەرگەن كۆرپىدە ئولتۇردى.

ــ مەندىن رەنجىپ قالدىلىمۇ، ئاقبىرا؟ــ سورىدى ئۇ ۋە كۆڭلىگە كەلگەننى ئوچۇق ئېيتتى،ــ ئۇستازىم تېخى كەلمەپتۇ، سىلىنى ئوڭايسىزلىنىپ قالمىسۇن دەپ، ئىشىك ئالدىغا چىقىپ تۇرماقچىدىم.

قىز بىرھازاغىچە زۇۋان سۈرمەي بېشىنى سالغىنىچە تۇردى. ئاقبىرا مېنى چۈشەنسە بولاتتى، دەپ ئويلىغان يۈسۈپ پەس ئاۋاز بىلەن دېدى:

ــ ئاقبىرا، خاپا بولمىسىلا، پەتىچىلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەي كېلەلمىدىم. بۈگۈن ئۇستازىمدىن ئەپۇ سوراپ، ھەربىرلىرىگە ئېلىپ كەلگەن ئەرزىمەس سوۋغامنى قويۇپ، سېغىنىش، ھۆرمىتىنى بىلدۈرمەكچىدىم، ئەمما سىلىنى رەنجىتىپ قويۇشنى

ھەرگىزمۇ خىيالىمغا كەلتۈرمىگەنىدىم، كەچۈرسىلە.
يۈسۈپ سۆزىنى توختاتتى. قىزنىڭ ئىغىز ئاچمىغىنىدىن ئوڭايسىزلىنىپ، ئىختىيارسىز قول ئۇزىتىپ، ئەبۇ نەسىر فارابىنىڭ «بەخت توغرىسىدا» دېگەن ئەسىرىنى ئويۇقتىن ئالدى. بىرىنچى بېتىگە كۆز يۈگۈرتۈۋېتىپ ئاقبىراغا قارىدى، قىزنىڭ ياشلىق كۆزلىرى بىلەن كۆزلىرى ئۇچرىشىپ قالدى. بىرنەچچە دەقىقە داۋام قىلغان بۇ ئاشقانە تەلمۈرۈش، ئىغىزلىرىدا ئېيتالمىغان يۈرەك سۆزلىرىنى ئىزھار قىلىپ، كۆڭۈللىرىدىكى گۈمانىنى تارقىتىۋەتتى. قىزنىڭ مۇڭلۇق چىرايىغا كۈلكە يۈگۈردى، قېيىداش پەيدا قىلغان سۆرۈنلۈك غايىب بولدى.
— مەن چاي دەملەپ كىرەي، سىلى بەھۇزۇر ئولتۇرسىلا، سىلى كېلىپ باقمىغان ئۆي ئەمەسقۇ بۇ.
يۈسۈپ «مەن بۇ ئۆيگە كېلىپلا نېمىشقا قورۇنۇپ قالدىم؟ نېمىشقا ئىلگىرىكىدەك ئوچۇق - يورۇق بولالمايمەن؟...» دەپ ئويلاۋاتقاندا، ئاقبىرا ئاشخانىدا چاي دەملەۋاتاتتى. ئۇ، يىگىتنىڭ قايتىپ كىرگىنىدىن بەكمۇ خۇشال ئىدى، چاي بىلەن داستىخاننى ئېلىپ كىرگەندە، چىرايىدا تەبەسسۇم جىلۋە قىلغان يۈسۈپ بىمالال كىتاب كۆرۈۋاتاتتى.
— چاي ئىچسىلە، يۈسۈپ، — ئاقبىرا ھىلھىلە رومىلىنىڭ ئۇچى بىلەن قوللىرىنى ئوراپ قىزىرىپ پىشقان يۈزىدە باغ تەپچىرەپ تۇرغان قاتلىما نانىنى ئوشتۇدى.
رەھمەت دېسە، ئۆزىنى يات كىشىدەك ھېس قىلىپ قالدىغانلىقى يۈسۈپنىڭ كۆڭلىدىن كېچىپ دېدى:
— ھويلا، ئۆي ئىچى گۈل بىلەن تولۇپ كېتىپتۇ. خۇددى بۇ ئۆيگە ئىلگىرى كەلمىگەندەك ھەيران قېلىۋاتىمەن. ئاجايىپ كۆركەم، خۇش ھاۋا قەسىرگە ئايلىنىپتۇ.
ئالتە ئايدىن بېرى كۆرۈشكە ئىنتىزار بولغان يۈسۈپكە ئاقبىرامۇ ۋە ئۇ ھاياتىنى ئۆتكۈزۈۋاتقان بۇ ئۆيمۇ شۇنداق

چىرايلىق كۆرۈنۈپ كېتىۋاتاتتى.
— بۇ ئابامنىڭ ئەجرى، كۈندۈزى شاگىرتلىرى بىلەن بولسا، ئەتىگەن - كەچلەردە دەل - دەرەخ، گۈل - گىياھ بىلەن بولىدۇ.
— ھە!— دېدى يۈسۈپ قايىل بولمىغان تەرىزدە،— دادىسىغا يارەملىشىدىغان، ئۆي ئىچىگە كۆيۈنىدىغان يەنە بىر ئىشچان قىزمۇ بارەكەن قىلىدۇ. ئۇنىڭ نازۇك قولىدا قۇيۇلغان سۇ گۈل - گىياھلارنىڭ تەشنالىقىنى قاندۇرمىغان بولسا، بۇنداق چىرايلىق پورەكلەپ ئېچىلمىغان بولاتتى...
«يۈسۈپ ئاكا» دەپ ئەركىلەپ سۆز قىلىدىغان ئاقبىرا، ئەمدى «ئاكا» دېيىشنى تازا مۇناسىپ كۆرمەي، ناھايىتى تارتىنىپ سۆزلەيدىغان بولۇپ قالغانىدى. يۈسۈپ قەشقەردە كۆرگەن - بىلگەنلىرىنى قالدۇرماي سۆزلەپ بەردى. بارغانسېرى قىزنىڭ يامغۇردىن كېيىنكى ھاۋادەك ئېچىلىپ، خۇشخۇيلىشىپ كېتىۋاتقىنىنى كۆرۈپ، دىلدارېكە توغرۇلۇقمۇ سۆزلەپ بەردى. پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن چاي قۇيۇۋاتقان ئاقبىرا سورىدى:
— دىلدارېكە ياخشى قىز ئىكەنغۇ، ئەجەب باغرى تاشلىق قېپتىلا، ئېچىلىرى ئاغرىمىدىمۇ؟— ئۇنىڭ ئۇنى ئاستا چېكىلگەن تەمبۇردەك تىترەپ چىقتى.
بۇنداق سوئالنى كۈتمىگەن يۈسۈپ شۇ چاغدا ئويلىنالماي، ئىنىسىنىڭ يوشۇرماي ئېيتىپ ئاندىن مۇنداق دېدى:
— ئېچىمنى ئاغرىتمىدىغان قىز ئۇ ئەمەس - ده. ئېچ ئاغرىتىش — مۇھەببەتنىڭ ئورنىنى باسالمايدۇ. دىلدارېكە مېنى ئۆزىگە تەسەللى بېرىپ قالارمىكىن، دەپ بالىخانىدىن تېز چۈشۈپ كەتتى، ئۇ پاك مۇھەببىتىنى خورلىماسلىق مەقسىتىدە شۇنداق قىلدى.
— ئەجەب - ھە،— ئاقبىرانىڭ قەلەمقېشى ھېمىد -

رىلدى، — نېمە ئۈچۈن سىلى ئۇ بەرنا قىزنىڭ مۇھەببىتىنى رەت قىلدىلا؟

بۇ سوئالدىن يۈسۈپنىڭ يۈرىكى تېپچەكلەپ، ئاقبىراغا ئاشىقانە نەزىرىنى تىكتى:

— چۈنكى، مېنىڭ ئىشقىم چۈشكەن قىز بىراقتا ئىدى...

— ۋاي خۇدايىمەي، سىلى نېمىلەرنى دەۋاتىدىلا، يۈسۈپ؟

— مەشۇقۇم بار، دەۋاتىمەن.

— مەشۇقۇم بار؟ — ئاقبىرانىڭ ئۈنى پىچىرلىغاندەك ناھايىتى بوش چىقتى، — ئەجەپ — ھە، بۇ ۋاقىتقا قەدەر بىلمەپتىمەنغۇ؟...

— سىلى سورىمىسىلا، مەن دېمىسەم، قانداق بىلىدىلا ئاقبىرا؟

— مەن نېمىشقا سورىغۇدەكمەن، يا سىلىنىڭ ئوغۇل دوستلىرى بولمىسام...

— سىلىگە ئېيتماسلىقىمدىكى سەۋەبمۇ شۇ.

ئاقبىرانىڭ چىرايى تۇتۇلۇپ، قوشۇمسىسى تۇرۇلدى. «يالغان دەۋاتىدۇ، ئۇنىڭ ماڭا ئېيتقۇسى يوق، كۆڭلى باشقا قىزدا...»

ئاقبىرانىڭ قىزارغان چېھرى ئاستا — ئاستا ئاقىرىشقا باشلىدى.

— بولدى، ئېيتمىسىلا، ئاڭلىغۇم يوق، — يۈسۈپكە ئۇدۇل ئولتۇرغان ئاقبىرا يانتۇ بولۇپ، ئېتىكىگە تاشلانغان چاچلىرىنى غىجىملىدى. يۈسۈپنىڭ ئاغزىدىن باشقا بىر قىزنىڭ ئېتىنى ئاڭلاشنى ئۇ قانداقمۇ خالىسۇن؟

يۈسۈپ قىزنىڭ روھىي ھالىتىدىكى ئۆزگىرىشتىن ھەيران بولدى. «ئەگەر كۆڭلۈمدىكىنى ئېيتسام ئاقبىرا نېمىدەپ جاۋاب بېرەر؟ رازىلىق بېرەرمۇ ياكى بۇ ئۆيگە ئىككىنچى ئاياغ باسماس

قىلىۋېتەرمۇ؟ بايا كەتمەكچى بولغىنىمدىن مەيۈسلەندى، قايتىپ كىرسەم تۇتۇلغان چېھرى ئېچىلدى، بۇ نېمە ئۇچۇن؟ يا كۆڭلىدە مەن بارمۇ؟...»

يۈسۈپ ئېلىپ كەلگەن سوۋغىلارنى چىرايلىق ئورالغان بوپىدىن ئېلىپ قىزنىڭ ئالدىغا قويدى:

ـــ لايىقلىرىدا بولمىسىمۇ، ئوردۇكەنتتىن سىلىگە ئېلىپ كېلىۋىدىم.

چاچلىرىنى تىزىغا ئۇرۇپ ئولتۇرغان قىز لەپپىدە قارىدى. مەرۋايىت دوپپا، بېشىل ياقۇت كۆزلۈك سۆكە، ئالتۇن ئۇزۇك، ئالتۇن زەنجىرلىك زۇننار، قىزىل ئەتىرگۈللۈك بېشىل يىپەك رەختتىن ئىبارەت بۇ سوۋغا قىزنى گاڭگىرىتىپ قويدى.

ـــ نېمىشقا ماڭا ئېلىپ كەلدىلە؟ـــ پىچىرلىدى قىز،ـــ بۇ بىر قىزنىڭ تويلۇقىغۇ، مەن ئۆزۈم قانداق قوبۇل قىلالايمەن؟

ـــ سىلىگىلا ئېلىپ كەلدىم، ئاقبىرا، سىلىگىلا، يۈسۈپمۇ تەلمۇرگەن هالدا پىچىرلىدى،ـــ قوبۇل قىلسىلا، بۇ بىر ئەرزىمەس سوۋغا... قوبۇل قىلىشلىرىنى ئۆتۈنىمەن ئاقبىرا... ئۆتۈنىمەن...

«ئۇنىڭ ئىشقى چۈشكەن يېراقتىكى قىز مەنمۇ يا؟ـــ دەپ ئويلىدى يۈسۈپنىڭ سۆزلىرىنى ئىشتتكەن قىزنىڭ دىلى ئېرىپ،ـــ شۇنچە نەرسىلەرنى ئېلىپ كەپتۇ، ئالمىسام رايى بېنىپ قالمىسۇن يەنە...»

ئاقبىرا يۈسۈپكە قايرىلىپ قاراپ ئورنىدىن تۇردى:

ـــ دوپپا بىلەن ئۇزۇكنىلا ئالاي، يۈسۈپ، قالغان نەرسىلەرنى ئاتا ـ ئانام بار چاغدا ئالدىمغا قويۇپ قويسىلا.

يۈسۈپ ئاقبىرانىڭ نېمىنى كۆزدە تۇتۇپ شۇنداق دېگەنلىكىنى چۈشەندى.

ـــ سىلى نېمىدېگەن ئاق كۆڭۈل، نېمىدېگەن سەممي

ئاسماندىكى ھەممە يۇلتۇز مەرۋايىت بولغان بولسا، بىردىن ئۇزۇپ ئېلىپ بويۇنلىرىغا ئېسىپ قويىاتتىم، ئاقىبرا.

مەرۋايىت دوپپا بىلەن ئالتۇن ئۇزۇكنى قولىغا ئالغان قىز، يۈسۈپنىڭ بۇ سۆزىنى ئاڭلاپ يەنە قىزىرىپ كەتتى. گەپ قىلماي ئىتتىك ئۆز خانىسىغا چىقىپ، دوپپا، ئۇزۇكنى ساندۇقىغا سېلىپ قويدى ـ دە، ئىچكىرى ھويلىنىڭ ئوڭ تەرەپ بۆلۈكىدىكى ئاشخانىغا يېقىنلاپ كېلىپ توختاپ قالدى. ئۇ، ئاشخانا سۈپىسىدا ئاش يېيىۋاتقان ئانىسىنى كۆرگەنىدى. «ئانام ئوقۇغۇچىلىرىنى قويۇپ بېرىپ، تاشقىرىقى ھويلىدىن قاچان يېنىپ كىرگەندۇ؟ مېنىڭ يۈسۈپ بىلەن سۆزلىشىپ ئولتۇرغىنىمنى كۆرگەنمىدۇ ياكى ئۇدۇل ئاشخانىغا كىرىپ تاماققا تۇتۇش قىلغانمىدۇ؟» دەپ ئويلاپ ئاستا ئاشخانىغا قەدەم قويدى.

ـــ ئابا، قاچان كىردىڭ، مېنى چاقىرمايلا ئاشقا تۇتۇش قىلىپسەنغۇ.

ـــ مەن ئوقۇغۇچىلارنى قويۇپ بېرىپ ھېلىلا كىردىم. قارىسام بەگيۈسۈپ بىلەن پاراڭلىشىپ ئولتۇرۇپسەن، دېققىتىڭلارنى بۆلمەي، دەپ تاماققا قوپتۇم، بالام. ئاتاڭنىڭمۇ كېلىدىغان ۋاقتى بولدى، سەن سەۋزىنى توغراپ، گۈرۈچنى يۇيۇپ قويغىن. مەن كىرىپ بەگيۈسۈپ بىلەن كۆرۈشۈپ چىقاي، ـــ ھاۋاخان ئاغىچا چاچتەك كېسىلگەن ئۇگرىنى تەلەڭگىگە ئالدى. پورۇقلاپ قاينىۋاتقان قازاندىكى ئاش سۈيىنىڭ تۇز تەمىنى تېتىپ كۆردى، رومىلىنى ئوڭلاپ سېلىپ يۈسۈپنىڭ قېشىغا چىقتى.

ـــ ئەسسالام بالام، ھارمىغايلا؟

كىتابنى قويۇپ ئىتتىك ئورنىدىن قوپقان يۈسۈپ، ھاۋاخان ئاغىچىغا سالام بېرىپ قول باغلاپ تۇردى.

ـــ ئولتۇرسىلا، بالام، ئوردۇكەنتتە ئۇزۇن تۇرۇپ قالدىلىغۇ؟ـــ يۈسۈپ يۈكۈنۈپ ئەدەپ بىلەن ئولتۇردى. ھاۋا-

خان ئاغىچىمۇ يېشىل تاۋار نىمچىسىنىڭ پەشلىرىنى تىزىغا بېسىپ يۇكۈندى. قوشۇما قاشلىرىغىچە چۈشۈپ تۇرغان ئاق يىپەك روملى يۇمىلاق يۈزىنىلا ئوچۇق كۆرسىتىپ ئۇچىسىغا يېيىلغانىدى. يۈسۈپ ئۇستازىدىن كۆرە بۇ قۇشناچ ئاغىچىدىن بەكرەك ئەيمىنەتتى.

— قۇشناچ ئابا، ئوردۇكەنتته كۆرىدىغان، ئۆگىنىدىغان نەرسىلەر كۆپ ئىكەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇغرا قاراخان كېسەل بولۇپ يېتىپ قالدى، شۇڭا ئۇزاقراق تۇرۇپ قالدۇق... — يۈسۈپ سۆزلەۋېتىپ ئىختىيارسىز تۇرۇپ كەتتى، ئىشكتىن كىرىپ كەلگەن ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇمنى كۆرگەنىدى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم ئۇستاز.

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام بالام، ئولتۇرسىلا، ئولتۇرسىلا، — ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم تونىنى، سەللىسىنى ئېلىپ ئاقبىراغا بەردى، ئاندىن تېخىچە قول باغلاپ تۇرغان شاگىرتىغا مۇلايىم نەزىرىنى تاشلاپ كۆرپىگە يۈكۈندى. يۈسۈپ شۇنىڭدىن كېيىنلا ئولتۇردى.

— ئوردۇكەنتته ئۇزاق تۇرۇپ قالدىلىغۇ، بالام؟ — يۈسۈپ ئۆزىنىڭ كېلىشىگە تەقەززا بولغان قەلب ئىگىلىرىنىڭ بۇ سوئالىغا يەنە شۇ جاۋابنى بېرىپ دېدى:

— مەۋلانا ھۈسەين ئىبنى خەلەپ، مەۋلانا مۇھەممەد ئەل كاشغەرى قاتارلىق بىلىمگە ھۆددىگەر پىرلار ئۆزلىرىگە سالام يوللىدى.

— ئاللا ئۇلارنى سالامەت قىلغاي. ئۇ بۈزرۈكۋارلارنىڭ ھېكمەتلىك سۆھبەتلىرىدە بولۇپتىلىدە، بالام؟ — مەخدۇم چەرايلىق قىرقىلغان قارا ساقىلىنى سىيپاپ قويدى.

— شۇنداق، ئۇستاز، ساچىيە مەدرىسىدە ئۇچ ئاي بىلىم تەھسىل قىلدىم، ئۇزاقراق تۇرۇپ قېلىشىمىزدىكى يەنە بىر سەۋەبمۇ شۇ. ئۇ بۈزرۈكۋارلار ئۆزلىرىنى بەك چوڭ بىلىدىكەن.

«ساچىيە مەدرىسىدە بىرگە بىلىم تەھسىل قىلغانىدۇق، بۇخارا، باغداتلارغىمۇ بىرگە بارغانىدۇق. مەخدۇم ھەزرەتلىرى بىلىمگە ھۆددىگەر پىرلارنىڭ بىرسى، ئۇنىڭدىن ئەلگە، ئەۋلادلارغا بىلىم يۇقىدۇ، ئۇنىڭ شاگىرتلىرى كامال تاپماي قالمايدۇ...» دەپ تەرىپلىرىنى قىلىشتى.

ـــ شۇنداقمۇ، بۇزرۇكۋارلار شۇنداق دېيىشتىمۇ؟ ياق، ياق، ئۇلار ئالدىدا پېقىر ئاددىي بىر بوشىغۇتمەن، خالاس، ـــ ھاياجانلانغان ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم ئىككى قولىنى ئۇزىتىپ يۇسۇپنى قۇچاقلىدى، ـــ ئۇلار بىلەن بىرگە ئوقۇغانلىقىم راست. دۇنيادىكى ھەممە ئىشلار ئۇنتۇلۇپ كېتىدۇ، ئەمما ساۋاقداشلار بىر ـ بىرىنى ئۇنتۇلالمايدۇ. ئۇلۇشكۇن ھەربىرلىرىدىن ھال سوراش ئۈچۈن پەتكە بارغىنىمدا، بۇ توغرۇلۇق سۆزلەشكە ۋاقىت يار بەرمىدى. رەبھانىدىنبەگ جانابلىرى ئوردۇكەنتتە تىكتۇرۇپ كەلگەن بەقەسەم تونىنى كىيگۈزۈپ قويۇۋىدى، شۇ قەدىناس بۇرادەرلىرىمنى كۆرگەندەك بولدۇم، بالام.

ـــ ئۇستاز، ـــ يۇسۇپ ئورنىدىن قوپتى، ـــ ئوردۇكەنتىن كېلىپلا ئالدىلىرىغا سالامغا كېلەلمەي قالدىم. نەچچە كۈندىن بېرى پەتچىلەرنى كۈتۈش، ئۇزىتىش بىلەن بولۇپ، سوۋغىلارنىمۇ ۋاقتىدا تاپشۇرالمىدىم، بۇ مەۋلانا ھۈسەين ئىبنى خەلەپنىڭ مەنتىقە توغرىسىدىكى ئەسىرى، بۇ مەۋلانا مۇھەممەد ئەل كاشغەرنىڭ تارىخىي ئەسىرى، ئۆزلىرىگە يادىكار قىلىپ پېقىردىن ئەۋەتتى، ـــ ئىككى جىلتقا سېلىنغان كىتابلارنى ئۈستازى ئالدىغا قويدى.

ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم جىلتتىن چىرايلىق شىرازلانغان كىتابلارنى ئېلىپ يۇزلىرىگە سۈردى.

ـــ ئاللا ئۇلارغا رەھمەت قىلسۇن. مەنتىقە، تارىخ بابىدا كۆڭلۈمدىكى بوشلۇقنى بۇ ئەسەرلەر تولۇقلايدىغان بولدى، دۇئايىم ئىجابەت بولۇپتۇ.

ـــ بۇنىڭ بىلەن بىز بوشىغۇتلارنىڭ كۆڭلىمىزدىكى بوشلۇقنىۋ تولۇپ، ئادەم، ئالەمنى تونۇشىمىز چوڭقۇرلىشىدۇ، ئۇستازىم.

يۇسۇپ بوپىنىڭ ئىچىدىن بىر بوغۇچىنى ئېلىپ ھاۋاخان ئاغىچىنىڭ، يەنە بىر بوغۇچىنى ئېلىپ، يانتۇ قاراپ ئولتۇرغان ئاقبىرانىڭ ئالدىغا قويدى:

ـــ پېقىرنىڭ ئەرزىمەس سوۋغىسىنى قوبۇل قىلغايلا، قۇشناچ ئابا.

ـــ رەھمەت، بالام، ـــ ھاۋاخان ئاغىچا ئورنىدىن تۇرۇپ تەزىم قىلدى، ـــ رەھمەت، ئاللا ئۆمۈر يوللىرىنى ئۇزۇن، بىخەتەر قىلسۇن، ـــ ئۇ يەرگە قارىغىنىچە قىزىرىپ ئولتۇرغان ئاقبىراغا دېدى، ـــ بالام، تۇرۇپ رەھمەت دېگىن، شۇنچە ئېسىل نەرسىلەرنى ئېلىپ كەپتۇ...

ئاقبىرا قوپۇپ، ئۆزىگە تىكىلىپ تۇرغان يۇسۇپقا لەپىدە بىر قارىدى ـ دە، يۈگۈرۈپ چىقىپ كەتتى. يۇسۇپقا ئاتاپ تىككەن دوپپا، كەشتىلىگەن يىپەك ياغلىقلار شۇ بىر ھەرىكەت بىلەن ۋاقتىدا بېرىلمەي قالدى.

3

پېشايۋان ئۆگزىسىنىڭ نۇرىغا قونغان نە كەپتەر ئۇياق ـ بۇياققا بويۇنداپ پۇرردە ئۇچتى ـ دە، پەسلەپ كېلىپ، كۆل بويىدا يورغىلاپ يۈرگەن چىشى كەپتەرنىڭ يېنىغا قوندى ۋە بۇقۇلداپ ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئايلاندى. شىلدىر قىلىپ شېخىدىن ئايرىلىپ چۈشكەن غازاك كەپتەرلەرنى چۆچۈتۈپ ئۇچۇرۇۋەتتى. ئىشكتىن چىلانتوروقنى يېتىلەپ كىرگەن يۇسۇپ ئۇچۇپ كېتىۋاتقان كەپتەرلەرگە قاراپ قويۇپ پېشايۋانىڭ يېنىغا كېلىشكە، ئىچكىرى ھويلىدىن قولتۇقلا-

شسپ، بىر ـ بىرىگە سۆيۈنۈپ چىقىۋاتقان بوۋاي بىلەن مومايغا كۆزى چۈشتى ـ دە، ئىتتىك ئۇلارنىڭ ئالدىغا باردى.

ـــ بالام، داداڭ كەلدىمۇ؟ـــ سورىدى بەكتۆمۈر سالام بەرگەن نەۋرىسىگە ھېرىسمەنلىك بىلەن بېقىپ. ئۇ تومۇرلىرى كۆپۈپ چىققان ياغاق قوللىرىنى يۈسۈپنىڭ مۈرىسىگە قويۇپ ھاسىراپ تىندى.

ـــ مەدرىسىدىن ھازىر كەلدىم، بوۋا. ئاپام ئوردىدىن تېخى كەلمىگەندەك قىلىدۇ. مىجەزلىرى يوقمۇ، بوۋا؟ـــ دېدى يۈسۈپ بوۋىسىغا كۆز سېلىپ.

ـــ قېرىلىق، بالام، قېرىلىق،ـــ بەكتۆمۈر ئاپىئاق ساقىلىنى سىيپاپ قويدى، ئۇ ياداپ قالغانىدى، زەمۇران ئانا ئۇنىڭغا قارىغاندا خېلى تېمەن ئىدى. بوۋاي مومىيغا قاراپ قويۇپ سورىدى،ـــ نېمىشقا كەلمىگەندۇ، بالام؟ـــ ئۇنىڭ ئىچى تىتىلداپ كېتىۋاتاتتى.

ـــ گەپ بارمىدى، بوۋا؟

ـــ گەپ بولمامدىغان، بالام،ـــ يەنە زەمۇران ئانىنىڭ قورۇق باسقان چىرايىغا قاراپ قويۇپ سۆزىنى داۋام قىلدى،ـــ قېرىغان ۋاقتىمىزدا داداڭ بىزگە ئېتىبار قىلمايدىغان بولۇۋالدى،ـــ بەكتۆمۈر بوغۇقۇپ قېقىلىپ كەتتى. مۇكچىيىپ بويى پاكارلاپ كەتكەن بۇ بوۋاي تېرىككەك بولۇپ قالغانىدى. ئۇ، «داداڭ بىزگە ئېتىبار قىلمايدىغان بولۇۋالدى» دېگىنىدە، رەيھانىدىنىڭ يالغۇز ئوغلىنىڭ تويىنى تېزرەك قىلمىغانلىقىنى كۆزدە تۇتقانىدى. ئالمادىس قازا يېتىپ قالسا كۆرەلمەي قالارمىزمىكىن، دەپ ئەندىشە قىلاتتى. بۇ ھەقتە نەچچە قېتىم رەيھانىدىنغا ئېيتقان بولسىمۇ، توي توغرۇلۇق تېخىچە گەپ ـ سۆز بولمايۋاتاتتى. يۈسۈپ بۇنىڭدىن خەۋەرسىز ئىدى.

بوۋاي بىلەن مومای بىرئاز دەم ئېلىۋالغاندىن كېيىن، يۈسۈپ ئۇلارنى يېتىلەپ ئۆزىنىڭ خانىسىغا ئېلىپ كىرىپ ئالما

شەربىتى قۇيۇپ بەردى.
— بالام، داداڭ كەلسە كۇتۇۋاتقىنىمنى دەپ قويغىن، گېپىمنى قىلمۇالمىغۇچە تاماق يېمەيمەن. گېپىمنى بۇگۈنمۇ ئۇ-لىڭ ئالمىسا، بۇنىڭدىن كېيىن بىز بىلەن بىرگە تاماق يېگۈچى بولمىسۇن. يۇگۇر، داداڭ كېلىشى بىلەن بۇ ئۆيگە باشلاپ كىر، ئاناڭ داستىخان سالماي تۇرسۇن، — دېدى بەگتۆمۇر زورۇقۇپ سۆزلەپ.
ھويلىغا چىققان يۇسۇپ، داستىخان كۆتۈرۈپ كېلىۋاتقان ئانىسىغا ئۆز خانىسىنى ئىشارەت قىلىپ قويۇپ، ئىشككە قاراپ ماڭدى. بوسۇغىدا ئاتنى يېتىلەپ كىرىۋاتقان ئاتىسى بىلەن دوقۇرۇشۇپ قالدى. ئۇنىڭ ئارقىسىدا بويانقار، ئادارمۇ بار ئىدى.
— بالام، بۇ يەردە تۇرۇپتىلىغۇ؟ — دېدى رەيھانىدىن سالام بەرگەن ئوغلىغا مېھرى بىلەن تىكىلىپ.
— ئاپا، مۇشۇ تاپ ئۆزلىرىنى بوۋام، مومام ھۇجرامدا كۇتۇپ ئولتۇرىدۇ.
رەيھانىدىن «دادام، ئاپام ئوغلۇمنىڭ توي ئىشىنى سۆيلە-گىلى مېنى كۇتۇپ ئولتۇرۇپتۇ ـ دە. ئاچسىنىڭ تويىنى قىلماي تۇرۇپ ئۆيلەپ قويساق ئەل ـ يۇرت نېمە دەر؟» دەپ ئويلىدى-يۇ، ئۇلارنىڭ سۆزىنى ئاڭلاشقا ئالدىراپ، ئاتنى بويانقارغا بەردى. يۇسۇپ بىلەن چوڭ ـ چوڭ قەدەم ئېلىپ، ھويلىنىڭ ئوڭ يان تەرىپىدىكى دېرىزىلىرى باغقا قارايدىغان دەھلىزلىك ئۆيگە كىردى.
— بۇزرۇكۇارلىرىم بۇ يەردە ئىكەنغۇ، ھەربىرلىرىنىڭ خىزمىتىگە ۋاقتىدا ھازىر بولالمىغىنىمدىن خىجىلمەن.
— كەل، ئولتۇر، ئوغلۇم! — دېدى بەگتۆمۇر قول باغلاپ تۇرغان رەيھانىدىنغا چىڭ ـ چىڭ سۆزلەپ. ئۇ خاپا بولۇپ قالغان چاغلىرىدىلا سەنلەپ گەپ قىلاتتى، — سەن

هازىر دۆلەتنىڭ كاتتا ئەربابى، دېگىنىڭ دېگەن، قىلغىنىڭ قىلغان، بىز بىلەن كارىڭ يوق، شۇنداقمۇ؟

رەيھانىدىن ھېچقاچان ئۆزىگە بۇنداق زەردە قىلمىغان ئاتىسىنىڭ، نېمە ئۈچۈن بۇنچە كايىپ كەتكەنلىكىنىڭ سەۋەبىنى ئويلاپ كۈلۈمسىرىدى:

— ياق، ئۇنداق ئەمەس، دادا، ئابا. پېقىر — سىلەرنىڭ پەرزەنتىڭلار، سىلەر پېقىر ئۈچۈن ئەل، ۋەتەن. نېمىشقا كارىم بولمىسۇن، بۇزرۇكۋارلىرىم. ئاتا ـ ئانىسى بىلەن كارى بولمايدىغان قارا يۈز، نامەردلەر قاتارىدا تۇرۇش مەن ئۈچۈن ئۆلۈم بىلەن باراۋەر، — دېدى رەيھانىدىن قوللىرىنى كۆكسىگە قويغان ھالدا.

بەگتۆمۈر ئۇنىڭ قولىدىن تارتىپ ئولتۇرغۇزدى.

— بۇ گېپىڭ راستمۇ؟

— راستلىقىغا ئاللا گۇۋاھ، دادا.

— ئۇنداق بولسا تەلىپىمنى رەت قىلمايسەن ـ ھە!

— ئەلۋەتتە.

بەگتۆمۈر زەمۈران ئانىنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان يۈسۈپكە قاراپ دېدى.

— بالام، قوپقىن، سەن دەرھال بېرىپ ئاشانبۇقا، بۇدراچ مومايلارنى چاقىرىپ كەل، مۇھىم ئىش بار، ھايال بولۇپ قالمىغىن.

— ماقۇل، بوۋا، — ئورنىدىن تۇرغان يۈسۈپ ئىتتىك چىقىپ كەتتى.

— بەگتۆمۈر رەيھانىدىنىڭ قولىنى تۇتۇپ كۆزىگە ياش ئالدى.

— ئوغلۇم، سىلى مېنىڭ قابىل، دانا پەرزەنتىم، — ئۇنىڭ يۈرىكىدىن تىترەپ چىققان ئۇنى شۇنچە مۇلايىم ئىدى، — دۇنياىمىزنىڭ خاسىيىتى، ئاللانىڭ ئىلتىپاتى بىلەن

زور بايلىقتا، يۇقىرى مەرتىۋىكە ئېرىشتىلە، بۇنىڭدىن ئانىلىرى ئىككىمىز پەخىرلىنىمىز. ئاللا ھەممە تىلەك ـ ئارزۇلىرىغا يەتكۈزدى. ئەمما ئوغۇل نەۋرەم بەگىۋىسۇپىنىڭ ئاللىبۇرۇن بالاغەت يېشىدىن ئۆتۈپ كەتكەنلىكى سىلىگە مەلۇم، شۇنداق تۇرۇقلۇق سىلى ئوي توغرىسىدا باش قاتۇرمىدىلا. نەچچە قېتىم ئانىلىرى بىلەن بۇ توغرۇلۇق تىلىكىمىزنى ئېيتساق، ئاچىسىنى چىقىرىپ، ئاندىن ئۆيلىمسەك جەمەتىمىزنىڭ داۋاملىشۇاتقان ئەنئەنىسىنى بۇزغان بولىمىز، دەپ ئۇنىغىلىرى كەلمىدى. نەۋرىمىز ئارچۇنىڭ ئارقىغا سۈرۈلۈپ كەتتى. بىز قېرىپ قالدۇق، بالام، ئەتىلىكىمىز بارمۇ ـ يوق؟ ئاللا ئىگەم بىلىدۇ. چوڭ نەۋرەم بەگتۇرمىش شېھىت بولۇپ تويىنى قىلالمىغان بولساقمۇ، ئۇچ قىز نەۋرەمنىڭ تويىنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولدۇقكى، كەنجى نەۋرىمىز بەگىۋىسۇپىنىڭ تويىنى كۆرەلمەي جان ئۈزسەك، قانداقمۇ كۆزىمىز يۇمۇلىدۇ؟ بۇگۈن يەنە قاشلىرىغا چىقىپ بۇ نىيىتىمىزنى بىلدۈرۈشىمىز سىلىگە ئازار بېرىش ئەمەس، ھەرگىز ئۇنداق ئەمەس، بەلكى ئۆمرىمىزنىڭ ئاخىرىدا ئۆز پۇشتىمىزنىڭ سائادىتىنى تېنىمىزگە دەرمان، ئاغرىقىمىزغا شىپا قىلىش، ئاتا ـ ئانىلىق مېھرىمىزدىن سىلىنى روھلاندۇرۇش، غەيرەتلىرىگە غەيرەت قوشۇش. بىز مانا شۇنىڭ ئۈچۈن بەگىۋىسۇپىنىڭ ھۇجرىسىدا سىلىنى كۈتۈپ ئولتۇردۇق، بالام.

بەگتۆمۈر سۆزىنى تۈگىتىپ، زىڭىلداپ ئاغرىشقا باشلىغان بېلىگە ئاستا مۇشتلىدى. رەبھانىدىن ئۆزىگە يۆلەنگەن ئاتىسىنىڭ بېلىنى تۈتۈپ دېدى:

— ئاللا ھەربىرلىرىگە رەھمەت قىلسۇن، بۇزرۇكۋارلىرىم. ياخشى نىيەت بېرىم دۆلەت. بۇ ۋاقىتقىچە ئاچىسىنىڭ تويىدىن كېيىن ئۆيلەيمىز، دەپ ئارقىغا تارتىپ كەلگىنىم راست. ئەگەر ھەربىرلىرىنىڭ تەلىپى شۇ بولىدىغان بولسا، ھازىردىن باشلاپ ئوغلۇمنىڭ تويىنى قىلىش كويىدا بولىمەن.

— ئىنشائىللا بالام، نەۋرىمىز بەگىۋىسۈپىنىك تويى، ئاچىسىنىك ياتلىق بولۇشىغا يول ئېچىپ بەرگەي.
— ئېيتقانلىرى كەلسۇن، دادا.
— ئاشانبۇقا، بۇدراچ مومايلار بىلەن بەگىۋىسۈپكە كىمنى ئېلىپ بېرىش توغرىسىدا ئوبدان مەسلىھەتلىشەيلى. قۇدام بەگتاش داموللا كېسەل، ئەتە بېرىپ سەمىگە سېلىپ مەسلىھەتىنى ئېلىپ كېلەي، قۇدىلىرى چاغرىبەگ، ئادامتوغرىل بىلەنمۇ كېڭىشىپ باقسىلا، ھەر جەھەتتىن بىز بىلەن تەڭ كەلگۈدەك جەمەت بىلەن قۇدا بولۇشىمىز لازىم.
— ماقۇل، دادا.
— بالام، بىزنى ماقۇل بىلەن ئالداپ قويمىسىلا، ئوغۇل نەۋرىمىزنىڭ تويىنى كۆرەلمەي ئارماندا كەتمەيلى.
باياتىن ئېرىنىڭ سۆزلىرىنى باش لىڭشىتىپ ماقۇللاپ ئولتۇرغان زەمۇران ئانا سۆز قاتتى:
— خۇدا بۇيرۇسا تويىنى ئەمدى كېچىكتۈرمەسمىز.
يۈسۈپ ئاشانبۇقا بىلەن بۇدراچ مومانىنى چاقىرىپ كەلگەندە، رەيھانىدىن ئاتا ـ ئانىسى بىلەن قىلىۋاتقان پاراڭنىى توختىتىۋالدى.
— بالام، تامىقىڭنى يەپ ئوقۇشۇڭغا كېتىۋەرگىن، بىزنىڭ قىلىشىدىغان مەسلىھەتىمىز بار، — دېدى بەگتۆمۈر. ئۇ بايىقىدەك چىرايى تۈتۈلغان ھالدا ئەمەس، خۇشال ئولتۇراتتى.
— ماقۇل، بوۋا، — يۈسۈپ غىزالىنىدىغان ئۆيدە كۆشىنىشىنى بىرنى يەپ قېتىق ئىچتى ـ دە، ئالدىراپ مەدرىسكە كەتتى. «بوۋاملار نېمە ئىش توغرۇلۇق مەسلىھەتلىشىۋاتقاندۇ؟ كىرسەم گەپىنى توختىتىۋالدى، بۇ نېمە ئۇچۇن؟ يا مېنىڭ توي ئىشىم توغرۇلۇق باش قاتۇرۇشۇۋاتامدىغاندۇ؟ ئاچامنىڭ تويىنى قىلماي تۇرۇپ، مېنىڭكىنى قىلماس...» بۇ خىيال ئۇ مەدرىسىدىن قايتقاندىمۇ كاللىسىدىن نېرى بولمىدى. ئۇنىڭ بالاغەت

پىشىدىن ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنى چوڭلار بىلگەن بىلەن، ئاقبىراغا بولغان مۇھەببىتىنىڭ كۈنسايىن كۈچىيىپ كېتىۋاتقىنىنى بىلەيتتى.

«راستتىنلا مېنىڭ توي ئىشىم توغرۇلۇق باش قاتۇرۇشۇۋاتقان بولسا، ماڭا قايسى جەھەتتىن قىز ئېلىپ بەرمەكچى بولۇۋاتىدىكىن، ئاقبىراغا كۆڭلۈم بارلىقىنى قانداق بىلدۈرسەم بولار؟...» يۈسۈپ بۇ خيال بىلەن تۈزۈك ئۇخلىيالمىدى. ئۇ ئورۇندىن تۇرۇپ تامغا ئورنىتىپ قويۇلغان قەندەلدىكى شامنى ياقتى، چاپان ـ شىمىنى كىيدى. هويلىغا چىقىپ، كۆل بويىدىكى ئىۋرىقتا سۇ توشتۇرۇپ تەرەت ئالدى. تۈن شامىلى دەرەخلەرنى ئىرغاڭلىتىپ، غازاڭ بولغان ياپراقلارنى تۆكەتتى. يۈسۈپ ئىۋرىقنى قويۇپ، غۇلىچىنى يېيىپ كېرىلدى. ئاي نۇرىغا چۆمۈلگەن كۆل بويىنى ئۇچ قېتىم ئايلاندى. توختاپ هال رەڭ تۈس ئالغان كۆلگە باقتى. ئون ئۇچ ـ ئون تۆت كۈنلۈك بولغان ئاي شولىسى كۈمۈش لېگەندەك پارىلداپ تۇراتتى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا ئاق يۈزلۈك ئاقبىرا كەلدى. ئۆزىنى جۇرئەتسىز، دەپ ئەيىبلەۋاتقاندەك تۇيۇلۇپ بىر قىسما بولۇپ قالدى. «نېمىشقا ياخشى كۆرىدىغانلىقىمنى ئوچۇق ئېيتالمىدىم؟ نېمىشقا كۆڭۈللىرىدە مەن بارمۇ ـ يوق دەپ سورىيالمىدىم؟ نېمىشقا ئۇنى سۆيىدىغانلىقىمنى ئاتامغا ئېيتالمايمەن؟ ئۇلار ماڭا باشقا يەردىن قىز تاپسا، ئۇ چاغدا قانداق قىلىمەن؟...» ئويلىغانسېرى سوئال تۇغۇلۇپ، ئاقبىرانىڭ گۈزەل رۇخسارى ئۇنى شۇنچە شەيدا قىلاتتى. يۈسۈپنى مۇشۇدەم ئاجايىپ بىر ئوتلۇق سېزىم چۇلغىۋالدى. شولىدەك تۇتۇق بەرمەس سىرلىق تۇيغۇدىن هاياجانلانغان يۈرىكى تېپچەكلىدى. ئاقبىرانىڭ ئۇياتچان نىگاهى، شىكارغا چىققىنى، ئۇنىڭ ئۆيىگە بارغىنى، چاي قۇيۇپ بېرىۋېتىپ قىزىرىپ كەتكىنى تەسەۋۋۇر ئەينىكىدە كۆرۈنۈپ، ئۆيگە يېنىپ كىردى ـ دە، دېرىزىنى قىيا ئېچىپ قويدى.

ئاينىڭ ئاق شولىسى ئۇنىڭ يېزىق شىرەسى ئۈستىگە چۈشتى. زەڭگەر رەڭلىك سالقىن كۈز كېچىسى يۈسۈپكە شۇنچە گۈزەل، شۇنچە جىمجىت تۇيۇلدى. ئۇ بۆرە تېرىسى سېلىنغان ئورۇن-دۇقتا ئولتۇرۇپ، قولىغا پولات ئۇچلۇق قەلەم ئالدى. پەلەكتىن تۆكۈلگەن ئاي نۇرىدەك قەلبىدىن ئېقىپ چىققان گۈزەل تۇيغۇ - ھېسسىياتلىرى ئاق بەتكە تۆكۈلۈپ مىسرا بولۇپ قۇرلاندى:

قىزىل يۈزى بولدى پەلەكنىڭ سېرىغ،
جاھان بولدى ئالتۇن رەڭدەك ئېرىغ.

قۇياش سۈرتتى يۈزگە سېرىق زەپران،
ھاۋا رەڭ شېشىگە پۈركەندى جاھان.

مەشئەلدار قېشىدەك بولۇپ ئاسمان،
ھەيكەل - زەڭگى تۈسىگە كىردى جاھان.

يېدى، ئىچتى، يۇيۇندى، قىلدى نامаз،
تۆشەك سالدۇردى، ياتتى ئۇخلاپ بىرئاز.

سېرىق بۇلبۇل ئۇنلۇك گۈزەل سايرىدى،
چۆچۈپ ئويغاندى ئۇ، ئۇيقۇ كەلمىدى.

ئويغاق ياتتى بىرئاز قۇلاقنى سېلىپ،
ئەجەبلەندى بۇ ئۇنگە ھەيران قېلىپ.

قېچىپ ئۇيقۇسى بەك ئۇزاردى كېچە،
تەقەززا بولدى تاڭغا يورۇپ بولغۇچە.

پەلەك پىرتتى كىپكەن قارا كۆڭلەگىن،
كۆتەرىپ پەرەنجە، ئۇ ئاچتى يۇزىن.

كۈلۈپ باقتى ئۆرلەپ گۈزەل قىز يۈزى،
يورۇدى جاھانىنىڭ ھەر ئىككى كۆزى.

قۇياش چىقتى ئۆرلەپ، كۆرسەتتى ئۆزىن،
يورۇتتى ۋادا ھەم دەريالار يۇزىن.

يەنە قوپتى، يۇيۇندى، كىيىندى تۈگەل،
ناماز قىلدى، ئۆزگە جورۇپ ياخشى پال[1] ...

يۈسۈپ قەلەمنى قويدى، يازغانلىرىنى قايتا ـ قايتا ئوقۇدى. ھاياجىنى بىرئاز بېسىلىپ، ناماز بامدادتقا ئېيتىلغان ئەزانغا قۇلاق سالدى.

ـــ ئاللاھۇئەكبەر... ئاللاھۇئەكبەر!...

ئۇ دادىسى، بوۋىسى بىلەن مەسچىتكە چىقتى. نامازدىن يېنىپ ئۆيگە كەلگۈچە ئاقبىرادىن باشقا قىزغا ئۆيلەنمەيدىغاندىلىقىنى ئېيتماقچى بولۇپ، نەچچە قېتىم ئاغزىنى ئۆمەللەپمۇ گەپنى تېشىغا چىقىرالمىدى. قانداقتۇر بىر سېزىم ئېغىز ئاچقۇزمايۋاتاتتى. يەنە بىرنەچچە كۈن ئۆتتى.

بۈگۈنمۇ يۈسۈپ كۆڭلىدىكى گەپنى دېيەلمەي ئىچى تىتىلدىغان پېتى مەدرىسكە كەتتى.

ئۆتكەن يىلدىن بېرى ئۇستازى ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇمنىڭ تاپشۇرۇشى بىلەن ئۆسمۇر تالىپلارغا ئەرەب، پارس تىلىدىن، ئەدەبىيات، مەنتىقە ئىلمىدىن دەرس ئۆتۈشكە باشلىغانىدى.

---

① «قۇتادغۇبىلىك» ـــ 1023ـ ، 1024 ـ يەت .

نۇتقى راۋان، پىكرى چوڭقۇر، ھازىرجاۋاب بۇ شاگىرتىدىن ئۇستازلىرى ناھايىتى رازى ئىدى.

يۇسۇپ ئوقۇپ بىلگەنلىرىگە زادى قانائەت قىلمايتتى. ئەرەب، پارس تىللىرىنى پىششىق بىلگەچكە ئوقۇيدىغان، مۇتالىئە قىلىدىغان كىتابلىرىمۇ شۇنچە كۆپ ئىدى، دەقىقىنىمۇ بىكار ئۆتكۈزمەيتتى. بۇنداق تىرىشچانلىق روھى مەدرىسىدىكى تالىپلارغا كۈچلۈك تەسىر قىلغانىدى. مۇزاكىرە، مۇھاكىمە بولغان چاغلاردا، ئۆتكۈر پىكىرلىك بايانلىرىنى ئاڭلاشقا ھەممەيلەن خۇشتار ئىدى.

يۇسۇپ ئەپلاتۇن، سوقرات، ئارىستوتېلنىڭ پەلسەپىۋى ئەسەرلىرىنى ساۋاقداشلىرى بىلەن مۇھاكىمە قىلىشنى مۇستەقىل كۆزقاراش پېتىلدۇرۇشنىڭ ئاساسى دەپ بىلگەچكە، ئۆز كۆزقاراشلىرىنى دادىل ئوتتۇرىغا قويىاتتى، مۇنازىرىلىشەتتى. «قۇر-ئان كەرىم» نى تەپسىر قىلىشتا، ھەدىسلەرنى شەرھلەشتە، تالىپلار ئارىسىدا ئۇنىڭغا پېتىدىغىنى يوق ئىدى. ئەرەب ئالىمى ئالجىبرىنىڭ ھېساب ئىلمى توغرىسىدىكى تەلىماتلىرىنى، ئىلمى نۇجۇم، كىمىياگەرلىك، تەبىئەتشۇناسلىق بابىدىكى بىلىملەرنى ئىگىلەشكە كىرىشكەنىدى. بىلىمگىنىنى سوراشتىن ئىزا تارتمايتتى، بىلگىنىنى بىلمىگەنلەرگە ئۆگىتىشتىن زېرىكمەيتتى. بولۇپمۇ ئۆزى بەكرەك قىزىقىدىغان پەلسەپە، ئەدەبىيات، تارىخ پەنلىرىنى ئەتراپلىق، چوڭقۇر ئۆگىنىپلا قالماي، جەمئىيەتنىڭ ئۆتمۈشى، بۈگۈنى، كەلگۈسى بىلەن باغلاپ پىكىر يۈرگۈزەتتى، مۇھاكىمە قىلاتتى، «نېمە ئۈچۈن؟» «نېمە سەۋەبتىن؟» دەپ-گەن سوئاللار ئۇنىڭ كاللىسىغا ئارام بەرمەيتتى. ھەر بىر سوئالغا جاۋاب تاپقاندا، بىر سىر يېشىلگەندەك، ھېكمەت بېغدىن بىر ئىشىك ئېچىلغاندەك بىلىنەتتى. كۆپ سوئاللارغا جاۋاب تاپقان يۇسۇپ، سۆيگەن يارىنىڭ ۋىسالىغا قانداق يېتىشىنىڭ جاۋابىنى تاپالماي قىينالماقتا ئىدى.

ئۇ بۇگۈن كەچ مەدرىسىدىن يېنىپ ئۆي ئالدىغا كەلگەن-
دە، ئۇزاپ چىقىۋاتقان قارا پەرەنجىلىك ئايال بىلەن دوقۇرۇ-
شۇپ قالدى. يۈسۈپ ئاتتىن چۈشۈپ تۇرۇشىغا، چۈمبىلىنى
قايرىغان ئايال كۈلۈمسىرەپ سالام بەردى.

— هارمىغايلا، بالام، ئوقۇشتىن يانغان ئوخشىمامىلا؟

يۈسۈپ ئۇنىڭ بۇدراچ مومای ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، بۇ
كىشىنىڭ ئانىسىغا قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ سالام بەردى:

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم موما، ئوبدان تۇردىلىمۇ؟ ئاشان-
بۇقا بوۋام تېمەنمۇ؟

— ئاللانىڭ ئىلتىپاتى بىلەن ئوبدان تۇرۇۋاتىمىز، ئاشان
بوۋىلىرى قېرىغان چېغىدا باغدىن چىقمايدىغان بولۇۋالدى،
تىنىم تاپمايدۇ،— مومای ئۆزىنى ئۇزىتىپ چىققان يابىرا بىلەن
كۆز سوقۇشتۇرۇۋېلىپ، يۈسۈپكە قاراپ باش لىڭشىتىپ كۈلۈپ
قويدى — دە،— ئاللا تىلىگەن بەختلىرىگە يەتكۈزىدىغان
بولدى بالام،— دەپ ئىتتىك يۈرۈپ كەتتى.

يىگىرمە بىرىنچى باب

كەچ كۈز ئاخشىمىدا ئوقۇلغان نىكاھ

1

بۇدراچ مومانىڭ يۈسۈپكە قاراپ كۈلۈشى مەنسىز ئەمەس ئىدى. ئۇ مەسلىھەت بويىچە، يۈسۈپكە ۋاپادار قىز، رەيھانىدىن، يابىرالارغا مۇناسىپ كېلىن تېپىش غەرىزىدە، نەچچە كۈندىن بېرى چاچ تارىغۇچى ئايال سىياقىدا كوچىمۇ كوچا كېزىپ، بارمىغان مەھەللە، كىرمىگەن ئۆيى قالمىغانىدى. بۇگۈن چۈشتىن كېيىن قايتىپ كېلىۋېتىپ، بەگبۇقا مەھەللىسىنىڭ كۈنپېتىش تەرىپىدىكى بالاۋېشىغا ئەگمە چىقىرىلغان تۈچ ھالقىلىق دەرۋازىغا كۆزى چۈشۈپ توختاپ قالدى. «بۇ كىمنىڭ ئۆيىدۇ؟ ئەجەب بۇ چاغقىچە كىرىپ باقمىغان ئىكەنمەن» دېگەن ئوي كۆڭلىدىن كەچتى. كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپ بۇ مەھەللىدە تۇرۇۋاتقاچقا، ئۇنىڭ كىرمىگەن ئۆيى قالمىغانىدەك ئىدى. قايسى ئۆيدە قانچە ئوغۇل ـ قىز بار؟ ئۇجۇر ـ بۇجۇرىغىچە بىلەتتى. بەلكىم بۇ ئۆيگىمۇ كىرگەندۇ، ئۇ شۇنچە ئويلاپمۇ ئېسىگە ئالالمىدى. قۇل چېغىدىن باشلاپ يۈسۈپكە ھەم ئىنىكئانا، ھەم باققۇچى بولغاچقا يۈسۈپنى ئۆز ئوغلىدىن چارە كۆرەتتى. قۇللۇقتىن ئازاد قىلىنغاندىن بۇيان، ئۇنىڭغا ئاتاپ تەككەن دوپپا، كىيىم ـ كېچەكلەرنى ئېلىپ كېلىپ ھېيت ـ ئايەم كۈنلىرى كىيگۈزۈپ قويىاتتى. پات ـ پات بېغىغا

ئېلىپ بېرىپ سەير قىلدۇراتتى. يۇسۇپمۇ بۇ ئىنىكئانىسىنى ناھايىتى ياخشى كۆرەتتى، ھۆرمەتلەيتتى، ھەر ئاينىك بېشىدا ئالاھىدە بېرىپ يوقلاپ كېلەتتى. شۇنىك ئۈچۈنمۇ بۇدراچ مومای «بەگيۇسۇپكە لايىق لەۋەن قىزنى تاپماي قويمايمەن» دېگەن ئىشەنچ بىلەن، نەچچە كۈندىن بېرى نۇرغۇن ئۆيلەرگە كىرىپ ـ چىققان بولسىمۇ، ئۆزى ئويلىغاندەك قىزنى تېخى يولۇقتۇرمىغانىدى، مۇشۇ تۇپەيلى كۆڭلى يېرىم ئىدى.

بۇدراچ مومای «بۇ ئۆيدىمۇ تاينلىق مەن ئىزدەۋاتقان ساھىبجامال يوق» دەپ، بىرنەچچە قەدەم مېڭىپ يەنە قايرىلىپ ئاشۇ ئىشىككە باقتى. نېمە ئۈچۈندۇر ئاشۇ ئۆي ئۇنى ئۆزىگە تارتىپلا تۇراتتى. ئاخىر ئۇ «بەخت بۇ ئۆيگە يوشۇرۇنغان بولمىسۇن يەنە» دەپ ئىشىك تۇۋىگە كەلدى ـ دە، تۇچ ھالقىنى قاقتى. ئىشىك ئاستا ئېچىلدى. سۇمبۇل چاچ قىز ئۇنىڭ ئالدىدا نامايان بولدى...

بۇدراچ مومای بۇ ئۆيدىن چىققاندا، جامائەت ناماز پېشىنى ئوقىنىۋاتقان ۋاقىت ئىدى. ئۇنىڭغا پۈتۈن جاھان كۈلۈۋاتقاندەك كۆرۈندى. ئۇپ، ناھايىتى خۇشال ھالدا، بەگتۆمۇر قورۇسىغا كىرىپ كەلدى.

ـــ تاپتىم، جاھان رەنالىرى ئىچىدىكى رەنانى تاپتىم، ـــ دېدى ئۇ ئالدىغا كەلگەن يابىراغا، ـــ تاپتىم، ئۇ شۇنداق لەۋەنكى...

ـــ توختىسلا بۇدراچ ئابا، ئۇ كىمنىڭ قىزى ئىكەن، ساۋاتلىقمىكەن، تۆشكى[1] قانداقراق ئىكەن؟ ـــ دەپ سورىدى يابىرا ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ.

بۇدراچ مومای ئاغزى ـ ئاغزىغا تەگمەي سۆزلەپلا كەتتى:

ـــ بۇ قىزنى جەننەتتىن چىققان ھۆرمىدۇ، دەپ قالدىم،

---

① تۆشكى ـــ ئۆي تۈتۈش ۋە تاماق ئېتىشنى بىلدۈرىدۇ.

يابىرا خېنىم. بويى پۇتاقسىز ئۆسكەن ئارچا كۆچىتىنىڭ ئۆزى، شۇنداق نازۇك، كۆزلىرى چولپان يۇلتۇزنىڭ شولىسى چۈشكەن قوش بۇلاق. يۈزىنىڭ قاشتېشىدەك سۈزۈك، ئاقلىقىغا يارىشا، بوستانچاچلىرى شۇنچە قارىكى، ئۇنىڭ زىبا بەستىدە كۈندۈز-نىڭ يورۇقى بىلەن كېچىنىڭ سىرلىق قاراڭغۇسى ھەمىشە بەرقارار ئىكەن. كىيگەن كىيىمى كېلىشكەن قامىتىگە شۇنداق ماس كەلگەنكى، قىلچە ئېۋەن يوق. پەي قىستۇرۇلغان چىمەن دوپپىسى قارا چاچلىق بېشىغا توزنىڭ تاجىدەك يارىشىپتۇ. قايرىما چوڭ ياقىلىق ئەتلەس كۆڭلىكى، زىبا قامىتىنى چېچەك-لىگەن ئالما دەرىخىدەك گۈزەللەشتۇرۇۋېتىپتۇ. بېشىل مەخمەل جىلىتكىسى كۆتۈرۈلگەن كۆكسىنى يوشۇرۇپ، ئەۋرىشىم بېلىنى بىر تۇتاملا قىلىپ قويۇپتۇ. ساغرىسى، تېقىمى، ئاياغلىرىنى دېمەيلا قويماي، ئاغچا خېنىم. ھايا قىلىپ ئۆزىنى ئاپتاپقىمۇ كۆرسەتمەيدىكەن. نۇرلۇق چېھرى ئۇپۇق يۈزىدەك قىزىرىپ تۇرىدىكەن. بۇنداق خۇش پېچىم نازىنىن قىزنى ئۆمرۈمدە كۆرۈپ باقماپتىكەنمەن. شۇنداق مېھرى ئىسسىق، كۆرۈپلا ياق-تۇرۇپ قالدىم...

— بىلدىم، بۇدراچ ئابا، چىرايلىق ئىكەنلىكىگە قايىل بولدۇم، — دەپ يابىرا ئۇنى سۆزدىن توختاتمىغان بولسا مومايي گېپىنى قىلىۋەرگەن بولاتتى، يابىرا ئۇنى ئايۋانغا باشلاپ كۆرپىدە ئولتۇرغۇزدى، يېڭى قايناتقان شاتۇت شەربىتىنى قۇيۇپ بېرىپ سورىدى، — ساۋاتى بارمىكەن، بۇنى بىلەلدىڭ-لىمۇ؟

— بىلدىم، ئاغچا خېنىم. ئانىسى ناھايىتى نازاكەتلىك قۇشناچىم ئىكەن. «ئەجەب ئوبدان چاغدا كېلىپلا، قىزىمنىڭ چېچىنى تاراپ قويسىلا، بىر نەچچە كۈندىن بېرى بالا ئوقۇ-تۇش بىلەن بولۇپ چولام تەگمىدى» دەپ ئوقۇغۇچىلىرى يېنىغا كىرىپ كەتتى. قورۇسى چوڭ بولۇپ، ئىچكىرى —

تاشقىرى هويلىسى بار ئىكەن. مەن ئىچكىرى هويلىنىڭ تال باراڭلىق سۇپىسىدا قىزنىڭ چېچىنى تاراپ، ئون بىر ئۆرۈم قىلىپ ئۆرۈپ قويدۇم. قىز ئۇنىڭغىنىمغا قويماي، بىردەمدىلا ئۇگرە چۆپ ئېتىپ چىقتى. ۋاي ـ ۋاي، شۇنداق يېيىشلىك، شۇنداق لەززەتلىك بولۇپتىكى، قانداق يەپ بولغىنىمنى بىلمەي قالدىم. تۆشەك ئىشلىرىدا پىشقان، قولى تاتلىق قىز ئىكەن. دەملىكەن شېرىن چېيىنى ئىچىپ ئولتۇرۇپ سوراپ بىلدىمكى: ئاتىسى سۇللاغلىق ياغما قەبىلىسىدىن ئىكەن، ئانىسى ئوردۇ-كەنتلىك قارلۇق ئىكەن. ئاتا ـ ئانىسىدىن ئەرەب، پارس تىللىرىنى ئۆگىنىپلا قالماي، ئوقۇغۇچىلىرىغا دەرس بېرىۋېتىپتۇ. قانداق ئىكەن ئاغىچا خېنىم؟ ئالتۇن ئۈزۈككە ياقۇت كۆز دېگەندەك، بەگيۇسۇپ بالامغا بۇ قىزدەك خىل كېلىدىغىنى يوق...

يابىرا بۇدراچ مومايىنىڭ دېگەنلىرىنى ئاڭلاپ، ئۇ قىزغا غايىبانە ئامراق بولۇپ قالدى، رەيھانىدىنمۇ ناھايىتى خۇش بولدى. ئاتا ـ ئانىسى، قۇدىلىرىمۇ ئۇ قىزنى يۈسۈپكە مۇناسىپ دەپ قاراپ، توي قىلىشقا ماقۇل بولۇشتى...

بۇدراچ مومايىنىڭ يۈسۈپكە قاراپ كۈلۈمسىرىشى ئەنە شۇنىڭ ئۈچۈن ئىدى.

ئانىسى بىلەن هويلىغا قايتىپ كىرگەن يۈسۈپ سورىدى:

ـــ بۇدراچ مومام بەك خۇشالغۇ، ئابا. بويانقار ئاكام يەنە پەرزەنتلىك بولغان ئوخشىمامدۇ؟

ـــ هېلىمۇ بويانقار ئاكاڭ ئۈچ پەرزەنتلىك بولدى، بالام، مومايىنىڭ خۇشاللىقى ئۇ ئەمەس، باشقا بىر خاسىيەتلىك ئىشقا خۇش بولۇۋاتىدۇ.

ـــ ئۇ قانداق خاسىيەتلىك ئىش، ئابا؟

ـــ توي ئىشى، بالام.

ـــ ئاچامنىڭ توي ئىشىمۇ؟

ـــ ياق، سلىنىڭ ئوغلۇم.
يۈسۈپ ۋىللىدە قىزىرىپ، زۇۋان سۈرمەي ھۇجرىسىغا كىردى. «ماڭا ئېلىپ بەرمەكچى بولغان كىمدۇ؟» بۇ سوئال ئۇنى كېچىچە ئۇخلاتمىدى، سەھەرگە يېقىن كۆزى ئىلىنىپلا چۈش كۆردى: يۈسۈپ كۆل بويىدا تۇرغانمىش، يېشىل رومال-لىق بىر پەرى ئۇچۇپ كەلگىنىچە يېنىغا چۈشكەنمىش. ھەيران بولغان يۈسۈپ، پەرىنىڭ يۈزىنى توسۇپ تۇرغان رومالنى قايرىپ: «ئاھ، سىلى ئاقبىرا ئىكەنلىغۇ، مېنى ئىزدەپ كەلدىلىمۇ؟» دەپ سوراپتۇدەك. قىز يىغلامسىراپ: «بىر ھەپتە-دىن كېيىن تويۇم بولىدۇ، سىلىنى خەۋەرلەندۈرۈپ قويای دەپ كەلدىم» دېگەنمىش. «بۇ راستمۇ ـ ھە، كىمگە ياتلىق بولغۇ-دەكلا؟» دەپ سورىغان يۈسۈپ، ئۆكسۈپ ـ ئۆسۈپ يىغلاپ ئويغىنىپ كەتتى.
«ئەجەب چۈش كۆرۈپتىمەنا، ـــ دەپ ئەجەبلەندى يۈ-سۈپ ۋە ئەنسىرەپ قالدى، ـــ ئاقبىرا كىمگە ياتلىق قىلىنار، تويۇم بولىدىغانلىقىنى ئاڭلىغانمىدۇ؟» ئۇ دېرىزىدىن كۆكتە چاقناپ تۇرغان چولپانغا كۆز سالدى. كۆكنى قاپلىغان يۇلتۇز-لار ئۇنى مازاق قىلغاندەك جىمىرلايتتى، يۈرىكىگە يېگىنە ساد-جىلغاندەك بولۇپ زىڭىلداپ كەتتى. «ماڭا زادى كىمنى ئېلىپ بەرمەكچىسىلەر؟» دەپ ئاتا ـ ئانىسىدىن سورىغۇسى كەلدى ئۇنىڭ، بىراق ئېغىز ئاچماق ئەپسىز ئىدى.
رەيھانىدىن ئوغلىنىڭ شۇكلىشىپ قالغىنىنى كۆرۈپ: «ئۇياتچان بالىدە بۇ ئوغلۇم. ئۇياتسىز پەرزەنتكە ئاتا بولۇپ قېلىشتىن خۇدا ئۆزى ساقلىسۇن. ئۇياتسىزدا ھايا، نومۇس، ئىرادە، ياخشى نىيەتمۇ بولمايدۇ. ئوغلۇم نومۇسچان، ئىرادىلىك يىگىت بولدى، پۈتۈن ئىخلاسى بىلەن بىلىم تەھسىل قىلماقتا، ئاللا ئۇنى زامانىنىڭ داناسى قىلغايسەن! تويىنى خەيرلىك قى-لىپ، ۋاپادار مەھبۇبقا يار قىلغايسەن!» دەپ ئىلتىجا قىلدى.

يابىرا ئوغلى ئۇچۇن ئاتاپ سالدۇرغان باغدىكى ئايۋان، دەھلىزلىك ئۆينىڭ سۇۋاق، گەجھاكلىرىنىڭ تېزرەك تاماملىنىشى ئۈچۈن، ئوردىدىن كېلىپلا ئۇستاملارغا كۆز - قۇلاق بولۇۋاتقان ئېرى ۋە قورۇدىكىلەرنىڭ تامىقىنى ۋاقتىدا يەتكۈزۈپ بېرىش ھەلەكچىلىكىدە ئاشخانا، ئىككى ھويلا ئارىلىقىدا قاتراپ، كۈندىلەرنى سەۋرسىزلىك بىلەن ئۆتكۈزمەكتە ئىدى.

زەمۇران ئانا بۇگۈن ئەتىگەنلىك چايدىن كېيىنلا، ئادەمتوغرىلىنىڭ رەپىقىسى ئەرازان ئاغىچا، سىڭلىسى سەمىچە ئاغچىلارنى چاقىرتىپ كېلىپ، بۇدراچ مومای بىلەن بىللە ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇمنىڭ ئۆيىگە ئەلچىلىككە ماڭدۇردى. ئۇلار بىر چوڭ پەتنۇسقا ئېلىنغان توقاچ ئۇستىگە ئاق ھىلھىلە رومالنى قويۇپ يۆگەپ، دېدەك ئايالغا كۆتۈرتۈپ چىققىنىچە، ئېگىز چاقلىق ھارۋىغا چۈشۈپ كەتكەنىدى.

يابىرانىڭ ئۇلارنىڭ يولىغا تولا قاراپ كۆزلىرى تۆت بولدى. زەمۇران ئانا بەگتۆمۇر بىلەن ئىچكىرى ھويلىدىكى ئۆيلىرىگە كىرىپ كەتمەي، كۆل بويىدىكى سۇپىدا كۈز ئاپتېپىغا قاقلىنىپ ئۇلارنىڭ كېلىشىنى كۈتتى. چۈشتە كەلگەن رەيھانىدىنمۇ، ئۇلار ئېلىپ كەلگەن جاۋابنى ئاڭلاشقا تەقەززا بولۇپ خېلى كۈتكەن بولسىمۇ، كەلمىگەندىن كېيىن ئوردىغا كەتتى. يۈسۈپ خامۇش ھالدا كېلىپ، چۈشلۈك تامىقىنى تۈزۈكمۇ يېمەي، خامۇش ھالدا مەدرىسىگە ماڭدى.

«بۇ بالا ئەجەب شۈكلىشىپ كەتتى، كۆڭلىدە بىرەر قىز بولسا بىزگە ئېيتالماي ئازابلىنىۋاتامدىكىن؟ كەچتە بىر سۆزلىشىپ كۆرەي» دەپ ئويلىغان يابىرا يەنە ھويلا ئىشىكىگە قارىدى. كۈن نۇرى قىيا ئوچۇق ئىشىكنىڭ ئوچ ھالقىلىرىنى چاقنىتىپ، ئالما دەرىخىنىڭ سايىسى چۈشۈپ تۇرغان تامغا ياماشقانىدى. ئۇ، ياشلانغان كۆزىنى ئىشىكتىن ئېلىپ، يوغان بىر قوغۇننى كۆتۈرۈپ باغدىن چىققان قىزتۇرمىشقا باقتى.

— ئارچۇن نېمە ئىش قىلىۋاتىدۇ، قىزىم؟

— دېدەكلەر بىلەن بەگىۋىسۇپ ئۇكامنىڭ ئۆيىنى تازىلاۋاتىدۇ، — قىزتۇرمىش قوغۇننى سۇپىدا قويدى.

— ئۆي سۇۋىلىپ بولدىمۇ؟

— ھەئە، گەجھاكمۇ قىلىنىپ بولدى. مەن بوۋاملار چاڭقاپ قالدىمىكىن، دەپ بۇ قوغۇننى گەمىدىن ئەكەلدىم. بەگتۆمۇر يېنىدىن ئايرىمايدىغان قەلەمتىرىچىنى غىلىپ-دىن ئېلىپ، قوغۇننى پىچىپ تۇرۇشىغا، بۇدراچ مومای ئاغىچىلار بىلەن كىرىپ كەلدى.

— سۆيۈنچە بەرسىلە يابىرا خېنىم، — دەپ يۆگەكلىك پەتنۇسنى سۇپىدا قويۇپ ئاچتى. ئېگىشىپ قارىغان بەگتۆمۇر، زەمۇران ئانا پەتنۇسقا سەپسېلىپ يابىراغا قارىدى:

— قىزىم، بۇ ئۇچەيلەنگە ئېسىل سۆيۈنچە بەرسىلە، ماقۇل جاۋابىنى ئېلىپ كەپتۇ.

— ماقۇل، ئاتا، — پەتنۇسنى يۆگەپ كۆتۈرگەن يابىرا، ئاغىچىلار بىلەن بۇدراچ مومانىنى مېھمانخانىغا باشلىدى، داستىخان سېلىپ چاي قۇيدى.

بۇ ئۇچ خوتۇن ئېلىپ بارغان بىر پەتنۇس توقاچ، تويغا چاقىرىلىدىغان مېھمانلارنىڭ يۈزىنى بىلدۈرەتتى. ئاق ھىلھىلە رومال بولسا، قىزنىڭ تويدىن كېيىن مەستۈرە [1] بولىدىغانلىقىغا ئىشارە ئىدى. ئەگەر قىزلىق تەرەپ ئوغۇللۇق تەرەپنى قوبۇل كۆرمىسە، ئەلچىلەردىن داستىخاننى شۇ پېتى قايتۇرۇۋېتەتتى، قوبۇل كۆرسە، رومال، نانلارنى ئېلىپ قېلىپ، ئالاھىدە ئېتىپ تونۇردا تاۋلاپ پىشۇرغان بىر شىرمانان بىلەن ئاق شايى بەلۋاغنى داستىخانغا سېلىپ بېرەتتى.

يابىرا يۆگەكلىك پەتنۇسنى ئېلىپ تەكچىگە قويۇپ قويۇ-

---

① مەستۈرە — يۈزىنى يېپىپ يات ئەركەككە كۆرۈنمەسلىك.

دی. ئۇستىدە بىر يوغان شىرمانىنان بىلەن ئاق شايى بەلۋاغ بار ئىدى.

«بېشى باغلاقلىق» دەپ داستىخاننى قايتۇرۇۋەتسە قانداق قىلاتتۇق؟» دەپ قىزىرىپ پىشقان شىرمانىنان بىلەن ئاپئاق ھىلىمىلە رومالدىن كۆزىنى ئالالمىغان يابىرا پىچىرلىدى:

— رەھمەت ھەربىرلىرىگە، قۇتلۇق قەدەملىرى زايا كەتمەپتۇ.

— ھاجىبۇلھۇججاپ رەبھانىدىنبەگنىڭ ئوغلى بولغان بەگيۇسۇپتىن، ئالىم، زەردار، يابغۇلار تۇغۇل، قاراخانمۇ قىزىنى ئايىماس، يابىرا خېنىم. بىزنى بۇنداق ساۋابلىق ئىشقا جورىغاندىلىرى ئۈچۈن ئۆزلىرىگە تەشەككۇر، — دېدى ئەرازان ئاغىچا كۇلۇمسىرەپ.

— تەشەككۇر، تەشەككۇر، — دېيىشتى سەمىچە ئاغىچا بىلەن بۇدراچ مومای.

— توي تەبىارلىقىغا كىرىشكىنىمىزگە يارىشا، ماقۇل جاۋابنى ئېلىپ كېلىشكەنلىرى مېنى غايەت خۇشال قىلدى، — يابىرا يەنە بىر قېتىم ھەشقاللا ـ رەھمەت ئېيتتى. سۆيۈنچىگە تەبىارلاپ قويغان ئۇچ قاما تۇماقنى خانىسىدىن ئېلىپ چىقىپ ئۇلارنىڭ ئالدىغا قويدى.

— بەگيۇسۇپنىڭ دادىسى سۇللاغدىن ئېلىپ كەپتىكەن، سۆيۈنچىگە ئەرزىمەسمۇ قوبۇل قىلىشقايلا.

— ھەشقاللا، بەك جوۋاب كېتىپتىلا، — بۇدراچ مومای ئورنىدىن تۇردى، ئىككى ئاغىچىمۇ دۇئا قىلىپ كېتىشكە تەمشەلدى.

— ئولتۇرۇشسىلا ئاغىچىلىرىم، تاماق پىشاي دەپ قالدى، — يابىرا ئۇلاردىن رەبھانىدىن ئوردىدىن كەلگۈچە ئولتۇرۇپ تۇرۇشنى ئۆتۈندى.

— قۇشناچىم، ھاۋاخان ئاغىچا ئۇنىمىغىنىمىزغا قويماي،

ئارقا ـ ئارقىدىن تاماق قىلدى، قورسىقىمىز توق. ئەتىگەن ـ كەچلەردە كىلىپ توي ئىشىنى قىلىشىپ بېرىمىز، رۇخسەت قىلسىلا،ـــ دەپ ئورنىدىن قوپقان ئاغچىلار ئۆزاپ ماڭدى، بۇدراچ موماي قالدى.

«ئەمدى ئوغلۇم كەلسە، ئۇنىڭ خامۇش بولۇپ قېلىشىدىكى سەۋەبنى بىلىپ باقاي. ئاتىسى سورىسا، تارتىنىپ كۆڭلىدىكى گېپىنى دېيەلمەسلىكى مۇمكىن، ماڭا بىلدۈرسە ئەجەب ئەمەس» دەپ ئويلىغان يابىرا، باغنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىكى يۇسۇپكە ئاتاپ سېلىنغان ئۆيگە قاراپ ماڭدى. ئۇچ ئېغىزلىق ئۆي مېۋىلىك دەرەخلەر ئىچىدە ئاقىرىپ تۇراتتى.

ئۇ پارىلداپ تۇرغان دېرىزە تۈۋىدە چاكۇم ئوينىۋاتقان ئارچۇن، قىزتۇرمىش بىلەن ئىككى دېدەكنى كۆرۈپ مەستلىكى كەلدى.

ـــ باللىرىم، ئۆيىنى سەرەمجانلاشتۇرىمىز، دەپ چاكۇم ئوينىغىلى تۇرۇپسىلەرغۇ،ـــ دېدى يابىرا يېقىنلاپ كېلىپ.

دۇررىدە تۇرۇشقان قىزلار ئېگىلىپ سالام بېرىشتى.

ـــ ئابا، قارىسىلا، تازىلاپ چىنىدەك قىلىۋەتتۇق، ئەمدى بىسات سېلىپ بېزىسەك شاھزادىنىڭ قەسرىدەك كۆركەم بولۇپ كېتىدۇ،ـــ دېدى ئارچۇن بوتا كۆزلىرىنى ئوينىتىپ. ئۇ، سۇپۇرۇپ سۇ چېچىپ كۆك مۇز قىلىۋەتكەن ئۆي ئىچىنى كۆرسەتتى،ـــ پەردىلەرنىمۇ تارتىۋەتتۇق، ئۇكامغا يارىسا بولاتتىغۇ.

يەلپۇنۇپ تۇرغان ھاۋا رەڭ پەردىلەر ئۆيلەرگە خويمۇ ياراشقانىدى.

ـــ ئۇكىلىرىغا يارايدۇ، قىزىم، يارىمامدىغان،ـــ يابىرا ئارچۇننىڭ قولىدىن تارتىپ «تويۇڭنى قىلىۋەتسەك بولاتتى قىزىم» دېگەن مەنىدە باغرىغا باستى. ئارچۇننىڭ روھىي ھالىتىدە «مېنىڭ تويۇم بالدۇر بولۇشى كېرەك ئىدى» دەيدىغان

ئاچچىقلىنىش، خۇيلىنىش كۆڑۈنمەيتتى. توپىنىڭ ئارقىغا سۈرۈ-
لۈپ كېتىۋاتقىنىدىن غەم يېمەيدىغاندەك قىلاتتى. ئۇنىڭ توي
قىلىشقا ئالدىرىماسلىقى سەۋەبسىز ئەمەس ئىدى.

ئاچىسى ئايتمىشنى دەريا بويىدىن بوزاغۇ تۇيۇقسىز بۇلاپ
كەتكەندە، ئۇ ناھايىتى قورقۇپ كەتكەنىدى. نارەسىدەنىڭ سە-
بىي قەلبىدە شۇ كۈندىن باشلاپ ئەر زاتىغا بىر ئۆچمەنلىك
پەيدا بولغانىدى. «ئەرلەر شۇنداق ياۋۇز بولىدىغان بولسا،
ھەرگىز ياتلىق بولمايمەن» دېگەن ئوي كۆڭلىگە ئورناپ قالغا-
نىدى. يىللار ئۆتكەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ كۆڭلىدىن ئاشۇ ئوي
كۆتۈرۈلۈپ كەتمىدى. شۇڭا نوروز مەرىكىلىرىدە، ھېيت –
ئايەملەردىكى سورۇنلاردا ئۇزۇپ چىققان يىگىتلەرگىمۇ ياغلىق
تاشلىمىدى، گۈلمۇ تۇتۇپ بەرمىدى. كىتاب ئوقۇشقا، شىكارغا
بېرىلگەن بۇ قىز ئات چېپىش، ئوقيا ئېتىش، قىلىچۋازلىق
قىلىش، نەيزە سانجىش، سالما تاشلاشنى مەشىق قىلىپ شۇنداق
ماھىر چەۋەنداز بولۇپ كەتتىكى، ئوق ئۇزىسلا، ئۇچۇپ كېتە-
ۋاتقان قۇش ئامان قالمايتتى، ئاتلىق قوغلاپ يۈرۈپ قاۋان –
تۈلكىلەرنى پارە – پارە قىلىۋېتەتتى، ھەتتا يىراقتىن نەيزە ئېتىپ
ئېيىقنىمۇ يىقىتاتتى. شۇڭا يۈسۈپتىن ئەيمەنمەيدىغان دېدەكلەر
ئارچۇندىن تەپ تارتاتتى.

يابىرا قىزنىڭ كۆڭلىدىكىنى بىلەتتى، ئۇنى بوگۈبىلگە،
ئالىپ يىگىتكىلا مۇناسىپ دەپ قارايتتى. بۇ ۋاقىتقىچە ئۇنى
سوراپ كەلگەن جەمەتلەرنىڭ تېگى – تەكتىنى، ئوغۇلنىڭ
قابىلىيىتىنى سۈرۈشتە قىلىپ، ھېچقايسىسىنى قىزىغا مۇناسىپ
كۆرمىگەنىدى. ئارچۇنمۇ بىرەر سۆز – ھەرىكىتىدە توپىنى
قىلىش توغرۇلۇق بېشارەت بەرمەي كېلىۋاتاتتى.

رەيھانىدىن ئاتا – ئانىسىنىڭ زورى بىلەن يۈسۈپنىڭ
توپىنى قىلىۋەتمەكچى بولغاندا، بۇنىڭدىن ئارچۇن ناھايىتى
خۇشال بولدى ۋە تەشەببۇسكار ھالەتتە ئىنىسىنىڭ ئۆپىنى

تازىلاپ بېزەشكە كىرىشكەنىدى.

— قورسىقىگىلار ئاچقاندۇ، باللىرىم، تاماق تەييار بولدى، يەۋېلىگىلار، — دېدى يابىرا قىزلارغا، — توي بۇگۈن بولمىغاندىكىن، قالغان ئىشنى ئەتە ـ ئۆگۈن قىلساڭلارمۇ ئۇلگۈرىسىلەر.

— ماقۇل، ئابا، بىزمۇ ھېرىپ قالدۇق، — ئارچۇن قىزتۇرمىشىنىڭ قولىدىن تارتتى — يۇرگىن ئاچا، ئابامنى ساقلاتىپ قويمايلى.

— باللىرىمدىن خەۋەر ئېلىپ ئاندىن باراي، — دېدى قىزتۇرمىش ۋە باغنىڭ يەنە بىر چېتىدىكى ئۆيىگە ماڭدى. ئۇنىڭ بىر قىز ئىككى ئوغلى بار ئىدى.

— قىزىم، باللارنىمۇ ئېلىپ چىقسىلا، نەۋرىلىرىمنى كۆرگۈم كەلدى.

يۇسۇپ نامازدىگەردىن يانغان مەھەلدە كەلدى. ئۇ دادىسى، ئانىسىنىڭ ناھايىتى خۇشال ئولتۇرغىنىنى كۆرۈپ، سالام بېرىپلا ھۇجرىسىغا كىرىپ كەتتى.

— بالام، تاماق يەڭلا، — دېدى كەينىدىن كىرگەن يابىرا.

— يېگۈم يوق، ئابا.

— نېمىشقا، بالام؟

— كۆڭلۈم تارتمايۋاتىدۇ.

— ئاغرىپ قالمىغانلا ـ ھە، بالام؟

— ياق، ئابا.

يابىرا يۇسۇپنىڭ پېشىنى ئولتۇردى.

— بالام، تويلىرىنى قىلىدىغانلىقىمىزنى بىلگەنلىرىدىن كېيىن كەم سۆز، خامۇش بولۇپ قالدىلا. نېمە بولدىلا، كۆڭۈللىرىدىكىنى دەپ باقسىلا؟

— ئابا، ئۆيلەنگۈم يوق، — پىچىرلىدى يۇسۇپ.

یابىرا چۆچۈپ كەتتى.
— نېمىشقا، بالام.
يۈسۈپ زۇۋان سۈرمىدى. «مەن ئاقبىرانى ياخشى كۆرد-
مەن، ئۇنىڭدىن باشقا قىزغا ئۆيلەنگۈم يوق» دېسىلا ھەممە
ئىش ئايدىڭلىشاتتى. لېكىن ئۇ:
— مېنىڭ سىلەر تاپقان ئۇ قىزغا ئۆيلەنگۈم يوق،— —
دېدى.
— بۇنداق دېمىسىلە، بالام. ئاتا ـ ئانىسىنىڭ رازىلىقىنى
ئېلىپ بولغاندا يېنىۋالساق قانداق بولىدۇ. ئۇ كاتتا بوگۈبىلگە-
نىڭ قىزى ئىكەن.
يۈسۈپ بېشىنى كۆتۈرۈپ ئانىسىغا ئەجەبلەنگەن ھالدا
قارىدى.
— ئېتى نېمە ئىكەن ئۇ قىزنىڭ؟
— مۇرادىمە.
يۈسۈپنىڭ غەمكىن چىرايىغا تەبەسسۇم يۈگۈردى، ئۇ، بالا
چېغىدىكىدەك بېشىنى ئانىسىنىڭ قۇچىقىغا قويدى.

2

بالاساغۇن ئاسمىنىغا قۇياش كۆتۈرۈلدى، بەگتۆمۈر قورۇ-
سىغا ئاپتاپ چۈشتى.
رەبھانىدىنىڭ ئۆتۈنۈشى بىلەن چاغرىبەگ ئادامتوغرىل،
ئاشانبۇقا ئەتىگەندىلا ئەبۇ پۈتۈھ مەخدۇمنىڭ ئۆيىگە بېرىپ
تويلۇق توغرىسىدا پۈتۈشتى، توي كۈنىنى بېكىتتى ۋە چۈشكە
يېقىن قايتىپ كەلدى. تويلۇققا ئىككى ياشلىق كۆندۈرۈلگەن
تاي، توققۇز تال ئوقى بىلەن يا، دىدىم، يىپ، يۈك، يىپەك
رەختتىن ئۈچ قۇر كىيىم، بىر تىزىق مارجان، بىر جۈپ ئالتۇن
بىلەزۈك، بىر جۈپ ئۈزۈك، ئالتۇن زىرە، ھالقا، ئۆتۈك قاتارلار

نەرسلەر سېلىنىپ، ئۆمرىدە بىر قېتىم ھەجگە ئېلىپ بېرىش، ئوردۇكەنتنى سەيلە ـ ساياھەت قىلدۇرۇش، دەپ پىزىلغانىدى.

بەگتۆمۇر، رەيھانىدىنلار بۇ تويلۇقنى قوبۇل كۆرۈشتى.

توي يىغىم ـ تېرىم تۈگىگەن كەچ كۈزنىڭ ئاي بېشى ـــ دۈشەنبە كۈنى بولىدۇ، دەپ بەلگىلەندى، بۈنىڭغا يەنە يەتتە ـ سەككىز كۈن بار ئىدى.

توي تەييارلىقى جىددىي ئېلىپ بېرىلدى. يۈسۈپ ئوقۇشىغا بېرىۋەرگەن بولسىمۇ، توي كۈنىنىڭ تېزرەك يېتىپ كېلىشىگە شۇنچىلىك تەقەززا بولدىكى، بىر كۈن بىر يىلدەك تۇيۇلۇپ، يەتتە كۈننى مىڭ تەستە ئۆتكۈزدى. ئۇنىڭ ئەكسىچە، ئاقبىرا تويى بولىدىغانلىقىنى ئانىسىدىن ئاڭلىغان كۈندىن بېرى ئىشق ـ پىراقتا پۈچىلىنىپ، ئاپتەپتەك نۇرلۇق چىرايىنى غەم بۇلۇتى قاپلىدى. يۈسۈپنىڭ كېلىشىنى شۇنچىلىك خالىدىكى، ھويلا ئىشكى غىچ قىلسا، چاچراپ تۇرۇپ كېتەتتى، چىقىپ باشقا كىشى ئىكەنلىكىنى بىلگەندە، مەيۈسلىنىپ قايتىپ كىرەتتى. «توي بولۇشتىن بۇرۇن مېنى ئېلىپ قېچىڭ، ئوردۇكەنتكە كېتەيلى» دېمەكچى بولۇپ شۇنچە كۈتسىمۇ، يۈسۈپ قارىسىنىمۇ كۆرسەتمىدى. كېلىپ قالار، دەپ كۈتكەنسېرى، كۈنلەر شۇنداق تېز ئۆتۈپ كەتتىكى، ئاقبىراغا بىر سائەتچىلىك ھۇ بىلىنمىدى. غەم بېسىپ شۇكلىشىپ قالغان قىز، مىجەزىم يوق، دەپ خانىسىدىن چىقمىدى، ئاتا ـ ئانىسى ھەرقانچە قىلىپمۇ قىزىنىڭ كۆڭلىنى ئالالمىدى. تېۋىپلىقتىن خەۋىرى بولغان ئەبۇ پۈتۈھ مەخدۇم قىزىنىڭ سارغايغان چېھرىگە زەن سېلىپ، سۇس، ئەمما تېز سوقۇۇاتقان تومۇرىنى تۇتتى، «ئىشق كېسىلى» ئىكەنلىكىنى جەزم قىلىپ ئۇنچىقمىدى، خانىسىغا قايتىپ چىقىپ ئۆزىنى كۈتۈپ تۇرغان ھاۋاخان ئاغىچىغا ئاستا دېدى:

ـــ خوتۇن، قىزىمىزغا مۇھەببەت شامىلى دارىغاندەك

قىلىدۇ. سوراپ باقتىلىمۇ، ئۇنىڭ ئىشقى كىمگە چۈشكەنىكەن؟
ـــ قىزىمدىن سورىغۇدەك بولمىدىم. مەنغۇ بەگيۇسۈپكە كۆڭلى بارمىكىن دەپ گۇمان قىلمەن. باشقا كېسەل ئەمەستۇ ـ ھە؟ ـــ ھاۋاخان ئاغىچا ئىرى بېشىنى چايقىغاندىن كېيىن ئۇھ تارتىپ سۆزىنى داۋام قىلدى، ـــ قىزىم بەك ھايا-لىق. كىمگە ياتلىق بولۇشنى مەندىن سوراشتىنمۇ تارتىنىپ كېسەل بولۇپ كەتكەن گەپ، دادىسى. ئەمدى ئېيتمىسام بولمە-غۇدەك.
ـــ ئۇ ئۆزىنىڭ بەگيۇسۈپكە ياتلىق قىلىندىغانلىقىنى تېخى بىلمەپتۇ ـ دە؟
ـــ ھەئە. يۈزى قېتىپ قالمىسۇن، دەپ ئېيتمۇدىم، دادىسى، ئەمدى ئېيتاي.
ـــ ياق، ئانىسى، ئېيتماي تۇرسىلا، بىر كۈن قالدى، مۇھەببەت قانچە يوشۇرۇن بولسا شۇنچە مۇستەھكەم بولىدۇ. كۆز بىلەن ئىزھار قىلىنغان ساپ مۇھەببەتنى ئېغىز بىلەن ئاشكارىلاپ چاكىنىلاشتۇرۇۋەتمەيلى. نىكاھنىڭ مۇقەددەسلىكى شۇ يەردىكى، ئۇ يىگىت ـ قىزغا ھەقىقىي مۇھەببەتنى بەخش ئېتىدۇ، خۇددى بىزگە بەخش ئەتكەندەك. يامغۇردىن كېيىن ھەسەن ـ ھۈسەن پارلىغاندەك، قىزىمنىڭ مۇھەببىتىنىڭ نىكاھتىن كېيىن ئاشكارىلىنىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.
ـــ ئەگەر قىزىمنىڭ كۆڭلىدىكى يىگىت بەگيۇسۈپ بولماي قالسىچۇ؟ ـــ ھاۋاخان ئاغىچا ئىرىگە سىنچى كۆزلىرى بىلەن قاراپ ئېغىر تىندى.
ـــ ئۇنداق بولۇشى مۇمكىن ئەمەس، ئانىسى. قىزىمنىڭ بەگيۇسۈپنى ياخشى كۆرىدۇ، بەگيۇسۈپ ئۇنىڭغا ئاشىق. قارد-ىغاندا، بۇ يىگىت قىزىمغا ئۆيلىنىدىغانلىقىنى ئۇققان ئوخشاي-دۇ. بىرنەچچە كۈندىن بېرى مېنى كۆرسە ناھايىتى ئوڭايسىز-لىنىپ يەرگە قارىۋالىدىغان بولدى. قىزىمنىڭ بولسا ئۆزى ياتلىق

بولىدىغان يېگىتنى بىلەلمەي ئازابلانماقتا. ئۇنىڭ بۇ ئازابىنى هازىرلا يېنىكلىتىش مۇمكىن، لېكىن نېكاھ بولغۇچە سەۋر قىلىشى، ھىجران ئازابىغا بەرداشلىق بېرىشى كېرەك، ئانىسى. سىلى ئۇنىڭ يېنىدىن نېرى بولمىسىلا، نېكاھ ئوقۇلغۇچە ئۆزىنى يوقىتىپ قويمىسۇن. قىز بالا ئانىسىنىڭ كېپىگە كىرىدۇ، تولا يىغلاپ ئۆزىنى ئازابلىماسلىققا كۆندۈرسىلە.

— ماقۇل، دادىسى، مەن قىزىمىزنىڭ يېنىغا چىقاي، — دەپ ماڭغان ھاۋاخان ئاغىچا، تاشقىرىقى ھويلىدا دەرس تەكرارلاۋاتقان ئوقۇغۇچىلىرىنى قويۇپ بېرىپ ئاشخانىغا كىردى ۋە بايا تۇگۈپ قويغان چۆچۈرىنى پىشۇردى، ھېجىرغا ئېلىپ قىزىنىڭ خانىسىغا ئاياغ باستى. ئاقبىرا كىتاب ئوقۇۋاتاتتى، مۇڭلۇق كۆزلىرىدىن تامچىغان ياش، كىتاب بەتلىرىدە سارغۇچ داغلارنى پەيدا قىلغانىدى.

— جېنىم بالام، تاماق يەۋالسىلا، — ھاۋاخان ئاغىچا يۇمغاقسۈت، زىرىنىڭ خۇشبۇيى تاراپ تۇرغان ھېجىرنى قىزىنىڭ ئالدىغا قويدى، — بىرنەرسە يېمەي بۇنداق يىغلاۋەرسىلە كېسەل بولۇپ قالىدىلا، يەۋالسىلا، بالام.

ئاقبىرا كىتابنى يېپىپ قويدى، ھەسرەت ياشلىرى قۇيۇلۇپ تۇرغان كۆزلىرىنى يۇمۇپ ئولتۇرغىنىچە زۇۋان سۈرمىدى. ئۇ كۆڭلىدىكىنى قانداقمۇ دېيەلىسۇن؟

— جېنىم قىزىم، بىزنى ئۇنداق قىينىمىسىلا. بويىغا يەتكەن قىزلارنىڭ ياتلىق بولۇشى ئەزەلدىن بار ئىش، بۇ ئاللانىڭ تەقدىرى. بىلىمەن، بىزدىن ئايرىلىشقا قىيماي يىغلاۋاتىدىلا، مەنمۇ تويۇم بولىدىغان چاغدا يىغلىغان، لېكىن سىلىدەك بۇنداق ھەسرەتلىنىپ كەتمىگەن. بالام، سىلى ئارتۇقچە غەم يەپ كېتىۋاتىدىلا، بۇ توي سىلىگە بەخت ئېلىپ كېلىدۇ.

— ئابا... — ئاقبىرا ئانىسىنىڭ بېلىدىن قامالالاپ تۇتۇپ يۇم - يۇم يىغلىدى.

— نېمه ئۇچۇندۇر يۇرىكىم ئېتىلىپ كېتىدىغاندەك بىئا-
رام بولۇپ كېتىۋاتىمەن، بىر ئەنسىزلىك ۋۇجۇدۇمنى چۇلغىۋال-
دى. مېنىڭ زادىلا تۇرمۇشقا چىققۇم يوق، ئاپا. توينى توختە-
تىپ قويساڭلار.

— بۇ نېمە دېگەنلىرى، قىزىم؟ باغاق تارقىتىلىپ بولدى.
بۈگۈن ئاش سۈيىنى ئېلىپ كېلىدۇ. ئاتىلىرىڭ يۈزىنى قىل-
مامدىلا، بالام؟

— مەن ئۆلۈپ كەتسەم بولۇپتىكەن، ئاپا.

— سىلى ئەمەس، مەن ئۆلەي، بالام، مەن ئۆلەي، —
ھاۋاخان ئاغىچا ئاقبىرانىڭ بېشىنى سىلاپ ئۆكسۈپ
يىغلىدى، — بۇ تويغا ماقۇل بولمىسىلا، ئۆلۈپ كەتسەم
بولىدۇ. ئۆتۈنۈپ قالاي، بالام، بىزنى يەرگە قارىتىمى-
لا، ماقۇلمۇ؟

ئانىسىنىڭ يالۋۇرۇپ ئېيتقان بۇ سۆزى ئاقبىرانىڭ غەمكىن
كۆڭلىدە بىر خىيال پەيدا قىلدى «توي بولۇۋەرسۇن، نىكاھ
باشلانغاندا رەت قىلسام بولىدىغۇ...»

— ماقۇل، ئاپا، ئاللانىڭ ئىرادىسىنى مەن توسۇپ قالال-
مايمەن.

— جېنىم بالام، ئالتۇن قىزىم، ئەمدى ئەقىللىرىگە كەل-
دىلە، بۇ توي سىلىگە بەخت ئېلىپ كېلىدۇ.

بۇ سۆزنى ئانىسىنىڭ ئاغزىدىن ئىككىنچى قېتىم ئاڭلىغان
ئاقبىرا «يۇسۇپتىن باشقا ئەر زاتى ماڭا بەخت ئېلىپ كېلەلمەي-
دۇ» دەپ پىچىرلىدى.

— نېمە دېدىلە، قىزىم؟

— ئاللا خالىغان ئىش بولماي قالمايدۇ، دەۋاتىمەن، —
جاۋاب بەردى ئاقبىرا چۆچۈرىنى يېيىشكە باشلاپ. باياتىن نېمە
قىلىشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ ئۆزىنى تۇتۇۋالغاچقا، قورسىقى ئاچ-
قاندەك قىلغانىدى.

ـــ ئانىسى، توينىڭ ئاش سۈيىنى ئېلىپ كەلدى، ـــ دەھلىزدىن ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇمنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى.

ـــ مېھمانلارنى سارايغا باشلىسىلا، دادىسى. مەن داستەخاننى ھازىر چىقارتىمەن، ـــ ھاۋاخان ئاغىچا ئالدىراپ ئاشخانىغا چىقتى.

ئوردا ئەمرى بەگتۇتۇق، چاغرىبەگ ئادامتوغرىل، بەگبۇقا مەھەللىسىنىڭ ئاقساقىلى، ئاشانبۇقا، ئۇدمىش، بويانقارلار بىر بۇغرا تۆگە، بىر تاي، ئۇچ قوتاز، توققۇز قوي، قىرىق چارەك گۈرۈچ، يۈز چارەك ئۇن ۋە تۇز قاتارلىق نەرسە ـ كېرەك ئېلىپ كېلىشكەنىدى. قۇللۇق قىلىپ ھۆرمەت بىلەن كۈتۈۋالغان ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم ئۇلارنى تون كىيگۈزۈپ ئۇزاتتى.

كېچىچە ھېچكىم كىرپىك قاقمىدى. ئۆزىنى شۇنچە تۇتۇۋسىمۇ، ئاقبىرانىڭ يىغلىغۇسىلا كېلەتتى. «مېنى ئالماقچى بولغان يىگىت يۈسۈپ بولۇپ قالسىدى كاشكى، ئاھ خۇدا! شۇنداق بولۇشقا نېسىپ قىلغىن» بۇ ئوي دىلىغا چۈشۈپ، ئۆزىچە تىنچلىنىپ قالدى. «ئەگەر يۈسۈپ بولمىسا، نىكاھ ۋاقتىدا قەتئىي رەت قىلمەن. ئۇ چاغدا ئاتا ـ ئانام نېمە بولۇپ كېتەر ـ ھە، ئۇلارنىڭ يۈزىگە قانداق قارارمەن؟ خۇدا، ئاھ خۇدا! مېنى دەرگاھىڭغا ئېلىپ كەتكىن...» دەپ ناله قىلدى بېشىنى سەجدىگە قويۇپ.

ئاقرىپ تاڭ ئاتتى، ئالتۇن شەپەق ئاقبىرانىڭ ھۇجرىسىنىڭ دېرىزىسىگە جۇلا تاشلىدى. ئۇ جايىنامازدا ئىلتىجا قىلىپ تېخىچە يىغلاۋاتاتتى. ئىشىك ئېچىلدى. كىمدۇ بۇ؟ ئۇ كەينىگە بۇرۇلۇپ قىز دوستلىرىنى كۆردى. «نېمىشقا ئۇلار كىرىدۇ؟ چاقىرمىغان تۇرسام، چىقىپ كېتىڭلار، چىقىپ كېتىڭلار!» ئۇ ۋارقىرىغان بولسىمۇ، ئاۋازى تۇزۇك چىقمىدى. ياق، ئۇ ۋارقىرىمىغانىدى، شۇنداق ئۈيلىغانىدى، جان دوستلىرىنى ئۆيدىن ھەيدەپ چىقىرىشقا قانداقمۇ كۆڭلى ئۇنسۇن؟

— قاراڭلار، كېلىنچەك قىز بەختىنى تىلەپ دۇئا قىلۇۋ-
تىپتۇ.
— تېگىدىغان يىگىتكە ئىنساپ تىلەۋاتقاندۇ تايىنلىق.
— ئاقبىرا يىگىتىنىڭ لاچىنىدەك پەرۋاز قىلىشىنى
خالايدۇ...
— كىم خالىمايدۇ؟ ئاقبىرادەك ئۇز قىزغا ئۆيلەنگەن
يىگىت ئەلۋەتتە شۇنداق بولۇشى كېرەك.
قىزلار چاقچاق قىلىشىپ ئۇنى چۆرىدەپ ئولتۇرۇشتى.
— مۇشۇ تاپتا تاشقىرىقى هويلىدا توي تازا قىزىپ
كەتتى، — دېدى بويىلۇق، چىرايى ئاق سېرىق قەلەمقاش
قىز — مېهمانلار ئارقا - ئارقىدىن كېلىپ توي ئېشىغا ئېغىز
تېگىۋاتقاندۇ، هەرقاچان؟
— توي قىزىپ كەتمەي، يىغا - زار بولسا ئوبدانمىدى؟
ئۇنى قويۇپ كۆيئوغۇل توغرۇلۇق گەپ قىلغىنا گۈلنار، قارا-
قاش، قارا بۇرۇت يىگىتتۇ، بەلكىم. ئېيتقىنا ئاقبىرا، سەن
كۆرگەن بولغىيدىك، — دېدى يەنە بىر قىز ئۇنىڭ ئۆرۈم -
ئۆرۈم قارا چاچلىرىنى چۈۋۈپ.
— ئوهۇش، نېمە دەۋاتسەن تولات؟ چۈشۈمدىمۇ
كۆرمىگەن، — ئاچچىقلاپ دومسىيىۋالدى ئاقبىرا.
— كەچتە كۆرىسەن خېنىم، ئېچىلىپ ئولتۇرغىنا.
— كۆرمەسمەن، ئىلاهىم.
— نېمە دەۋاتسەن، كەچتە كۆرمىسەڭ قاچان كۆرد-
سەن؟
— هېچقاچان.
قىزلار قاقاقلاپ كۈلۈپ كېتىشتى.
— ئۇرغىن ئاقبىرا، تېزرەك يېشىنگىن، يۇيۇنىدۇرۇپ
تويلۇق كىيىمىڭنى كىيگۈزىمىز، — تولات ئۇنىڭ قولىدىن
تارتتى.

ـــ يۇيۇنمايمەن، تويلۇق كىيىمنىمۇ كىيمەيمەن!ـــ ئاقبىرا يۇلقۇنۇپ قوپقىلى تۇنمىدى.

ـــ كىيىسەن خېنىم، كىيىمسەك بولمايدۇ،ـــ دېدى گۈلنار. ئۇ كۆزلىرىنى ئوينىتىپ ئىشارەت قىلىۋىدى، قىزلار ئاقبىرانىڭ ئۇنىمىغىنىغا قويماي كىيىملىرىنى سالدۇرۇۋەتتى. ئىزا تارتىپ كۆزلىرىنى يۇمۇۋالغان قىز، قوللىرى بىلەن خاس يېرىنى يوشۇردى، ئۇنى قولمۇقول كۆتۈرۈپ قازناققا ئېلىپ كىردى.

چوڭقۇر قېزىلىپ، ساپال نوكەش ئورنىتىلغان خىش ئەۋرەز قازناقنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولۇپ، سۇ كىرىپ كېتىدىغان يۇمىلاق تۆشۈكى كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

تولات، گۈلنارلار ئاقبىرانىڭ بويۇن ـ باشلىرىغا ئىلمان سۇ قۇيۇپ، سوپۇنلاپ يۇيۇشقا تۇتۇندى.

ـــ نېمە قىلۋاتسىلەر جومباقلار؟ قويۇپ بېرىڭلار، كىيىمىمنى كىيۋالاي،ـــ دەپ تېپىرلاپ سلكىشلىسىمۇ، قىزلار ئارقا ـ ئارقىدىن سۇ قۇيۇپ يۇيۇۋەردى.

ـــ تولا ناز قىلمىغىنا خېنىم، ئىچىڭدە تازا خۇش بولۇۋاتقانسەن،ـــ دېدى گۈلنار ئۇنىڭ قارا چاچلىرىنى يۇيۇپ،ـــ ئورنىڭدا مەن بولسام خۇشاللىقىمدىن ئۇسسۇل ئويناپ كېتەتتىم.

ـــ جۇۋاينىمەك!ـــ ئاچچىقلىدى ئاقبىرا،ـــ مېنىڭ ۋلگۈم كېلىۋاتىدۇ...

ئۇنىڭ گېپى تۈگىمەي، تولات يەنە بىر مىس چۆگۈندىكى ەنبەر ئارىلاشتۇرۇلغان ئىلمان سۇنى بېشىغا قۇيىدى. خۇش پۇراق ئىللىق سۇدىن هۇزۇرلانغان قىزنىڭ بۇلۇتتەك يۇمران بەدىنى شېشىدەك پارقىراپ كەتتى. قىزلار ئۇنى ئاق شىلدىر-شاپنى ئۇچىسىغا يېپىپ قازناقتىن ئېلىپ چىقىشتى، يەتتە قات ئىشتان، يەتتە قات كۆڭلەك كىيگۈزۈشتى. ئۇ يا كۈلمەي، يا يىغلىماي، كۈموش هەيكەلدەك جىم تۇرۇپ بەردى.

گۈلنار ئۇنى ئولتۇرغۇزۇپ چاچ تەللىسىنى دۈمبىسىگە ياپتى. تولات دەريا دولقۇنىدەك ئۆركەشلىنىپ تۇرغان چاچلارنى تاراپ قىرىق بىر ئۆرۈم قىلىپ ئۆرىدى. قىزىل، ئاق، قارا، يېشىل مارجانلارنى، تىللا، كۈمۈش تەڭگىلەرنى ئۆرۈم — ئۆرۈم چاچلارغا ئاستى، ئوك قول بارماقلىرىغا ئۈچ، سول قولىنىڭكىگە ئىككى ئۈزۈك سالدى. ئاقىرىپ تۇرغان بوينىغا ئالتۇن زۇنnار، گۈل پورىكىدەك قۇلىقىغا قىزىل ياقۇت كۆزلۈك سۆكە ئاستى. قارا قاشلىرىغا ئوسما قويۇپ، كۆزلىرىگە سۈرمە تارتتى. تولات تەكچىدىكى ئەينەكنى ئېلىپ كېلىپ ئالدىدا يۈكۈنۈپ تۇتۇپ بەردى. شۇنداق قارىغان ئاقىبرا، قاش — كىرپىكلىرىنىڭ تۆكۈلۈپ تۇرغىنىدىن، چىرايىنىڭ سۈزۈلۈپ ئون بەش كۈنلۈك ئايدەك نۇرلىنىپ كەتكىنىدىن ئەمەس، باغىرداق تاقاپ قويغاچقا كۆتۈرۈلۈپ قالغان كۆكسىگە نەزىرى ئېغىپ ۋىللىدە قىزاردى. ئۇ بىردىن ئورنىدىن تۇرۇپ، بۇلۇڭغا قويۇقلۇق ساندۇقنىڭ يېنىغا باردى، ئېچىپ يۈسۈپ بەرگەن سوۋغىلارنى ئالدى. ئوك ۋە سول بارمقىدىكى ئۈزۈكلەرنى چىقىرىۋېتىپ، ساندۇقتىن ئالغان ئىككى ئۈزۈكنى، قۇلىقىدىكى سۆكىنى ئېلىۋېتىپ زىرىنى سالدى. بوينىدىكى ئالتۇن زۇنnارنى ئېلىۋېتىپ مارجاننى ئاستى. بېشىدىكى پارىلداپ تۇرغان دىدەمنى تەكچىگە قويۇپ، مەرۋا-بىت دوپپىنى كىيدى، ئاق ھىلھىلە رومالنى ئارتتى.

— ئەمدى بولدى، — دېدى ئۇ ھاڭۋېقىپ قالغان دوستلىرىغا كۆز سېلىپ، — مېنى مەيلىمگە قويۇڭلار.

— سەن بۇ تۇرقۇڭ بىلەن تويى بولغان قىزغا ئوخشىماي قالدىڭ، ھېچبولمىسا دىدەمنى كىيىۋال، — دېدى تولات ئاقبىرانى ئەيىبلىگەن تەرزدە قاراپ.

— كىيمەيمەن! — ئۇ بوينىنى شۇنداق سۈلكەت بىلەن تولغىدىكى، بەش تال ئۆرۈم چېچى قۇچىقىغا تاشلاندى، — كارىڭ بولمىسۇن.

تولات ئاناشلىرىغا كۆز قىسىپ قويۇپ، ئۇنىڭ ئەگىم قېشىغا ئوسما قويۇشقا كىرىشتى.

3

سۇبھىدەمدىن تارتىپ رەيھانىدىن، بەگتۆمۈرلەر، ئەبۇ پۇ-تۇھ مەخدۇمنىڭ ھال رەڭ قىزغۇچ تۇغ ئېسىپ قويۇلغان دەرۋازىسى ئالدىدا، كەلگەن مېھمانلارنى ئۆيگە باشلاپ، قايتقاند-لارنى ئۇزىتىش بىلەن ئالدىراش ئىدى. ھەرقايسى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بالاساغۇندا تۇرۇشلۇق ئارسلانخان، يابغۇلىرى، چاغرىبەگ، تارخانبەگلىرى، ئالىم، ھۆكۈما، ئەدىب، شائىرلىرى، ھۇنەرۋەن، كاسىپ، تىجارەتچىلىرى، دېھقان، مالچىلىرى تويغا كېلىۋاتاتتى.

بۇغرا قاراخان سۇلايمان ئارسلانخانمۇ يۇغرۇش، ھاجىپ، سۇباشىلار بىلەن كېلىپ خېلى ئولتۇرۇپ يانغانىدى.

ئوتتۇز قوي، يەتتە قوتاز، ئۈچ تاي، بىر بۇغرا تۆگىنىڭ گۆشى سېلىنغان توققۇز داشقازانىنىڭ پولۇسى تۈگىدى. ئوتتۇز مىڭ نان ئوشتۇلدى. ئايۋان، ساراي پېشايۋىنىدىن باشقا، باغ سەيناسىغا سېلىنغان ئوتتۇز مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى داستىخان ئوت-تۇز قېتىم توشتى. مېھمانلارنىڭ ئالدى ـ كەينى چۈشكە يېقىن ئۇزاپ بولدى.

رەيھانىدىن بىلەن بەگتۆمۈر قۇدىسىدىن رازى بولغان ھالدا ئۆيگە قايتىپ كەلدى.

پېشىندىن كېيىن، بۇغراغا مىڭگەن يۇسۇپنىڭ خەنجەر، قىلىچ ئاسقان يۇزدىن ئارتۇق دوست ۋە قولداشلىرى ئاتلىرىنى يورغىلىتىپ «ئالىلا! ئالىلا!» دەپ توۋلاپ يولغا چىقىپ قاندا، قىزلار ئاقبىرانى ياساپ جابدۇپ بولغانىدى. دېرىزىدىن قارىغان كۈلنار:

— كۆيئوغۇل كەلگەن ئوخشايدۇ، قاراپ باقاي، — دەپ ئىتتىك چىقىپ كەتتى.

ئاقبىرا «كەلسە كەلمەمدۇ» دېگەندەك قاپاقلىرىنى سۈزۈپ، لەۋلىرىنى پۈرۈپ قويدى.

— تاشقىرىقى هويلا، پىشايۋان، ئۆيلەر مېهمانلار بىلەن تولۇپ كېتىپتۇ، كۆيئوغۇلنى كۆرەلمەي قالدىم، — دېدى قايتىپ كىرگەن گۈلنار هاياجىنىنى باسالماي.

— كېلىنچەكنىڭ ئەندىشىسى تۈگەپ، چىرايى ئېچىلماي تۇرۇپلا كېلىۋاپتىغۇ كۆيئوغۇل، — دېدى بايا ئاقبىرانىڭ ئاچچىقلاپ قىلغان سۆزىگە جاۋاب ئىزدەپ تۇرغان تولات تەنە قىلىپ.

— بالدۇر دەمسەن ئاداش؟ چىقىپ كۈنگە قاراپ باق، مەشرىقتە قاراپ كېتىۋېتىپتۇ. ئۇلار ئەمدى نەرە تارتىپ، قىلىچ-ۋازلىق قىلىپ قىزنىڭ كۆڭۈل شەھرىنى ئالالمىسا، توي قاداق قىزىيدۇ؟ يۈرۈكلار، بالىخانىغا چىقىپ ناخشا توۋلاپ يىگىتلەرنىڭ يۈرىكىنى جىغىلدىتىۋېتەيلى، قوللىرىدىن قىلىچى، باشلىرىدىن بۆكى چۈشۈپ كەتسۇن، يۈرۈكلار، — گۈلنار قىزلار بىلەن ئاقبىرانى ئارىغا ئېلىپ، دېرىزىلىرى تاشقىرىقى هويلىغا قارايدىغان بالىخانىغا چىقتى. غۇر — غۇر كۈز شامىلىدا پەردىلىرى يەلپۈنۈپ تۇرغان بالىخانا ناهايىتى چىرايلىق بېزەلگەنىدى. ئوتقاشتەك قىزىل زىلچا سېلىنىپ، تېمىغا تاۋار زەددۇال تارتىلغانىدى. ۋاسا جۇپ قىلىنغان تورۇسىغا خىلمۇ خىل نەقىش چېكىلگەنىدى. ئايلانما ناۋاسىغا چىقىرىلغان چەكمە گۈللەر دېرىزىدىن چۈشكەن كۈن نۇرىدا چاقناپ كەتكەنىدى. تەكچىلىرىگە يامغا ئىلىنغان گۈللەر قويۇلۇپ، كۈنگۈرىلىك ئويۇقلارغا كىتاب تىزىلغان، ئۇد، تەمبۇر، داپ، قاتارلىق سازلار-مۇ يۆلەپ قويۇلغانىدى.

گۈلنار داپ چېلىپ ناخشا باشلىدى:

باراقسان سۆگەتكە قۇش قونار،
چىرايلىق قىزلارغا سۆز كېلەر.①
قىزلار يۇقىرى ئاۋاز بىلەن قوشۇلدى:
بەخت بەرسە تەڭرىم قۇلىغا،
ئىشى ئوڭدىن كېلىپ يۈكسىلەر.②

هويلا سەيناسىدا قىلىچۋازلىق ماھارىتى كۆرسىتۋاتقان ئىككى يىگىت تەڭلا يۇقىرىغا قاراشتى. يۈرەكلىرى جىغىلداپ، قوللىرىدىكى قىلىچ يەرگە چۈشتى، بۆكلىرى ئۇچۇپ كەتتى... قىزلارنىڭ لەرزان ناخشىسى قىيا ئوچۇق دېرىزىدىن تاشقىرىغا شامالدەك تارايتتى. يىگىتلەرنىڭ تۇيغۇن زىرى ئاشۇ دېرىزىگە چۈشتى. ئۆگزە، ھۇجرا، ئۆيلەردىكى قىزلارنىڭ ئوتلۇق نىگاھىمۇ يىگىتلەرگە تاشلاندى. ئۆزلىرىگە ياراپ كۆڭلى چۈشكەن يىگىتلەرگە ياغلىق، گۈل تاشلاشتى. گۈل تاشلىمىغان ئاقبىرادىن باشقا بىرلا قىز قالدى، ئۇ يۈسۈپنىڭ ئاچىسى ئارچۇن ئىدى. ناھايىتى چىرايلىق كىيىنگەن ئارچۇن ئوغۇللۇق تەرەپتىن ئېيتىلغان قىزلارنى باشلاپ كەلگەنىدى. ئاقبىرانى كۆرۈپ، ئۇنىڭ ئاجايىپ گۈزەل چىرايىغا قانچە زوقلانغان بولسا، مەيۈس، غەمكىن ئولتۇرغىنىدىن شۇنچە ئەجەبلەنىدى. «ئەجەبا، بۇ قىز ئىنىمنى ياقتۇرمىسا ـ ھە؟! ئاپتاپتەك ئېچىلىپ ئولتۇرماي، بۈلۈتتەك تۇتۇلۇپ كەتكىنى نېمىسى...» ئۇ خىيالچان نەزىرىنى ھويلىغا يۆتكىدى. گۈل، ياغلىقلار ئارقا ـ ئارقىدىن ماھارەت كۆرسىتۋاتقان يىگىتلەرنىڭ ئۈستىگە چۈشمەكتە ئىدى. ئىككى يىگىت ـــ يۈسۈپ بىلەن ئۇنىڭ يېنىدا خەنجىرىنىڭ سېپىنى تۇتۇپ تۇرغان قولدىشىلا

---

① ② «تۈركىي تىللار دىۋانى» بىرىنچى توم 49 ـ ، 50 ـ بەت

ئۆزلىرىنكە تاشلانغان ياغلىـــق، گۈللەرگە نەزەر كۆزىنىمۇ سالماي تۇرۇشاتتـــى، ئـــۇلارغا قىزىل چاقـــماق بويـــنىدىـــق ناھايىتى ياراشقانىدى.

«ئىنسىنىڭ ئۆزىگە تاشلانغان ياغلىقنى تۈتۈۋالمىغىنى، ئەمرىگە ئالماقچى بولغان قىزغا سادىقلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئەمما يېنىدىكى ئالىپ يىگىت نېمىشقا ئۆزىگە تاشلانغان ياغلىقنىڭ بىرەرىنىمۇ تۈتۈۋالمايدىغاندۇ، يا ئۇنىڭ ياخشى كۆرگىنى بۇ قىزلار ئىچىدە يوقمۇ؟...» دەپ ئويلىغان ئارچۇن، ئاشۇ يىگىتنىڭ ئۆزىگە تىكىلىپ قاراۋاتقانلىقىنى سېزىپ، رومىلىنى يۇزىگە چۈشۈرۈۋالدى.

قىزلار ناخشا ئېيتىپ، ياغلىق تاشلاپ، يىگىتلەر چېلىشىپ، نەيزىۋازلىق، قىلىچۋازلىق قىلىشىپ كەچ كىرىپ كەتكەنىنى بىلمەيلا قالدى. پېشايۋان تۈۋرۈكلىرىگە، تاملارغا، دەرەخ شاخلىرىغا ئورنىتىلغان قەندەللەردىكى شامىلار يانداۋرۇلدى، ھويلا، ئۆي ئىچى كۈندۈزدەك نۇرلىنىپ كەتتى. شام نامىزى ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن نىكاھ باشلاندى.

قاراخانىلار مەملىكىتىنىڭ شەيخۇلئىسلامى بەگتاش ئابدۇلا دامۇللا كېسەل بولۇپ يېتىپ قالغاچقا نەۋرىسىنىڭ تويىغا كېلەلمەي قالدى. ئۇنىڭ ئورنىغا شەيخۇلئىسلام بولغان ئابدۇلا دامۇللا پېشايۋان تۆرىدە ئولتۇرغىنىچە ساقلىنىنى سىيپاپ، ھويلىغا لىق توشقان توي ئەھلىگە كۆز يۇگۈرتۇپ نىكاھنى باشلىدى. ئاۋۋال ئاللاغا ھەمدۇسانا ئېيتتى، پەيغەمبىرىمىز مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تەرىپىنى قىلدى، چاھاريارلارنىڭ ئادالەت ۋە شاپائەت بابىدىكى ساداقىتىگە ئاپىرىن ئوقۇدى، ئاندىن گۈۋاھچىلارنى بەلگىلەپ قىزنى چاقىرتتى.

ئاق پەرەنجە ئارتىپ، يۈزىگە قارا چۈمبەل تارتقان ئاقبىرانى ئىككى يەڭگە، قىز قولداشلىرى بالىخانىدىن ئېلىپ چۈشۈپ،

ئىچكىرى ھويلىدىن تاشقىرى ھويلىغا چىقىدىغان ئىشىك تۇۋىكە كېلىپ توختىدى.

— قىز كەلدىمۇ؟ — سورىدى بويۇنداپ قارىغان ئابدۇلھەپىز داموللا.

— كەلدى، جانابلىرى، — دېدى گۈۋاھچى ئادامتوغرىل.

— يۈسۈپ رەيھانىدىنبەگ ئوغلى، مۇرادىمە ئەبۇ پۇتۇھ ئابدۇغوپۇر مەخدۇم قىزىنى ئەمرىلىرىگە ئالدىلىمۇ؟ ئۇنلۇك جاۋاب بەرسىلە.

ئاقىبىرا ئىختىيارسىز ئەندىكىپ كەتتى. پۇتىنىڭ ئۇچىدا كۆتۈرۈلۈپ قىيا ئوچۇق ئىشىكتىن قارىغان بولسىمۇ، پىشايۋاندا تۇرغان يۈسۈپنى كۆرەلمىدى. قىز يۇرىكى تېپچەكلەپ قۇلقىنى دىڭ قىلىپ تۇرۇۋېدى:

— ئالدىم، — دېگەن تونۇش ئۇننى ئاڭلاپ ۋۇجۇدى شۇرراپدە ئېرىدى. «يۈسۈپمۇ نېمە، ئۇنىڭ ئاۋازىغۇ بۇ. ئاھ خۇدا، بۇ چۈشۈممۇ، ئوڭۇممۇ؟...» دەپ پىچىرلاپ ئولتۇرۇپ قالدى.

— مۇرادىمە ئەبۇ پۇتۇھ ئابدۇغوپۇر مەخدۇم قىزى، يۈسۈپ رەيھانىدىنبەگ ئوغلىنى ئۆزلىرىگە قوبۇل قىلدىلىمۇ؟

— ...

داموللا سۆزىنى يەنە تەكرارلىدى.

— ...

«بۇنداق مەنىلىك، گۈزەل يەنە بىر ئىسىمنىڭ بارلىقىنى ماڭا دېمىگەن بولسا، بۇ نىكاھنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئەمدى تېزرەك جاۋاب بەرسە بولاتتى...» دەپ يۈسۈپمۇ تاقەتسىزلەندى.

— قوبۇل قىلدىم دېسىلە، خانقىز. شەيخۇلئىسلام ھەزرەتلىرى جاۋابلىرىغا قاراپ قالدى، — دېدى يەڭگە بولغۇچى ئايال بېقىنىغا نوقۇپ.

ئاقبىرا ئاستا تۇردى. ئۇنىڭ مۇڭلۇق قارا كۆزلىرىدىن ئاجايىپ بىر ئۇچقۇن يالت ئېتىپ چاقنىغاندەك بولدى ـ دە، ئىككى تامچە ياش مەڭزىگە ئېقىپ چۈشتى.

ـــ قوبۇل قىلدىم...

ئۇنىڭ ئاۋازىدا ئەكس ئەتكەن قېيىداش، نازۇكلۇق قوشۇلۇپ، يۇسۇپنىڭ قۇلىقىغا ناھايىتى يېقىملىق ئىشتىلدى.

قىزنىڭ رەت قىلىشىدىن ئەنسىرىگەن ئاتا ـ ئانىنىڭمۇ كۆڭلى ئارامىغا چۈشتى.

كۈيئوغۇل بىلەن كېلىنگە ئاتاپ ئالاھىدە پىشۇرغان كەچىك توقاچنى ھېچىردىكى تۇزغا چىلىغان شەيخۇلئىسلام، گۈۋاھچى ئادامتوغرىل ئۇزاتقان پەتنۇسقا قويۇپ دېدى:

ـــ بىر ئانىنى تەڭ يەپ، تەڭ قېرىڭلار، كۆپ باللىق بولۇپ ئەلگە نەپ يەتكۈزۈڭلار، ئاللامۇ، ۋەتەنداشلارمۇ سىلەردىن رازى بولسۇن.

ئادامتوغرىل پىشايۋاننىڭ ئوڭ تەرىپىدە قولداشلىرى بەلەن ئولتۇرغان يۇسۇپكە «نىكاھ نېنى» نى سۇندى. ئۇ ئېلىپ ئوتتۇرىدىن تەڭ بۆلدى، بىرىمنى ئېلىپ قېلىپ، بىرىمنى پەتنۇسقا قويدى. ئادامتوغرىل پىشايۋان سۇپىسىدىن قېرى ئەرمۇدۇن دەرىخىنىڭ كۈلەڭگىسى چۈشكەن ئىچكىرى ھويلىنىڭ ئىشىكى تۈۋىگە كېلىپ پەتنۇسنى قىزغا تەڭلىدى. رومال بىلەن ئورالغان بىر قول نانىنى ئالدى. ھەر ئىككىيلەن ئۆز ئورۇنلىرىدا تۇزغا چىلانغان مۇقەددەس «نىكاھ نېنى» نى ئاشۇرماي يېدى.

يۇسۇپ بىلەن ئاقبىرانىڭ ۋۇجۇدى بىر ـ بىرىگە ئۆمۈرلۈك باغلاندى. جىسمى بىر ـ بىرىگە ھالال بولدى. يېڭى كۆتۈرۈلگەن ئاي خۇددى مۇرادىغا يەتكەن قىزنىڭ لېۋىدەك تاتلىق كۈلۈمسىرەپ ئۇلارنى قۇتلۇقلىدى. يۇلتۇزلارمۇ ئۇلارنى مۇبارەكلەپ ئارقا ـ ئارقىدىن كۆك يۈزىدە جىلۋە قىلدى. قىزنى يۆتكەيدىغان ۋاقىت بولغانىدى.

بويانقار بوينىغا كۈلچەمبىرەك، مارجان، قۇيرۇقىغا قىزىل يىپەك ياغلىق، يىلان مۈگكۈزى ئېسىلغان، ئۇستىكە بۆرە تېرىسى يېپىلغان بۇغرانى هويلىغا ئېلىپ كىردى. بۇ بايا يۇسۇپ مىنىپ كەلگەن بوز تۆگە ئىدى.

تۆت يەگگە ئارىغا ئالغان ئاقبىرا ئاتنىسى، قولداشلىرى بىلەن بۇغراغا يېقىنلاپ كەلدى. سۆيۈنگەن يۇسۇپ قولىنى ئۇزىتىپ ئۇنى ئالدىغا ئالدى. قىز ئۆكسۈپ يىغلىدى، ئۇ ئاتا ـ ئانىسىدىن ئايرىلىشقا قىيمايۋاتاتتى.

ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم قىزىغا رازىلىق دۇئاسى بەردى:

— بويۇگلارنى قوش قىلغان تەگرىم، ئويۇگلارنى قوش قىلسۇن. ئىمانگلارنى كامىل قىلغان تەگرىم، ئىنساپگلارنى ئادىل قىلسۇن. ئۆمرۈگلارنى بەرگەن تەگرىم، بەختگلارنى بەرسۇن. سىلەرنى قوشۇپ شاد قىلغان تەگرىم، پەرزەنتلەر بىلەن ئۆيۈگلارنى ئاۋات قىلسۇن. ئۆمۈرۋايەت بىر جان، بىر تەن بولۇپ ئۆتكەيسىلەر، ئامىن!

— ئامىن! — توي ئەھلىنىڭ ئاۋازى هويلىنى كۆتۈرۈۋەتتى. يۇسۇپ چۈلۈۋۇرنى تارتىپ بۇغرانى تۇرغۇزدى.

— خۇداغا تاپشۇردۇم قىزىم، بەگيۇسۇپ بالام بىلەن بەختلىك بولغايلا، — دېدى هاۋاخان ئاغىچا. ئۇ كۈلۈمسىرەگەندەك قىلغان بىلەن، كۆزلىرىدىن تارامىلاپ ياش تۆكۈلۈۋاتاتتى.

— خوش دادا، خوش ئابا! — ئاستا ماگغان بۇغرا تۆگىنىڭ لوكسىنى قامالاپ تۇتقان ئاقبىرا ئۇلارغا تەلپۈنۈپ ئېگىلدى.

تاشقىرىدا ئاتلىرىغا مىنىپ تۇرۇشقان كۈيئوغۇلنىڭ قولداش، دوستلىرى، بۇغرا تۆگە ئىشكىتىن چىقىشى بىلەن ناغرا ـ سۇنايلىرىنى ياگرىتىپ، ئوتقاشلىرىنى ياندۇرۇپ يولغا چۈشتى. ئوچ هارۇدىغا ئولىتۇرغان يەگگىلەر، قىزلار

يار ـ يار ئېيتىپ بۇغرا تۆگىنىڭ كەينىدىن مېڭىشتى.
بەگتۆمۇر قورۇسىنىڭ ئالدىغا ئۇچ يەردە گۈلخان يېقىلغا-
نىدى. يۈزلىگەن گۆدەك بالىلار «چاچالمايدۇ، چاچالمايدۇ»
دېيىشىپ، بېتىپ كەلگەن بۇغرا تۆگىنى ئورىۋالدى. يۈسۈپ
خالتىغا ئېلىۋالغان كۈمۈش، مىس تەڭگىلەرنى بالىلارغا چاچتى،
ئاندىن تۆگىنى چۆكتۈرۈپ يەرگە چۈشتى، ئاقبىرانى ئاۋايلاپ
كۆتۈرۈپ يەرگە دەسسەتتى. بۇ كېلىن ئادەت بويىچە، ئۇچتىن
توققۇز تىللا تۈگۈلگەن ئۇچ شايى بەلۋاغنى گۈلخان سالغۇچى
ئۇچ يىگىتكە تاشلاپ بەردى.
ئايتولۇن، ئايسىلىگ، ئايتمىش، ئارچۇن تۆت ئاچا ـ
سىڭىل كۆتۈرۈپ كېلىشكەن يېپەك گىلەمگە ئاقبىرانى ئولتۇر-
غۇزدى. كۆتۈرۈپ گۈركىرەپ يېنىۋاتقان گۈلخانلارنى ئايلىنىپ
ئۆتتى ـ دە، مىس ھالقىلىق ھىم ئېتىلگەن چوڭ ئىشكىنىڭ
يېنىغا كېلىپ توختاشتى. يەڭگىلەر ئالدىغا ئۆتۈپ:

ئىشكىنى ئىلدام ئېچىڭلار،
كېلىن كەلدى، قۇت كەلدى.
بېشىغا گۈل چېچىڭلار،
كۈيئوغۇلغا بۇد[1] كەلدى، دەپ ئىلتىجا قىلىشتى.
ئىشىك كەينىدىن:

ئىشىك ئېچىلماس بۇگۈنچە،
بېرىلمىسە سۆيۈنچە.

دېگەن تەلەپ قويۇلدى.
يەڭگىلەر ئۆزلىرى ئېلىپ كەلگەن ئىككى تونلۇق بەقەسەم

---

① بۇد ـــ تاج.

بىلەن، كۆمۈش ساپلىق ئىككى خەنجەرنى ئىشكىنى تاقۇالغان ياروُق، ئادارلارغا تارتۇق قىلدى. ئۇلار ئىشكىنى ئېچىپ بەردى. ئاچا ـ سىڭىللار قىزىل پايانداز ئۇستىدە سىلىق مېگىپ ساراي ئۆيگە كىرىشتى ۋە ئاقبىرانى گىلەمدىن يەتتە قات يېكەندازغا ئېلىپ ئولتۇرغۇزدى. قىزنىڭ ئۇروُق ـ تۇغقان، قولداشلىرىمۇ ئوروُن ئالدى. داستىخان سېلىنىپ تويلۇق ئېشى تارتىلدى. ئارقىدىن تونۇردا پۇتۇن پېتى كاۋاپ قىلىنغان ئۇلار، قىرغاۋۇل، بۆدۇنە گۆشلىرى تارتىلدى.

قىزنى قۇدىلارغا تاپشۇروُپ بېرىش ئۇچۇن كەلگەن ئاقبىرانىڭ ئىككى تاغىسىنى رەبھانىدىن مېھمانخانىدا كۇتۇۋېلىپ، ئۇلارغا تون ياپتى.

پولۇ يېيىلىپ بولغاندىن كېيىن، قىزلىق تەرەپتىن كەلگەنلەر ئۇزاپ، تۆت يەڭگە قالدى. ئۇلار ئايتولۇننىڭ ھەمراھلىقىدا، ئاقبىرانى باغ ئىچىدىكى يۇسۇپنىڭ ئۆيگە ئېلىپ باردى. يېڭى ئاينىڭ شولىسى دېرىزىلەردە جۇلالاپ تۇراتتى. پاقىنىڭ كۇركىرىغان ئاۋازى، ئىزغىرىن شامالدا ئىرغاڭشىغان دەرەخلەرنىڭ شىلدىرلىشى، ئىتلارنىڭ قاۋىشى، بۇ ئاسايىشلىق كېچىنىڭ جىمجىتلىقىنى بۇزۇپ تۇراتتى.

يۇسۇپ قولداشلىرىنى ئۇزىتىپ خانىسىغا كىرىشى بىلەن تەڭ، يەڭگىلەر يۇزلىرىنى روملى بىلەن توسۇشۇپ يان ئۆيگە چىقىپ كېتىشتى.

بىر قات ئىچكى كىيىمى بىلەنلا ئەنبەرنىڭ خۇشبۇيى كېلىپ تۇرغان كىمخاب تۆشەك ئىچىدە ياتقان ئاقبىرا، نېمىشقىدۇر سەل قورققاندەك قىلىپ، كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدا ئۇنىڭغا قارىدى. يۇسۇپنىڭ مەڭزى توغاچتەك قىزىرىپ كەتكەنىدى. كەيپىياتى چاغ بولسىمۇ، نېمە دېيىشنى بىلمەيتتى ۋە شۇ ھالىچە گەپ قىلمايلا يېشىنىشكە كىرىشتى. بادام دوپپىسىنى بېشىدىن ئالدى، بويىنىدىق، بەقەسەم تونىنى كەمەر، خەنجىرى بىلەن

ئاسقۇغا ئىلدى، ئۆتۈكنى سېلىپ بۇلۇڭغا قويدى. بۇ ئىشلارنى ئالدىرىماي قىلغاندەك تۇرسىمۇ، ھاياجانلىنىپ كەتكەنىدى. يەنە نېمە قىلىش كېرەك؟ ئۇ قايرىلىپ قىزغا قارىدى. كۆزلەر ئۇچراشتى. سۆيگۈ ئاسمىنىدا چېقىلدى، ئەمما ھەر ئىككىيلەن ئۇنچىقمىدى. يۈسۈپنىڭ پۈتلىرى ئىختىيارسىز يۆتكىلىپ ئاستا يوتقانغا كىردى. ئاقبىرا ئۆرۈلۈپ يېتىۋالدى. يۈمران ئىسسىق تەنگە ئۇرۇلغان يۈسۈپنىڭ تىزى تىترىدى، ۋۇجۇدى تونۇر ئىچىگە كىرىپ قالغاندەك قىزىپ كەتتى. ئۇ غەيرىتىنى يىغىپ ئېغىز ئاچتى:

— ئاقبىرا...

— ...

— مۇرادىمە...

— ...

— مەن سىلىنى نېمىدەپ چاقىرىشىمنى بىلەلمەي قالدىم، رەنجىتىپ قويدۇممۇيا؟

— رەنجىمىدىم، — قىز ئاخىر زۇۋان سۇردى.

— نېمىشقا جاۋاب بەرمەيلا؟ — يۈسۈپ ئۇنىڭ بىلىكىدىن تۇتۇپ ئۆزىگە تارتتى.

— ئۇنداق قىلمىسىلا، ئىزا تارتىدىكەنمەن، — پىچىرلىدى قىز ئۆرۈلۈپ.

— سىلىنى نېمىدەپ چاقىراي؟ — يۈسۈپ ئۇنىڭ چوغىدەك مەڭزىگە سۆيدى.

— قايسى ئىسىمىم يېقىملىق تۇيۇلغان بولسا، شۇ ئىسمىمىنى ئاتاپ چاقىرسىلا.

— بۇرۇن ئاقبىرا دېگەن ئىسىملىرى يېقىملىق تۇيۇلاتتى، ئىكاھتىن كېيىن مۇرادىمە دېگەن ئىسىملىرى يېقىملىق ئاڭلىنىدىغان بولدى، سىلى تاللاپ بەرسىلە، — يۈسۈپ ئۇنىڭ ئالتۇن زىرە پارىلداپ تۇرغان قۇلىقىغا پىچىرلىدى.

ـــ ئاقبىرا، دەپ چاقىرسىلا، مەن بۇ ئىسمىمنى ياخشى كۆرىمەن.

ـــ ئاقبىرا،ـــ يۇسۇپ ئۇنى قۇچاقلىدى...

ئەتىسى ئاقبىرا يامغۇردىن كېيىنكى ئاپتەپتەك ئېچىلىپ قوپتى. دادىسى سەمەرقەنتتىن ئەكەلدۇرۇپ بەرگەن ـــ ئاخشام ئېلىپ كەلگەن ساندۇقىدىن يۇسۇپكە ئاتاپ تىككەن دوپپا، ياغلىقلارنى ئېلىپ بەردى. سۆيۈنگەن يېگىت دوپپىنى كىيىپ، ياغلىقنى يانچۇقىغا سالدى، ئاقبىرانىڭ قولىغا ئۇزۇك سېلىپ مەڭگىكە سۆيدى.

قىز مېلى ئۇچۇن ئون ئات، قىرىق تىللا، بىر تاي كىمخاب، بىر تاي ئەتلەس، بىر جىڭ مەرۋايىت ھەم ناشتىلىق ئېلىپ يۇز ئاچقۇغا كەلگەن ھاۋاخان ئاغىچا ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنى يابىرا مېھمانخانىغا باشلىدى. ھاۋاخان ئاغىچا ئالدىغا چىققان قىزى بىلەن كۆرۈشۇپ، ئۇنىڭ بىلەن تۆردە ئولتۇردى. پىشايۋان، ئايۋان، سارايمۇ مېھمانلار بىلەن توشتى. ھەممەيلەن-ئىڭ كۆزى يۇزى يېپىق ئاقبىرادا ئىدى. ئايتولۇننىڭ ئون ئۇچ ياشلىق قىزى ئايتىكىن ئۇسسۇل ئويناپ كەلگىنىچە ئاقبىرانىڭ يۇزىنى ئېچىۋەتتى. بۇلۇت يېرىپ چىققان تولۇن ئايىنى كۆرۈپ، يۇز ئاچقۇغا كەلگەن ئايالالار ھەيران قېلىشتى.

تويىنىڭ ئۇچىنچى كۈنىدىن باشلاپ، «بۇغراخان مەسچىتى» دە، بەگتۆمۇرنىڭ بېغىدا، چۇ دەرياسى بويىدا توي يەتتە كۈن داۋاملاشتى. مەدرىسىدە مۇشائىرە، ھەزىل سوئالغا ھەزىل جاۋاب، تېپىشماق ئېيتىش، نۇتۇق سۆزلەش مۇسابىقىسى قىزىپ كەتتى. بەگتۆمۇرنىڭ بېغىدىكى چىمەنلىك سەينادا يادىن ئوق ئۇزۇپ بىلەزۈك، ئۇزۇك ھالقىسىدىن ئۆتكۈزۈش، چېلىشىش، قىلىچۋازلىق، مۇشتلىشىشتا بەسلەشكەن يىگىتلەر بولۇپمۇ قىزلارنى جەلپ قىلدى. چۇ دەرياسى بويىدا ئوغلاق تارتىش، بەيگە، قوچقار سوقۇشتۇرۇش، گۈرزە ئۇرۇش، نەيزە ئېتىشمۇ

يەتتە كۈن داۋام قىلدى. كاۋاپ، پولۇنىڭ مەززىلىك ھىدى ئەتراپقا تاراپ تۇردى.

رەيھانىدىن ئۇچ ئورۇندىكى بەسلىشىشتە ئۇزۇپ چىققان ماھىر، چەۋەنداز، مەرگەن، ئەدىبلەرگە تون كىيدۈرۈپ، ئات مىندۈردى، تىللا تارتۇق قىلدى.

بۇ توي ئارچۇنغىمۇ بەخت ئېلىپ كەلدى.

توي كۈنى قىزلار تاشلىغان ياغلىق، گۈللەرگە قاراپمۇ قويمىغان ئاشۇ مەغرۇر يىگىت، ئۇنىڭ سۆيگۈ نەزىرىنى تارتتى. ھېچكىمگە گۈل ياكى ياغلىق تاشلىمىغان ئۇياتچان قىز ئارچۇنىڭ خىيالچان سىماسى ئۇ يىگىتنىڭ كۆكۈل ئەينىكىگە چۈشتى.

يۈسۈپكە قولداش بولغان ئۇ يىگىت ـ سۈباشى تۆمۈر بۇقا نەسرىددىننىڭ ئوغلى ئەربۇقا پەتھىدىن ئىدى، ئۆزى «بۇغا-راخان مەدرىسى» دە ئوقۇيتتى، يۈسۈپنىڭ جان دوستى، ساۋاقدىشى ئىدى. سىگلىسى راتنا[1] ئۆزى ياخشى كۆرۈپ قالغان ئات باققۇچى يىگىت بىلەن قېچىپ كەتكەندىن بۇيان، قىزلار-دىن نەپرەتلىنىپ يۈرەتتى، ئايال زاتىدىن رايى يېنىپ قالغا-نىدى.

دۇنيادىكى ھەممە ئىش مەڭگۈلۈك بولمىغاندەك، يۈسۈپ-نىڭ تويى بولۇۋاتقان كۈنلەردە ئۇ بىردىن ئۆزگەردى، ئارچۇنغا كۆزى چۈشكەندىن كېيىن، «مۇھەببەتنىڭ كۆزى قارىغۇ ئە-كەن، قىزلار ئۆز قىلمىشىدا ئەيىبلىك بولۇۋەرمەيدىكەن...» دېگەن ئويغا كېلىپ سىگلىسىنى كەچۈرۈۋەتتى.

تويىنىڭ تۆتىنچى كۈنى بەگتۆمۈر قورۇسىغا ئەتىگەندىلا كەلگەن ئەربۇقا باغقا كىرىپ، ئۆزىدىن بۇرۇنراق كەلگەنلەرنىڭ ھەدەپ ئوق ئۇزۇپ مەشىق قىلىۋاتقانلىقىنى كۆردى. چاشكا

---

① راتنا ـــ گۆھەر.

ۋاقتىدا بەسلىشىش باشلاندى. كۆپ يېگىتلەر بىلەزۈك ھالقىسىدىن تۆتكۈزگەن بولسىمۇ، ئۈزۈك ھالقىسىدىن تۆتكۈزەلمىدى. مەيدانغا كىرگەن ئەربۈقا ئارچۇن تىكىلىپ قاراپ تۇرغاندا يادىن ئوق ئۈزۈپ ئۈزۈك ھالقىسىدىن تۆتكۈزۈۋەتتى. ئۇ، تاشلىغان كۈلنى مەيدىسىگە تاقاپ، ياغلىقنى قويۇن يانچۇقىغا سالدى...

بۇنى كۆرۈپ تۇرغان يۈسۈپ، بېشىدا كۈلۈمسىرەپ تۇرغان ئاقبىرانىڭ قۇلىقىغا پىچىرلىدى:

— قەدىرلىكىم، ئۇزاققا قالماي ئاچامنىڭ تويى بولىدىغاندەك قىلىدۇ. بىزنىڭ نىكاھىمىز ئۇنىڭغا يول ئېچىپ بەردى. «ھەر ئىشنىڭ ۋاقتى ـ سائىتى بار، نىكاھ غايىب» دېگەن بۇ ھەقىقەتنىڭ ھېكمىتىگە قايىل بولدۇم.

— ۋاقتى ـ سائىتى كەلگۈچە ئادەم بەكمۇ تەقەززا بولۇپ كېتىدىكەن، — دېدى ئاقبىرا كۆز ئىشارىسى بىلەن ئارچۇننى كۆرسىتىپ.

يۈسۈپ ئاچىسىغا سەپسالدى. ئۇنىڭ ياش لىغلىدىغان قوي كۆزلىرى ئوقيانى تۇتۇپ تۇرغان ئەربۈقىغا تىكىلگەنىدى...

«مۇھەببەت بولمىسا ھايات بولمايدىكەن، دۇنيامۇ ئاۋات بولمايدىكەن» دەپ ئويلىدى يۈسۈپ.

يىگىرمە ئىككىنچى باب

بۇغرا قاراخان نامىدىن يېزىلغان مەكتۇپ

1

هاۋا هەمىشە بىر خىل ـــ يا ئوچۇق، يا تۇتۇق تۇرمىغاندەك، ئىنسان هاياتىمۇ داۋاملىق شاد ـ خۇراملىقتا ياكى هەسىرەت ـ نادامەتتە ئۆتۈۋېرمەيدۇ. كىشى بەزى چاغلاردا كۈتكەن خۇشاللىققا ئېرىشسە، بەزى چاغلاردا غەم ـ قايغۇدا ئېسەنكىرەيدۇ؛ بەزىدە دەرد تارتسا، بەزىدە راهەت كۆرىدۇ، بەزى كۈنلىرى تەلىيى ئوڭدىن كېلىپ كۈتمىگەن پايدىغا ئېرىشسە، بەزى كۈنلىرى تەلىيى كاج كېلىپ زىيان تارتىدۇ؛ بەزى هاللاردا تىنچ، خاتىرجەملىك بەخش ئەتسە، بەزى هاللاردا غەم ـ ئەندىشە، قورقۇنچ ئارامنى بۇزىدۇ؛ بەزى پىللاردا قىلىنغان توي ئائىلىنى خۇشاللىقا چۆمدۇرسە، بەزى پىللاردا بىر كەلگەن مۇسىبەت كۆزلەردىن ياش ئاققۇزىدۇ. بۇ جاهان ئەنە شۇنداق تەڭشىلىپ تۇرسا كېرەك. بەگتۆمۇر ئائىلىسىدىمۇ هايات شۇنداق داۋام قىلىۋاتاتتى. يۇسۇپنىڭ تويى بولۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي تۇنجى قار ياغقاندا ئارچۇننىڭمۇ تويى بولدى. ئۇ، سۇباشى تۆمۇربۇقا نەسىردىننىڭ ئوغلى ئەربۇقا پەتهىدىنغا ياتلىق قىلىدى. بۇ توي بەگتۆمۇر جەمەتىنى چوڭ غەمدىن خالاس قىلدى. رەيهانىدىن شۇنىڭ بىلەن پەرزەنتلىرىنىڭ پەرىنى ئادا قىلىپ

بولدى. ئۇنىڭكىگە ئوخشاشلا چېكىسىدىكى ئاق كۆپەيگەن يابىرامۇ ئېغىر يۈك يەلكىسىدىن ئېلىۋېتىلگەندەك يېنىكلەپ قالدى. ئۇ كېلىنى ئاقبىرادىن ناھايىتى رازى ئىدى، چاپسانراق قورساق كۆتۈرۈشىنى تىلەيتتى. ئۇلار قىشنى ئەنە شۇنداق خۇرسەنلىكتە ئۆتكۈزۈشتى. تۆمۈربۇقا نەسىردىن، ئۆزى بىلەن مەن بۆرەتىكىن بىلەن چىقىشالماي سەمەرقەنتتىن بالاساغۇنغا يېنىپ كەلدى.

كۆكلەم شامىلى ھەيدەپ كەلگەن قارا بۇلۇتلار بالاساغۇن ئاسمىنىنى قاپلاپ، نەچچە كۈنگىچە توختىماي يامغۇر ياغدى. ئەگىز سۇيى چۇ دەرياسىغا پاتماي قىرغاقنى بۇزۇپ ئاقتى، ئەمما چوڭ كەلكۈن بولمىدى. يامغۇر توختاپ كۈن چىقىۋىدى، يەرنىڭ يېشىل مايسا بىلەن قاپلانغىنىنى ھەممە كۆرۈشۈپ، گويا بۇرۇن شۇنداق بولمىغاندەك ھەيران قېلىشتى. يابىرا كۆك چۆچۈرىسى ئەتتى. ئاقبىرا بىرىنچى قېتىم بۇ ئائىلىدە ئىشتىياق بىلەن كۆكلەم چۆچۈرىسى تۈگدى.

ھاجىبۇل ھۇججاپ رەھبانىدىن دۆلەت ئىشلىرى بىلەن ئالدىراش بولۇپ كېتىپ، سودا ئىشلىرىغا يېتىشەلمەي كېلىۋاتاتقىنى. گەرچە ئىشەنچلىك خىزمەتچىلىرى تىجارەتنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىۋاتقان بولسىمۇ، ئۇلارغا كۆز - قۇلاق بولۇپ، سودا - سېتىق ئىشلىرىنى باشقۇرالايدىغان بىر - ئىككى قابىل ئادەم بولۇشى زۆرۈر ئىدى. شۇڭا ئوردا نۆكىرى بولغان يارۇق بىلەن ئۆي ئىشلىرىغا قاراۋاتقان ئادارنى ئۆتكەن يىللا پۈتۈن سودا ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا قويغانىدى. رەھبانىدىن شەھەرنىڭ ۋەزىرلىرىدىن سېتىۋالغان ئىككى قورۇغا ئۇلارنى كۆچۈرۈپ، ئوستەقىل ياشاش شارائىتىنى يارىتىپ بەرگەنىدى. بۇ ئىككى كۈيئوغلى ئۇنىڭ ئېيتقان سېقىپ سودا قاينىمىغا كىرىپ كەتتى. يالغۇز بالاساغۇندىكى تىجارەتنى يۈرگۈزۈپ قالماي، ھەرقايسى شەھەرلەردىكى سودا ئىشلىرىنىمۇ باشقۇرۇشقا كىرىشتى.

يۇسۇپ يەنىلا ئۆگىتىش، ئۆگىنىش بىلەن بولۇۋاتاتتى. ئىلگىرى ئۆگەنگەندە چۈشىنىشنى ئاساس قىلغان بولسا، ھازىر ئۆگەنگەن، چۈشەنگەنلىرىنى ھاياتقا، شەيئىلەرگە باغلاپ مۇلاھىزە قىلىشنى، يېڭى ئۇقۇم ھاسىل قىلىشنى، پىكرىنى يېڭىلاشنى، پىكىر، چۈشەنچىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشنى ئاساس قىلاتتى. دەرس ئۆتكەندىمۇ تالىپلارنىڭ نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتىش، مۇستەقىل كۆزقاراش يېتىلدۈرۈشنى مەقسەت قىلاتتى. بۇنىڭ ئۈچۈن كۆپ كىتاب كۆرەتتى، ئويلىناتتى، مۇلاھىزە يۈرگۈزەتتى.

ئۇ دەرسنى راۋان، مەزمۇنلۇق سۆزلىگەچكە، تالىپلىرىمۇ ئايمۇئاي كۆپەيمەكتە ئىدى. كۈنلۈكى ئاز بولغاندا تۆت سائەت، بولمىسا يەتتە ـ سەككىز سائەت دەرس ئۆتەتتى، بۇنىڭ ئۈچۈن زادىلا زارلانمايتتى. چارچاپ، سالپىيىپ ئۆيگە كەلگەندە، شېرىن ئەدىكى ھارغىنلىق كۆتۈرۈلۈپ كېتەتتى. كېچىسى كىتاب كۆرۈۋاتقاندا، ئاقىبىرا ئارقىسىدىن قۇچاقلاپ:

ـــ كىشى قارا، تۇن يېرىم بولدى، ماۋۇ بىر پىيالە ئۇسسۇلۇقنى ئىچىۋېلىپ ياتسىلا بولامدىكىن، ـــ دەيتتى ھەزىل قىلىپ. ئۇچىسىغا ئوتلۇق ھارارەت تارقاپ ئورنىدىن تۇرغان يۇسۇپ، خوتۇنى غەمزە قىلىپ سۇنغان خۇشبۇي چايىنى قولىغا ئالاتتى، سۈمۈرۈپ ـ سۈمۈرۈپ ئىچىپ يوتقانغا كىرىپ ياتاتتى. شېرىن كېچە ئۆتۈپ يەنە تاڭ ئاتاتتى. ئۇ ھەقىقەتەن بەختلىك ياشاپ، ھاياتىنى مەنىلىك ئۆتكۈزۈۋاتاتتى.

يۇسۇپ بەزى كۈنلىرى مېڭىسىنى دەم ئالدۇرغاچ، ئادار ئېچىۋاتقان جاۋاھىرات دۇكىنىغا، يارۇق باشقۇرۇۋاتقان تىللا ساربىيىغا باراتتى. تىجارەتچى، خېرىدارلار بىلەن ئەھۋال ئالىشاتتى، قىزىق گەپلەرنى ئاڭلايتتى، قىزىق ئىشلارنى كۆرەتتى. تۇرلۇك ـ تۇمەن ئادەملەر كۆز ئالدىدىن ئۆتەتتى، قاراپ

ئولتۇرۇپ ئاشۇ ئادەملەر ھەققىدە، ياخشىلىق، يامانلىق توغرىسىدا پىكىر يۈرگۈزەتتى. «تۇرمۇش كەچۈرۈش ئاسان ئەمەس ئىكەن، ئەقىل، بىلىم بولمىسا ھايات روناق تاپمايدىكەن، ئادەم بولماقمۇ تەس ئىكەن...» دەيتتى ئىچىدە.

كۈنلەر مانا شۇنداق ئاسايىشلىقتا ئۆتۈۋاتقاندا، ئۆتكەن يىلىدىن بېرى ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالغان بەگتاش ئابدۇللا دامۇللا ۋاپات بولدى. شەيخۇلئىسلامنىڭ ۋاپاتى پۈتۈن مەملىكەتنى قايغۇغا سالدى. بالاساغۇن ئەھلى دەۋرەپ كەتتى. مۇسىبەت قايغۇسىغا چۆمگەن يابىرا، ئاتىسىنىڭ جەسىتى سېلىنغان جىنازىنى جامائەت كۆتۈرۈپ ماڭغاندا ھوشىدىن كەتتى. بىرنەچچى بولۇپ جىنازىنى كۆتۈرگەن تۆت ئادەمنىڭ ئىككىسى — رەيھانىدىن، يۈسۈپ ئاتا — بالا بولدى. بۇغرا قاراخان سۇلايمان ئارسلانخان ۋە دۆلەت ئەربابلىرى بۇ زاتنىڭ نامىزىغا داخىل بولۇشتى.

قەبرىپ مېڭىش — تۇرۇشى تەسلىشىپ قالغان بولسىمۇ تېخى ساق تۇرغان زەمۇران ئانا، ئېرى بەگتۆمۈرنىڭ ئۇچىسىنى سىلاپ ئولتۇرۇپ، يۆتەل تۇتۇپلا تىنىقتىن قالدى. تېخى ئاتىسىنىڭ ئىچ ئاغرىقىدا يېشى قۇرۇمىغان يابىرا، تىلى دىلىدەكلا يۇمشاق قېينانىسىغا تولا يىغلاپ ئۇنلىرى پۈتۈپ كەتتى. يۈسۈپمۇ ئامراق مومىسىدىن ئايرىلىپ قالغىنىغا چىدالماي قالدى. ھەرەمگە ئېلىپ بارىمەن، دېگەن ئارزۇسىغا يېتەلمىگەن رەيھاندىن، ئاۋازىنى چىقىرىپ يىغلىمىغان بولسىمۇ يۈرىكى چاك — چاك بولۇپ ئېچىشتى. بەگتۆمۈر تۇڭشىپلا كەتتى. بوۋاينىڭ ئاپئاق ساقىلى يامغۇردەك تۆكۈلگەن پېشىدا يۇيۇلدى، ئىچ ئاغرىقىدا تاماقمۇ يېمەي كېسىلى ئېغىرلىشىپ كەتتى ۋە دەپنە قىلىنغان قەدىناسىنىڭ تېخى تېنى سوۋۇماي تۇرۇپلا ئالەمدىن ئۆتتى. ئارقا — ئارقىدىن كەلگەن بۇ مۇسىبەت رەيھانىدىنىڭ قايغۇ — ھەسرەتكە غەرق قىلىۋەتتى.

سۈيىده ئاققان، ئوتىدا كۆيگەن ئاتا ـ ئانا ئۈچۈن پەرزەنتلەر قانچە يىغلىسا ئەرزىيدۇ. ۋەھالەنكى، قازاغا ـ رىزا بولۇش ـــ ھاياتلارغا كۈچ، غەيرەت بەخش ئېتىدۇ، لېكىن كۆپ كىشىلەر مۇسىبەت بولغاندا ئۆزىنى تۇتۇۋالالماي قالىدۇ.

ئۆلۈمنىڭ ماھىيىتى ئادەمگە ئۆز قەدىر ـ قىممىتىنى تونۇتۇش دەپ چۈشەنگەن يۈسۈپ ئۆزىنى تۇتۇۋالغانىدى. ئۇ، ئۆگىنىش، ئۆگىتىشكە شۇنداق بېرىلىپ كەتتىكى، باشقىلار ئۇنىڭغا گەپ قىلمىغۇچە كىتابتىن باش كۆتۈرمەيتتى، ھەتتا ئاقبىرا ئۇنى چاقىرمىسا، ئۆزلۈكىدىن داستىخانغا كېلەي دېمەيتتى.

رەيھانىدىنمۇ تۈگىمەيدىغان دۆلەت ئىشلىرىغا ئۆزىنى بېغىشلاپ، كۈنلەرنى يەنە ئالدىراشلىق بىلەن ئۆتكۈزۈشكە باشلىدى. ئەتىگەندە ئوردىغا كەتسە چۈشتە كېلەتتى، بەزى كۈنلەرى چۈشتىمۇ كېلەلمەيتتى.

سۈلايمان ئارسلانخان بالاساغۇنغا كەلگەندىن بۇيان، مەملىكەت قاياۋاتقان قازانغا سۇ قۇيۇۋەتكەندەك جىمىپ قالغانىدى. ئەلگە بولغان پايدا ـ زىيانىنى ئويلاپ ئىش كۆرىدىغان سۈلايمان ئارسلانخان، قوشنا مەملىكەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ئىلگىرىكىدىن ياخشىلاپ، ئەلگە مەڭگۈلۈك تىنچلىق، ئامانلىق بەخش ئېتىش قارارىغا كەلدى. ئۇ رەيھانىدىنىنى كۆپ سوۋغا ـ سالاملار بىلەن غەزنەۋىلەر مەملىكىتىگە، سەلجۇقلار ئېلىگە ئەۋەتتى.

رەيھانىدىن غەزنەۋىلەر پايتەختى غەزنەيىن[1] شەھىرىگە بېرىپ، سۈلتان مەسئۇدخان ھۇزۇرىدا بولدى. ئىككى مەملىكەت سودىگەرلىرىنىڭ چېگرىدىن ئەركىن كىرىپ ـ چىقىشىغا ئاسانلىق تۇغدۇرۇپ بېرىش، ئۆزئارا تاجاۋۇز قىلىشماسلىق، تاجاۋۇز

---

① غەزنەيىن ـــ پاكىستاندىكى قەدىمىي شەھەر.

قىلغۇچىلارغا بىرلىكتە قارشى تۇرۇش توغرۇلۇق كېلىشىم ئىمزا-
لىدى. رازى بولۇپ ئۇزىغان رەيھانىدىن، ئارال دېڭىزىنىڭ
شەرقىي شىمالىدىكى يېڭىكەنت شەھىرىگە بېرىپ، سەلجۇقلار-
نىڭ يابغۇسى توغرۇلبەگ مكائىل ئوغلى بىلەن كۆرۈشتى،
سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ سالىمىنى ۋە ئۇنىڭ دوستانە ئۆتۈش
توغرىسىدىكى ئارزۇسىنى يەتكۈزدى. توغرۇلبەگ قاراخانىلار ئە-
لىنىڭ غەزنەۋىلەر ئېلى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۇزۇش
ھېسابىغا سەلجۇقلار بىلەن دوستانە ئۆتۈش ئارزۇسىغا يېتەلەي-
دىغانلىقىنى، بولمىسا بۇ مەقسەتنىڭ ئەمەلگە ئاشمايدىغانلىقىنى
ئوچۇقلا بىلدۈردى:

— سەلجۇقلار قېرىندىشىغا قىلىچ كۆتۈرمەيدۇ، لېكىن غەزنەۋىلەر ئۇنداق ئەمەس، ھاجىپ. سىلەر سۇلتان مەسئۇد-
خانغا ئىشەنمەيسىلەر. مەن ئىزىدىن قايتمايدىغان يولۋاس. ئەلھال،
ھىندىلارغا قارشى يۈرۈش قىلماقچىمەن، سىلەر بىلەن ئاكا —
ئۇكىدەك بېقىن ئۆتۈشنى خالايمەن. شۇنى بىلىپ قېلىڭكى،
ئېتىم مەنزىلگە يەتمىگۈچە توختمايدۇ.

رەيھانىدىن غۇرۇرلۇق ئادەم بولغاچقا بېلىنمىدى، ئۇ، شاپ
بۇرۇتىنىڭ ئۇچىنى تولغاپ تەختتە مەغرۇر ئولتۇرغان توغرۇل-
بەگكە ئۇدۇل قاراپ دېدى:

— سۇلتان ئالىيلىرى، ئوچۇق سۆزلۈك ئىكەنلا، مۇددد-
ئالىرى چۈشىنىشلىك بولدى. ئۆزلىرىنىڭ قاراخانىلار ئېلى
بىلەن قېرىنداشلاردەك بېقىن ئۆتۈشنى خالايدىغانلىقلىرىنى ئەل-
ۋەتتە بۇغرا قاراخانىمغا يەتكۈزىمەن.

نېمىشقىدۇر توغرۇلبەگكە رەيھانىدىن بېقىپ قالدى، ئۇ-
نىڭغا سۇلتان مەسئۇد خاندەك زەر ياقىلىق تون كىيگۈزدى ۋە
ئالاھىدە سوۋغا ـ سالاملار بىلەن ئۇزىتىپ قويدى.

كۈزلۈك يېغىم ئاخىرلىشىپ قالغاندا رەيھانىدىن قايتىپ
كەلدى. يۈسۈپ ئادار، ياروق، چاغرىبەگ ئادامتوغرىل، ئاشانبۇ-

قا، ئۇدمىش قاتارلىق تۇغقانلار ۋە ئاتىسىنىڭ دوست ـ بۇرادەر-لىرى بىلەن يەتتە چاقىرىم يەرگە ئالدىغا بېرىپ ئۇسسۇلۇق سۇنۇپ كۈتۈۋالدى. بىر قىسىم دۆلەت ئەربابلىرىمۇ چىققانىدى.

رەيھانىدىن ئالدىغا چىققان يۇغروش، سۇباشى، ھاجىپلار بىلەن ئۇدۇل ئوردىغا كەلدى، ئوردا ئىشىكى ئالدىدا سۇلايمان ئارسلانخان ئۆزى كۈتۈۋالدى ۋە ئارامگاھ سارىيىغا باشلىدى.

ـــ كۆزىمىز يولىگىزدا بولۇپ قالغانىدى، ھاجىپ. سالا-مەت بېتىپ كېلىپ بىزنى خۇشال قىلىۋەتتىڭىز، ـــ دېدى ئۇ قىزغىنلىق بىلەن ئۇنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلىپ.

رەيھانىدىن بۇغرا قاراخان تەختىنىڭ سول تەرىپىدىكى يۆلەنچۈكلۈك كۇرستا ئولتۇرۇۋېتىپ، يۇغروش باشى ئورنىدا گىدىيىپ قىڭغايغان ئىنانچۇ بەگكە دىققەت قىلدى. «باش پۈتۈكچى يۇغروش باشى بولۇپتۇ ـ ده. سىلىق ـ سىپا-يە، گەپدان بۇ ئادەم سۇلايمان ئارسلانخانغا يېقىپ قالغان بۇغى بىلەن قىلىشقان سۆھبىتىنى تەپسىلىي بايان قىلدى. ئۇلار ئەۋەتكەن سوۋغىلارنى مۇلازىملارغا كۆتۈرگۈزۈپ كىرىپ تەخت ئالدىدا قويدى.

سۇلتان مەسئۇدخان سۇلايمان ئارسلانخانغا چىرايلىق شىرازلىتىپ ئەۋەتكەن «شاھنامە» دېگەن كىتاب ناھايىتى مەزۇر كەلدى. كىتابنىڭ مۇقاۋىسىنىڭ چۆرىسىگە ئالتۇن سۇيى بىلەن ھەل بېرىلگەنىدى. توغرۇلبەگ سوۋغا قىلغان ئالتۇن ساپلىق قىلىچقا شۇنداق بىر قاراپ قويۇپ قوشۇمسىنى تۇردى. يېگە-دىن ئاغىچى ئۇلۇغلىققا تەيىنلەنگەن بەگتۇتۇققا:

ـــ بۇ قىلىچنى خەزىنىدە ساقلاپ قويۇڭ، ـــ دەپ باشقا سوۋغىلار بىلەن تاپشۇرۇپ رەيھانىدىنغا قايتىدى، ـــ ھاجىپ، ئۆزلىرىگە مەلۇم، بۇغرا قاراخان بولغان ئادەمنىڭ بىرىنچى

ۆەزىپىسى ۋە باش تارتىپ بولمايدىغان بۇرچى ئەلگە ئەمىلىك بەخش ئېتىشتۇر. «يېراقتىكى دۇشمەندىن يېنىگدىكى دوست خەۋپلىك» دېگەن ھېكمەت بار. مەن يېراقتىكى دۇشمەن ئەلـ لەردىن خەۋپسىرەپ كەتمەيمەن. ئەمما بېقىنىمىزدا قىلىچىنى بىلەۋاتقان دوست ئەللەردىن پەخەس بولۇشۇم زۆرۇر، دەپ قاراپ سىزنى ئۇ ئەللەرگە ئەۋەتكىنىم ياخشى بولغانىكەن. قېرىندـ داشلىق سالىمى بىلەن، ئىناق ئۆتۈش توغرىسىدا ۋەدە ئېلىپ كەپسىز، ناھايىتى خۇش بولدۇم، بۇنىگدىن پۈتۈن مەملىكەت ئەھلىمۇ چوقۇم خۇرسەن بولىدۇ.

سۇلايمان ئارسلانخان مەمنۇنىيەت بىلەن سۆزىنى تۈگـ تىپ رەيھانىدىنغا تون ياپتى. ئىنانچۇ بەگنىڭ چىرايى بىر تۈتۈلۈپ ئەكسىگە كەلدى.

بۇغرا قاراخان غەزنەۋىلەر، سەلجۇقلار ئېلىدىن كەلگەن سودىگەرلەردىن باج ـ سېلىق ئالماسلىق توغرىسىدا پەرمان ئېلان قىلىپ، دۆلەت ئەربابلىرىنى «بەگ تەركىسى»گە تەكلىپ قىلدى.

رەيھانىدىن ئۆزىنى ساقلاپ تۇرغان يۈسۈپ، يارۇق، ئادارـ لار بىلەن ئوردىدىن كەچ كىرىپ قالغاندا قايتتى. ئىشىك ئالدىدا كۆز تىكىپ يابىرا تۆت قىزى، كېلىنلىرى بىلەن ئاتتىن چۈشۈپ قوللىرىنى كۆكرىكىگە قويغان ئېرىگە تەۋەززۇ بىلەن ئېگىلىپ سالام بەردى. ئۇنىڭ كۈلۈمسىرەپ تۇرغان چېھرىگە كۆز بۇلاقلىرىدىن سۇ قۇيۇلدى.

ـــ يىغلىمىسىلا ئەزىزىم، مەن كەلدىمغۇ، ـــ دېدى رەيھاـ نىدىن ھويلىغا كىرىپ.

ياقۇتتەك جۇلالانغان كەچكى شەپەق تىنىق كۆل يۈزىدە ئالتۇن شارچىلارنى پەيدا قىلغانىدى. كۈزنىڭ ئىزغىرىن شامىلى دەرەخلەرنى ئىرغاڭشىتىپ، غازاڭ بولغان ياپراقلارنى تۆكمەكتە ئىدى.

رەيھانىدىن كۆل بويىدا كېتىۋېتىپ، كىمنىدۇر ئىزدىگەن-
دەك قىلىپ سۇپىغا، ئۇياق ـ بۇياققا تەلمۇرۇپ قارىدى، ئۇنىڭ
يادىغا ئاتا ـ ئانىسى چۈشكەنىدى. ئۇلار ئاشۇ سۇپىدا ئولتۇرۇپ
ئۇنى كۈتەتتى، بىرگە غىزالىناتتى. قەشقەردىن كەلگەندە ئالدىغا
چىقىپ كۈتۈۋالغان، ئاشۇ سۇپىدا ئولتۇرۇپ مۇڭداشقانىدى،
ئەمدى بولسا ئۇلارنىڭ قارىسىمۇ كۆرۈنمەيتتى. كۆزلىرى ياش-
لانغان رەيھانىدىن ساراي ئۆيگە كىرىپ ئولتۇردى. قۇدىلىرى،
ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى بىرىم كېچىكىچە ئەھۋاللىشىپ قايتىشتى.
ـــ بالام، سىلەرمۇ ئۆيۈڭلارغا كىرىپ ھاردۇق
ئېلىڭلار،ـــ دېدى رەيھانىدىن ئوغلى بىلەن كېلىنىگە ئاتلىق
مېھرى بىلەن.
يۈسۈپ، ئاقىبىرا ئامانلىق تىلىشىپ، تولۇن ئاينىڭ كۈ-
مۈش نۇرىغا چۆمۈلگەن باغقا كىرىپ كېتىشتى.
ئايدىڭ كېچە شۇنچە جىمجىت، گۈزەل ئىدى. رەيھانىدىن
يابىرا بىلەن ھۇجرىسىغا چىقىشتى.
ـــ ياشىنىپ قالغاندا پۈتۈن يازنى سىلىسىز ئۆتكۈزۈش
ماڭا تولىمۇ ئېغىر تۇيۇلدى، دادىسى. ئەمدى ئايرىلىساق چە-
داالمىغۇدەكمەن،ـــ يابىرا پىچىرلاپ ئېرىنىڭ بويۇن ـ بېشى-
نى سىلىدى.
ـــ خۇدايىم ئايرىماس ئانىسى. قىزلىرىمىز بالىلىق بو
لۇشتى، ئوغلىمىزمۇ بالىلىق بولسا بولاتتى،ـــ رەيھانىدىنىڭ
يۈرەك قېتىدىن چىققان بۇ تىلىكى يابىرانىڭ كۆڭۈل تارىنى
چەكتى.
ـــ كېلىنىمىز ئېغىر ئاياغ، دادىسى. مەن بۇ خۇش
خەۋەرنى بايىلا ئېيتماقچىدىم، ئادەم كۆپ بولغاچقا دېگۈم كەل-
مىدى.
ـــ بۇ راستمۇ ئانىسى؟ـــ بېشىنى كۆتۈرگەن رەيھانە-
دىن شامنى ئۆچۈرۈپ قەدىناسىنى باغرىغا باستى.

2

بالاساغۇندا يازنىڭ ئىسسىق كۈنلىرى باشلاندى. بۇغداي-لار ئورۇلۇپ، ئورنىغا قوناق، چامغۇر تېرىلىپ بولدى. قەشقەر ئوردامغا تاۋاپ ـ سەيلىگە كەتكەن دېھقان، كاسىپ، تىجارەت-چى، ھۈنەرۋەنلەرمۇ توپ ـ توپ بولۇپ قايتىپ كەلگىلى تۇردى. غۇلام ـ دېدەكلىرى بىلەن قەشقەرغە كەتكەن يابىرا ۋە يۈسۈپ، ئاقبىرالارمۇ يېنىپ كەلدى.

ـــ خەۋەرمۇ قىلماي نېمانچە تېز يېنىپ كېلىشتىلە ئاندىسى، مەن تېخى كۈزگىچە تۇرار دەپ ئويلىغانىدىم، ـــ دېدى ئۇلار ئىشكتىن تۈيۈقسىز كىرىپ كەلگەندە، ئۆز كۆزىگە ئىشەنمەي قالغان رەھىمدىن پاپپاسلاپ ئالدىغا بېرىپ.

ـــ ھېلىمۇ بالاساغۇندىن ئايرىلغىنىمىزغا ئىككى ئايدىن ئاشتى، دادىسى. سەلىنى سېغىنىپ تۇرالماي قالدۇق. ئەتىگەن ـ كەچلەردە سىلىنى قىينىلىپ قالارمىكىن دەپ غەملەرىنى يەپ بالدۇرراق كەلدۇق.

رەھىمدىننىڭ ئۈيقۇسىرىغان كۆزلىرىگە ياش كەلدى. ئۇ يۈسۈپنى باغرىغا باستى، قورسىقى يوغىناپ قالغان ئاقبىرادىن ھال سورىدى. ئاشخانىدىن چىققان ئايتىمش يۈگۈرۈپ كەلگىنىچە ئانىسىنى قۇچاقلىدى.

ـــ جېنىم ئابا، يېنىپ كەلدىڭمۇ؟ سېغىنىپ ئۆلەي بدىم.

ـــ يېنىپ كەلدىم قىزىم، سىڭىل ـ ئاچىلىرىڭ ئامان نۇرغاندۇ؟ ئارچۇن كېلىپ تۇردىمۇ؟

ـــ ئاچىلىرىم ھەپتىدە بىر كېلىپ دادامدىن خەۋەر ئېلىپ تۇردى. ئارچۇن ئىككى ھەپتىدە بىر كەلدى. قىزتۇرمىش ئىككىسىز سېنىڭ ئورنۇڭدا ئۆي ئىشلىرى بىلەن بولدۇق.

ـــ هەرنەمە بولسا ئاتاڭلار ئوبدان تۇرۇپتۇ، ـــ يابىرا بۇ قىزى بىلەن ئەھۋاللاشقاچ، قول - يۈزىنى يۇيۇپ كىيىملەرىنى يەڭگۈشلەپ چىقتى.

ئۇلار باراقسان سۆزەكتىنكى مەجنۇنتاللىرى سايە تاشلاپ تۇرغان كۆل بويىدىكى سۇپىغا كېلىپ ئولتۇرۇشتى. ئايتمىش دەررۇ داستىخان سالدى، قىزتۇرمىش گەمىدىن مۇزدەك ئانار شەربىتى، ئىككى تاۋۇز ئېلىپ چىقتى.

ـــ مەلىكە ئادىرا ئالىيلىرى بىلەن كۆرۈشتىلىمۇ ئانىسى؟ ئوغلۇمنىڭ ئوردامغا بەكمۇ بارغۇسى بار ئىدى، ـــ دېدى رەيھان نىدىن كاسا قىلىپ قويغان تاۋۇزنى قەلەمتىراچ بىلەن ئويۇپ يەپ.

ـــ ئەجەب مەلىكىنى سوراپ قالدىلىغۇ دادىسى، ئوردۇ كەنتىكى تۇغقانلار ئەسلىرىدىن چىقىپ قالمىغاندۇ؟ ئۇلار توغرۇلۇق گەپ قىلىشنى خالىمايدىلا يا؟ ـــ يابىرانىڭ كۆڭلىگە كېلىپ سورىدى.

ـــ ياق، قەدىرلىكىم، ـــ دېدى رەيھانىدىن، ـــ چۈنكى تاغلىرى بايتاش جالالىدىن ۋە تۇغقانلارنىڭ ئامان - ئېسەنلىكىنى توغرۇلۇق تېخى كەڭتاشا سۆزلىشۈالمىز. مەلىكە ئادىرا بىر ئۇلۇغ ئانا، ئۇنىڭ ئامانلىقىغا پۈتۈن مەملىكەت خەلقى كۆڭۈل بۆلىدۇ. ئۇنى دەسلەپتىلا سورىشىم ھەرگىزمۇ تۇغقانلارنى ئۇنۇتۇپ قالغىنىمدىن ئەمەس، ئانىسى.

يابىرا دىدار كۆرۈشۈش خۇشاللىقىدىن مەڭزىگە تامغان ياشنى سۈرتۈپ دېدى:

ـــ كۆڭۈللىرىگە ئالمىغايلا، مۇنداقلا دەپ قويدۇم. بىز ئوردۇكەنتكە بېرىپ دادامنىڭ ۋاپاتى مۇناسىۋىتى بىلەن يۇغ بەرگەندىن كېيىن، ئوغلۇم، كېلىنىم بىلەن بېگى ھىساردىكى ئوردامغا بېرىپ كەلدى، مەن تۇغقانلار قويماي بارالمىدىم، ـــ يابىرا ھاياجانلىنىپ ئولتۇرغان يۈسۈپكە نەزىرىنى يۆتكىدى، ـــ

بالام، مەلىكە ئادىرانىڭ تىنچ ـ ئامانلىقى ھەققىدە سۆزلەپ بەرسىلە.

ئاتىسىنىڭ كۆڭلىنى چۈشەنگەن يۈسۈپ گەپنى باشلىدى:

— ئابام تۇغقانلاردىن ئايرىلالماي بىزنى بېگى ھىسارغا ئۇزىتىپ قويىدى. بايىتاش جالالىدىن ئاغامنىڭ بىر قىز، بىر ئوغلىمۇ بىزگە ھەمراھ بولۇپ بىرگە ئوردامغا باردى. مەشرىق، مەغرىپتىن جابۇلقا[1] ، جابۇلسادىن[2] بۇ قۇملۇق دەشتكە كەلگەنـ لەر ھېسابسىز كۆپ ئىدى. قاتمۇقات قۇم بارخانلىرى ئۇراپ تۇرغان سەيىت ئەلى ئارسلانخان بوۋىمىزنىڭ مەقبەرىسىدە قۇرـ ئان تىلاۋەت قىلدۇق، ئاندىن ھەرەمخانىغا بېرىپ مەلىكە ئادىرا ئانىغا سالام بەردۇق، ئۆزلىرىنىڭ سوۋغا ـ سالىمىنى تاپشۇرـ دۇق. ھېنى تونۇپ ناھايىتى خۇش بولدى. «پېقىرە مەلىكە بولۇپ ئالتۇن تەختتە ئولتۇرۇشتىن كۆرە، مەرھۇم بوۋام سەيىت ئەلى ئارسلانخانىنىڭ مەقبەرىسى ئالدىدا جەمەتىمىزگە ئىنسابـ ئاۋامغا ئامانلىق، قۇت تىلەپ ئۆتۈۋاتقىنىمدىن قىلچە ئەپسۇسلانـ مايمەن، بالام. يوقلاپ كەلگىنىڭلاردىن ئالەمچە سۆيۈندۇم» دەپ خۇشال بولغىنىنى ئىزھار قىلدى ۋە بىزنى ئالاھىدە ھۇجـ رىغا ئورۇنلاشتۇردى. ئىستىقامەت، ئىبادەت قىلىپ يەتتە كۈن ئالتۇن داشتىن[3] ئاش يېدۇق، خاسىيەتلىك «دوست بۇلىقىم» دىن[4] سۇ ئىچتۇق، «ئاللا!» دەپ داپ چېلىپ تۇغ سوقۇشتۇرـ غان نەچچە مىڭ ئاۋامنىڭ ئېتىقاد ـ ئىخلاسىنىڭ چوڭقۇرلۇقىـ

---

① جابۇلقا — شىمال.

② جابۇلسا — جەنۇب.

③ ئالتۇن داش — ئاشلىقنىڭ ھەممە تۇرىدىن سېلىپ ئاش ئېتىدىـ غان كاتتا قازان.

④ «دوست بۇلىقىم» كىشىلەر «ئاللا ـ ئاللا دوست ـ دوست!» دەپ ھالقا بولۇپ سەكرىسە ئوقچۇپ سۇ چىقىدىغان سىرلىق بۇلاق.

دىن ۋۇجۇد ـ قەلبىمىز سۈرەك ئېرىدى. توققۇزىنچى كۈنى مەلىكە ئانىمىز مېنى ئالتۇن داش ئورنىتىلغان ئاشخانىغا باشلاپ كىردى. گويا كىچىك بىر كۆلدەك چوڭلۇقتىكى قازان پىتىقلاپ قاينىۋاتاتتى. تونچە ئاق كۆڭلەك، شاپاق دوپپا كىيگەن قارىقۇمـ چاق بىر يىگىت ئوچاققا ئوتۇن تاشلاۋاتاتتى. مەلىكە ئانا: «ئىنىم قىيات، بۇ يىگىت قۇزئوردۇدىن كېلىپتۇ، ئېيتىدىغان سۆزىڭىز بارمۇ؟» دېۋىدى، يىگىت قولىدىكى كۆسەي بىلەن گۈرۈلدەپ كۆيۈۋاتقان ئوتنى چۇقچىلىۋېتىپ ماڭا تىكىلدى: «مېنىڭ دەيدىغان سۆزۈمۇ يوق ئەمەس، سىز كىم بولىسىز ئۇكام؟» دەپ سوراپ ئېغىر تىندى، چىرايى قايغۇلۇق تۇس ئالدى. مەن ئۆزۈمنى تونۇشتۇرۇپ: «قانداق گېپىڭىز بولسا ئېيتىڭ، يەتكۈزىمەن» دېدىم. ئۇ بېشىنى سىڭارىيان قىلىپ «بەگيۇسۇپ، قارا» دەپ قۇلىقىنى كۆرسەتتى. مەن ئۇنىڭ ئوڭ قۇلىقىنىڭ يوقلۇقىدىن ئەجەبلىنىپ «نېمە بولغان؟» دەپ سورىدىم. «بۇ توغرۇلۇق ھېچكىمگە ئېيتمايمەن دەپ، بۇ قۇملۇق دەشتكە كېلىۋالغانىدىم. دۇنيادا ياشاي دېگەن ئادەم ئەمگەك قىلماي، جان تىكىپ كۈرەش قىلماي ئامانلىق تاپالمايدىكەن، نەچچە كۈن تاماق يېمەي ھالسىزلىنىپ مەقبەرە يېنىدا يېتىپ قاپتىمەن. مەلىكە ئانىمىز ھوشۇمغا كەلتۈرۈپ، ئۇسسۇلۇق، تاماق بەردى، دەرمان تاپتىم. مەلىكە ئانىمىز: ‹سەن ياخشى ئىش قىلىشنى خالامسەن؟› دېدى. ‹كۆپكە پايدىلىق ئىش بولسىلا قىلاي› دېدىم. ‹بۇ جاھاندا نەچچە مىڭ ئادەم تاماقلىنىدىغان قازاننى قاينىتىشتىن ئۇلۇغ ئىش يوق› دەپ، مېنى مۇشۇ ئالتۇن داشنىڭ تۈۋىگە ئېلىپ كەلدى. بۇ داشقا كىشىلەر نېمە ئېلىپ كەلسە شۇنى سالىدىكەن. ‹سىز ئوچاققا ئوت قالاپ بۇ كاتتا داشنى قاينىتىسىز، توختاپ قالسا بولمايدۇ›

دېدى. «خوپ، مەلىكە ئانا» دەپ، شۇ كۈندىن ئېتىبارەن ئالتۇن داشنى قاينىتىشقا كىرىشتىم. تاۋاپ، ئىستىقامەت ئۈچۈن ھەر يىلى مانا شۇنداق چاغدا كېلىدىغان ئادەملەرنىڭ سانى يوق، ھەممىسى ئالتۇن داشنىڭ ئېشىغا ئېغىز تېگىدۇ. بۇ ئىشمىدىن قانچە خۇشال بولسام، قۇلقىمنى رەھىمسىزلىك بىلەن كېسۋەتكەن ئاشۇ باغرى تاش خوتۇندىن شۇنچە نەپرەتلىنىمەن. چاچلىرىدىن قامالالاپ سۆرەپ كېلىپ، مۇشۇ ئوچاققا تاشلىغۇم كېلىپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ نەپرەتلىك نامىنى تىلغا ئالغۇم يوق، ئىنسىم» دېدى. مەن: «قارىغاندا، ئاددىي ئاياللاردىن ئەمەس ئوخشايدۇ، يۇقىرى مەرتىۋە، ئىمتىيازغا ئىگە بولسا كېرەك» دېدىم. «شۇنداق ئۇكا، ئۇ بىر خانىش، ھەرقانچە قىلساممۇ ئۇنىڭدىن ئۆچۈمنى ئالالمايمەن» دېدى ھەسرەتلىنىپ. ئۇنىڭ غەمكىن كۆزلىرىدىن ئۇمىدسىزلىك چىقىپ تۇراتتى. «سىزگە زۇلۇم قىلغان ئو خانىش زادى كىم؟ نېمىشقا ئاشكارىلاشنى خالىمايسىز؟» دەپ سورىسام، ئۇ «ئاشكارىلىسام ماڭا نېمە پايدا، ئۇنىڭغا نېمە زىيان؟» دېدى. «ئۇنىڭ ئېتىنى ئاشكارىلىسىڭىز دەردىڭىز بېسىلەپ قالار، بەلكى ياخشى نىيەتلىك كىشىلەرنىڭ خەيرخاھلىق قىلىشىغا ئېرىشىپمۇ قالارسىز. مېنىڭچە، چوقۇم ئۇ باغرى تاشتىن ئەنتىگىزنى ئالالايسىز» دېدىم. قىيات لاۋۇلداپ كۆيۈۋاتقان ئوچاققا قارىغىنىچە زۇۋان سۈرمەي ئولتۇرۇپ كەتتى. قارىغاندا، قۇلقى كېسىلگەندىن بۇيان بەك قورقۇپ كەتكەن بولسا كېرەك، خانىشنىڭ ئىسمىنى ئاشكارىلاشقا ئىككىلىنىپ قېلىۋاتاتتى. «ئادەم ئادەمدىن قورقمىسا توخۇ يۇرەك ولۇپ كېتىدۇ، زىنھار قورقماسلىق كېرەك، قىيات ئاكا. قورقمىغان مۇراد مەنزىلگە يېتىپ بارالايدۇ» دېدىم. «راست دېدىڭىز ئۇكا، قورقۇپ تۇرۇۋاتقىنىمنى بىلىۋالدىڭىز» دېدى قىيات زۇۋان سۈرۈپ: «توغرا مەسلىھەت بەردىڭىز. بۇ چاغقىچە مەلىكە ئانا-

دىن باشقا ھېچكىم مېنىڭدىن سىزدەك ھال سوراپ باقمىغان

ۋە تەقدىرىمگە كۆكۈل بۆلۈپ باقمىغانىدى. ماقۇل، سىز خالـ
سىگىز مەن ئېيتاي. ئۇ باغـرى تاش خوتـۇن ئالتـۇن تارىم
قۇماربىكە!» دېدى ۋە ھۆكۈرەپ يىغلاپ كەتتى. ئون تللا
بەردىم، ئابا. بىز ئۇزاپ ئوردۇكەنتكە كەلدۇق. ئانام بىلەن
ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرىغا چىقىپ يەتتە كۈن
ئىستىقامەت قىلدۇق. قايتىپ كېلىپ دۆلەتۋاغ ۋە ئارتۇچتىكى
سەيلىگاھلاردا بولدۇق. مەن بوگۇبىلگە ھۇسىين ئىبنى خەلەپ
ۋە مۇھەممەت ئەل كاشغەرى قاتارلىق ئۇستازلارنى زىيارەت
قىلدىم. قەشقەر بۇغراخانى مەھمۇت ئارسلانخان ھۇزۇرىدا بول-
دۇم. مەھمۇت تىكىن بىلەن ئوپالغا بېرىپ بىللە شىكار قىلدۇق.
ئۇمۇمەن ئوردۇكەنتتىكى كۈنلىرىمىز ناھايىتى كۆكۈللۈك، مەنە-
لىك بولدى. مەلىكە ئانىنىڭ پېقىرنى قىياتقا يولۇقتۇرغىنىدا
ھېكمەت بار دەپ قارايمەن، ئابا.

— قانداق ھېكمەت بار دەپ قارايلا، ئوغلۇم؟

— ھېكمەت شۇكى، بۇغرا قاراخانلار ئوردىسىغا بىر
زەھەرلىك يىلان يوشۇرۇنۇۋاپتۇ.

— ئالتۇن تارىم قۇماربىكەنى دېمەكچىمۇ، ئوغلۇم؟

— شۇنداق، ئابا، ئۇ دارغا ئېسىلغان ئاسىي بولۇنبەگنىڭ
قىزى.

— ئۇ مۇھەممەت ئارسلانخانىنىڭ خوتۇنى، ئوغلۇم.

— گەپ شۇنىڭدا، ئابا. ۋاپادار ئايال سىياقىغا كىرىۋالغاـ
دەك تۇرىدۇ.

— رەيھاندىن ئويلىنىپ قېلىپ جىددىي تۇستە دېدى:

— ھازىر تېخى بىرنەرسە دېگىلى بولمايدۇ، ئوغلۇم.
سۇلايمان ئارسلانخان ئاقىللارنى دوست تۇتۇپ، مەملىكەتنى
ئادىل سوراۋاتقان بولسىمۇ، ئۆز جەمەتىگە، ئۆزىنى ماختاپ
ئۇچۇرۇپ كاۋىكىغا كىرىۋالغانلارغا ئىشىنىپ كېتىۋاتىدۇ. ئۇ
«بۇغراخان مەدرىسى» دە بىلىم تەھسىل قىلىپ يۈقىرى نەتىجـ

كه ئېرىشكەن تالىپلاردىن ئون ـ يىگىرمىنى تاللاپ، ئىمتىهان ئېلىپ ئوردىغا ئەكىرمەكچى بولۇۋاتقانلىقىنى ماڭا ئېيتتى. يەنە سىلىنىڭ ئوردۇكەنتتىن كەلگەن ـ كەلمىگەنلىكلىرىنى سوراپ، كۆرۈشۈش ئارزۇسىدا ئىكەنلىكىنى بىلدۈردى. سىلىنىڭ بۇ ئىمتىهانغا ئۇلۇغۇرۇپ كەلگەنلىرى تولىمۇ ياخشى بولدى، بالام.

ـــ مېنىڭ ئىمتىهان بېرىپ ئوردىغا كىرگۈم يوق، دادا. رەيھانىدىنىڭ قوشۇمسى تۇرۇلدى.

ـــ بۇ نېمە دېگەنلىرى، بالام، بىر ئۆمۈر مەدرىسىدىن چىقماي ئۆتمەكچىمۇ؟ ـــ سورىدى زەردە قىلىپ. ئۇنىڭ ئوغلىغا ئاچچىقلاپ گەپ قىلىشى تۇنجى قېتىم ئىدى.

يۈسۈپ قولىنى كۆكسىگە ئالدى:

ـــ پېقىر ئوغۇللىرىنى كەچۈرسىلە، دادا. بۇغرا قاراخان بىلەن كۆرۈشكۈم يوق دېمەكچى ئەمەسمەن، قاچان بولسا مەن كۆرۈشۈشكە تەييار.

رەيھانىدىن كۈلۈمسىرەپ دېدى:

ـــ سىلى ئالاھىدە ئىقتىدارغا ئىگە ئوغلۇم، سىلىدەك پەرزەنتىم بولغانلىقى ئۈچۈن پەخىرلىنىمەن، ـــ رەيھانىدىنىڭ كۆزلىرىدە ياش لىغىلدىدى، ـــ ئىككى ـ ئۈچ كۈن دەم ئېلىۋالسىلا، مەدرىسكە بېرىپ ئۇستازلىرى، ساۋاقداشلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ كەلسىلە، كېيىنكى ھەپتىنىڭ بىرىنچى كۈنى بۇغرا قاراخان ھۇزۇرىغا بارايلى، بولامدۇ، بالام؟

ـــ بولىدۇ، ئاپا.

بۇ چاغقىچە ئاتا ـ بالا ئىككىسىنىڭ سۆز تالاشقىنىنى ئورمەكەن يابىرانىڭ سەل ئالاقزادە بولغان كۆڭلى ئارامىغا چۈشتى. بايا ئاتىن ئېرى بىلەن قېينىناتىسىغا سەپسېلىپ، گەپنىڭ نەتىجىسىنى ئاڭلاشقا تەقەززا بولغان ئاقبىرامۇ سۆيۈندى.

يۈسۈپ دادىسى بىلەن دۇشەنبە ئەتىگەندە ئوردىغا بارىدى. مەرھۇم مەلىكۇل مەشرىق يۈسۈپ قادىرخان بالاساغۇنغا كېلىپ

كەتكەندىن كېيىنكى ئالتە يىلدىن بۇيان ئوردىغا كېلىپ باقمىغان يۇسۇپ، چوڭايتىلىپ ھەشەمەتلىك ياسالغان چوڭ دەرۋا-زىدىن كىرگەندە ھاياجانلانغاندەك بولدى. توققۇزدىن قاتار بولغان قوشۇن بۇ دەرۋازىدىن سېپىنى بۇزماي چىقىپ كىرە-لەيتتى. خىشلىق يولنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ئورۇدا نۆكەرلىرىنىڭ مەشىق مەيدانى، سول تەرىپىدە گۈل ـ چىمەنلىك ۋە يېڭىدىن سېلىنغان كاتتا قەسىر، چېپىلغان چوڭ كۆل بار ئىدى. يۇسۇپ ئاتىسى بىلەن كېتىۋېتىپ «بۇ ئوردا بارغانسېرى كېڭىيىپ، باغۇ بوستانلىق بولۇپ كېتىپتۇ» دەپ ئويلىدى. ئۇلار دىۋانخانىغا كىرگەندە، دىۋانبېگى بەگتۇتۇق بۇغرا قاراخانىنىڭ ھەرەمدىن چىققانلىقىنى مەلۇم قىلدى.

رەيھانىدىن دىۋانخانىدىكى باشقا ئەربابلار بىلەن بىرمۇ بىر كۆرۈشۈپ، ئۇدۇلدىكى بۇغرا قاراخان سارىيىنىڭ ئالتۇن ھەل بېرىلگەن كۆركەم ئىشىكىگە قاراپ ماڭدى.

يۇسۇپ بۇ كاتتا ئازادە زالنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى يۇغ-رۇش باشى، ھاجىبۇل ھۇججاپ، دىۋانى ئارىز، توغرائى دىۋان، ئاغىچى ئۇلۇغى، سۇباشى خانىلىرىنىڭ رەڭگارەڭ نەقىش چە-كىلگەن ئىشىكلىرىگە كۆز سالغىنىچە ئاتىسىنىڭ كەينىدىن قە-دەم بېسىپ، بۇغرا قاراخان سارىيىنىڭ ئىشكى ئالدىغا باردى ئىشىكئاغىسى ئىنالچۇق تىكىن بىلەن تونچلىق ـ ئامانلىق سو-راشتى.

ـــ بۇرا قاراخان ئالىيلىرى يۇغرۇش باشى بىلەن سۆزلە-شۈاتىدۇ، ھەربىرلىرىنىڭ كەلگىنىنى خەۋەر قىلايمۇ؟ ـــ سورە-دى ئىشىكئاغىسى تەۋەززۇ بىلەن.

ـــ سەل تەخىر قىلسىلا، جاناپلىرى، كۈتۈپ تۇرايلى، ـــ رەيھانىدىن ئۇ كۆرسەتكەن كۈرسىغا كېلىپ ئولە-تۇردى.

ـــ بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىنىڭ كەيپىياتى قانداقراق؟ ـــ

بىلگۈسى كېلىپ سوردى رەيھانىدىن.
— ناھايىتى ياخشى، ھاجىبۇل ھۇججاپ، — باش لىڭ-
شىتىپ جاۋاب بەردى ئىنالچۇق تىكىن.
مەرھۇم يۈسۈپ قادىرخان ۋاقتىدىن باشلاپ بالاساغۇندا
ۋەزىر بولۇپ كەلگەن بۇ ئادەم، سۇلايمان ئارسلانخان بالاسا-
غۇنغا كەلگەندىن بېرى ساداقەتمەنلىك بىلەن خىزمىتىنى ئادا
قىلىپ كېلىۋاتاتتى. بۇغرا قاراخانغا مۇناسىۋەتلىك ھەرقانداق
ئىشنى قەتئىي مەخپىي تۇتاتتى. لېكىن ھازىر ئەھۋالنى ئوچۇق
دېيىشكە تىلى بارمىدى. چۈنكى بۇغرا قاراخان نەچچە كۈندىن
بېرى نېمىشقىدۇر خاپا كۆرۈنەتتى. خېلىدىن كېيىن ئىنانچۇبەگ
چىقتى.
— ئەسسالامۇئەلەيكۇم ھاجىبۇل ھۇججاپ، ئەتىگەندە بۇ
ئەزىز دەرگاھتا ئۇچراشقىنىمدىن ناھايىتى خۇشالمەن، — ئال-
دىن سالام بەردى ھىجىيىپ. ئۇنىڭ گۈلقەلبرى ئېچىلىپ
كەتكەندى، — بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىغا سالام بەرگىلى
كېلىپتىلىدە، — ئۇ يۈسۈپكە قول ئۇزاتتى، — بۇ يىگىت يېڭە-
لىشمىسام ئۆتكەن يىلى تويى بولغان ئوغۇللىرىغۇ دەيمەن؟
قالتىس يىگىت بولۇپتۇ، كۆز تەگمىسۇن.
— رەھمەت، يۈغرۇش باشى، — دېدى رەيھانىدىن، —
بۇغرا قاراخانغا سالام بېرىش — بىزنىڭ سائادىتىمىز. ئۆزلىرى-
نىڭ يۈغرۇش باشى بولغانلىرىدىن كۆپ خۇرسەن بولدۇم.
ئىنساپلىق، سەمىمىي، ئادىل، ئەل سۆيەر يولباشچىغا خەلق ھەر
زامان موھتاج، جانابلىرى، — رەيھانىدىن ئىنانچۇبەگنىڭ ئۆڭ-
گەن چېھرىگە كۆز سېلىپ، بۇغرا قاراخان سارىيىغا كىرىپ
كەتكەن ئىشكىئاغىسىنىڭ چىققانلىقىنى كۆرمەي قالدى. يۈسۈپ
دادىسىنىڭ قولىنى تارتىپ قويدى. رەيھانىدىن ئىشكىئاغىسىنىڭ
كۆز ئىشارىتىدىن بۇغرا قاراخاننىڭ كۆرۈشۈشكە ماقۇل بولغاد-
لىقىنى بىلدى.

ئىنانچۇبەگ، بۇغرا قاراخان ساريىغا كىرىپ كېتىۋاتقان رەيھانىدىن بىلەن يۈسۈپكە كۆز تىكىپ، سارغۇچ ساقىلىنى «خەپ» دېگەندەك سىيپاپ قويدى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، دىدار-لىرىغا مۇشەررەپ قىلغان ئاللادىن ھەزرەتلىرىگە ئامان — ئېسەن-لىك تىلەيمىز، — دېدى رەيھانىدىن سۇلايمان ئارسلانخان خىيالغا چۆكۈپ ئولتۇرغان تەختكە يېقىنلاپ.

ئويغا غەرق بولغان بۇغرا قاراخان خېلىدىن كېيىن بېشىنى كۆتۈردى، ئۇ خاپا كۆرۈنەتتى.

— ھاجىپ، ۋاقتىدا كەلدىڭىز. ئوغلىڭىزنى ئېلىپ كەلگىنىڭىزدىن خۇش بولدۇم، كۆرۈشكۈم بار ئىدى، — بۇغرا قاراخان ئۇلارنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلىپ سۆزىنى داۋام لاشتۇردى، — ماۋەرائۇننەھرنىڭ ئىلىكخانلىرى ئالىپ تېكىن[1]، بۆرە تېكىنلەرنىڭ قاراخانىلار ئېلىدىن بۆلۈنۈپ چىقماقچى بو-لۇۋاتقىنى توغرۇلۇق ئالدىنقى ھەپتە ماڭا سۆزلىغان مەلۇماتىڭىز راست ئىكەن، ھاجىپ. بۇنى يۈغرۇش باش ئىنانچۇبەگمۇ ئىسپاتلىدى. بۇ ھەقتە پىكرى خەۋەر بارمۇ؟ سىزنىڭ قانداق مەسلىھەتىڭىز بار، بىلمەكچىمەن.

بۇغرا قاراخاننىڭ سۆزىگە سەما بولۇپ ئولتۇرغان يۈسۈپ «ئالىپ تېكىن، بۆرەتېكىنلەرنى ئوردىدىن يىراقلاشتۇرماسلىق كېرەك ئىدى. ئۇلارنىڭ ياشلىقىغا قارىماي ماۋەرا ئۇننەھەردەك كاتتا دىيارنى تۇتقۇزۇپ قويغان بۇغرا قاراخاننى ئاتاممۇ ئەيىبلە-يەلمەيدۇ...» دەپ ئويلاپ قالدى. رەيھانىدىن ئېغىز ئاچتى:

— ئالىيلىرى، ئۇلۇشكۇن سەمەرقەنتتىن يەنە چاپارمەن كەلدى. ئالىپ تېكىن، بۆرەتېكىنلەر ماۋەرائۇننەھرگە قاراشلىق شەھەر، قەلئەلەرنىڭ سۇباشى، ھاكىملىرىنى زورلۇق بىلەن

---

① ئالىپ تېكىن — مۇھەممەت تېكىن.

ئۆزلىرىگە بەيئەت قىلغۇزغاندىن كېيىن، غەزنەۋىلەر ھۆكۈمرانلىقىدىكى خۇراسانغا ھۇجۇم قىلىپتۇ. مۇشۇ پۇرسەتتە ئۇلارنى ئوبدان ئۇچۇقداپ قويۇش زۆرۈر، دەپ ھېسابلايمەن.

— بۇ ئىشەنچلىك خەۋەرمۇ، ھاجىپ؟

— ئىشەنچلىك، ئالىيلىرى. سەمەرقەنت ئىلىكخان ئۇرۇسىدىكى ھاجىپ رەھمىتۇللا بالاساغۇنى ئەۋەتكەن چاپارمەن ئۇلۇشكۇن بۇ خەۋەرنى ئېلىپ كەلدى. دەرھال قوشۇن ئەۋەتىپ، ئۇ ھەددىدىن ئاشقان شاھزادىلەرنى ئۇچۇقداپ قويۇش ئەلۋەتتە زۆرۈر.

— ئۇچۇقداپ قويۇشلا كۇپايە قىلمايدۇ، ھاجىپ، ئىككىنچى باش كۆتۈرەلمەس قىلۋېتىش كېرەك، — سۇلايمان ئارسلانخان نەزىرىنى سۇكۇت قىلىپ ئولتۇرغان يۇسۇپقا يۆتكىدى، — يۇسۇپ، سىز بىلەن ئەركىن ـ ئازادە پاراڭلاشقۇم بار ئىدى. قارىماماسىز، مەملىكەت ئىشى بېشىمىزنى قاتۇرماقتا. ئاڭلىدىڭىز، بۇ ھەقتىكى قارىشىڭىزنى ئېيتىپ باقسىڭىز، بىر ياخشى مەسلىھەت چىقىپ قالسا ئەجەب ئەمەس.

يۇسۇپ قوپۇپ قوللىرىنى كۆكسىگە قويدى:

— خاقان ئالىيلىرى، قاراخانىلار ئىسلام مەملىكىتىنى سۇلتان سۇئۇق بۇغراخان ھەرزەتلىرى بەرپا قىلغان. بۇ بىر نېمەتكە توشقان باھاسىز ئالتۇن تاۋاقكى، ئۇنى پارچىلاشقا، باشقىلارغا بۆلۈپ بېرىشكە، باشقىلارنىڭ ئىگىلىۋېلىشىغا يول قويۇشقا زىنھار بولمايدۇ. بۇۋاقىتتا قەدىر بۇغرا قاراخان بولۇپ كەلگەن سۇئۇق بۇغراخان ئەۋلادى بۇ ئالتۇن تاۋاقنى باشقىلارغا تارتقۇزۇپ قويماي، چوڭايتىپ، مۇستەھكەملەپ كەلدى. ئالىيلىرىنىڭمۇ بۇ خىسلەتلىك ئالتۇن تاۋاقنى تارتىۋېلىشقا ياكى پارچىلاشقا ئۇرۇنغۇچىلارنى قارا نىيىتىگە ھەرگىز يەتكۈزمەيدىغانلىقلىرىغا ئىشەنچىم كامىل. ئىككى شاھزادىنىڭ بويۇنتاۋلىق قىلىۋاتقىنىغا كەلسەك، قاتتىق ئۇچۇقداپ قويۇش ياكى باش

كۆتۈرمەيدىغان قىلۇبتىش ـــ ئۇلارنى نەيىتىدىن ۋاز كەچتۈرەلمەيدۇ، ـــ يۈسۈپنىڭ ئاۋازى بوش چىققان بىلەن پىكرى كەسكىن ئىدى. ئۇ سۆزنىگە دىققەت ـ ئېتىبارىنى بەرگەن خاقان بىلەن ئاتىسىغا كۆز يۈگۈرتۈپ ئۇنىنى سەل كۆتۈردى، ـــ ئۇلار ئۆزلىرىنى پەيغەمبەر ئەۋلادى دەپ سانـ غاچقا، بۇغرا قاراخانلىق تەختىنى ئۆزلىرىگە مەنسۇپ دەپ بىلىدۇ. ئۇلارنى بۇ تونۇشتىن ۋاز كەچتۈرۈش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. لېكىن قىلىچ كۆتۈرۈپ قان تۆكۈش ئارقىلىق ئەمەس، مەردلىك، كەڭ قورساقلىق، كۆيۈمچانلىق بىلەن قايىل قىلىش، كۆندۈرۈش مۇمكىن. لېكىن بۇ، ۋاقىت ھەم سەۋر ـ چىدام تەلەپ قىلىدۇ.

سۇلايمان ئارسلانخانمۇ، رەيھانىدىنمۇ جىم ئولتۇرۇپ كەتتى. ھەر ئىككىلەن يۈسۈپنىڭ پىكرىنى مۇلاھىزە قىلماقتا ئىدى.

«بۇ يىگىتنىڭ گېپىدە بىر ياخشى مەسلىھەت بار. ئالدىراپ قوشۇن ئەۋەتسەڭ ئۇلار بىلەن جەڭ قىلغاندا، بىھۇدە قان تۆكۈلىدۇ، خانلىقىمىزغىمۇ، ئاۋامغىمۇ زىيان بولىدۇ، شاھزادىلەرنىڭ جەھلى قاتىدۇ، قارشىلىقى كۈچىيىدۇ. ياخشىسى، كۆكسى ـ قارنىمنى كەڭ تۇتۇپ، ئۇلارنى قايىل قىلىش ئۈچۈن بىر ئۇرۇنۇپ كۆرەي» دەپ ئويلىغان سۇلايمان ئارسلانخان قەتئىي نىيەتكە كەلدى.

ـــ ھاجىپ، ئوغلىڭىز ناھايىتى ئورۇنلۇق گەپ قىلدى. ئىنانچۇبەگنىڭ مەسلىھەتى بىلەن، ئۇنى ئۆز ئورنۇمدا باش قىلىپ، بەش تۈمەن سىپاھ بىلەن ماۋەرائۇننەھرگە يۈرۈش قىلغۇزماقچى بولغانىدىم. شۇ دەم بۇ قارارىمدىن يانىدىم. ھازىر ـ چە لەشكەر ئورنىغا مەكتۇپ ئەۋەتەي، ھاجىپ، سىز سەمەرقەنتـ كە بىر بېرىپ كېلىڭ. مەن قاراخانىلار ئېلىنىڭ بىر پۈتۈنلۈكـ نى ساقلاش ئۈچۈن ھەممە بايلىقىمدىن كېچىشكە، جاندىن

جۇدا بولۇشقا رازىمەن.
— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، پېقىرمۇ شۇ ئارزۇدا. ئەمرلەرنى ئادا قىلىشقا ھەر ۋاقىت تەييارمەن، — رەبھانىدىن قوپۇپ تەزىم قىلدى.
سۇلايمان ئارسلانخان تۇرۇپ تەختتىن چۈشتى، يۈسۈپنىڭ ئالدىغا كېلىپ:
— يۈسۈپ ئىنىم، سىز بۇ قېتىمقى ئىمتىھانىغا قاتناشىڭ، چوقۇم مۇۋەپپەقىيەت قازىنىسىز، — دېدى.
رەبھانىدىن، دەرھال جاۋاب قايتۇر، دېگەن مەنىدە ئوغلىغا ئىللىق نەزەر تاشلىدى.
— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، ماڭا مۆھلەت بەرسىلە، ئۆگىنىدىغانلىرىم تېخى كۆپ. ئىككىنچى يا ئۈچىنچى قېتىم ئىمتىھانغا قاتناشسام، — ئۆتۈندى يۈسۈپ قول باغلاپ تۇرۇپ.
سۇلايمان ئارسلانخان تۇرۇپ قېلىپ باش لىڭشىتتى.
— ماقۇل بىكىت، ئىككىنچى قېتىملىق ئىمتىھانغا قاتنىشىڭ، — بۇغرا قاراخاننىڭ چېھرىدە ئىللىق تەبەسسۇم پەيدا بولدى، — ئەمما ماڭا بىر ئىش قىلىپ بېرىشىڭىز كېرەك.
— باش ئۈستىگە، بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، — يۈسۈپ-نىڭ قارا كۆزلىرىدىن بىر ئۇچقۇن چاقنىدى، — بۇيرۇسلا، جان دەپ ئادا قىلىمەن.
سۇلايمان ئارسلانخان جىددىي تۈستە دېدى:
— سىزگە تاپشۇرىدىغان خىزمەت شۇكى، ئاكا — ئۇكا ئىلىكخانلارغا مېنىڭ نامىمدىن بىر پارچە مەكتۇپ يېزىپ بېرىڭ، بولامدۇ؟
— باش ئۈستىگە، بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، — يۈسۈپ يەكتىز بولۇپ قوللىرىنى كۆكسىگە ئالدى
— چۈشلۈك تاماقنى بىرگە يەيلى، قېنى، مەر -

ھەمەت، ـــ سۇلايمان ئارسلانخان ئۇلارنى باشلاپ خاقان تاماق-
خانىسىغا چىقتى.

3

سەمەرقەنت شەھرىنى كۆكۈم قوينىغا ئالدى. قانداق قىزارغان ئۇپۇق يۈزىدە ئالتۇن تەلەڭگە كەبى پارقىرىغان كۈن، بارا ـ بارا كىچىكلەپ غايىب بولدى. تۈن قارا پەردىنجىسىنى يېپىندى.

يىراقتىن ئېگىز كۆتۈرۈلگەن ئوتقاشلار كۆرۈنۈپ، ئاتلار-نىڭ ئوپۇر ـ توپۇرى ئاڭلانغاندا، قاراۋۇللار گۈرزىلىرىنى تىك تۇتۇپ قېتىپ تۇرۇشتى. ئاتلىقلار يېقىنلاپ، ئوتقاشلارنىڭ يىلان تىلىدەك سوزۇلغان شولىلىرى سېپىل تېمىدا ئاجايىپ شەكىللەر-نى پەيدا قىلدى.

قاپقارا ساقال ـ بۇرۇتلىرى قوشۇلۇپ كەتكەن، كۆزلىرى ئوتتەك يانغان، پولات دۇبۇلغىسىغا ئالتۇن ئوتىقات قادالغان، بويلۇق، تەمبەل بىر سەركەردە دەۋازىدىن بىرىنچى بولۇپ ئات چېپىپ كىردى. بۇ شىكاردىن يانغان ئىبراھىم بۆرەتىكىن ئىدى. ئۇ، بوستانلىق كوچىلاردىن، شام چىراغلار يۇلتۇزدەك يېقىلىپ كەتكەن گۈزەرلەردىن ئۆتۈپ، قارغۇي دەپ ئاتىلىدىغان كۆزد-تىش مۇنارىسىنىڭ كۆلەڭگىسى چۈشۈپ تۇرغان ئوردا ئالدىغا كەلدى.

بۆرەتىكىن ھەرقاچان شىكاردىن يانغاندا ۋەزىر ـ ۋۇزرالار كۈتۈپ تۇرغان بولاتتى. بۇ كەچمۇ ئوراد ئەمرى كۈتۈۋالدى. ئۇنىڭ بېشىدا تۇرغان ئوتتۇرا بويلۇق، چاچ ـ ساقاللىرى ئاقىرىشقا باشلىغان خۇشچىراي بىر ئادەممۇ قوللىرىنى كۆكسىگە ئېلىپ سالام بەردى. ئۇ يوللۇق شايى تون كىيىپ، بېشىغا سەللە ئورىغانىدى.

بۆره تىكىن ئوتقاش يورۇقىدا ئۇنىڭغا سەپسېلىپ قاراپ ئاتتىن سەكرەپ چۈشتى.

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، خۇش كېلىپسىز رەيھاندىبەگ ئاغا، — ئۇ قول بېرىپ كۆرۈشتى.

— سۈلايمان ئارسلانخان ئالىيلىرى ئۆزلىرىگە سالام يوللىدى، شاھزادە.

— تەڭرى بۇغرا قاراخان ئاغامنى ئامان قىلغاي، قاچان كەلدىڭىز، ھاجىپ ئاغا؟

— بۈگۈن پېشىندىن يانغان مەھەلدە، ئالىيلىرى.

— مەن يوق بولۇپ قاپتىمەن، — بۆرەتىكىن ئېتىنغا غانجۇغلاپ قويغان تۈلكە تېرىسىنى سلاپ قويدى، — مەن پات ـ پات شكارغا چىقىپ، بىرنەچچە كۈن تاغ ـ دالىلارنى ئايلىنىپ كېلىمەن. شكار قىلمىغان چاغلاردا غەزنەۋىلەر ياكى سەلجۇقلار بىلەن جەڭ قىلىپمۇ تۇرىمەن. بۇ دورەم شكارىمىز ئولجىلىق بولدى. مەن ئۈچ تۈلكە، يەتتە جەرەن، ئىككى ئارقار ئوۋلىدىم، ئېتىۋالغان قۇشلارمۇ ئاز ئەمەس، قۇتلۇق دەمدە كېلىپسىز، بەگ تەرىكسىگە قاتنىشىپ بەرگەيسىز.

— رەھمەت، ئالىيلىرى، ئەلۋەتتە قاتنىشىمەن.

— بىزنىڭ كۆرۈشمىگىنىمىزگە بىر يىلدىن ئېشىپتۇ، بەگىۋسۈپ يەنىلا مەدرىسىدىمۇ؟

— شۇنداق، ئالىيلىرى، مەلىكۈل مەشرەپنىڭ ۋاپاتى مۇناسىۋىتى بىلەن ئوردۇ كەنتتە كۆرۈشكەنىدۇق. ئوغلۇم مەدرىسىدە ھەم ئۆگىنىپ، ھەم ئۆگىتىۋاتىدۇ.

ئۇلار سۆزلەشكەچ ئوردىغا كىرىشتى. رەيھانىدىن «بۆرە تېكىن ياش بولسىمۇ، ھۆكۈمرانغا خاس ئۆزىنى ھەممىدىن ئۈستۈن قويۇش، مەنىستىمەسلىك، مەغرۇرلۇق، كەسكىنلىك، ئالدىراڭغۇلۇق، بېپەرۋالىق ئادەتلىرىنى يېتىلدۈرۈپتۇ. ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈپ ئۆزىنى ھۆرمەت قىلدۇرالاپتۇ. لېكىن ياۋايىلارچە

قارامليقى، ئاق كۆڭۈللۈكى، ساددىلىقى يەنىلا بار ئىكەن» دەپ ئويلاپ قالدى.

بۆرەتىكىنگە بەگ ئەتكە بولغان تاجىلمۇلىك رۇمدا ئىلىم تەھسىل قىلغان، ئەل كەزگەن، كۆپنى كۆرگەن ئوقۇمۇشلۇق زات ئىدى. بۆرەتىكىن ئۇنىڭ پېتەكلىشى بىلەن پادىشاھلارچە يۈرت سوراشنى ئوبدانلا ئۆگىنىۋالغانىدى. ئاكىسى مۇھەممەت ئالىپ تېكىن ئۇنىڭغا قارىغاندا ئېغىر ـ بېسىق، مۇلايىم بولسىمۇ، ئىچى كۈچلۈك، ھەسەتخور ئىدى، ھەمىشە ئۇرۇق ـ تۇققانلىرى، بولۇپمۇ ھارۇن بۇغراخان ئەۋلادىنىڭ بۇغرا قارا-خان بولۇشىغا چىش ـ تىرنىقى بىلەن قارشى ئىكەنلىكىنى ھەربىر سۆز ـ ھەرىكىتىدە ئىپادىلەپ تۇراتتى. بۇ بۆرەتىكىنگە تەسىر قىلغانىدى. لېكىن بۇ ۋاقىتقا قەدەر ئۇنچىقماي كېلىۋاتات-تى. ئۆتكەن يىلى خارەزىم شاھى مەئمۇننىڭ قىزىغا ئۆيلىنىپ، جەڭنى توختاتقان بولسىمۇ، غەزنەۋىلەرنىڭ زېمىنىنى بېسىۋې-لىش نىيىتىدىن يانمىغانىدى... ئۇ، رەھىمسىزلىك تۈيۈقسىز كېلىشىنى چوقۇم بىر مۇددىئا بار، دەپ تونۇغاچقا ئۇنى ياخشى كۆتۈۋالدى.

بەگ تەرىكسى ئىلىكخان سارىيىنىڭ ئاشخانىسىدا ئۆتكۈ-زۈلدى. رەھىمدىن ۋەزىر تاجىلمۇلىك بىلەن بۆرەتىكىن ئوتتۇ-رىسىدا ئولتۇردى. داستىخان ئۈستىدە پۈتۈن پېتى كاۋاپ قە-لىنغان كەكلىك، قىرغاۋۇل، ئۆردەك ـ غازلار ئاز ئەمەس ئىدى. جەرەن، كەبىك، توشقان، ئارقار، بۇغا ـ ماراللارمۇ پۈتۈن پېتى، كاۋاپ قىلىنغانىدى. زىياپەت خوراز چىللىغچە داۋام قىلدى. نەچچە ئون خۇمرا شاراب ئېچىلىپ بولدى. تاجىلمۇلىك ئۇنىڭغا ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن شاراب تۇتقان بولسىمۇ، رەھىمسىزلىك ئۆزىرىسىنى ئاڭلاپ زورلاپ تۇرۇۋالمىدى. بۇ ئۇنىڭ ئادەمنىڭ قەدىرىگە يېتىدىغان ئاقىللاردىن ئىكەنلىكىنى بىلدۈرەتتى. بەگ تەرىكسى ئاخىرلاشقاندا، بۆرەتىكىن شىكار ئولجىلىرىنى ئوردا

ئەھلىكە تەقسىملەپ بەرگۈزدى. ئۆزى تۇلكە تەرىسىدىن ئىككىنى تاللاپ:

ـــ ھاجىپ ئاغا، شىكار ئولجىلىرى ئىچىدە ئەڭ ئېسىلى مۇشۇلار ئىكەن، قوبۇل قىلغايسىز، ـــ دېدى.

ـــ ھەشقاللا، شاھزادە، ـــ رەيھانىدىن ئىككى قوللاپ، مويى پارقىراپ تۇرغان تەرىلەرنى ئالدى.

رەيھانىدىن بامدات نامىزىغا ئېيتىلغان ئەزان ئاۋازىنى ئىشىتىپ ئويغىنىپ كەتتى، چالا ئۇيقۇلۇقتا كۆزلىرىنى تەستە ئاچتى. ئۇ ئۆيدىكىلەرنى چۈشەپ قالغانىدى: ئاقبىرا يەڭگەنىمىش... يۈسۈپ چىرايلىق بىر بوۋاقنى كۆتۈرۈپ تۇرارمىش... يابىرا «دادىسى، نەۋرىلىرىنى كۆرگۈلىرى كەلمىدىمۇ، دەۋاتقۇدەك...»

بۇ خاسىيەتلىك چۈش رەيھانىدىنىڭ ئۇيقۇسىنى پۈتۈنلەي قاچۇرۇۋەتتى. تەرەت ئېلىۋېتىپمۇ، نامازنى ئۆتەۋېتىپمۇ بولغۇسى نەۋرىسىنى خىيالىدىن چىقىرالمىدى. تاجىلمۇلۇك كېلىپ، بۆرەتىكىنىنىڭ ئەتىگەنلىك تاماققا تەكلىپ قىلغىنىنى ئېيتتى. رەيھانىدىن ئۇنىڭ بىلەن پادىشاھ ئاشخانىسىدا بۆرەتىكىن بىلەن كۆرۈشتى، ئۇنىڭ كەيپى چاغ ئىدى.

ـــ ئاكام مۇھەممەت ئالىپ تېكىن خارەزمدە. قېيناتامنى غەزنەۋىلەر بىلەن جەڭ قىلىشقا ئۇناتسىلا، خۇراسانغا يۈرۈش قىلمەن. بىزنىڭ غەزنەۋىلەرگە بويسۇنغۇمىز يوق. بەلكى ئۇلار پەيغەمبەر ئەۋلادى بولغان بىزگە بويسۇنۇشى كېرەك. توغرىمۇ، ھاجىپ ئاغا؟

رەيھانىدىن بۇ مەغرۇر شاھزادىگە دەرھال جاۋاب قايتۇرمىدى. چىنىدىكى سىرنى ياغ ئارىلاشتۇرۇلغان سۈت چايىنى ئىچكەن بولۇپ ئويلىنىۋالدى، ئاندىن:

ـــ ئالىيلىرى، ئاكىلىرى بىلەن سىلى بۇغرا قاراخانىلار جەمەتىنىڭ ئىككى تۈۋرۈكى، ھەربىرلىرىنىڭ مانا شۇنداق مەز-

مۇت قەد كۆتۈرۈپ تۇرۇشۇۋاتقانلىرىدىن بۇغرا قاراخان ئاغلىـ
رى ناھايىتى مەمنۇن. ئەمما غەزنەۋىلەر بىلەن ئالدىراپ جەڭ
قىلىشقا ئۇ قوشۇلماسمىكىن؟ــــ دېدى.
ــــ نېمىشقا؟ــــ بۇ سوئالنى بۆرەتىكىن ئەمەس، تاجلىـ
مۇلىك قويدى.
ــــ غەزنەۋىلەرنىڭ ھازىر تازا كۈچەيگەن ۋاقتى. ئۇلار
ھىندىلارنىڭ زېمىنىنى بېسۋېلىشقا كىرىشتى، پىل بىلەن جەڭ
قىلغۇچى سپاھلىرىمۇ بار.
ــــ ئېيتقانلىرى راست، ھاجىبۇل ھۇججاپ، ھازىر غەزنەـ
ۋىلەرنىڭ تازا كۈچەيگەن ۋاقتى. لېكىن ئۇلارنىڭ ھىندىلار
ئېلىگە يۈرۈش قىلىۋاتقان ۋاقتىدا شاھزادىلىرىم باستۇرۇپ كىر-
سە نۇسرەت قازىنىدۇ. ئۇلارنىڭ پىللىرىگە قارشى بىزنىڭ كەر-
كىدانلىرىمىز① بار،ــــ تاجلىمۇلىك كۈلۈمسىرەپ رەيھانىدىنغا
چاي سۇندى.
ــــ ئەگەر سۇلتان مەسئۇد پىل مىنىپ جەڭگە كىرسە،
مەن كەركىدانىنى مىنىپ كىرىپ ئۇلارنى تىرپىسرەن
قىلىۋېتىمەن،ــــ دېدى بۆرەتىكىن ئىشەنچ بىلەن ۋە قوشۇپ
قويدى،ــــ ئاكام ئالىپ تىكىن ئىككىمىز سۇلتان مەسئۇدقا
ھەرگىز بويۇن ئەگمەيمىز.
ــــ شاھزادەم، سۇلتان مەسئۇد ھەربىرلىرىگە بويۇن
ئېگىدۇ،ــــ تاجلىمۇلىك سۆكۈت قىلىپ ئولتۇرغان رەيھانىدىن
ىدىن سورىدى،ــــ شۇنداق ئەمەسمۇ، ھاجىبۇل ھۇججاپ.
ــــ شۇنداق، يۇغرۇش باشى،ــــ ئويغا چۆمگەن رەيھانـ
ىدىن باش لىڭشىتتى،ــــ مۇھەممەت ئالىپ تىكىن، ئىبراھىم
بۆرە تىكىن ئالىيلىرى بولغاچقا غەزنەۋىلەر ئېلىمىزگە باستۇرۇپ

---

① كەركىدان ــــ بۇ مۇڭگۈزلۈك ھايۋاننى بۇرۇنلاردا باتۇرلار مىنىپ جەڭگە كىرگەن.

كىرەلمەيلا قالماستىن، سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىغا جايلاشقان جەنده شەھىرىدىن باش كۆتۈرۈپ چىققان سەلجۇقلار-مۇ كۆز ئالايتالمىدى. لېكىن بۇگۈنكى كۈنلۈكته خەلقىمىز ئۇرۇشقا ئەمەس، تىنچلىققا موھتاج، بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى مۇشۇ ئارزۇسىنى ھەربىرلىرىگە يەتكۈزۈشۈم ئۈچۈن پېقىرنى سەمەرقەنتكە ئەۋەتكەن، ـــ رەيھانىدىن ئورنىدىن تۇرۇپ، قو-يۇن يانچۇقىدىن مەكتۇپنى ئېلىپ بۆرەتىكىنگە سۇندى، ـــ بۇ ئاكىلىرى سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ ھەربىرلىرىگە يازغان خېتى.

بۆرەتىكىن ئېلىپ كۆز يۈگۈرتتى:

«ئايغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئىسمى بىلەن باشلايمەن.

جەڭگاھتا غالىب، تەخت ئۈستىدە شەۋكەتلىك ئىنىلىرىم مۇھەممەت ئالىپ تىكىن بىلەن ئىبراھىم بۆرەتىكىنگە:

پۈتۈن ئالەمنى ياراتقۇچى تەڭرىلا، موھتاجلىق، ياردەم، ياخشىلىق، يامانلىق... ھەممە نەرسىدىن بىھاجەتتۇر، لېكىن بەندىلەر ـــ ئۇ مەيلى شاھ، پۇقرا بولسۇن، باي، گاداي بولسۇن، ئالىم، نادان بولسۇن، ھامان ھەممىسىنىڭ بىر ـ بىرىگە ھاجىتى چۈشىدۇ، بىر ـ بىرىگە موھتاج بولىدۇ، بىر ـ بىرىدىن ياردەم تەلەپ قىلىدۇ، بىر ـ بىرىگە ياخشىلىق ياكى يامانلىق قىلىدۇ. ھايات شۇنداق داۋاملىشىدۇ ۋە شۇنداق ئاخىرلىشىدۇ.

بۇغرا قاراخانلار جەمەتىنىڭ ھاياتىمۇ ئەنە شۇنداق داۋام قىلىۋاتىدۇ. قاراخانىلار ئېلىنىڭ تەختىدە ئولتۇرغان سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان، سېيىت ئەلى ئارسلانخان، ھارۇن بۇغراخان بوۋىلىرىمىز ئالەمدىن ئۆتتى. ئالىپ ئەخمەت تۇغانخان، مەلىكۇل مەشرىق يۈسۈپ قادىرخان ئاتىلىرىمىز قاراخانىلار ئېلىنىڭ تاجۇ تەختىنى بىزگە قالدۇرۇپ كەتتى. شەرقتە ئالتاي تاغلىرى، مىڭلاق دىيارىدىن تارتىپ ئۇرخۇن دەرياسىغىچە، شىمالدا تەڭ-

رىتاغلىرىدىن تارتىپ بالقاش كۆلى، ئىدىل بويلىرىغىچە، غەربتە خارەزىم، خۇراسان دىيارىغىچە ئوردۇكەنت، قۇزئوردۇنى ئاستانە قىلغان قاراخانىلار ئېلىنى بىزگە قالدۇرۇپ كەتتى، بۇ كاتتا ئەل بۇغرا قاراخان بولغان پېقىرنىڭ سوقۇپ تۇرغان يۈرىكى، بۇ ئەلنىڭ بىر غېرىچ يېرىدىن ئايرىلىش ـ يۈرىكىمنىڭ بىر پارچە-سى كېسىلىپ كەتكەن بىلەن باراۋەر. سىلەر مېنىڭ يۈرەك پارىلىرىم، سىلەردىن ئايرىلىپ قېلىشنى زىنھار خالىمايمەن. سە-لەرنى قەدىرلەيمەن، ھۆرمەتلەيمەن، دائىم سېغىنىمەن، قېرىن-داشلىرىم.

پېقىر ئاكاڭلارغا بۇ كاتتا ئەلۋەك مەملىكەتنىڭ شاھلىقىنى تەڭرىم بەرگەنىكەن، ئادالەت بىلەن ئەلنى سورىشىم، قوشنا دۆلەتلەر بىلەن دوستانە ئۆتۈشۈم، كۆز ئالايتقان، باستۇرۇپ كەلگەن ياۋغا رەھىمسىز بولۇشۇم زۆرۈر، ئەلۋەتتە. مەملىكىتى-مىزنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى قوغداش، خەلقنىڭ تىنچ ـ ئامانلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش، ئەزىز قېرىنداشلىرىم سىلەرگە يېقىن تۇرۇش ئۈچۈن ئوردۇكەنتتىن قۇزئوردۇغا كەلدىم، ئىككىلىرىنى باي ـ بايا‌شات خارەزىم، ماۋەرائۇننەھر دىيارلىرىنىڭ ئىلىكخانلىق تەختىگە ئولتۇرغۇزدۇم. كۈتكەنگە يارىشا مەملىكەت زېمىنى قوغداپ ۋە مۇھاپىزەت قىلىپ خەلقنى روناق تاپقۇزۇشتىلا، ئىشەنچىمنى يەردە قويماي ئۈمىدىمدىن چىقىشتىلا، پېقىر بۇنىڭ-دىن تولىمۇ مىننەتدار. ھالبۇكى، كەڭ، بايا‌شات ئېلىمىزگە يېقىن ـ يېراقتىكى يەر ۋە بايلىققا تويمايدىغان شاھ، سۇلتانلار كۆز تىكمەكتە.

پادىشاھ سەگەك بولمىسا، ئوردىنى غەپلەت، ئەلنى پالا-كەت باسىدۇ. بىز ئاكا ـ ئۈكا بۇغراخان، ئارسلانخان، ئىلىك-خانلار ھەرقاچان ھوشيار تۇرۇشىمىز، بىر ياقىدىن باش، بىر يەڭدىن قول چىقىرىپ، باستۇرۇپ كەلگەن دۈشمەنگە تاقابىل تۇرۇشىمىز ۋە ئۇنى مەغلۇبىيەتكە گىرىپتار قىلىشىمىز كېرەك.

ئاسسي، خانىملارغا رەھىم قىلماي جازا بېرىشىمىز، بىزگە چېقىل-
مىغان ئەللەرگە چېقىلماسلىقىمىز، ئالدىراپ باشقا مەملىكەت
تۇپرىقىغا بېسىپ كىرمەسلىكىمىز لازىم.

ئالىپ تېكىن، بۆرەتېكىن قېرىنداشلىرىم، سىلەرنى سېغى-
نىپ كۆرگۈم كېلىپ، بۇ مەكتۇپنى ھاجىبۇل ھۇججاپ رەيھانە-
دىنبەگدىن ئەۋەتتىم. قانداق تەلەپ، تىلىكىڭلار بولسا پېقىرنى
ۋاقىپلاندۇرۇشىڭلارنى ئۈمىد قىلىمەن، جاۋاب مەكتۇپ بېرىپ
پېقىرنى مەمنۇن قىلغايسىلەر.

تۆگىمەس سالام، كامال ئېھتىرام ئىلە:

قاراخانىلار ئېلىنىڭ بۇغرا قاراخانى

سۇلايمان ئارسلانخان.

ھىجرىيە 425 ـ يىلى جامادىيەس سانىنىڭ① 17 ـ
كۈنى، قۇزئوردۇ.»

بۆرەتېكىن مەكتۇپنى ئىچىدە ئوقۇپ چىقىپ تاجىلمۇلىككە
بەردى. ئورنىدىن تۇرۇپ مەكتۇپنى باش ئۇستىگە كۆتۈردى،
ئاندىن بوسە قىلدى.

«بۆرەتېكىن بۇ مەكتۇپقا ئادەتتىكى مەكتۇپقا ئوخشاش
قارىدى. ئۇ بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئۆزىنى بۇغرا قاراخان بىلەن
تەڭ ئورۇندا قويىسا كېرەك» دەپ ئويلىغان رەيھانىدىن، سوئال
نەزىرى بىلەن ئۇلارغا قاراپ قويۇپ چايدىن سۈمۈردى.

ئويلىنىپ قالغان بۆرەتېكىن ئېغىز ئاچتى.

— بۇغرا قاراخان ئاغامنىڭ بۇ مەكتۇپى مېنى سەگىتتى،
ئۇنىڭ ياخشى تىلەكلىرىنى ئېسىمدە تۇتىمەن. ئەمما غەزنەۋىلەر،
سەلجۇقلار بىلەن جەڭ قىلامدۇق، دوست بولۇپ ئۆتەمدۇق،
بۇ ئۆزىمىزنىڭ ئىشى. ئاغام بۇنىڭغا ئارىلاشمىسا بولاتتى. مەك-
تۇپىدا بۇ توغرۇلۇق ئۆزى بىلەن مەسلىھەتلىشىشىمنى ئۆتۈنۈپ-

---

① مىلادىيە 1034 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

تۇ. رەبھانىدىنبەگ ئاغا، قاراخانىلار ئېلىنى كېڭەيتىش، قۇدرەت تاپقۇزۇش بىزنىڭمۇ ئارزۇيىمىز ئىكەنلىكىنى، بۇغرا قاراخان جەمەتىنىڭ داڭقىنى چىقىرىدىغانلىقىمىزنى بۇغرا قاراخان ئاغامغا ئېيتىپ خاتىرجەم قىلىپ قويۇڭ،— بورەتىكىنىنىڭ ساقال باسقان قارامتۇل يۈزىدە مەسخىرە كۈلكىسى پەيدا بولدى. قارا قاشلىرى ئاستىدىكى ئوتتەك يېنىپ تۇرغان كۆزلىرىدىن ۋەھىمىلىك ئۇچقۇن چاقنىدى.

چېچىنى ئالدۇرۇپ تۇرغان بولسىمۇ، بۇ ۋاقىتقىچە ساقال ـ بۇرۇتىغا تېغ تەككۈزمىگەن ئىبراھىم بۆرەتىكىن سۈرلۈك كۆرۈنەتتى. ئۇنىڭ تەبىئىتىدە بۆرىنىڭ غەيۇرلۇقى بىلەن قارامليقى مەۋجۇت ئىدى. ساددىلىق، كۆرەڭلىك مىجەزىدىكى خاسلىق ئىدى. ۋۇجۇدىدىن ئورۇن ئالغان مېھىر ـ شەپقەتمۇ قەھر ـ غەزەپ بىلەن ئالمىشىپ تۇراتتى. ئۇ جىق ئىشلارنى ئۇنتۇپ، پۈتۈن ئەقىل ـ پاراسىتى، كۈچ ـ قۇۋۋىتى بىلەن ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەشكە ئۇرۇنۇۋاتقان بولسىمۇ، ئۆزىگە ئانىلىق مېھرىنى يەتكۈزگەن مەلىكە ئادىرانىي ئۇنتۇمىغاندى. ھەر يىلى سوۋغا ـ سالام يوللاپ ھال سوراپ تۇراتتى. مانا بۇ مېھىر ئۇنى ئادەملىك تەبىئىتىگە ئىگە قىلغانىدى. ئەمما بەزى ھاللاردا، ئاچ قالغان بۆرىدەك قۇتراپ پۈتۈن دۇنيانى ۋەيران قىلىپ قايتىدىن بىنا قىلغۇسى كېلەتتى. ئۇنىڭ بۇ ئۆزگىرىشچان خاراكتېرىنى تاجىلمۇلىك تىزگىنلەپ تۇراتتى. بەزى چاغدا ئۇمۇ تىزگىنىنى تارتالماي قالاتتى، مەيلىگە قويۇپ بېرىشكە مەجبۇر بولاتتى. بۆرەتىكىن بۇ دانا، ئۆزىنى چۇشىنىدىغان ئادەمنى ياخشى كۆرەتتى، ھۆرمەت قىلاتتى، يېنىدىن نېرى قىلمايتتى.

تاجىلمۇلىك ئۇنىڭ بۇغرا قاراخان مەكتۇپىغا ئۇدۇللا جاۋاب بەرگىنىدىن ئوڭايسىزلاندى.

— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىنىڭ بۇ مەكتۇپى قاراڭغۇ

دىلمىزنى يورۇتقان بولسا، بۇنىڭدىن كېيىن بالا ـ قازاغا ئۇچراشتىن ساقلايدۇ. شاھزادەمنىڭ ئارىلاشمىسا بولاتتى، دېگىنى ـــ بۇغرا قاراخانىنىڭ يۇكسەك ئىززەت ـ ئابرۇيىغا داغ تەگكۈزمەيمەن دېگىنى، ھاجىبۇل ھۇججاپ، باشقىچە ئويدا بولمىغايسىز.

بۆرە تىكىن تاجىلمۇلككە ئالىيىپ قاراپ قويدىيۇ، گەپ قىلمىدى.

ـــ توغرا دېدىلە يۇغرۇش باشى، پېقىرمۇ شۇنداق چۇ - شەندىم، ـــ رەيھانىدىن باشقا گەپ قىلىشنى لايىق كۆرمەي قولىنى لۆڭگە بىلەن ئېرتتى. ئۇ تاماقتىن كېيىن ھال رەڭ گۆھەر كۆز قۇيۇلغان ئالتۇن تاج بىلەن ئالتۇن ساپقا ئورنىتىلغان قىزغۇچ ھال رەڭ تۇغنى بۆرەتىكىنگە تاپشۇردى.

ـــ تاج ۋە قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ بايرىقىنى ئالىيلىرىغا سوۋغا قىلىپ ئەۋەتكەن سۇلايمان ئارسلانخان ئۆزلىرىگە سالامەتلىك، ماۋەرائۇننەھر خەلقىگە تىنچ ـ ئامانلىق تىلەيدۇ، شاھزادەم.

بۆرەتىكىن تاج ۋە تۇغنى ئېلىپ رەھمەت ئېيتتى، تۇغنى تاجىلمۇلككە بەردى:

ـــ خەزىنىدە ساقلاپ قويۇلسۇن.

رەيھانىدىن ئەپسۇسلانغان ھالدا باش چايقاپ قويدى. ئۇ سەمەرقەنتتە ئون بەش كۈن تۇردى، ئەتىگەن ـ كەچلەردە تاجىلمۇلىك، بۆرەتىكىنلەر بىلەن تاماقتا بىللە بولدى، سەيلە ـ سایاھەتكە، شىكارغا بىللە چىقتى، مۇڭداشتى، سىر-داشتى. بۆرە تىكىن ئۇنىڭغا خېلى مايىل بولغاندەك قىلسىمۇ، نىيىتىدىن يانمايدىغانلىقى ئايان ئىدى. رەيھانىدىن سەمەرقەنتىكى جاۋاھىرات دۇكىنىغا، تىللا سارىيىغا بېرىپ، خىزمەتچىلەر-دىن تىجارەت ئەھۋالىنى ئۇقتى، ياخشى تىلەك ـ ئارزۇلىرىنى بىلدۈرۈپ، ئېلىپ كېتىدىغان سوۋغىلارنى تەييارلىدى. ئۇ يولغا

چقىدىغان كۈنى ئەتىگەن مەسچىتتىن قايتىپ كېلىۋېتىپ، كۆل بويىدا دوقاقبەگ بىلەن ئۇچرىشىپ قالدى. ھەر ئىككىيلەنىنىڭ مىيىقىدا تەبەسسۇم پەيدا بولۇپ، قاشلىرى تەڭلا يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. ساقاللىرىنى سىيپاپ، بىردەم بىر ـ بىرىگە قاراپ قېلىشىپ، ئاندىن سالاملاشتى.

ـــ ھە، رەيھانىدىنبەگ جانابلىرى، كۈن غەربتىن چىققاندەك، قەدەملىرى سەمەرقەنتكە يېتىپ قاپتىغۇ، ـــ دېدى دوقاقبەگ قول ئۇزىتىپ.

ـــ خۇددى سىلىدەك، دوقاقبەگ جانابلىرى. ئۆزلىرى تالاستىن قاچان كەلدىلىكىن؟ ـــ رەيھانىدىن شۇنداقلا قول ئۇزاتتى.

ـــ ئاخشام، ـــ زورۇقۇپ كۈلدى دوقاقبەگ. ئۇ سەمرىپ، بوينى تۇۋرۈكتەك بولۇپ كەتكەنىدى. ئەسلىدە سەمەرقەنتكە كەلگىنىگە ئۇچ كۈن بولغانىدى.

ـــ بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىنىڭ سالامىنى ئېلىپ كەلگىنىمگە ئىككى ھەپتىدىن ئاشتى، يۇغرۇش. ئۆزلىرى نېمە ئىش بىلەن كەلدىلىكىن؟

ـــ پېقىرمۇ مۇھەممەت ئارسلانخانىنىڭ سالامىنى ئېلىپ كەلدىم. كېلىشتىكى مۇددىئايىمىز بىر ئىكەن، قاچان كەتمەكچى بولۇۋاتىدىلا؟

ـــ بۈگۈن.

ـــ بۈگۈن؟! كۆرۈشۈپلا خوشلىشامدۇق، ئەپسۇس، بىر نەچچە كۈن بىرگە بولساق كۆڭۈللىرىمىز ئېچىلىپ قالاتتى.

ـــ رەھمەت، يۇغرۇش جانابلىرى، قايتمىسام بولمايدۇ. خەير، سالامەت بولسىلا، يەنە كۆرۈشۈپ قالارمىز، ـــ دېدى رەيھانىدىن.

دوقاقبەگ ئۇنىڭ تېزرەك كېتىشىنى خالاپ تۇرغاچقا قول بېرىپ خوشلاشتى.

رەيھانىدىن تەكىيەخانىدىكى ياتاق ئۆيگە كېلىپ تۇرۇشە-

غا، تاجلمۇلىك كىرىپ، بۆرەتىكىنىنىڭ ئارامگاھ سارايدا ساقلا-
ۋاتقانلىقىنى يەتكۈزدى.
شاھزادە ئۇنىڭ شەرىپىگە كاتتا زىياپەت بەردى. توققۇز
جۈپ سەمەرقەنت ئارغىمىقىنى بۇغرا قاراخانغا سوۋغا قىلىپ
بەردى. ئۆزىگە تون بېپىپ ئات مندۈردى. رەھبانىدىن بىلەن
كەلگەن خىزمەتچىلەرنىڭ ھەممىسىگە بىردىن ئات يوللۇق تۇت-
ىى. بۆرەتىكىنمۇ، تاجلمۇلىكمۇ دوقاقبەگنىڭ كەلگىنىدىن ئىغىز
ئاچمىدى، رەھبانىدىنمۇ ئۇچرىشىپ قالغىنىنى دېمىدى. ئۇ چاش-
كا ۋاقتىدا ئۇزاتقۇچىلار بىلەن خوشلاشتى، بۆرەتىكىن ئۇنىڭغا
بىر مەكتۇپنى ئۇزىتىپ:
— بۇغرا قاراخان ئاغام بۇ مەكتۇپنى ئوقۇسا جەزمەن
خۇشال بولىدۇ، — دېدى. رەھبانىدىن تەۋەززۇ بىلەن تەزىم
قىلدى ـ دە، ئاتقا مىندى.
— جاۋاب مەكتۇپتا، «ئالىيلىرىنىڭ تەلەپلىرىنى ئادا
قىلىمىز، خاتىرجەم بولسىلا» دەپ يېزىپسىز. بۇ مېنىڭ ئىرادەمگە
خىلاپقۇ، — قوشۇمىسى تۇرۇلگەن بۆرەتىكىن تاجلمۇلىككە
دوق قىلدى.
— تەلەپلىرىنى ئادا قىلالمايمىز، دەپ يازسام، ئۇستىمىزگە
لەشكەر تارتىپ كەلسە ئوبدان بولاتتىمۇ، شاھىم؟! ئەمدى
ئۇنداق قىلمايدۇ، ئالىيلىرىمۇ جەڭگە كىرىۋېرىدىلا، — دېدى
تاجلمۇلىك كۈسۈرلاپ.
بۆرەتىكىن ئۇنىڭغا قاراپ خېلى ۋاقىت زۇۋان سۈرمەي
تۇردى، ئاندىن:
— بۇ ئالدامچىلىق بولمامدۇ، يۇغرۇش باشى؟ — دېدى
كەسكىنلىك بىلەن.
— شۇنداق، ئالىيلىرى، بۇ جاھان ئالدامچىلىقتىن ئىبا-
رەت.
— مەن ئۇنداق قىلالمايمەن! — بۆرەتىكىن كەينىگە
ئۆرۈلۈپ ھەرەم قەسرىگە كىرىپ كەتتى.

يىگىرمە ئۇچىنچى باب

ئەل غېمىدە ئۆتكەن ئۆمۈر

1

باش كۈز. ئاشانبۇقىنىڭ بېغىدىكى ئەنجۈر ئىككىنچى قېتىم پىشتى. ئانارمۇ قىزىرىپ، ئۈزسە بولىدىغان هالغا كەلدى. بوۋاي تۆت يىل ئىلگىرى، بۇ ئىككى مېۋىلىك دەرەخنىڭ كۆچەتلىرىنى قەشقەردىن مىڭ بالالىقتا ئەكېلىپ بېغىنىڭ ئوتتۇرىسىغا تىككەنىدى، مانا بۇ يىل مېۋىگە كىردى. بالاساغۇنىدىكى باشقا باغلاردا تېخى ئانار، ئەنجۈر يوق ئىدى، ئەمدى بار بولىدىغان بولدى.

ئاشانبۇقا ئارسلان، ئەرئاتان ئىسىملىك ئىككى نەۋرىسىنى كەينىگە سېلىپ باغقا كىرگەنىدە، ئۈپۈق يۈزى ئوت كەتكەندەك لاۋۇلداۋاتاتتى. ئۇ قاتار باراقسانلاپ ئۆسكەن ئەنجۈر دەرەخلىرىنىڭ يېنىغا كەلدى، «شاخ مانتىسى» دەپ پىچىرلىدى چوڭ ـ چوڭ ياپراقلار ئارىسىدىن مارىشىپ تۇرغان ئالتۇن رەڭ ئەنجۈرلەرگە كۆزى چۈشۈپ.

ئون بەش ياشلىق ئارسلان بىلەن ئون ئۈچ ياشلىق ئەرئاتاننىڭ قوللىرى ئىختىيارسىز شاخلارغا سوزۇلدى.

ـــ توختاڭلار، باللىرىم، ـــ ئاشانبۇقا نەۋرىلىرىنىڭ قولـ لىرىنى تۇتتۇۋالدى، ـــ مەن سىلەرنى نېمە ئۈچۈن باغقا ئېلىپ كىردىم، بىلەمسىلەر؟

— بىلمىز، ئەنجۇر يېيىش ئۇچۇن.
— ياق!— بوۋاي بېشىدىكى ئاق شاپاق دوپپىسىنى ئېلىپ، نەۋرىلىرىنىڭ بېشىغا ئەركىلىتىپ ئوردى،— ياق، ئەنجۇر يېيىش ئۇچۇن بولسا، ئۆتكەنكىدەك ئۆزۈڭلار يەپ چىقىڭلار، دەيتتىم.
— ئۇنداق بولسا ئىشلەش ئۇچۇنمۇ؟
— ياق، ياق، ئىشلەش ئۇچۇن بولسا، قولۇڭلارغا كەتمەن تۇتقۇزۇپ قويماتتىم.
— ئۆزۈڭ دېگىنە بوۋا، نېمە قىل دېسەڭ بىز تەييار.
— ھە، جىگەر پارىلىرىم، بىلىپ قېلىڭلار،— دېدى بوۋاي،— بۇگۈن ئۈزگەن ئەنجۇر، ئانارنى يېمەيمىز.
— نېمىشقا؟— بالىلار ئەجەبسىنىپ بوۋىسىغا قاراشتى.
— شۇنىڭ ئۈچۈنكى، ئەنجۇرنىڭ ئىككىنچى پىششىقى ئەڭ شېرىن، قۇۋۋەتلىك بولىدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ باش بۇرنىنى بىزگە شېرىن، مەنىلىك ھاياتىمىزغا ئەتكەن مەرد كىشىگە ۋە ئۇنىڭ بالا ـ چاقىلىرىغا ئېغىز تەككۈزمەكچىمەن. ئۇ كىشى كىم؟ بىلەمسىلەر؟
نەۋرىلەر تەڭلا بوۋىسىدىن نۇرغۇن قېتىم تەرىپىنى ئاڭلىغان مەردانە كىشىنىڭ نامىنى ئېيتتى:
— رەيھانىدىنبەگ جانابلىرى!
— تاپتىڭلار، ئارسلانلىرىم، شۇڭا ئەنجۇرنىڭ مەي باغلاپ پىشقانلىرىدىن تەخسىگە، ئانارنىڭ قىزارغان چوڭلىرىدىن تەلەڭگىگە تولدۇرۇپ ئېلىڭلار. بېرىپ ئۇ بۇزرۇكۇاردىن ھال سوراپ كېلەيلى.
— كىشى قارا بەگيۇسۇپكىمۇ ئېلىپ بارامدۇق؟— سورىدى ئارسلان ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان ئۇستازى يادىدىن كېچىپ. ئۇ، يۇسۇپنىڭ ئۇلۇغ ھاجىپنىڭ ئوغلى ئىكەنلىكىنى بىلەتتى، «بۇغراخان مەدرىسى» دە ئوقۇشقا باشلىغاندىن بېرى،

بۇ ياش، ئىستېداتلىق مۇدەررىس يېگىتكە ئىخلاسى كۈچىيىپ كەتكەنىدى.

— ئېلىپ بارىمىز، پىشقانلىرىنى تاللاپ ئۈزۈڭلار.

ئارسلان، ئەرئاتانلار ئۈزۈشكە كىرىشتى. ئاشانبۇقا كۆر-سىتىپ تۇردى.

— بوۋا، — ئارسلان توۋلىدى.

— ھە، نېمە دەيسەن، بەگۈاش؟

— كىشىلەر ئەنجۈرنى «جازالانغان دەرەخ» دەيدىكەن، بۇ راستمۇ؟

— جازالانغان بولسا، نېمىشقا يەنە خاسىيەتلىك دەرەخ بولۇپ قالىدۇ؟ — سورىدى ئەرئاتانمۇ.

بوۋاي شىرنە باغلاپ پىشقان ئەنجۈرلەرنى تەخسىگە سې-لىپ سۆزگە كىرىشتى:

— باللىرىم، بۇ ئىنسانلارنىڭ يارىتىلىشىغا مۇناسىۋەتلىك تەقدىرى ھېكمەت. ئاللاتائالا ئوت، سۇ، ھاۋا، تۈپراقتىن ئادەمنى يارىتىپ، ئۇنىڭ ئۈچۈن ئالتە كۈندە بۇ كائىنات ئالەمنى بەرپا قىلغان. ئادەمنىڭ ياشىشى ئۈچۈن بۇ دۇنيانى، ئۆلكەندىن كېيىن يەنە تىرىلىپ ھاياتنىى داۋاملاشتۇرۇشى ئۈچۈن ئۇ دۇنيا-نىمۇ يارانقان. ئۇ دۇنيادا سەككىز جەننەت، يەتتە دوزاخ بار. ئۇلۇغ يارانقۇچىمىز ئاللا ھەر ئىككىلا دۇنيانى ھەممىدىن ئەقلى-لىق، قەددى ـ قامىتى كېلىشكەن ئادەم ئۈچۈن يارانقان. بۇنى كۆرەلمەي ھەسەت قىلغان ئىبلىس ئۆزىنى چوڭ تۇتۇپ، ئادەم-گە سەجدە قىلىشقا ئۇنىماي، ئاللانىڭ ئەمرىگە بويۇنتاۋلىق قىلغىنى ئۈچۈن شەيتان بولۇپ كەتكەن. ئاللا بەندىلىرىنى سىناش يۈزىسىدىن ئۇنىڭغا ئەركىنلىك بەرگەن، — بوۋاي قىزىقسىپ ئاڭلاپ، ئاغزىغا قاراپ قالغان نەۋرىلىرىگە «ئۈزگەچ تىڭشاڭلار» دەپ قويۇپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، — ئادەم ئاتىمىز ئەسلىدە جەننەتتە ئىدى. ئۇ، ئايال قىلىپ يارىتىلغان

هەۋۋا ئانىمىز بىلەن كۆرۈشكەندىن كېيىن، شەيتان ئۇلارنى ۋەسۋەسىگە سېلىپ، ئاللا يېيىشنى مەنئى قىلغان شېرىن مېۋىنى يېگۈزۈۋېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار يالىڭاچلىنىپ قالىدۇ. ئادەم ئۇچۇن ئەۋرىتى ئېچىلىپ قېلىشتىنمۇ چوڭ شەرمەندىلىك يوق. شۇڭا ئۇلار ئەۋرىتىنى دەرھال يوشۇرۇۋېلىش ئۇچۇن دەرەخلەر-دىن ياردەم سوراپتۇ. بىرلا ئەنجۇر ئىچ ئاغرىتىپ، ھەممە دەرەخلەرنىڭكىدىن چوڭ بولغان يوپۇرمىقىنى بېرىپتۇ. ئادەم ئاتا-مىز بىلەن ھەۋۋا ئانىمىز ئەۋرەتلىرىنى شۇنان يوشۇرۇۋاپتۇ. لېكىن بۇنى كۆرۈپ تۇرغان ئاللا، ئۇلارنى ئەمرىگە خىلاپلىق قىلغىنى ئۇچۇن جازالاپ جەننەتتىن بۇ دۇنياغا ھەيدەپ چىقا-رىپتۇ. ئۇلار قىلمىشلىرىغا توۋا قىلىپ، ئاللادىن مەغپىرەت قىلىشنى تىلەپتۇ. ئاللا ئەپۇ قىلىپ، ئۇلارنىڭ نىكاھلىنىپ بالا ـ چاقىلىق بولۇشنى تەقدىر قىلىپتۇ ھەم بۇغداي، گۈرۈچ قاتارلىق دانلىق زىرائەتلەرنى، ئەنجۇر، ئانار كەبى مېۋىلىك دەرەخلەرنى بۇ دۇنياغا چىقىرىپ، ئۇلارنىڭ رىزقىنى مول قىلىپ-تۇ. ئۇلارنىڭ ئەۋرىتىنى يېپىش ئۇچۇن يوپۇرمىقىنى بەرگەن ئەنجۇر دەرىخىنى ئۇچ قېتىم پىشىدىغان، مېۋىسى شېرىن، خا-سىيەتلىك دەرەخكە ئايلاندۇرۇپتۇ. بۇنىڭدىكى سەۋەب شۇ.

ـــ بىلدۇق، بوۋا، بوگۈنكە كىشى قارادەكلا سۆزلىدىڭ، ـــ دېدى ئەرئاتان ئاكىسىغا قاراپ قويۇپ، ـــ بۇ ئىلمىي ھېكمەتنى كىمدىن ئۆگەنگەنسەن؟

ئاشانبۇقا تېزلا جاۋاب بەردى:

ـــ ھاجىبۇل ھۇججاپ مەۋلانا رەيھاندىنبەگ جانابلىرى-دىن، بالام. ئەنجۇر دەرىخىدەك كىشىلەرنىڭ ئەيبىنى يېپىشنى، خالىس ياردەم قىلىشنى ھاياتىڭلارنىڭ مەقسىتى قىلىڭلار، بالىلە-رىم.

ـــ ماقۇل، بوۋا.

ـــ ئەمدى ئانارنى ئۇزەيلى.

ئەنجۇرلۇكتە مېۋىگە كىرگەن بەش تۇپ ئەنجۇر بولغىنىدەك، ئانارلىقتىمۇ بەش تۇپ ئانار بار ئىدى. ئەرئاتان كۆز يۇگۇرتۇپ سورىدى:

— ئاناردىمۇ خىسلەت بارمۇ، بوۋا؟

— دۇنيادا خىسلەتسىز نەرسە يوق، بالىلىرىم. ئەنجۇر مېۋىلەر ئىچىدە ئەڭ چوڭ يوپۇرماقلىق دەرەخ، مېۋىلىرىنى يوپۇرماقلىرى يوشۇرۇپ تۇرىدۇ. ئانار بولسا ئەڭ كىچىك يوپۇرماقلىق دەرەخ، مېۋىلىرى مانا مەن دەپ كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئۇ ئەنجۇرگە ئوخشاشلا خاسىيەتلىك، ئاغرىقنى شىپا، يۇرەككە داۋا. ئۇنىڭ بىر تېلىنىمۇ يەرگە چۈشۈرۈۋەتمەسلىك زۆرۈر. چۈنكى ئانارنىڭ خاسىيىتى بىر تال دېنىدا بولۇپ، يەرگە چۈشۈپ كەتكەن دان خاسىيەتلىك دان بولۇپ قېلىشى ئېھتىمالغا يېقىن. ئاشۇ خاسىيەتلىك داندىن مەھرۇم قالماسلىق ئۈچۈن ئانارنىڭ ھەممە دانلىرىنى قالدۇرماي يېيىش شەرت. ئەمدى چۈشەنگەن بولساڭلار خىللاپ چوڭلىرىنى ئۈزۈڭلار.

— ماقۇل، بوۋا، — دېيىشتى بالىلار ئانارنى ئۈزۈشكە كىرىشىپ.

— ئاتا!... ئاتا!

ئاشانبۇقا ئاۋاز كەلگەن تەرەپكە قارىدى. ئايتمىش ئالدىراپ كېلىۋاتاتتى. «كېلىنىم نېمىگە بۇنچە ئالدىراپ كەتتىكىنە» دەپ جىددىيلىشىپ قالدى ئۇ. ئۇنىڭچە ئايتمىش يېتىپ كەلدى.

— ئاتا، يەڭگەمنىڭ تولغىقى تۇتقانىكەن، ئابامنى چاقىرغىلى قىزتۇرمىش كەپتۇ.

— بۇ خۇش خەۋەر ئىكەنغۇ، بالام، ئانىلىرى جابدۇنىدۇ-مۇ؟ مانا مەن ھازىرلا بالىلار بىلەن چىقىمەن.

ئۇ نەۋرىلىرى بىلەن ئەنجۇر، ئانارلارنى ئېلىپ باغدىن چىققاندا، بۇدراچ مومای كېلىنى بىلەن تەيىار بولۇپ

تۇرغانىدى.

— قىز بولۇپ كېتىپسىلىغۇ، خوتۇن، — چاقچاق قىلدى ئاشانبۇقا، ھۆر دېدەكلەر ئاتخانىدىن ئېلىپ چىققان مەپىنى ئىشارەت قىلىپ.

— ئوھۇش، قېرىغىنىنى تۇيمايدىغان. ئەركىشى قېرىپ كۆزلىرى خىرەلەشكەندە مومايمۇ قىز كۆرۈنۈپ كېتىدىغان ئوخشايدۇ، — بۇدراچ مومای جاۋۇلداپ نەۋرىلىرى بىلەن مەپەكە چىقتى. قاقاقلاپ كۈلگەن ئاشانبۇقا قامچىنى تۇتۇپ مەپە ئالدىغا ئولتۇردى.

ئۇ، ئۆتكەن يىلى بەگتۆمۈر، زەمۇران ئانا ئارقا ـ ئارقىدىن ۋاپات بولغاندا، ئاخىرقى ئىككى قۇلىنىمۇ ئازاد قىلىۋەتكەندى. پۈتۈن باغ ـ ۋاران، ئېتىز ـ ئېرىق ئىشلىرىنى ھۆر دېدەكلەرگە قىلغۇزۇپ كېلىۋاتاتتى. ئۆزىمۇ نەۋرىلىرى بىلەن بىكار تۇرمای تەڭ ئىشلەيتتى. ئۇچ ئات قوشۇلىدىغان مەپىنى تولا چاغلاردا ئۆزى ھەيدەيتتى، بۈگۈنمۇ قامچىسىدىن قاس چىقىرىپ ئۆزى ھەيدەپ ماڭدى. ئايتمىش چوڭ ئىككى ئوغلى بىلەن ئۇلارنىڭ كەينىدىن ئاتلىق يولغا چىقتى. بالاساغۇن شەھىرىنىڭ يىلدىن ـ يىلغا ئاۋاتلىشىپ كېتىۋاتقان كوچا ـ مەھەللىلىرىدىن كۆز ئۇزمەي كېلىۋاتقان ئاشانبۇقىنىڭ كۆزلىرى ياشلاندى. «قۇزئوردۇ، قۇزئوردۇ، گۈزەللىشىپ كېتىپسەن. ھاياتىنىڭ پەيزىنى تازا سۈرىدىغان ۋاقتىمدا قېرىپ پۈتلىرىم گۆرگە ساڭگىلىدى...»

ئۇلار شەھەرنىڭ غەربىگە جايلاشقان بەگبۇقا مەھەللىسىگە چاشكا ۋاقتىدا يېتىپ كېلىشتى. ئالدىغا چىققان خىزمەتچى غۇلاملار ئۇنىڭ قولىدىن قامچا، چۈلۈۋۇرىنى ئالدى. ئايتمىش، ئوغۇللىرىنىڭ ئاتلىرىنىمۇ ئېغىلغا ئېلىپ كېتىشتى. ئارسلان، ئەرئاتانلار ئانار ۋە ئەنجۈر سېلىنغان تەلەڭگە ـ تەخسىلەرنى كۆتۈرۈپ ھويلىغا كىرىشكە، ئىچكىرى ھويلىدىن چىققان رەي-

ھانىدىن، يابىرالار كېلىپ كۆرۈشتى.

— چاقىرغىلى ئادەم بارمىسا كەلمەيدىغان بولۇپ كېتتىش- تىلە، بۇدراچ ئانا. قىزىم ھەربىرلىرىنى دەپ كەلمىگەن بىلەن كۆيۈغلۇم بويانقار كۈندە دېگۈدەك كېلىپ بىزنى خۇش قىلىپ تۇرىدۇ. كېلىنىمنىڭ تولغىقى تۈيۈقسىز تۇتۇپ قېلىپ بالا ئەۋەتكەنىدىم. ياخشى كېلىشىپلا، — دېدى يابىرا ئاغرىنغاندەك قىلىپ.

— كەلمەمدىغان ئاغىچا خېنىم. ئۆي ئىشى قىلغانغا تۈگمەيدىكەن، نەۋرىلەر كۆپىيىپ، بوسۇغا داۋاندىن چىقمىقا- مىز تەس بولۇپ قالدى. بىز ئۇچۇن ھەر كۈنى بېرىپ ھال سوراپ قويغىن، دەپ ئوغلۇمغا تاپىلاپ تۇردۇم. تېخى بۈگۈن بالىلارنىڭ دادىسى بارماقچى بولۇپ تۇراتتى، — بۇدراچ موماي ئۆزرە قويۇپ ئاندىن دېدى، — ئەمدى مەن كېلىن خېنىمنىڭ يېنىغا كىرەي.

بۇدراچ موماي، يابىرا، ئايتمىشلار ئاقبىرانىڭ خانىسىغا كىرىپ كەتتى. رەيھانىدىن ئاشانبۇقا، نەۋرىلىرىنى ئايۋانغا باشلىدى.

قائىدە - يوسۇن بويىچە ئاقبىرانىڭ بىرىنچى تۇغۇتى ئانىسىنىڭ ئۆيىدە بولۇشى كېرەك ئىدى. لېكىن ۋاقتىنى ئېنىق مۆلچەرلىيەلمىگەچكە، تېخى يۆتكەپ كېتىلمىگەنىدى. شۇڭا ئا- نىسى ھاۋاخان ئاغىچا چۈش بولاي دېگەندە مەپە ئېلىپ كەل- دى. ئاقبىرانىڭ تولغىقىمۇ پەسلەپ قالغانىدى. ھاۋاخان ئاغىچا يابىرانىڭ «بۇمۇ ئۆز ئۆيى، مەشەدە تۇغسىمۇ ئوخشاش» دېگە- نىگە ئۇنماي، بۇدراچ موماي بىلەن قىزىنى ئېلىپ كەتتى.

يۇسۇپ مەدرىسىدىن چۈشلۈك تاماققا كەلگەندە ئەھۋالنى ئۇقۇپ، ھەم خۇشال بولدى، ھەم ئەنسىرەپ قالدى. ئاشانبۇقا ئېلىپ كەلگەن ئەنجۇرگە ئېغىز تەگدى.

يۇسۇپ قېيناتىسىنىڭ ئۆيىگە بارماقچى بولۇپ ئورنىدىن

قوپتی ـ ده، جىددىيلىشىپ تۇرۇپ قالدى، ياستۇققا يۆلىنىپ ئولتۇرغان ئاتىسىنىڭ سۇلغۇن چىھرىگە كۆزى چۈشكەنىدى. «نېمە بولغاندۇ؟ چىرايى باشقىچە تۇرىدىغۇ. بىرەر يېرى ئاغرىمىدۇ ياكى ئوردىدا بىر ئىش يۈز بەرگەنمىدۇ» ئۇ شۇلارنى ئويلاپ دادىسىنىڭ يېنىغا كەلدى.

ـــ ئابا، ئەھۋاللىرى قانداقراق، مەيۈس كۆرۈنىدىلىغۇ؟ رەيھانىدىنىڭ سۇلغۇن چىرايىغا كۈلكە يۈگۈردى.

ـــ ئەھۋالىم ياخشى، بالام. نەۋرەمنىڭ تۇغۇلىدىغانلىقىدىن بەكمۇ خۇشال بولۇۋاتىمەن.

ـــ بەگ غوجام، ئاتاساغۇنغا كۆرۈنۈپ باقسىلا بولۇپتىكەن.

ـــ بەگيۈسۈپ بالام ئېيتقاندەك چىرايلىرى باشقىچە تۇرىدۇ، ـــ دېدى ئاشانبۇقا زەن سېلىپ قاراپ.

رەيھانىدىنىڭ چىھرىدە سېرىقلىق بولمىسىمۇ، ئىلگىرىكىدەك خۇشخۇيلۇق يوق ئىدى، غەمكىن، سۇلغۇن كۆرۈنەتتى. قارا كۆزلىرىدە دائىم چاقناپ تۇرىدىغان نۇر غايىب بولغانىدى.

ـــ ياق، سىلەرگە شۇنداق كۆرۈنۈۋاتقان ئوخشايمەن. ھېچ ئىش يوق، چارچاپ قالغان بولسام كېرەك.

ـــ دادا، ئاتاساغۇنغا بىر كۆرۈنۈپ باقسىلا.

رەيھانىدىن يۈسۈپنىڭ مۇرىسىگە قولىنى قويدى.

ـــ ماقۇل، بالام، ئوردا ئەمچىخانىسىغا بېرىپ كۆرۈنۈپ باقاي، ئەمما ئەنسىرىگۈدەك كېسەل مەندە يوق، ـــ ئۇ، ئاشانبۇقىغا قارىدى، ـــ بوۋاي، مەن ئوردىدىن كەلگۈچە كەتمەك، بولامدۇ؟ كەچتە سىز بىلەن تازا بىر مۇڭداشقۇم بار. نەۋرىلىرىمنىمۇ كەتكۈزۈۋەتمەك، ئۇلارغا بېرىدىغان سوۋغام بار.

ـــ ماقۇل، ماقۇل، بەگ غوجام، ئۆزلىرىنى كۈتىمەن.

رەيھانىدىن ئىككى خىزمەتچىسى بىلەن ئوردىغا كەتتى.

يۇسۇپ ئىشىك ئالدىدا ئاتىسىنىڭ قارىسى يېتكۇچە قاراپ تۇر-
دى، ئۇ ئەنسىرەپ قالغانىدى. ئۆيگە قايتىپ كىرىپ ئانىسىنىڭ
ماقۇللۇقىنى ئالدى ــ دە، قېيناتىسىنىڭ ئۆيىگە كەتتى. ئۇ،
ھويلىغا قەدەم قويغاندا، ئوقۇۋاتقان قىزلارنىڭ ئاۋازىنى ئەمەس،
تولغاق قىيناۋاتقان ئاقبىرانىڭ نالىسىنى ئىشىتىپ، تۇرغان يېرىدە
چېكىسىنى تۇتۇپ ئولتۇرۇپ قالدى: «خۇدا، ئۆزۈڭ ئاسان
قىلغىن، تولغاق ئازابىنى ئۆزۈڭ راھەتكە ئايلاندۇرغىن. مۇشكۈل-
نى ئاسان قىلغۇچى، ئازابتىن قۇتۇلدۇرغۇچى سېنىڭدىن باشقا
مەدەتكار يوق...» دەپ چىن قەلبىدىن ئىلتىجا قىلدى.

ئاقبىرا ئۇچ كۈن تولغاق ئازابىنى تارتىپ، تۆتىنچى كۈنى
چولپان تۇغقان تىمتاس سەھەردە كۆزى يورۇدى. ئۇ قىز
تۇغقانىدى. يۇسۇپنىڭ كۆڭلى ئورنىغا چۈشتى. داۋاملىشۋاتقان
ئادەت بويىچە ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇمنىڭ ئىشىكىگە تۈلكە تېرىسى
ئېسىلدى. سۇلايمان ئارسلانخان ئۆلۈك ھايۋانلارنىڭ بېشىنى
ئېسىشنى مەنئى قىلغانىدى.

ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇمۇ، ھاۋاخان ئاغىچىمۇ خۇشال بولغا-
نىدىن سۆيۈنۈپ ئىككى قوي، بىر كالىنى سويدۇرۇپ، گۆشىنى
پېتىم ــ پېسىرلارغا خامىتالاش قىلىپ بەردى. يۇسۇپ ئېلىپ
كەلگەن ئىككى قوچقارنى سويدۇرۇپ، تېرىسىگە ئاقبىرانى
ئالدى.

رەيھانىدىن، يابىرامۇ نەۋرىسىنى كۆرگىلى كېلىشتى. بىر-
قارىسا ئاتىسىغا، بىر قارىسا ئانىسىغا ئوخشىغان بوۋاق كۆزىنى
يۇمۇپ ئاق يۆگەك ئىچىدە يىغلاپ ياتاتتى. ئۇ كۆزىنى پاللىدە
ئېچىۋىدى، خۇشاللىقىدىن لەرزىگە كەلگەن رەيھانىدىنىڭ يۈ-
زىكى تېپچەكلەپ، قىسىلغاندەك بولۇپ ئاغرىپ كەتتى. كۆزلە-
رى بوۋاقتا بولغاچقا، ئۇنىڭ ئۆزگىرىپ كۆكىرىپ كەتكەن
چىرايىغا ھېچكىم زەن قويمىدى. پەقەت بوۋاق بېشىدا سۆيۈنۈپ
ياتقان ئاقبىرالا كۆرۈپ قالدى. «قېيناتامنىڭ چېھرى غەلىتە

بولۇپ كەتتىيا، نېمە بولغاندۇ؟» دەپ ئەنسىرىگەن بولسىمۇ ئاغزىدىن چىقىرالمىدى. رەيھانىدىنىڭ چىرايى ئۇزۇن ئۆتمەي ئوڭشىلىپ قالدى. نېمە بولغىنىنى ئۆزىمۇ سەزمەي قالغانىدى. قايتىدىغان چاغدا كېلىنىگە، بوۋاقتا دۇنيا قىلدى.

رەيھانىدىن تۇغۇتنىڭ ئۇچىنچى كۈنى بىر قوچقارنى ئېلىپ كېلىپ، نەۋرىسىگە «بۇۋى ئايىشە» دەپ ئات قويۇپ بەردى ۋە پېشانىسىگە سۆيۈپ قويدى. ئارقىدىن مۇبارەكلەپ ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم، يۈسۈپ، ئاندىن ئاقىبىرا، قويىق ئاغىچىلار سۆيدى.

ـــ مۇبارەك بولسۇن، ئوغلۇم. سىلى دادا بولدىلا، ـــ دېدى رەيھانىدىن يۈسۈپنىڭمۇ پېشانىسىگە سۆيۈپ، ـــ دادا بولۇش ھەربىر ئىنسان ئۈچۈن شەرەپ، ھېچ كىشىنى ئاللا بۇ شەرەپتىن مەھرۇم قىلمىسۇن، ـــ ئۇ كۆز تىكىپ تۇرغان يابىراغا مىننەتدارلىق نەزىرىنى تاشلىدى.

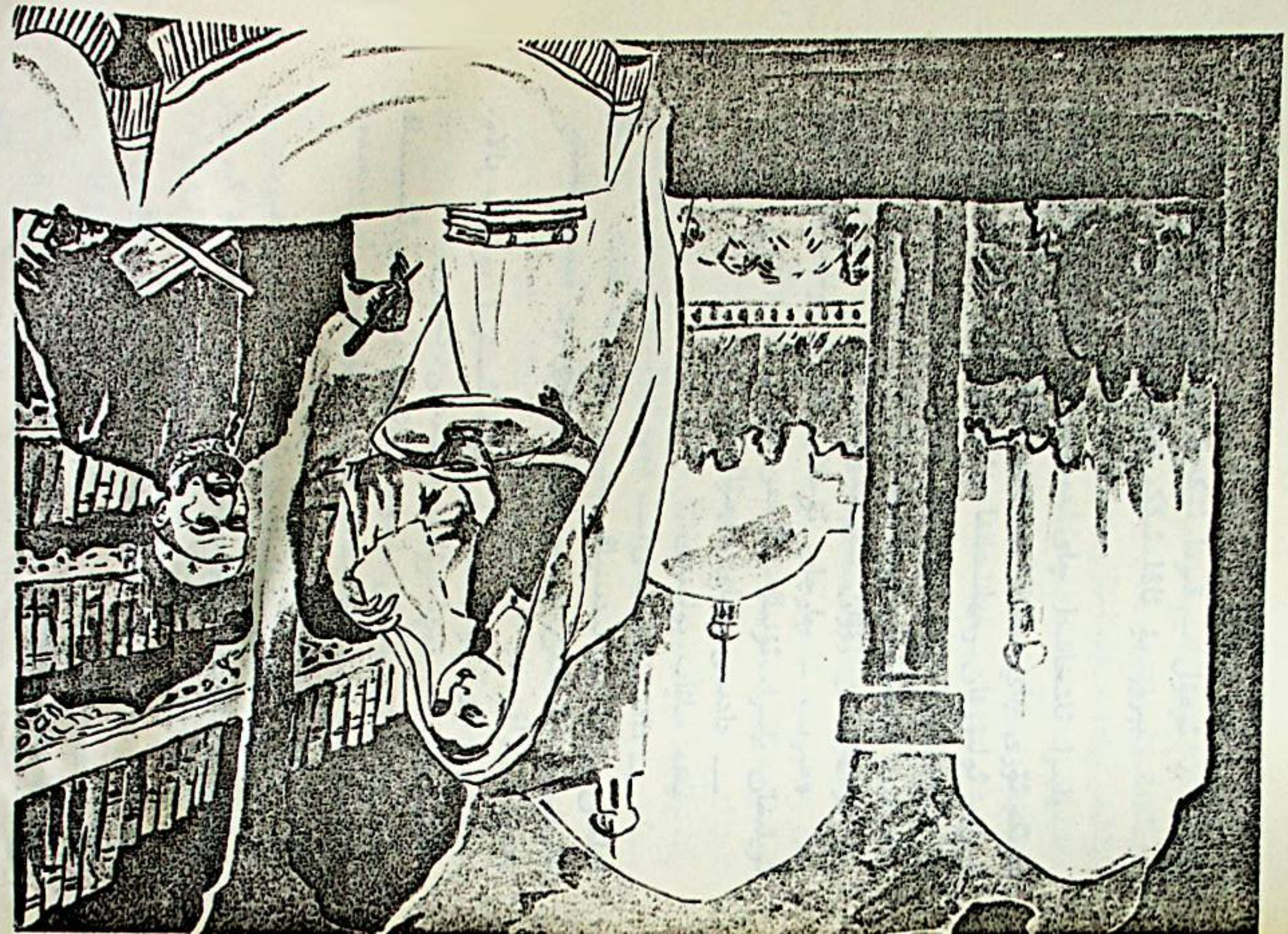
يۈسۈپ نامازدىگەردىن كېيىن ئاتىسى بىلەن ئۆيگە قايتىپ كەلدى. رەيھانىدىن:

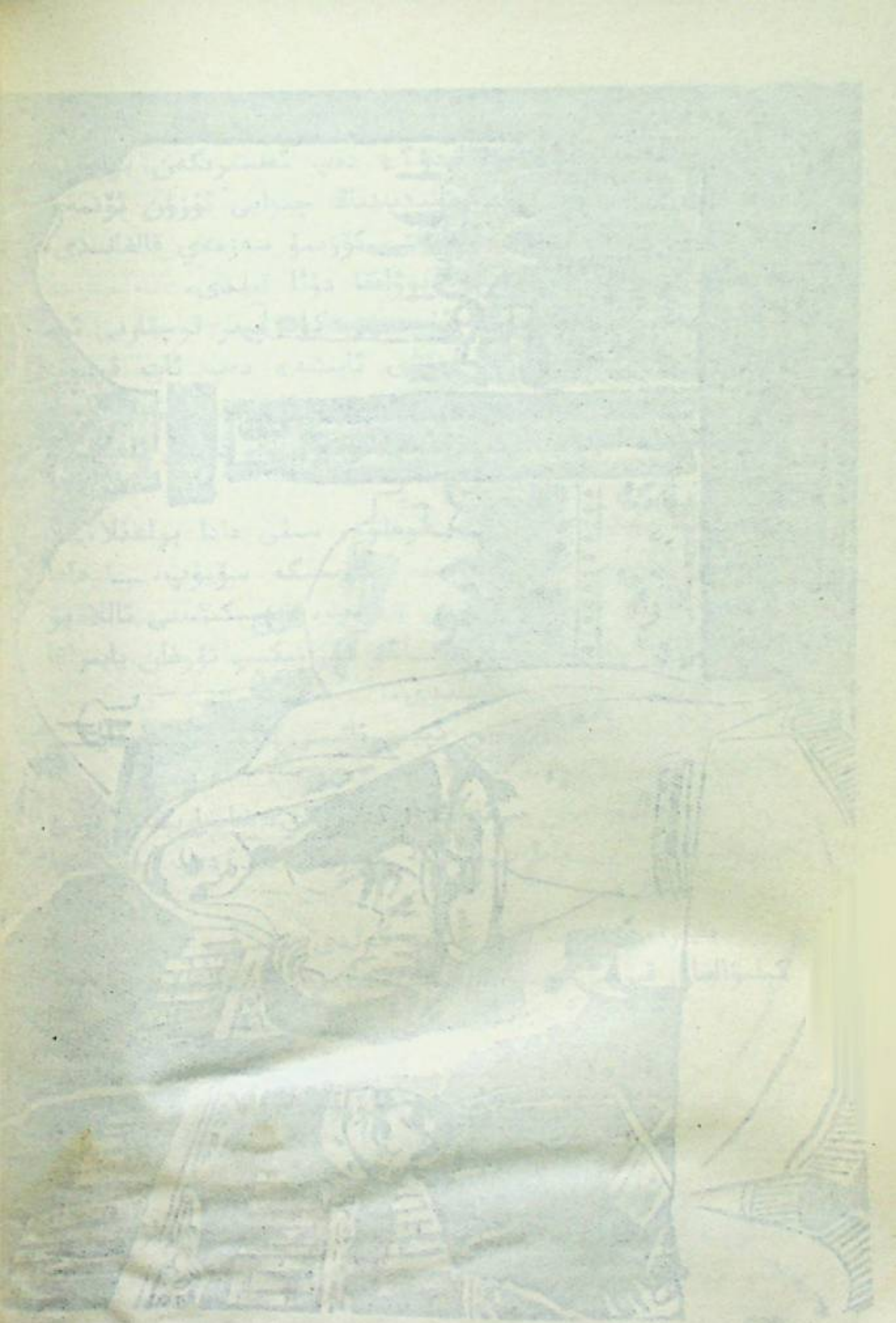
ـــ بالام، مەن بىرئاز ئارام ئېلىۋالاي، شامغا يېقىن مېنى تۇۋلاپ قويىسىلا، نامازنى بىرگە ئوقۇيلى، ـــ دەپ خانىسىغا كىرىپ كەتتى.

يابىرا، ئايتمىشلارمۇ يېنىپ كەلدى. يۈسۈپ كۆز ئالدىغا كېلىۋالغان قىزىنى يەنە كۆرگۈسى كېلىپ، قولىغا قەلەم ئالدى:

تۇغۇلسا ساڭا ئاي كەبى قىز ـ ئوغۇل،
ئاڭا تەڭىيچى سەن ئۆزۈڭلا بول.

ئېرىنغ ياخشىنى ئال ئىنگە قىلىپ،
ئوغۇل ـ قىز ئۆسەڭ پاك ۋە ساغلام بولۇپ.

ئوغۇل ـ قىزغا ئۆگەت بىلىم ھەم ئەدەپ،
بەرۋر بۇ ئاڭا ئىككى دۇنيادا نەپ.①

يابىرا ئاشخانىدا چاي دەملەپ چىقتى، ئۇ ھەرقاچان ئىرىكە ئۆزى چاي دەملەپ بېرەتتى. ئۆيگە كىرىپ، رىيىلگە باش قويۇپ ئولتۇرغان رەيھانىدىنغا خۇشبۇي تاراپ تۇرغان چاينى تەڭلىدى:

ـــ دادىسى، چاي ئىچسىلە.

رەيھانىدىن زۇۋان سۇرمىدى.

«ھېرىپ ـ چارچاپ ئۇخلاپ قالغان ئوخشايدۇ» دەپ ئويلىغان يابىرا، ئۇنىڭ يېڭىدىن تارتتى:

ـــ دادىسى، چاي ئىچىڭ سىلا.

يەنە جاۋاب بولمىدى.

ـــ دادىسى، دادىسى!ـــ دەپ توۋلىدى يۇرىكى قارتتىدە قىلغان يابىرا رەيھانىدىنىڭ بېشىنى قۇچىقىغا ئېلىپ. ئۇنىڭ خىيالچان تىكىلگەن نۇرسىز كۆز قارىچۇقلىرى قېتىپ قالغاندەدى. يابىرا:

ـــ ۋاي خۇدايىم، بۇ نېمە ئىش؟ يۇسۇپ بالام، دادىلىرى...ـــ دەپ توۋلاپ ھوشىدىن كەتتى.

يۇگۇرۇپ چىققان يۇسۇپ، ئوگدىسىغا يانقان ئانىسىنىڭ باغرىغا باش قويغان دادىسىنى كۆردى، ئۇنىڭ چىرايى سەبدەدەك سارغىيىپ كەتكەنىدى.

دۆلەت ئىشى، ئەلنىڭ غېمى بىلەن قاتتىق ھېرىپ ـ چارچاپ، ھالسىزلىنىشتىن يوشۇرۇن يۇرەك كېسىلىگە گىرىپتار بولغان ئۇلۇغ ھاجىپ، بالا ـ چاقىلىرى بىلەنمۇ ۋىدالىشالالماي ئۇ دۇنياغا ئەنە شۇنداق جىمجىت كېتىپ قالدى.

① «قۇتادغۇبىلىك» ـــ 935 ـ بەت.

— دادا! ئابا! — يۇكۇنۇپ ئولتۇرغان يۇسۇپ توۋلاپ رەيھانىدىنىنىڭ بېشىنى كۆتۈردى، تېنى سوۋۇپ كەتكەنىدى.

— دادا! — ئۇنىڭ يۇرىكىدىن ئېتىلىپ چىققان پىغانلىق ياش كۆزلىرىدىن يامغۇردەك تارايلىدى. جەسەتنى ئاۋايلاپ كۆتۈرۈپ، دېرىزە ئالدىغا سېلىقلىق بېكەندا ئۇستىدە ياتقۇزۇپ، ئېڭىكىنى تېڭىپ قويدى. ئانىسىنىڭ تىنىقىنى تېگىشاپ نەپەس ئېلىۋاتقىنىنى بىلدى، يۇرىكى ناھايىتى تېز سېلىۋاتاتتى.

— ئابا! ئابا! كۆزلىرىنى ئاچسىلا ئابا! — ناله قىلغان يۇسۇپ، يابىرانى بۆشۈكتەك تەۋرەتتى. ئانا ئۇندەرەپ كۆزىنى ئاچتى.

— بالام، جېنىم ئوغلۇم، دادىلىرى... — ئۇ سۆزىنىڭ ئاخىرىنى قىلالماي يەنە ھوشىدىن كەتتى.

شۇ چاغدا ئايتمىش كىردى، دەسلەپ نېمە بولغىنىنى ئاڭقىرالماي ھاڭۋېقىپ قالدى، يۇسۇپتىن ئۇقۇپ ئۆزىنى دادا-سىنىڭ ئۇستىگە تاشلىدى.

— دادا! دادا! نېمىشقا گەپ قىلمايلا، دادا...

— ئاچا، ئەمدى بېشىمىزنى تاشقا ئۇرساقمۇ ئورنىغا كەلمەيدۇ. سىلى دادام، ئانامغا ھەمراھ بولۇپ ئولتۇرۇپ تۇرسىلا. مەن چىقىپ غۇلام - دېدەكلەرگە ئېيتىپ، ئۇرۇق-تۇغقان، قولۇم - قوشنىلارغا مۇسىبەت خەۋىرىنى دەرھال يەتكۈزەي، — يۇسۇپ ئىچكىرى - تاشقىرى ھويلىدىكى دېدەك - غۇلاملارنى، باغقا قاراۋاتقان خىزمەتچى، ئىشلەمچىلەرنى تەرەپ - تەرەپكە ماڭدۇردى.

2

كۈن پاتتى. بۇغرا قاراخان ۋە پۇتۈن بالاساغۇن ئەھلى ھاجىبۇل ھۇججاپنىڭ ۋاپاتىدىن خەۋەر تاپتى. ئۆزۈلمەي كەل-

كەن پەتىچىلەر بىلەن ئىككى ھويلا، ئايۋان ـ ساراي، ھۇجرا، مېھمانخانىلار، باغ سەيناللرى توشۇپ كەتتى، ھەر ياندىن قۇر-ئان تىلاۋەت قىلغان ئاۋاز ئاڭلىناتتى.

بۇ ئۆلۈم ناھايىتى تۇيۇقسىز بولغاچقا، پادىشاھدىن تارتىپ ئاۋامغىچە بولغان ھەممەيلەننى چۆچۈتۈۋەتتى.

ئاق سەللە ئوراپ، قارا تون كىيگەن يۇسۇپ، ئادامتوغ-رىل، ئاشانبۇقا، ئۇدمىش، ئادار، ياروق، ئەربۇقىلار مەرھۇمنىڭ يۇزلىگەن دوست ـ بۇرادەرلىرىگە سەللە يۆگەپ قويدى.

شەيخۇلئىسلام ئابدۇلھەپىز داموللا باشلىق تۆت نەپەر كە-شى رەبھانىدىنىنىڭ جەسىتىنى يۇيۇپ كېپەنگە ئالدى. جىنازىغا سېلىپ ئېلىپ ماڭغاندا، قارا پەرەنجىگە پۇركەنگەن يابىرا، ئايتولۇن، ئايسىلىگ، ئايتمىش، ئارچۇن، قىزتۇرمىشلار زار ـ زار يىغلىشىپ ئىشىك ئالدىدا قېلىشتى.

بۇغرا قاراخان سۇلايمان ئارسلانخان ئىنانچۇبەگ، تۆمۈر بۇقا نەسرىددىنبەگ قاتارلىق دۆلەت ئەربابلىرى بىلەن جىنازىنىڭ كەينىدىن مېڭىشتى. جىنازا ئالدىدا يۇسۇپ، ئادامتوغرىل، ئا-شانبۇقا، بويانقار، ئۇدمىش، ئادار، ياروق، ئەربۇقا قاتارلىق تۇغقان، كۆيئوغۇللار باشلىرىنى تۆۋەن سالغان ھالدا تەگبىر ئېيتىپ ئۇنسىز يىغلاپ كېتىۋاتاتتى. جىنازىنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم باشلىق «بۇغراخان مەدرىسى» نىڭ مۇدەر-رىس، تالىپلىرى سۇرە «ياسىن» نى ئوقۇپ ماڭدى. جىنازىنىڭ ئارقىسىدىكى سەپ ئۇزۇندىن ـ ئۇزۇنغا سوزۇلغانىدى. ئەھلى بىلىملەر، تىجارەتچى ـ سودىگەرلەر، ھۇنەرۋەن ـ كاسىپلار، ياساۋۇل، سىپاھلار سۇكۇت ئىچىدە ماڭماقتا ئىدى. كوچا ـ كوچىدىن چىققان جامائەت قوشۇلۇپ، ئازنا مەسچىت ئالدىدا-كى «ئارسلانخان مەيدانى» ئادەم دېڭىزىغا ئايلاندى.

تاڭ ئاتقان بولسىمۇ، ئاسماننى قاپلىغان بۇلۇتلار يورۇقنى توسۇۋالغانىدى. ناماز بامداتقا ئېيتىلغان ئەزان ئۇنى ئاڭلاتقاندا،

جنازا مەسچىت سەيناسىغا ئېلىپ كىرىلدى. مەرھۇمنىڭ نامىـ
زىنى شەيخۇلئىسلام ئابدۇلھەپىز داموللا چۇشۇردى. جنازىنى
يەنە شۇنداق ئېگىز كۆتۈرۈشۈپ، چۇ دەريا سىنىڭ ئۇ قېتىدىكى
دۆڭلۇككە ئورۇنلاشقان قەدىمىي قەبرىستانلىققا ئېلىپ چىقتى.
شەيخۇلئىسلام تۇپراق بېشىغا چىققان خالايىققا كۆز يۈـ
گۈرتۈپ:
— جامائەت، رەيھانىدىنبەگ بىز بىلەن خوشلاشمايلا ئۇ
دۇنياغا سەپەر قىلدى، روھى ئاللا دەرگاھىغا قايتتى. ئۇنىڭ
ئازابلانماسلىقى، جازاغا ئۇچرىماسلىقى ئۈچۈن قەرزى بولسا،
بالىلىرى مۇشۇ سائەتتە مەرھۇمنىڭ تەئەللۇقاتىدىن قايتۇرۇۋەتسە
بولىدۇ. كىمنىڭ رەيھانىدىنبەگدە ئېلىشى بار، قانچىلىك؟ دەپنە
قىلىنماستىن بۇرۇن كۆپچىلىك ئالدىدا ئاشكارىلىسۇن!
— مەرھۇمدىن ئېلىشىمىز يوق، بىز ئۇنىڭغا قەرزدار،—
تۇۋلىدى كۆپچىلىك.
— ئۇنداق بولسا مەرھۇمنىڭ ئارامگاھىغا يانقۇزۇپ
قويايلى،— شەيخۇلئىسلام جنازىنىڭ قاپقىنى ئاچتى. مەر-
ھۇمنىڭ ئاق كىگىزگە ئورالغان جەسىتىنى ئادامتوغرىل، تۆمۈر
بۇقا نەسرىددىنبەگ قاتارلىق مويسىپىتلار تاش گۆردە تۇرغان
ئاشانبۇقا، بويانقار ئاتا ـ بالىغا سۇنۇپ بەردى. ئۇلار ئىچ گۆردە
ياشلىق كۆزلىرىنى تىكىپ تۇرغان يۈسۈپكە سۇندى. ئۇ پۈتۈن
مېھىر ـ مۇھەببىتى بىلەن ئاتىسىنىڭ بەل ۋە تېقىملىرىدىن
قامالالاپ تۇتۇپ، شاھادەت ئېيتقان ھالدا يانقۇزدى. كېيىنىنىڭ
بوغقۇچلىرىنى بېشىپ، مەرھۇمنىڭ قاشتېشىدەك سۈزۈلۈپ كەتـ
كەن يۈزىنى قىبلىگە قارىتىپ قويدى. ئۇ، گويا تۇغۇلۇپلا ئاق
يۆگەككە ئېلىنغان بوۋاقتەك شۇنداق مۇلايىم ياتاتتى.
— خەير ـ خوش، ئەلۋىدا، ئاتا! خىزمەتلىرىدە بولالمـ
دىم، ھېرىپ ـ چارچىغان ۋاقتلىرىدا ئۇچىلىرىنى تۇتۇپ
قويالمىدىم. بىر ئېغىز قاتتىق گەپ قىلماي، بىر كاچات ئۇرماي،

ئوتۇمدا كۆيۈپ، سۈيۈمده ئېقىپ ئۆتكەنلىرىنى ئويلىسام، ئۆ-زۈمنىڭ بىر يارامسىز ئوغۇل ئىكەنلىكىمنى هېس قىلىمەن، بۇنى يۈزۈمگە سالماي كېتىپ قالدىلا، بۇنى بىلدىم، دادا. ئەمدى بىخۇدلۇق قىلمايمەن، ئەل خىزمىتىنى قىلىمەن، يېتىم ــ يېسىر-لارنىڭ، يوقسۇللارنىڭ بېشىنى سىلايمەن! پېقىر پەرزەنت-لىرىنى ئەپۇ قىلسىلا، رازى بولسىلا، خەير، ئەلۋىدا، ئاللاغا تاپشۇردۇم!... ــ دېدى يۈسۈپ كۆزلىرىدىن يامغۇردەك ياش تۆكۈپ. ئۇ گۆردىن چىققاندا تونىنىڭ پېشىگە جاما-ئەت بەرگەن ئىخلاس توپىسىنى ئالغان ئۇدمىش كەلدى. يۈسۈپ ئۆز قولى بىلەن بۇ توپىنى ئاتىسىنىڭ جەسىتى ئۈستىگە تۆكتى.

قۇرئان ئوقۇلۇپ دۇئاغا قول كۆتۈرگەن شەيخۇلئىسلام:

ــ ئى ياراتقۇچى ئاللا، مەرھۇمنىڭ جايىنى جەننەتتە قىلغىن! بۇ دۇنيادا قالغان بىز بەندىلىرىڭنى ئاسىي مۇرتەدلەر-دىن قىلىپ قويمىغىن، ئۇ دۇنياغا پاك هالدا ئىمانسىز بىلەن كەتكىلى نېسىپ قىلغىن، ئامىن!ــ دەپ دۇئا قىلدى.

ــ ئاتام قانداق كىشى ئىدى، تەقسىر؟ ــ دەپ سورىدى يۈسۈپ قول باغلاپ تۇرۇپ.

ــ ئىمانى كامىل، ئىرادىسى مۇستەهكەم، ئەلگە غەم-خان، مۇسۇلمانىي كەمتەر ئىدى،ــ دەپ جاۋاب بەردى شەيخۇلئىسلام.

دۇنيادا يەر ئاستىغا كىرمەيدىغان شاهمۇ يوق، پۇقرامۇ يوق. ئالىممۇ يوق، نادانمۇ يوق. زالىممۇ يوق، غەمخارمۇ يوق. هەممە ئادەم قارانغۇ گۆرگە كۆمۈلىدۇ. ياشىغان ئىكەنسەن، ئەلگە نەپ يەتكۈزۈپ ياشا. ياخشىي نامىڭ ئەل ئاردىسىدا قالسۇن.

يۈسۈپ قائىدە ــ يوسۇن بويىچە ئاللانىڭ رىزالىقى ئۈ-چۈن كالا، قوي ئۆلتۈرۈپ نامراتلارغا، قۇللارغا، يېتىم ــ يېسىر-

لارغا كاتتا نەزىر بەردى. رەيھانىدىن ھايات ۋاقتىدا قۇللارنىڭ ھەممىسنى ئازاد قىلىۋەتكىنى ئۈچۈن، يۈسۈپ قىرىق قۇل سېتىۋېلىپ، ئۇلارنى ئازاد قىلىۋەتتى، پۇل، مال بېرىپ ئۆي ـ ئوچاقلىق قىلىپ قويدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، مۇسىبەت بولغاندا قۇل ئازاد قىلىش زەردار بايلار ئۈچۈن ئەنئەنىگە ئايلىنىپ قالدى.

يابىرا بۇ ئېغىر جۇدالىقنى كۆتۈرەلمەي ئاغرىپ، خېلى كۈنلەرگىچە ئورنىدىن تۇرالمىدى. قىزلىرى ئەتراپىدا پايپەتەك بولۇپ ھالىدىن خەۋەر ئالدى، يۈسۈپمۇ يېنىدىن نېرى بولمىدى.

مۇسىبەتنىڭ توققۇزىنچى كۈنى، ئەبۇ پۈتۈھ مەخدۇم باشلىق «بۇغراخان مەدرىسى» نىڭ بىرقانچە مۇدەررىس، تالىپ-لىرى، باش ۋەزىر ئىنانچۇبەگ باشلىق بىرقانچە دۆلەت ئەركان-لىرى كەينى ـ كەينىدىن ھويلىغا كىرىپ كېلىشتى. يۈسۈپ، ئاشانبۇقا، ئادامتوغرىللار ئۇلارنى ساراي ئۆيگە باشلىدى. خەتمە قۇرئاندىن كېيىن، ئەبۇ پۈتۈھ مەخدۇم بىرىنچى بولۇپ ئېغىز ئاچتى.

ـــ ئۇلۇغ ھاجىپ رەيھانىدىنبەگ ئەل بېگى بولمىسمۇ ئەل ئاتىسى ئىدى، ئۆمرىدە ئەلگە پايدىلىق ئىشلارنى قىلىپ ئۆتكەنىدى. ئاللا بۇنداق سېخىي، ئالىم بەندىسىنى دەرگاھىغا ئېلىپ كېتىش بىلەن بەندىلىرىنى سىنايدۇ، يامانلىقتىن قول ئۈزۈپ ياخشىلىق قىلىشقا ئۇندەيدۇ. بۇ مەندىن ئېيتقاندا، ئۆلۈم ـــ ھەم مەڭگۈلۈك ئايرىلىش، ھەم شۇنداقلا مەڭگۈلۈك ئېرىشىشتۇر. بالام بەگيۈسۈپ، ھازىردار بولۇپ قايغۇرۇۋېرىش ئاقىل بەندىنىڭ ئىشى ئەمەس. ئەمدى مەدرىسكە بېرىپ، دىدارلىرىغا، مۇلاھىزە ـ پىكىرلىرىگە تەشنا ئۇستاز ـ شاگىرتلار بىلەن بىرگە بولۇشلىرى ھاياتلىرىنىڭ مەنىسىدۇر. سىلىنى ئې-لىپ كېتىش ئۈچۈن كەلدۇق...

ئۇنىڭ سۆزى تۈگىمەي تۇرۇپ ئىنانچۇبەگ بوم ئاۋازى بىلەن:

— بەگيۇسۇپ، رەيھانىدىنبەگنىڭ ۋاپاتى سىزگە ھەم قايغۇ، ھەم خۇشاللىق ئېلىپ كەلدى. قايغۇ ئۆتۈپ كەتتى، خۇشاللىق ئالدىڭىزدا تۇرۇپتۇ. بىزمۇ سىزنى ئوردىغا ئېلىپ كەتكىلى كەلدۇق، — دېدى.

يۇسۇپ ئۇستازىنىڭ سۆزىدىن تەسەللى تېپىپ مەدرىسكە بېرىش قارارىغا كەلگەچكە، ۋەزىرگە ئۇدۇللا جاۋاب بەردى:

— يۇغرۇش باشى جانابلىرى، ئەل سۆيەر ئاتامدىن ئايرىلىش مېنى ئۆمۈرۋايەت ئارماندا قويدى، ماڭا زادىلا خۇشاللىق بەخش ئەتكىنى يوق، بۇ ھالدا ئوردىغا بارالمايمەن، ئالاھىدە تەكلىپ قىلىپ كەلگەنلىرىگە رەھمەت.

ئىنانچۇبەگ مۇلايىملىق بىلەن كۈلۈپ دېدى:

— سىزنى ئوردىغا تەكلىپ قىلىش سۇباشى، يۇغرۇش ياكى ھاجىپلارنىڭ ئارزۇسى ئەمەس، بەلكى بۇغرا قاراخانىنىڭ تەلىپى، بەگيۇسۇپ. بۇ خۇشاللىق ئەمەسمۇ؟

— خۇشاللىق ئەلگە، ئاۋامغا نىسىپ بولسۇن، يۇغرۇش باشى. ئەگەر ئوردىغا بېرىشىمنى بۇغرا قاراخان تەلەپ قىلغار بولسا، پېشىن ئامىزىنى «بۇغرا خان مەدرىسى» نىڭ مەسچىتىد ئوقۇۋېلىپ، ئاندىن جەزمەن بارىمەن. بۇغراقاراخان ئالىيلىرىنىڭ ئەمرىگە بويۇنتاۋلىق قىلىش ئويۇم يوق، — يۇسۇپ بۇرۇت يېپىۋالغان كالپۇكلىرى ئېچىلىپ، كۈلۈپ كەتكەن باش ۋەزىرگە چاي سۇندى.

— يۇغرۇش باشى، بەگيۇسۇپ سۆزلىرىنى ھەرگىز يەردە قويمايدۇ، — دېدى ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم.

— ئاۋۋال ئوردىغا بېرىشىڭىز زۆرۈر ئىدى. خەيرىيەت، جاۋابىڭىزنى بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىغا يەتكۈزىمەن، — دەپ ئورنىدىن تۇرغان ئىنانچۇبەگ ھەمراھلىرى بىلەن ئېتتىك

چىقىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ ئادامتوغرىلىق، ئاشانبۇقا ئۇزدىن
تىپ قويدى.

يۈسۈپ ئۇستازى بىلەن مەدرىسكە كەلدى، مۇدەررىس ۋە تالىپلار ناھايىتى سۆيۈنۈش ئىچىدە كۈتۈۋالدى، ئۇنىڭ پىغانلىق كۆڭلى بىرئاز ئىچىلدى. ئۇچ ـ تۆت سائەت ۋاقىت ئۇچ ـ تۆت مىنۇتتەكلا تېز ئۆتۈپ كەتتى. پېشىن نامىزىدىن كېيىن:

ـــ ئوردىغا بارسىلا، بالام،ـــ بۇغرا قاراخان كۈتۈپ قالمىسۇن،ـــ دېدى ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم ئالدىرىتىپ،ـــ سىلى ئەقىللىق، سۈلايمان ئارسلانخان بىلەن قانداق سۆزلىشىشنى بىلىدىلا. ھەرھالدا تەمكىن بولغانلىرى تۈزۈك، تەكلىپىنى رەت قىلمىسىلا، بالام.

ـــ تەكرىم ماڭا نىسبەتەن ئىرادە قىلغان بولسا شۇنىڭغا ئېرىشىمەن، ئاتا، خاتىرجەم بولغايلا،ـــ يۈسۈپ ئۇستازى بولغان قېيناتىسىنى بىرىنچى قېتىم «ئاتا» دەپ ئاتىدى. يۈرەك قېتىدىن چىققان بۇ سادا ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇمنىڭ ۋۇجۇدىنى لەرزىگە كەلتۈردى. ئۇ ھەقىقەتەن ھايات تۇرۇۋاتقان ئاتىسى ئىدى.

يۈسۈپ ئوردىغا كېتىۋېتىپ، بۇغرا قاراخان ئالدىدا نېمە-لەرنى دېيىش، نېمىلەرنى دېمەسلىكنى كۆڭلىگە پۈكتى. ئۇنى سۈلايمان ئارسلانخان دەرھال قوبۇل قىلدى.

ـــ ئەسسالامۇئەلەيكۇم ئالىيلىرى، پېقىر ۋاقتىدا كېلەلمىگىنىم ئۈچۈن جازاغا لايىقمەن،ـــ دېدى ئۇ يەكتىز بولۇپ قوللىرىنى كۆكسىگە ئالغان ھالدا.

«بۇغرا قاراخان، دەرھال كەلمىگىنى ئۈچۈن يۈسۈپكە كايىيدۇ، ئۇنى ھاجىپلىققىمۇ تەيىنلىمەيدۇ» دەپ ئويلىغان باش ۋەزىر ئىنانچۇبەگ ئۇنىڭ جاسارىتى ـ جۇرئىتىگە قايىل بولغان ھالدا لېۋىنى چىشلىدى.

سۇلايمان ئارسلانخان يۇسۇپكه قىزىقىش بىلەن نەزەر سالدى: قارا مەخمەل تون كىيىپ، بۆكىكه ئاق سەللە ئورىغان يۇسۇپ شۇنچه تەمكىن ئىدى، تۇرقىدىن ياشلىقنىڭ كۈچ - غەيرىتى ئۇرغۇپ تۇراتتى.

— ئولتۇرۇڭ، بەگيۇسۇپ، — دېدى بۇغرا قاراخان باش ۋەزىرنى داغدا قويۇپ. ئىنانچۇبەگ كۈلۈمسىرەپ باش لىڭشىتىپ تۇرسىمۇ، يۈرىكى ئېچىشىپ كېتىۋاتاتتى. بايا يۇسۇپنىڭ كۈتكەندىنمۇ ئارتۇق شىجائەتلىك ئىكەنلىكىگه هەسەت قىلىپ لېۋىنى چىشلىگەن بولسا، هازىر بۇغرا قاراخاننىڭ غەزەپ قىلماي شەپقەت قىلىۋاتقىنىغا چىدىيالماي لېۋىنى چىشلىدى. ئۇ هېجىيىپ ئولتۇرغىنىچه زادى زۇۋان سۈرمىدى. سۇلايمان ئارسلاخان سۆزىنى داۋام قىلدى:

— كېچىكىپ كەلگەن بولسىڭىزمۇ، ئۇمىدىمنى يەرده قويمىغانلىقىڭىز ئۈچۈن خۇرسەن بولدۇم. مەن يۇغرۇش باشىغا بەرگەن جاۋابىڭىزدىن، شۇ تاپتىكى قىياپىتىڭىزدىن ئەل سۆيەر ئاتىڭىزنى كۆرگەندەك بولۇۋاتىمەن. مۇبادا يۇغرۇش باشىنى باشقا بىر كىشىنى چاقىرغىلى ئەۋەتكەن بولسام، ئۇ ئادەم شۇ هامان ئالدىمدا هازىر بولۇپ تىزلىناتتى. ۋەهالەنكى، سىز ئەمەس ئۇستازىڭىزنىڭ تەكلىپىنى ئەلا كۆردىڭىز. شۇنداقمۇ، بەگيۇسۇپ؟

— دانا ئىكەنلا، ئالىيلىرى. پېقىرغا بىلىم بەرگەن ئۇستازىمنىڭ سىنىقىدىن ئۆتتۈم، خالاس. ناۋادا مەدرىسكه بارمىغان بولسام، ئاللاكەرىمنىڭ «ئىلىم تەلەپ قىلىش پەرز» دېگەن ئەمرىگه خىلاپلىق قىلغان بولاتتىم. ئەلۋەتته، ۋاجىپنى ئادا قىلىشتىن پەرزنى ئادا قىلىش مۇهىم، پەرز ئادا بولسىلا، ۋاجىپنى ئادا قىلىشقا يول ئېچىلىدۇ، شۇڭا ئەزىز بارگاهلىرىغا كېچىكىپ كەلدىم.

— توغرا دېدىڭىز، بەگيۇسۇپ، مەن خاتا تاللىماپتىمەن.

چاقىرتىشمىنىڭ سەۋەبى سىزنى ھاجىپلىققا تەيىنلەش ئىدى.
— مەن تېخى ئىمتىھان بەرمىگەن تۇرسام، — دېدى يۇسۇپ ئويغا چۆمگەن ھالدا.
— سىز ئىمتىھاندىن ئۆتۈپ بولغان، بەگيۇسۇپ.
— قاچان، ئالىيلىرى؟
— مەرھۇم ئاتىڭىز رەيھاندىنبەگ بۆرەتىكىنگە ئېلىپ كەتكەن مەكتۇپنى بېزىپ بەرگەنلىكىڭىز ئېسىڭىزدىدۇ؟
— ئېسىمگە كەلدى، ئالىيلىرى. ئاتامنىڭ كۆز ئالدىمغا كەلدى، — يۇسۇپنىڭ ئوچۇق چىرايىغا قايغۇلۇق تۇس ئالدى.
— ئاشۇ مەكتۇپ ئىمتىھان سوئالى ئىدى. سىز ئەلا جاۋاب بېرىپ، شۇ چاغدىلا ئىمتىھاندىن ئۆتكەنسىدىڭىز. ئۇستازدىڭىزنىڭ سىنىقىدىنمۇ ئۆتۈپسىز. مەن سىزنى ھاجىپلىققا تەيىنلىدىم، — سۇلايمان ئارسلانخان ئورنىدىن تۇرغان يۇسۇپنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلىپ ئىنانچۇبەگكە بۇيرۇدى.
— يۇغرۇش باشى، ھاجىپ يۇسۇپكە تون، ئوتتىقات كەلتۈرۈڭ.
— باش ئۈستىگە، ئالىيلىرى. بۇ بەك ئوبدان بولدى، ئوبدان بولدى، — ئىنانچۇبەگ چىقىپ كەتتى.
— پېقىر مەدرىسىدىن ئايرىلالمايمەن، ئالىيلىرى، — يەنە ئورنىدىن تۇردى يۇسۇپ.
سۇلايمان ئارسلانخان يۇسۇپكە قاراپ كېتىپ جاۋاب بەرمىدى.
— كەچۈرگەيلا ئالىيلىرى، ئەمرلىرىنى رەت قىلماقچى ئەمەسمەن، ئەمما...
— چۈشەندىم، بەگيۇسۇپ، مەدرىسىگە بېرىپ دەرس ئۆتۈشىڭىزنى ھەرگىز توسۇمايمەن. ھەم ئوردىدا ھاجىپ، ھەم مەدرىسىدە مۇدەررىس بولۇشىڭىزغا تىلەكداشمەن، — دېدى

سۇلايمان ئارسلانخان ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ.

— قەلبىمنى چۈشەنگەنلىرىگە رەھمەت، بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، پېقىرغا شەرەپ ئاتا قىلدىلا، — يۈسۈپ چوڭقۇر تەزىم قىلدى.

سۇلايمان ئارسلانخان يۈسۈپكە ئىنانچۇبەگ ئېلىپ كىر- گەن زەر ياقىلىق توننى كىيگۈزۈپ، كۈمۈش ئوتتاقاتنى سەللە- سىگە قاداپ قويدى.

شۇ كۈندىن ئېتىبارەن يۈسۈپ ئوردىدا ئەڭ ياش ھاجىپ بولۇپ قالدى.

يىگىرمە تۆتىنچى باب

ھەي ، ئادەملەرنىڭ نىيىتى

1

بالاساغۇن دىياردا كۆكلەم باشلانغاندىن بۇيان، ھاۋا بۇگۈنكىدەك سۈزۈلۈپ ئېچىلمىغانىدى. كۆك دېڭىزدا بىراقتىن غۇۋا كۆرۈنگەن يەلكەنلەردەك ئۇزۇپ يۈرگەن ئاپئاق بۇلۇتلار ھاۋا بوشلۇقىنىڭ ئۈيەر - بۇ يېرىدە كۆزگە تاشلىناتتى. ئىسسىق ياقلاردىن ئۇچۇپ كەلگەن بىر توپ تۇرنا ئوردا ئۈستىدىن ئۆتكەندە، ئۇلارنىڭ كۆلەڭگىسى باغدىكى كۆلگە چۈشۈپ، ئاجايىپ گۈزەل مەنزىرە ھاسىل بولدى، ھال رەڭ ئۇپۇق باغرىدىن بىر غۇلاچ كۆتۈرۈلگەن كۈن، ئالتۇن تەلەڭگىدەك جۇلالاپ، بۇغرا قاراخان ساربىينىڭ پارقىراپ تۇرغان تاملىرىدا ئالتاغىل شولا پەيدا قىلدى.

شۇ تاپتا، ئوردىنىڭ ھەشەمەتلىك ساربىيدا تايانغۇلار كېڭىشى ئۆتكۈزۈلۈۋاتاتتى. قىزىل گۆھەر كۆز قۇيۇلغان ئالتۇن تاج كىيگەن سۇلايمان ئارسلانخان، كۈمۈش پايىلىك تەخت ئۈستىدە كۆپچىلىككە غەمكىن نەزەر تاشلاپ ئولتۇراتتى. زەر تۈگمىلىك شاھانە تون ئۇنىڭدا ھۆكۈمرانغا خاس سالاپەت ۋە سۈر پەيدا قىلغانىدى. تەخت چۆرىسىگە توققۇز تۇغ قادالغان بولۇپ، گۈرزە تۇتقان جاندارلار قېتىپ تۇرۇشاتتى.

تەختنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى كۇرسىلاردا ئىلىكخان، ئارسلان-

خان، يابغۇ، كۆل تىكىنلەر[1] باش ۋەزىر، شەيخۇلئىسلام، ئۇلۇغ هاجىپ قاتارلىق دۆلەتنىڭ مەرتىۋىلىك ئەربابلىرى ئولتۇرغانىدى. سول تەرىپىدە ۋەزىر، هاجىپ، ئىشىكئاغىسى، ئاغىچى ئۇلۇغى، دىۋانبېگى، سۇباشى سانغۇنلار، مۇنەججىم، هېكىملەر جاي ئېلىشقانىدى.

يۇسۇپ هاجىپلار، پۇتۇكچىلەر، ئاغىچىلار، سەردار — بەگلەر بىلەن تەختنىڭ ئۇدۇلىدىن ئورۇن تۇتقانىدى. ئۇنىڭ بۇنداق ئالىي كېڭەشكە قاتنىشىشى تۇنجى قېتىم بولغاچقا هايا-جانلىنىپ قالغانىدى.

سۇلايمان ئارسلانخان كۆپچىلىككە كۆز يۈگۈرتۇپ ئورنىدىن تۇردى:

— ماختىنىش، ماختاش ئاللاغا خاستۇر، هەرگىزمۇ پادىشاه، سۇلتانلارغا ئەمەس! پادىشاه، سۇلتانلار ئوخشاشلا بەندە. ئۇلار ئۆزىنى چوڭ تۇتۇپ، ئەل بىلەن كارى بولماي نەپسانىيەتچىلىككە بېرىلسە، قانخورلۇق قىلسا، ئاۋامغا زۇلۇم سالسا، ئۆزىنگە شۇنداق مەرتىۋە ئاتا قىلغان ئاللاغا ئاسىيلىق قىلغان بولمامدۇ؟ جانابلار، بۇنى ئويلاپ كۆرۈڭلار،— سۇلايمان ئارسلانخان ئولتۇردى. بۇغرا قاراخان سارىيىنى جىمجىتلىق باستى.

— بەرهەق، بەرهەق، ئاللاغا ئاسىيلىق قىلغان بولىدۇ، ئەبۇشۇجائ[2] ئالىيلىرى،— دېدى قوللىرىنى كۆكسىگە ئېلىپ تىزلانغان ئىنانچۇبەگ،— زامانىلىرىدا ئاللانىڭ ئىنايىتى بىلەن ئاۋام راهەت ـ پاراغەتتە ياشىماقتا، ئۇلۇغ قاراخانىلار ئېلى كۈندىن ـ كۈنگە رونىق تاپماقتا. مانا شۇنداق قۇتلۇق دەمدە

---

① يابغۇ، كۆل تىكىن ـ ئىلىكخاندىن كېيىنلا تۇرىدىغان ئالىي ئۇنۋان.

② ئەبۇشۇجائ — شىجائەتلىك، قولىدىن ئىش كېلىدىغان.

تۇزكورلۇق قىلىپ ئالىيلىرىغا كۆز ئالايتقانلىقىڭ قۇيۇلـ
سۇن! تىل تەككۈزگەنلەرنىڭ تىلى كېسىلسۇن! پېقىرنىڭ ھېـ
لىغۇ بىر جېنى بار، مىڭ جېنى بولغان بولسا بارىنى ئالىيلىرىنى
قوغداش، ئەل بەختىنى قوغداش يولىدا قۇربان قىلاتتىم. ئىلـ
ھامبەخش سۆزلىرى ئاجىز ۋۇجۇدۇمغا كۈچ ئاتا قىلدى. بۇيرۇـ
سىلا خاقانىم، ھەرقانداق خىزمەت بولسا جان تىكىپ ئادا
قىلىمەن.

ـــ يۇغرۇش باشى توغرا ئېيتتى، ئالىيلىرى، ئەمرلىرىنى
جان تىكىپ ئادا قىلىمىز، ـــ دېيىشتى كۆپچىلىك قوللىرىنى
كۆكسىگە ئېلىپ.

ـــ ئالىيلىرىنىڭ ئېيتقىنى ھەقىقەت، بۇ ھەقىقەتنى تونۇپ
ۋەتەننىڭ پۈتۈنلۈكىنى قوغداش مېنىڭ بۇرچۇم. دىلى بىلەن
تىلى ئوخشىماس مۇناپىقلاردىن ھەزەر ئەيلەيمەن، ـــ يەكتىز
بولۇپ تەخت ئالدىدا يۈكۈنگەن يۈسۈپنىڭ بۇ لەۋزى، ئىناد
چۇنبەگنىڭ يۈرىكىگە ئاتقان خەنجەردەك تەگدى. ئۇ لاپپىدە
قىزىرىپ، يەنە شۇ ھامان ئەكسىگە كەلدى. يۈسۈپكە قاراپ
باش لىڭشىتىپ قويدى.

ئوردا ئەمەلدارلىرى، ھاجىپلار ئىچىدە ئەڭ ياش بولغان
يۈسۈپنىڭ سۆزى دۆلەت ئەربابلىرىنى ئويلاندۇرۇپ قويدى.
سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ ئوڭ يېنىدا ئولتۇرغان مۇھەممەت
ئارسلانخان «بۇ يىگىتنىڭ شۇنچە ياش تۇرۇپ ھاجىپ بولۇشى
ئەقىل ـ پاراسىتىنىڭ ئۆتكۈرلۈكىدىن ئىكەن ـ دە، گېپىنىڭ
تېگىدە گەپ بارەڭ قىلىدۇ» دەپ ئويلاپ، يېنىدا پۇشۇلداپ
مۈگدەپ ئولتۇرغان دوقاقبەگكە قاراپ قويدى. ئۇ، بۇ كېڭەشكە
قاتنىشىش، ئورنىنى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈش نىيىتىدە ۋەزىرى
بىلەن ئۇلۇشكۇن كەچ بالاساغۇنغا يېتىپ كەلگەنىدى. ئۇنىڭ
ئوغلى ھۈسەين تىكىنمۇ تۈنۈگۈن چۈش مەھەلدە يېتىپ كېـ
لىپ، تاغىسى سۇلايمان ئارسلانخانغا ئاتىسى بىلەن بىرگە

كۆرۈنۈش قىلغانىدى. ئۇ يۈسۈپكە قىزىقىش نەزىرى بىلەن قاراپ قويدى «ئوغلۇم مەھمۇتنىڭ ئۇ ئوردۇكەنتكە كەلگەندە يېقىنلىشىپ كېتىشى سەۋەبسىز ئەمەسكەن ـ دە، قالتىس جۈر-ئەتلىك يىگىت ئىكەن، سۆزىنى كىمگە قاراتتىكىنە؟...»

ـــ ئولتۇرۇڭلار جانابلار،ـــ دېدى سۇلايمان ئارسلان-خان ۋە ئەڭ ئاخىردا ئولتۇرغان يۈسۈپكە مەنىلىك نەزەر تاشلاپ سۆزىنى داۋام قىلدى،ـــ جانابلار، ئاتام ۋاپات بولغىنىغا بىر يىلدىن ئاشتى، ئۇنىڭ ئارزۇسىغا يارىشا ئېلىمىز تىنچلىق دەۋرى-گە قەدەم قويدى. ھەرقايسى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىناق ئۆتۈۋاتە-دۇ، بۇنىڭدىن ناھايىتى رازىمەن. خاندانلىقىمىزغا، ئاۋامغا مەن-پەئەتلىك بولغان بۇنداق ياخشى ھالەتنىڭ ئۇزاق مۇددەت داۋاملىشىشى، تېخىمۇ كامال تېپىشىمىز ئۈچۈن بىراق ـ يېقىن-دىكى قوشنا، دوست مەملىكەتلەر بىلەن قارىشىلاشماي، بېرىش ـ كېلىشنى كۆچەيتىشىمىز مۇھىم، ئەلۋەتتە. بۇنىڭ ئۈچۈن بارلىق قەبىلىلەر ئارا ئىناقلىقىمىزنى مۇستەھكەملىشىمىز زۆرۈر. ئېلىمىزنى بولۇشكە، پارچىلاشقا ئۇرۇنغان ھەرقانداق كىشىگە يول قويماسلىقىمىز، بىھۇدە قان تۆكۈلۈشنىڭ ئالدىنى ئېلىشىمىز لازىم. ناۋادا، سۇلتان سۇتۇق جەمەتىدىن پېقىرىدىنمۇ قابىل، ئەل سۆيەر يەزىلەتلىك يولباشچى چىقىدىكەن، تاجۇ تەختنى بېرىشكە ھەرقاچان تەييارمەن. ئەمما ئاچ كۆز قانخورلا-رغا، زالىملارغا، ئادالەت، ھۆرلۈكنى دەپسەندە قىلغۇچى ھاكا-ۋۇرلارغا ھەرگىزمۇ ئورۇن بوشىتىپ بەرمەيمەن. بۇنى سەمىڭ-لارغا سېلىپ قويۇشۇم ئەركىن پىكىر قىلىشىڭلار ۋە سەممىي بولۇشۇڭلار ئۈچۈندۇر. قېنى، يۇغرۇش باشى، مەملىكىتىمىزنىڭ ئەھۋالىدىن جانابلارنى خەۋەردار قىلىڭ.

ئىنانچۇبەگ ئورنىدىن تۇرۇپ، ئاۋۋال سۇلايمان ئارسلان-خانغا، ئاندىن ئىلىكخان، يابغۇلارغا ئېگىلىپ تەزىم قىلدى، باشقا ئوردا ئەمەلدارلىرىغمۇ سەل ئېگىلىپ كۈلۈمسىرەپ قوي-

دى. قوللىرىنى جۇلالاپ تۇرغان بىپەك تونى ئۈستىدىن قو-
ۋۇشتۇرۇپ سۆزىنى ئۇنلۇك باشلىدى:
ـــ ئاللا ھەممە يەردە ھازىر ۋە نازىردۇر، ياخشى –
يامانىنى كۆرۈپ تۇرغۇچىدۇر. ئۇلۇغ بۇغرا قاراخانىمىز سۇلايمان
ئارسلانخان ئالىيلىرى ئاللا نېسىپ ئەتكەن مۇبارەك تەختته
ئولتۇرغاندىن بېرى، مەملىكىتىمىزنىڭ تېخىمۇ روناق تاپقانلىقد-
ىدىن كۆزى قىزارغان ئەلەۋىلەر يەنە باش كۆتۈردى،ـــ ئىناد-
چۇبەگنىڭ تەكشى قىرقىلغان بۇرۇت ـ ساقاللىرى بىپىپ تۇر-
غان كالپۇكلىرى جۇپلەشتى. ئۇ سۆزدىن توختاپ سۇلايمان
ئارسلانخانغا يەنە بىر تەزىم قىلدى. ئىنانچۇبەگ ناتىق، مەمەداد-
لىقى بىلەن ئوردا ئەھلى ۋە جامائەتچىلىك ئىچىدە نام قازانغاند-
ىدى. لەۋزىنىڭ ئىسسىقلىقى بىلەن مۇزنى ئېرىتەلەيدۇ، سۆزد-
ىنىڭ ئۆتكۈرلۈكى بىلەن تاشنى يۇمشىتالايدۇ، دېگەن نەقىلمۇ
چىققانىدى. باش ۋەزىرلىككىمۇ شۇ تۇپەيلى تەيىنلەنگەنىدى.
ئۇ ناتىقلا بولۇپ قالماستىن، كىشىلەر بىلەن مۇناسىۋەت قىلىشقا
تولىمۇ ماھىر ئىدى، ھەرقانداق ئادەمدە ياخشى تەسىرات قالدۇ-
رالايتتى. ئۆزىمۇ كېلىشكەن، خۇش پېچىم بولۇپ، ھەمىشە
قۇياشقا باققان ئاپتاپپەرەستەك يۇمىلاق يۈزىدىن كۈلكە كەد-
ىمەيتتى. مۇشۇ تاپتا كۆپچىلىكنى ئۆزىگە جەلپ قىلغىنىدىن
روھلىنىپ، سۆزىنى ۋەزمىن داۋام قىلدى،ـــ تېخىمۇ ئوچۇق
قىلىپ ئېيتقاندا، ئاللا شاھىنشاھلىققا تاللىغان بۇغرا قاراخان
جەمەتىدە، ئوغۇل پەرزەنت داۋاملىق تەخت ۋارىسى بولۇپ
كەلگەنلىكى ھەممىزگە ئايان. ئەمما سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان
ھەزرەتلىرىنىڭ قىزىدىن بولغان نەۋرىسى سېيىت ئەلى ئارسلاد-
خانىنىڭ ئوغلى ئەخمەت تۇغانخان تەختنى زورلۇق بىلەن ئىگە-
لىۋالغاندىن كېيىن، دەسلەپ سۇكۇت قىلىپ قارشىلاشماسلىق
پوزىتسىيەسىنى تۇتقان ھەقىقىي تەخت ۋارىسى بولمىش مەرھۇم
يۇسۇپ قادىرخان غازى پادىشاھ كېيىن ئۇنى ئېتىراپ قىلىپ،

ئەلدە ناھەق قان تۆكۈلۈشنىڭ ئالدىنى ئالغانىدى. ئاكسىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن تەختنى ئىگىلىگەن مەنسۇر ئىلىكخان يۈسۈپ قادىرخاننى يوقىتىش كويىدا بولۇپ، ئۆز پۇتىغا ئۆزى پالتا چاپتى. تەختنى مەلىكۈل مەشرىق ئىگىلىدى ۋە ئىنىلىرى تۇغاندىخان سانى بىلەن ئەلى تىكىن ساننىڭ قوزغىلىڭىنى، ئۇدۇن، ئىدىقۇت دىيارلىرىدا يۈز بەرگەن توپىلاڭنى تىنچىتىپ، مەملىكىتىمىزنى روناق تاپتۇردى. مەرھۇم ناسىر ئىلىكخانىنىڭ يېتىم ئوغۇللىرىنى ئۆز ھىمايىسىگە ئېلىپ تەربىيىلەپ كامال تاپقۇزدى، ئۇلارنى ماۋەرائۇننەھر دىيارىغا ئىلىكخان قىلدى، بۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق شەپقەت بولماس! لېكىن مۇھەممەت ئالىپ تىكىن، ئىبراھىم بۆرەتىكىنلەر رەھمەت ئوقۇشنىڭ ئورنىغا بويۇنتاۋلىق قىلدى. بۆرەتىكىن خارەزم پادىشاھى مەئمۇن ئالىيلىرىنىڭ قىزى مەلىكە ساراغا ئۆيلەنگەندىن كېيىن، مەئمۇن شاھنىڭ سۈباشى ئالتۇنتاشنىڭ ئۇنىڭغا كۈيئوغۇل بولۇش، تەختكە ۋارىسلىق قىلىش نىيىتى شۇنىڭ بىلەن بەربات بولدى. ئۇ نىقابلانغان نۆكەرلىرى بىلەن كېچىسى ئوردىغا باستۇرۇپ كىرىپ مەئمۇن شاھنى ئۆلتۈردى، ئۆزىنى خارەزىمنىڭ شاھى دەپ ئېلان قىلدى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان بۆرە تىكىن بۇغرا قاراخانىمزغا ئەھۋالنى مەلۇم قىلىپ ياردەم سورىغاندا، چاغرىبەگ ئادامتوغرىل سانغۇننى سۈباشى قىلىپ ئۈچ تۈمەن سپاھ ئەۋەتكەندى، بۆرەتىكىن ئاكىسى ئالىپ تىكىن، چاغرىبەگ ئادامتوغرىلنىڭ سپاھلىرى بىلەن جەمئىي بەش تۈمەن لەشكەرنى باشلاپ، ئالتۇنتاش ئۈستىكە يۈرۈش قىلدى، ئۇنى ئەسىر قىلىپ سەمەرقەنتتە دارغا ئاستى. بۇغرا قاراخانىمزدىن مىننەتدار بولۇپ، سەمەرقەنت ئاتلىرىنىڭ سەرخىلىدىن يۈزنى سوۋغا قىلىپ، چاغرىبەگ ئادامتوغرىلنى ئۇزىتىپ قويدى. ئۇ قايتىپ كەلگەندە، سۈلايمان ئارسلانخان ئالىيلىرى غايەت خۇرسەن بولغانىدى. بەختكە قارشى غەزنەۋىلەر بىلەن جەڭ قىلغاندا، مۇھەممەت

ئالىپ تىكىن يارىلىنىپ ئالەمدىن ئۆتتى. پۇتۇن ماۋەرائۇننەھەر دىيارىغا ئىبراھىم بۆرەتىكىنىنى ئىلىكخان قىلىپ يارلىق چۈشۈر-گەن بۇغرا قاراخانىمىز، ئۇنىڭدىن زور ئۈمىد كۈتكەنىدى. ئەمما بۆرەتىكىن ئۇزگەن، بۇخارا شەھەرلىرىنىمۇ ئۆز ئىلكىگە ئېلىۋال-دى. بىقىن قوشۇنىمىز بولغان غەزنەۋىلەر بىلەن ھەدەپ تىركە-شىپ، زېمىنىنى كېڭەيتىش كويىغا چۈشتى. ئۆتكەن يىلدىن بېرى قۇزغۇردۇغا ئەۋەتىدىغان سېلىق، تارتۇقلارنىمۇ ئەۋەتمىدى، بۇنىڭدىن ئۇنىڭ نىيىتىنىڭ يامانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ...

— توختاڭ، يۇغرۇش باشى،— ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلدى سۇلايمان ئارسلانخان،— ئۆتكەن يىل مەرھۇم ھاجىبۇل ھۇجە-جاپ رەيھانىدىنبەگ مېنىڭ نامىمدىن يېزىلغان مەكتۇپنى ئېلىپ سەمەرقەنتكە بارغانلىقى كۆپچىلىككە ئايان. ئىنىم بۆرەتىكىن قىزغىن كۈتۈۋاپتۇ، كۆڭۈلدىكى سۆزلىرىنى ئېيتىپ يازغان جا-ۋاب مەكتۇپىدە، قاراخانىلار ئېلىنىڭ شان ـ شەرىپىنى ساقلاپ-دىغانلىقىنى بىلدۈرۈپتۇ. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ، ئاكىسى ۋاپات بول-ىغاندىن كېيىن، ئۇنى پۇتۇن ماۋەرائۇننەھەرنىڭ ئىلىكخانلىقىغا تەينىلىگەنىدىم، ئەلھال، كۆپ ۋاقىت ئۆتمىدى. كەلگەن خەۋەر-گە قارىغاندا، غەزنەۋىلەر بىلەنمۇ، سەلجۇقلار بىلەنمۇ ياخشى ئۆتۈۋېتىپتۇ، مەن بۇنىڭدىن خۇرسەن بولدۇم،— سۇلايمان ئارسلانخان «ھە، قېنى ئەمدى سۆزلەڭ» دېگەن مەنىدە ئىنا-چۈبەككە باش لىڭشىتىپ قويدى.

— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىنىڭ ئېيتقانلىرى ھەق — راست، پېقىرمۇ شۇنداق دېمەكچىدىم. ئەمما ئۇنىڭ بۇ قېتىمقى تايانغۇلار كېڭىشىگە كەلمىگەنلىكە قاراپ بويۇنتاۋلىق قىلماقچى بولۇۋاتامدىغاندۇ؟ دەپ گۇمانلىنىپ قالدىم، جانابلار،— دېدى ئىنانچۈبەگ ئېگىلىپ.

سۇلايمان ئارسلانخان ئويلىنىپ قالدى: «ئۇنىڭ دېگىنىمۇ توغرا، كەلمىگىنى بويۇنتاۋلىق قىلغىنىغۇ...»

ئىلىكخان، ئارسلانخانلار، يابغۇ، كۆل تىكىنلەر، ۋەزىر، ئەمىر، ھاجىپلار پىكىر بايان قىلىـــپ، قاراخانـــلار ئېلىنىڭ يـــلدىن ـ يىلغا قۇدرەت تېپىۋاتقانلىقىنى، ھەرقايسى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئىناق ـ ئىتتىپاق ياشاۋاتقانلىقىنى مىسال كەلتۈ-رۈپ ئۆتۈشتى. ياغما قەبىلىسىدىن بولغان بەزى شاھزادە، ۋەزىر، سانغۇنلارنىڭ باشقا قەبىلىلەرنى كۆزگە ئىلماي، پەس كۆرۈپ چەتكە قېقىۋاتقانلىقى، ئەھۋال شۇنداق كېتىۋەرسە، ئىتتىپاقلىق بۇزۇلۇپ، ئۇرۇش، توپىلاڭدىن ساقلانغىلى بولمايدىغانلىقىنى ئەسكەرتىشتى. بۇ گەپلەرنى ئىنانچۇبەگ قۇۋۋەتلەپ، بۆرەتىكىن-نى ئىلىكخانلىقتىن قالدۇرۇۋېتىشنى كۈچەپ تەكلىپ قىلدى. بولۇۋاتقان سۆزلەرگە دىققەت قىلىپ ئولتۇرغان يۈسۈپ، ئوتتۇ-رىغا قويۇلغان تەكلىپ، مەسلىھەتلەر ئوخشاشتەك قىلغان بىلەن، مۇددىئا ـ غەرەزنىڭ ئوخشمايدىغانلىقىنى چۈشىنىپ ئەپسۇس-لىنىپ قالدى. ئەسلىدە ئۇ، تەكلىپ، مەسلىھەت بېرىشكە بېشى-نىڭ كىچىكلىك قىلىدىغانلىقىنى بىلگەچكە، سۆزلىمەي، دەپ ئويلىغانىدى، ئەمما ئەھۋالنى كۆرۈپ، باشقىلارنىڭ نېمە دېيى-شىدىن قەتئىينەزەر، ئۆز پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويماقچـــى بولدى تۇرۇپ قوللىرىنى كۆكسىگە ئالدى:

ـــ بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، جانابلار، پېقىر ھەربىرلىرى-نىڭ ئالدىدا سۆز يورغىلىتىپ، مەمەدانلىق قىلماقچى ئەمەس-مەن، بايا ساداقىتىمنى بىلدۇرۇپ ئۆتكەنلىكىم ئۈچۈن كۇپايە-لەنسەم بولاتتى. ئەمما دېمەكچى بولغان ھەقىقەتنى چۈشەنگە-نىم بويىچە ئوتتۇرىغا قويۇشنى زۆرۈر، دەپ قارايمەن. ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ياغمىلارنىڭ ئەتراپىغا ئۇيۇشۇپ دۇنيادا قۇدرەتلىك بولغان قاراخانىلار ئىسلام دۆلىتىنى قۇرغانلىقى ھەممىلىرىگە ئايان. بۇنداق زور مۇۋەپپەقىيەت بىر ئۇيغۇر قەبىلىسىگىلا مەن-سۇپ بولماستىن، بارلىق ئۇيغۇر قەبىلىلىرىگە ئورتاق بولۇشى كېرەك. ۋەھالەنكى، ياغمىلاردىن بولغان ئارسلانخان، ئىلىكخان،

يۇغرۇش، هاجىپ، سانغۇنلار ئارىسىدا، ئۆزىنىڭلا كۆمىچىگە چوغ تارتىپ، مەملىكەتنى، ئاۋامنى كۆزدە تۇتمايدىغان ئەربابلار قازانغان غەلىبە ـ نەتىجىلەرنى ئۆزلىرىگە مەنسۇپ دەپ بىلىدە-كەن، تەكەببۇرلۇق قىلىدىكەن، شۇنداقلا باشقا قەبىلىلەر-دىمۇ ياغمىلارغا ئۆچمەنلىك بىلەن قارايدىغان، ئۆچەكىشىش-نىلا ئويلايدىغانلار يوق ئەمەس ئىكەن، ئىككىلا تەرەپنى چۈ-شىنىپ، سەۋەنلىك، خاتالىقلارنى تۈزىتىش، قارشىلاشقانلىق جا-زالاش، قايىل قىلىش، بېتەكلەش بىلەن ئېلىمىزنىڭ ئىتتىپاقلە-قىنى كۈچەيتىش مەشەدە ئولتۇرغان دۆلەت ئەربابلىرىنىڭ بۇر-چى. ئىلىكخان ئىبراھىم بۆرەتىكىنىنىڭ بويۇنتاۋلىق قىلىۋاتقىنىغا كەلسەك، ـــ يۈسۈپ كۆپچىلىككە خىيالچان نەزەر تاشلىدى، ـــ ئۇنى ئالدىراپ ئىلىكخانلىقتىن قالدۇرۇش توغرا چارە بولمايدۇ. ئۇ باتۇرلۇقى، قەيسەرلىكى، شۇنداقلا سەمىمىي ـ ساددىلىقى بىلەن ئەل ئىچىدە چوڭ ئابرۇي قازا-غان، ئون تۆمەندىن ئارتۇق قوشۇن ئۇنىڭغا پەرمانبەردار. سەلجۇق خانلىقىنىڭ سۇلتانلىرى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپتۇ. ئە-لىكخانلىقتىن ئېلىۋەتكەن تەقدىردىمۇ، ماۋەرائۇننەھر، خارەزىم دىيارلىرىدىن ئۇنى ئايرىۋېتىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. بۆ-رەتكىن بىلەن جەڭ قىلىش ـــ ئەلنى قانغا غەرق قىلىش دېمەكتۇر! بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، ـــ يۈسۈپ سۇلايمان ئارسلانخانغا قارىدى، ـــ ئۇنىڭ بىلەن چىرايلىقچە سۆزلە-شىپ، بارلىق ئامال بىلەن ئىتتىپاقلىشىش ـــ قاراخانىلار ئېلىكە تىنچلىق، ئاۋامغا خاتىرجەملىك ئېلىپ كېلىدۇ، بۇنى ئويلىشىپ كۆرۈشلىرىنى ئۆتۈنەمەن، ـــ يۈسۈپ ئارقىسىچە بىرقانچە قەدەم مېڭىپ جايىغا كېلىپ ئولتۇردى.

ئىنانچۇبەگ بۆرەتىكىنىنى ئىلىكخانلىقتىن قالدۇرۇشتا چىڭ تۇردى، ئۇنى مۇھەممەت ئارسلانخان، دوقاقبەگلەر قوللىدى. يۈسۈپنى مەھمۇت ئىلىكخان باشلىق ھەرقايسى جايلاردىن كەل-

كەن يابغۇلار، كۆل تىكىنلەر، ۋەزىر، سانغۇنلار، ئالىملار قوللـ
دى. بولۇپمۇ رەيھانىدىنبەگنىڭ ئورنىغا ئۇلۇغ ھاجىپ بولغان
چىگىل ئارسلانى، شەيخۇلئىسلام ئابدۇلھەپىز دامواللا، ئوردا
ئەمرى بەگتۇتۇق، سۇباشى بەگبۇقا، ئادامتوغرىللار ئۇنى قول-
لاپ بۇغرا قاراخانغا مەسلىھەت بېرىشتى. ئاخىرىدا سۇلايمان
ئارسلانخاننىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئۇچ تۇرلۇك قارار ماقۇللاندى:
بىرىنچى، ھەرقايسى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى
قەتئىي قوغداش، ئارىنى بۇزۇۋاتقانلارنى كىم بولۇشىدىن قەتـ
ئىينەزەر، ئاسىيلار قاتارىدا جازالاش؛
ئىككىنچى، زالىم، خىيانەتچى ئەمەلدارلارنى مەنسىپىدىن
ئېلىپ تاشلاپ، شەرئىەت ھۆكمى بويىچە جازاغا تارتىش؛
ئۈچىنچى، بۆرەتىكىن بىلەن يارىشىش، قارشىلاشماسلىق،
قانلىق توقۇنۇشنىڭ ئالدىنى ئېلىش.
ھەممەيلەن ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ بۇ قارارنى ئىجرا قىلـ
ىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى.
ئاندىن سۇلايمان ئارسلانخان يارلىق جاكارلاپ، ئىلگىرى
قەشقەر دىيارىنىڭ بۇغرا خانلىقىغا تەبىنلەنگەن مەھمۇت ئارسـ
لانخانىنى پەرغانە دىيارىنىڭ ئىلىكخانلىقىغا، تالاس دىيارىنىڭ
ئىلىكخانى مۇھەممەت ئارسلانخانىنى تالاس ۋە ئىسپىجاپ دىيارىـ
نىڭ ئىلىكخانلىقىغا، قەشقەر دىيارىدىكى سپاھلارنىڭ سۇباشى
ئەبۇھەسەن تىكىنىنى قەشقەر دىيارىنىڭ ئىلىكخانلىقىغا، ھۈسـ
ەين تىكىنىنى بارسىخان دىيارىنىڭ ئىلىكخانلىقىغا تەبىنلىدى.
ئەبۇھەسەن تىكىن بىلەن ھۈسەين تىكىنگە ئارسلانخان ئۇنۋا-
نىنى بەردى، بۇ ۋاقىتقىچە ئۇستىدىن كۆپ قېتىم بۇغرا قاراخانغا
ئەرز ـ شىكايەتنامە كەلگەن ئۇدۇن دىيارىنىڭ ئىلىكخانى ئەلـ
شاھ، سۇياپ شەھرىنىڭ ھاكىمى چاغرىبەگ ئۆتەمىش، قەشقەر
بۇغراخانىنىڭ ۋەزىرى تۇرمىش ئىنال تىكىن، بۇغرا قاراخان
سارىيىنىڭ ئىشكىئاغىسى ئىنالچۇق تىكىن، ئىدىشچى باشى ئار-

غۇن جالالىدىن قاتارلىق بىر يۈز قىرىق كىشىنىڭ مەنسەپتىن قالدۇرۇلغانلىقىنى ئېلان قىلىپ، شەيخۇلئىسلام ۋە باش قازى ئابدۇلھەپىز دامواللىنىڭ شەرئىەت نىزامى بويىچە جازا ھۆكۈمى چىقىرىشىنى بۇيرۇدى. بۇغرا قاراخان سارىيىنى يەنە بىر قېتىم ئەندىشىلىك سۈكۈت باستى.

قەشقەرغە بۇغراخان بولۇپ تەينىلەنمەي تالاسقا ئىلىكخان بولغىنىدىن نارازى بولغان مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ قاپىقى سائگىلاپ، بەگ تەركىسىگىمۇ قاتناشمىدى. ياساۋۇللىرى بىلەن ئوردىدىن چىقىپ، ئۆزى بىلەن كەلگەن خوتۇنى قۇماربىكە تۇرۇۋاتقان بولۇنبەگ قورۇسىغا ئات چاپتۇرۇپ كەتتى.

خىيانەتچى، زالىم ئەمەلدار قاتارىدا ئىسمى تىلغا ئېلىنمىغانلىقىدىن سۆيۈنگەن دوقاقبەگ «ئەمدى بۇزاغۇ ئىككىمىزنىڭ كۈنىمىز تۇغدىغان بولدى» دەپ ئويلاپ ئېتىغا قامچا ئۇردى.

كۆكنى يۇلتۇز قاپلىغان گۈزەل ئاخشامدا، يۈسۈپ بەگ تەركىسىدىن خۇشال قايتتى. ئۇ بالا ھاجىپ بولسىمۇ، ياشانغان دۆلەت ئەربابلىرى ئېرىشەلمىگەن ھۆرمەتكە بۈگۈن سازاۋەر بولغانىدى.

شام ـ چىراغلار يورۇتۇپ تۇرغان ھويلىدا، ئۇنى ئاقبىرا بىر ياشتىن ئەمدىلا ئاشقان قىزى بىلەن كۈتۈپ تۇراتتى.

2

ـــ بەگيۈسۈپ، ھاجىبۇل ھۇججاپنىڭ ئېيتقىنىغا قارىغاندا ئوبدان ئىشلەۋېتىپسىز، ھەممەيلەن تەرىپىگىزنى قىلىۋاتىدۇ. يۇغرۇش باشى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، سىزنى سەمەرقەنتكە ئەۋەتمەكچى بولدۇق. مەرھۇم ئاتىگىز رەيھانىدىنبەگمۇ مەكتۇپىمنى ئېلىپ بېرىپ، بۆرەتىكىن بىلەن ئەھۋاللىشىپ، ئۇنى يۇمشىتىپ كەلگەندى. ياش بولسىگىزمۇ ئاتىنىڭ با-

لىسسى، ئەقىل ـ پاراسەتتە ھېچكىمدىن قېلىشمايسىز، ئۇنىڭ ئۇستىگە، بۆرەتىكىن بىلەن تونۇش ئىكەنسىز، بېرىپ زادى ئۇنىڭ مۇددىئاسى، غەرىزى نېمە؟ بىلىپ كەلسىڭىز، ناۋادا ئۇ بويۇنتاۋلىق قىلماقچى بولسا، بۇ پەيلىدىن ياندۇرۇشقا ئۇرۇنۇپ بېقىڭ. ئەمدى مېڭىشقا تەييارلىق قىلسىڭىز بولىدۇ.

ـــ باش ئۇستىگە، ئالىيلىرى،ـــ يۇسۇپ تەخت ئالدىدا قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇرغىنىچە بۇغرا قاراخانغا تەزىم قىلدى،ـــ ئۇچ كۈن ئىچىدە يول تەييارلىقىنى تۈگىتىپ سەپەرگە ئاتلىنىمەن، ئالىيلىرى. بۈگۈن «بۇغراخان مەدرىسى»گە بېرىپ، بىر ئاي ئىچىدە مەن ئۆتمەكچى بولغان دەرسلەرنى باشقا مۇدەررىسلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇشىم كېرەك. يەنە تاپشۇرۇقلىرى بارمىكىن؟

ـــ بەگيۇسۇپ، سىزدىن خۇرسەنمەن. سۆزۈڭلا سالاملارنى يۇغرۇش باشى تەخ قىلىپ بېرىدۇ. مېنىڭ نامىمدىن بۆرەتىكىنگە بىر پارچە مەكتۇپ يېزىشنى ئۇنتۇپ قالماڭ. يولغا چىققان كۈنى ئۆزۈم ئۇزىتىپ قويىمەن. ماقۇل، يول تەييارلىقىغا كىرىشىڭ.

ـــ رەھمەت، ئالىيلىرى.

يۇسۇپ ئۇدۇل «بۇغراخان مەدرىسى» گە كەلدى، ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇمغا، سەمەرقەنتكە بارماقچى بولۇپ قالغانلىقىنى ئېيتىپ، ئۆزى ئۆتمەكچى بولغان بىر ئايلىق دەرسىنى باشقا مۇدەررىسلەرگە ئورۇنلاشتۇردى. خوشلىشىپ ئۆيگە كەلگەندە قاراڭغۇ چۈشكەنىدى. تاماقتىن كېيىن ئانىسىنىڭ خانىسىغا كىرىپ سەپەرگە چىقماقچى بولغانلىقىنى ئېيتىۋىدى، ئانىسى دەرھال جاۋاب بەرمەي، يۇسۇپنىڭ باش ـ كۆزىنى سىلاپ ئۇزاق ئولتۇرغاندىن كېيىن:

ـــ ئاتىلىرى ۋاپات بولۇپ غېرىبسىنىپ قالدىم، بالام. تۆت ئاچىلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئۆيىدە، سىلى يېنىمدا بولغاچقا

كۆڭلۈم توق تۇراتتى. بۇغرا قاراخانىنىڭ ئەمرى بىلەن سەمەر-قەنتكە باردىكەنلا، قوشۇلماي نېمە ئىلاجىم. بارسىلا، بالام، بارسىلا، خۇدايىم سەپەرلىرىنى بىخەتەر، ئاقيوللۇق قىلسۇن. ياخشى نىيەت، ياخشى تىلەكلىرى بىلەن سالامەت بېرىپ، خۇش خەۋەر ئېلىپ كەلگەيلا، ــ دېدى يۈزىگە سىرغىپ چۈشكەن ياشلىرىنى ئېرتىپ.

ــ غەم قىلمىسلا ئانا. ئىنشائاللا، تېزرەك قايتىپ كېلىپ خىزمەتلىرىدە بولىمەن.

يۈسۈپ ئانىسىنىڭ رازىلىقىنى ئالغان بولسىمۇ، ئۇزاپ ماڭغۇچە ئاقبىرانى ماقۇل قىلالماي ناھايىتى جىمە بولدى. ئاقبىرا يامغۇردەك ياش تۆكۈپ:

ــ ھېنىغۇ دېمىسىلە، مۇشۇ سەبىي قىزلىرىنى تاشلاپ كېتىشكە قانداقمۇ قىيالا؟ ــ دەپ بۇۋىئايشەنى كۆتۈرتۈپ قويۇپ، ماقۇللۇق بەرمەي جىم تۇرۇۋالدى.

ــ مەن سەيلە ـ سايامغا كېتىۋاتىمەن، قەدىرلىكىم، دۆلەت ئىشى بىلەن كېتىۋاتىمەن، بىر ئايغا قالماي يېنىپ كېلىمەن ئەمەسمۇ.

ــ يېنىپ كېلەلمىسىلىچۇ؟

ــ خۇدايىم بۇيرۇسا يېنىپ كېلىمەن.

ــ ماڭا كەلمەيدىغاندەكلا تۇيۇلۇۋاتىدىلا، ياق، ياق بارمايدىلا، ــ ئاقبىرا ئۇنىڭ پېشىگە ئېسىلىپ يىغلاپ تۇرۇۋالدى. ئانىسىنىڭ ئۆكسۈپ ـ ئۆكسۈپ ياش تۆكۈۋاتقىنىنى كۆرگەن بۇۋىئايشەمۇ قىرقىراپ يىغلاپ كەتتى. يۈسۈپ قىزىنى سۆيۈپ ئاقبىراغا تۇتقۇزۇپ قويۇپ دېدى:

ــ سەمەرقەنتكە بېرىشىمغا زادى قوشۇلمامسەن؟

ــ قوشۇلمايمەن، بارمايدىلا.

ــ كېتىۋەرسەمچۇ؟

ــ مەنمۇ ئابامنىڭ قېشىغا كېتىمەن.

يۇسۇپنىڭ قوشۇمسى تۇرۇلدى. ياخشى كۆرۈپ ئالغان خوتۇنى بىلەن بۇنداق يامانلىشىپ قېلىشنى زادىلا خىيالىغا كەلتۈرمىگەچكە، نېمە دېيىشنى بىلمەي دەققەت بولۇپ تۇرۇپ قالدى. ئۇنى ھويلىدا ئانىسى، ئاچلىرى، خىزمەتچىلەر كۈتۈپ تۇراتتى. شايى تونىنىڭ پېشىگە ئېسىلىپ تۇرغان ئاقبىرانىڭ قولىنى ئاستا ئىتتىرىپ:

— مەن بارمىسام بولمايدۇ. ماقۇل، ئاتا ـ ئاناڭنىڭ قېشىغا كېتىپ تۇرغىن، كەلگىنىمدە بىرگەپ بولار، — يۇسۇپ ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ ماڭماقچى بولدى.

— دادا! داد ـ داد ـ دا! — دەپ يۇلقۇنۇپ توۋلىغان بۇۋىنىڭ ئىككى قولىنى ئۇزىتىپ يىغلىدى.

— دادىسى، — دېدى ئاقبىرا، — مەن كەتمەيمەن، — ئۇنىڭ قارا كۆزلىرىدىن تارامىلاپ ياش تۆكۈلدى، — سىلىنى خاپا قىلىپ قويدۇم. بارمىسىلا زادى بولمايدىغان زۆرۈر ئىش بولسا بېرىۋەرسىلە، مەنمۇ مۇشۇ ئۆيدە تۇرۇۋېرەي، ئاپامنى يالغۇز قويۇپ كېتىشكە كۆڭلۈم قانداقمۇ ئۇنىسۇن؟

يۇسۇپ ئارقىسىغا يېنىپ بۇۋىنىڭ يەنە قولىغا ئالدى، كۆتۈرگىنىچە ھويلىغا چىقتى. ئانىسى، ئاچلىرى، قېيناغلىرى، غۇلام، دېدەكلەر شەھەر سىرتىغىچە چىقىپ ئۇزىتىپ قويماقچى بولغانىدى.

— ئابا، تۇغقانلار، مەشەدىلا ئۇزىتىپ قويۇڭلا، يەتتە چاقىرىم يەرگىچە بېرىپ ئۇزىتىمىز دېيىشسىلە، مېنى يەتمىش قېتىم تەڭلىكتە قويۇشىدىلا، مەشەدىلا خوشلىشايلى، — يەكتىز بولغان يۇسۇپ قوللىرىنى كۆكسىگە قويدى. ئۇنى ئورنىدىن تۇرغۇزغان يابىرا، ئىشىك ئالدىغا ئۇزىتىپ چىقتى.

— سىلىنى تەڭلىكتە قويۇشنى خالىمايمەن، بالام، ئاق-يوللۇق بولسىلا، — دەپ قۇچاقلاپ پېشانىسىگە سۆيدى.

يۇسۇپ ئارقىسىغا قاراپ ـ قاراپ، يۇم ـ يۇم يىغلىغىنىچە

ياغلىقىنى پۇلاڭلاتقان ئاقبىراغمۇ، ئۇ باغرىغا تېڭىۋالغان ئوماق قىزنىغىمۇ ئىچىدە خۇش ئىيتتى.

يۈسۈپ ئوردىغا بېرىپ سۇلايمان ئارسلانخان بىلەن كۆرۈشتى. بۇغرا قاراخان مەكتۇپنى ئوقۇپ چىقىپ قول قويۇپ، مۆھۈرىنى بېسىپ بەردى.

— مەكتۇپ ئىخچام، مەزمۇنلۇق يېزىلىپتۇ، ئاقيوللۇق بولۇڭ يۈسۈپ، خۇش خەۋەر ئېلىپ كېلىشىڭىزنى كۈتىمەن.

— دىدار كۆرۈشكىچە خۇشۋاخ بولسىلا، ئالىيلىرى.

— ھاجىپ، بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىنىڭ ئىشەنچىسىنى يەردە قويمىغايلا، — دېدى تەختىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە قول باغلاپ تۇرغان ئىنانچۇبەگ، — سىلى ناھايىتى ئەقىللىق، پاراسەت ئارقىنى بىلەن چىلبۆرىنى باغلاپ قويمىغۇچە قايتىپ كەلمەيلا.

— بۆرىسىز ياياقتا مال ئاۋۇمايدۇ، جانابلىرى، — دېدى يۈسۈپ، — مەن چىلبۆرىنى باغلاپ قويۇش ئۈچۈن ئەمەس، ئۇلۇغ بوۋىمىز ئوغۇزخانغا يول باشلىغان كۆك بۆرىنىڭ ئەۋلادى ئىكەنلىكىنى سەمىگە سېلىپ قويۇش ئۈچۈن بارماقچىمەن.

ئىنانچۇبەگنىڭ كۆلكە كەتمەيدىغان چىرايى بىر ئۆزگۈرۈپ، شۇ ھامان ئەسلىگە كەلدى. ئۇ كۈلۈمسىرەپ:

— ئويلىغان يېرىمدىن چىقتىڭىز، مەنمۇ شۇنداق دېمەكچىدىم. خەير، ئامان بولۇڭ، — دېدى. كۆڭلىدە «سەندەك بىر كىتاب مەستانىسى تالىپقا جەڭگە خۇمار بۆرەتىكىن ھەرگىز يول قويمايدۇ» دەپ ئويلاپ، خالىمىغان ھالدا سۇلايمان ئارسلانخان بىلەن ئوردا ئالدىغا چىقىپ ئۇزىتىپ قويدى.

بىر ئاي ئۆتتى. «نېمە خەۋەر ئېلىپ كېلەركىن» دەپ كۈتكەن سۇلايمان ئارسلانخانغا بۇ ئاي ئاستا ئۆتكەندەك بىلىندى. دېرىزىدىن ئىشىككە تولا قاراپ كۆزلىرى تېشىلگەن يابىرا ئانىغا بۇ ئاي ئۇزاق تۇيۇلۇپ كەتتى. كۈندە دېگۈدەك ئىشىك

ئالدىغا چىقىپ يولغا تەلمۇرۈپ قارايدىغان ئاقبىراغا بولسا بىر يىلدەك بىلىنىپ تاقىتى تاق بولدى. يۈسۈپ دەل بىر ئايدا ــ ئۇجمە ئاخىرلىشىپ، ئۆرۈك پىشقاندا تۇيۇقسىز ئۆيگە كىرىپ كەلدى.

كۆل بويىدىكى سۇپىدا قۇرئان ئوقۇپ ئولتۇرغان يابىرا، ئاسماندىن چۈشكەندەك پەيدا بولغان يۈسۈپنى قۇچاقلىغان هالدا، ئاۋۋال كۈلۈپ، كېيىن يىغلىۋەتتى.

ــ جېنىم بالام، كۆز قارىچۇقۇم، يۈرەكلىرىم سۇ بولۇپ كەتكەنىدى. كەلدىلە، جېنىم بالام، ئوغلۇم، مادارىم.

ــ بۈۋىئايىشە «دادا!» دەپ سىلىنى تولا توۋلاپ بەكمۇ سېغىندى. قارىسىلا، چوڭ بولۇپ قاپتىمۇ؟ ــ دېدى ئاقبىرا قېينانىسىنىڭ كۆزىچە هال سوراشتىن ئىزا تارتىپ.

يۈسۈپ بۇدرۇق قوللىرىنى ئۇزىتىپ تاشلانغان ئوماق قىزىنى قولىغا ئېلىپ باغرىغا تاڭدى. سېغىنغان نەزىرى بىلەن مۆگىلانغان كۆزلىرى لىققىدە ياشقا تولغان ئاقبىرادىن ئۇنىسىز هال سوراپ قىزىغا باقتى:

ــ بۈۋىئايىشە جىگەر پارەم، سېنى بەك سېغىندىم، چوڭ بولۇپ قاپسەن قىزىم، ــ دېدى قىزىنىڭ پىشانىسىگە، مەڭزىگە سۆيۈپ.

ــ ئەمدى ماڭا كەلگىن قىزىم، داداڭ چارچاپ ــ هېرىپ قالغاندۇ، ــ دەپ بۈۋىئايىشەنى ئاقبىرا قولىغا ئالدى.

ــ كېچە ــ كۈندۈز مېڭىپ، بۇگۈن ئەتىگەن چاشكا ۋاقتىدا قۇزئوردۇغا يېتىپ كەلگەنىدۇق. بۇنداق تۇيۇقسىز كەلگىنىمدىن بۇغرا قاراخانمۇ خۇش بولدى. ئۆيگە باراي دېسەم ئۇنىماي، چۈشتە بىللە تاماق يېيىشكە تەكلىپ قىلدى. ئۇنىڭ كۆڭلىنى تىندۇرۇپ مانا هازىر كېلىشىم، ــ يۈسۈپ گەپ قىلماچ يابىرانىڭ قولتۇقىدىن يۆلەپ سۇپىدا ئولتۇرغۇزدى، ــ مومام ئوبدان تۇرغاندۇ؟ ئاچاملارمۇ كېلىپ تۇرغاندۇ؟

ـــ مومىلىرى ياشىنىپ قالدى، بالام، بىر كۈن ساق تۇرسا بىر كۈن مىجەزى يوق بولۇپ قالىدۇ، كۈن ئاشۇرۇپ بېرىپ ھال سوراپ تۇردۇم، ئەمدى بۇ ئۆيگە ئەكىلىپ تۇرغۇزارمىز. قىزلىرىم كېلىپ تۇردى، ھەر كەلگەندە سىلىنى سورايدۇ، گەپلىرىنى قىلىشتۇق، بالام.

يۈسۈپ مۇزدەك سوغۇق ئانار شەربىتىنى ئىچىپ ئولتۇرۇپ سەمەرقەنتنىڭ گېپىنى قىلىپ بەردى. ئۇنىڭ كەلگىنىنى ئاڭلىغان ئۇرۇق ـ تۇغقانلار، قولۇم ـ قوشنىلار، تونۇش ـ بىلىشلەر كەچكىچە ئۇزۇلمەي كېلىپ ھال سوراپ كېتىشتى...

3

ساراي ئۆيىنىڭ داغدام ئېچىۋېتىلگەن دېرىزىلىرىدىن كىرگەن غۇر ـ غۇر شامال ئەبۇپۇتۇھ مەخدۇمنىڭ ئۇزۇن ساقىلىنى يەلپۈندۈرۈپ، تەرلەپ ـ پىشىپ ئولتۇرغان ئاشانبۇقىنىڭ يۈگۈلۈق مەيدىسىگە سىلىق ئۇرۇلاتتى.

ـــ ھە، ئۇكا، سۆزلىگىن، بۆرەتكەن قانداق تۇرۇپتۇ؟ـــ سوردى تۆمۈر بۇقا نەسرىدىن تەلەڭگىلەرگە كاسا قىلىپ قويۇلغان تاۋۇزنى پىچاق بىلەن يونۇپ.

ـــ بۆرەتىكىن غەزنەۋىلەر بىلەن جەڭ قىلىپتىمۇ، ئۇنىڭ مۇددىئا ـ مەقسىتىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلىپ كەلگەندىلا يۈسۈپ؟ـــ ئادامتوغرىلىمۇ سۆز كۈتۈپ ئۇنىڭغا قارىدى.

ـــ بۆرەتىكىن بۇغرا قاراخانىمىزغا بويسۇنامدىكەن؟

ـــ بۆرەتىكىن بالاساغۇنغا باستۇرۇپ كېلەمدىكەن؟

ـــ بۆرەتىكىنىڭ مۇڭگۈزى بارمىكەن؟

ـــ كۈندۈزى ئادەم سىياقىدا يۈرگەن بىلەن كېچىسى بۆرىگە ئايلىنىپ كېتىدىغانلىقى راستمىكەن؟

ئۇدمىش، ياروۋق، ئادار، ئەربۇقلار قويغان بۇ سوئاللار-

دىن، ئىبراھىم بۆرەتىكىن توغرىسىدا ئەپقاچتى گەپلەرنىڭ ئاز ئەمەسلىكىنى ھېس قىلغان يۈسۈپ، كۈلۈمسىرىگەن ھالدا جاۋاب بەردى:

— پېقىر بۆرەتىكىن بىلەن ئالتە ـ يەتتە يىل ئىلگىرى كۆرۈشكەنىدىم، ئەلھال، بويى ئۆسۈپ كۈچتۈگكۈر ئەزىمەتكە ئايلىنىپتۇ. ئاكىسى ئالىپ تېكىن ئۆتكەن يىلى قازا قىلغانىدىن بۇيان، ماۋەرائۇننەھر، خارەزىم دىيارىنى يالغۇز سوراۋېتىپتۇ. يېنىدا تاجىلمۇلۇك ئاتلىق دانا ۋەزىرىمۇ بار ئىكەن، مېنى ئوبدان كۈتۈۋالدى. بۆرەتىكىنىڭ بۇرۇنمۇ مۇگكۈزى يوق ئىدى، ھازىرمۇ يوق. كۆكۈچ كۆزلىرىدىن ئوت چاقناپ، ساقال ـ بۇرۇتلىرى تىكەنلىشىپ تۇرغاچقا سۇرلۇك، بەھەيۋەت كۆرۈنىدۇ، كېچىسى بۆرىگىمۇ ئايلىنىپ قالمايدۇ.

— بەگيۈسۈپ، كېچىلىرى بۆرەتىكىنگە ھەمراھ بولۇپ باقتىڭىزمۇ؟

— نەچچە قېتىم ئۇنىڭ بىلەن زىياپەت، سۆھبەتلەردە بىللە بولدۇم، ئۇ ئۆزگەرمىدى، — يۈسۈپ كۈلۈمسىرەپ سۆزدىنى داۋاملاشتۇردى، — ئىبراھىم بۆرەتىكىنىڭ «مەن مەشرىقتىكى بىردىنبىر غالىب پادىشاھ، ماگا تەڭ كېلىدىغان خان ـ سۇلتانلار دۇنياغا تېخى تۆرەلگىنى يوق. مەن بويسۇنغۇچى ئەمەس، بويسۇندۇرغۇچى» دېگەن سۆزلىرىدىن بۇغرا قاراخان بولۇش ئارزۇسىنىڭ كۈچلۈكلۈكىنى، سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ ئەمرىگە بويسۇنۇشنى خالىمايدىغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. پايتەخت قۇزئوردۇغا باستۇرۇپ كېلىش ئويى بولسىمۇ، بۇ تېخى مۇددىئا، غەرەزگە ئايلانمىغاندەك قىلىدۇ. ئۇ ھازىر پۈتۈن كۈچى بىلەن غەزنەۋىلەرگە قارشى تۇرۇۋېتىپتۇ، سەلجۇقلار بىلەن بېقىنلىشىۋېتىپتۇ.

— توختاڭ، بالام، — تۆمۈر بۇقانەسرىدىن ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ سورىدى، — ئىبراھىم تېكىنغۇ شۇنداق بېرىم

ياۋايى ئادەم، سىز بولسىڭىز ناھايىتى پاراسەتلىك. ئۇنى بۇغرا قاراخانىمىز بىلەن ئەپ ئۆتۈشكە، قىلىچ كۆتۈرمەسلىككە كۆندۈرەلىدىڭىزمۇ؟ مۇشۇ ھەقتە ئاڭلىغۇم بار.

يۈسۈپ كۈلۈمسىرەپ ئېغىز ئاچتى:

— ئىبراھىم تېكىننى گۆدەكلىكىدە بۆرە باققان بولسىمۇ، ئۇ ھەقىقىي ئادەم، ناھايىتى سەزگۈر، ئۆزىگە بەك ئىشىنىدۇ. بۆرە باققانلىقى ئۈچۈنلا ئەمەس، قورقۇمسىزلىقى، بوي ئەگمەيدىغان، بوي بەرمەيدىغان ئىرادىسى، ئاچچىقىنىڭ چۈسلۈقى ئۇنىڭ بۆرەتېكىن دەپ ئاتىلىپ قېلىشىغا سەۋەب بولغانلىقىنى بۇ قېتىم تېخىمۇ ئېنىق چۈشەندىم، ئاللا ئۇنى شۇنداق ئۆزگىچە مىجەزلىك قىلغانىكەن. ھالبۇكى، ئۇ ئۆزىنىڭ سۈلتان سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ ئەۋرىسى ئىكەنلىكىنى، ئۆزىنى ئىنسانلار ئارىسىغا ئېلىپ كەلگەن مەلىكە ئادىرا ئانىنى، جۈملىدىن پېقىرنىمۇ ئۇنتۇمىغان. ئۇنى تىزگىنلەپ تۇرغان مانا مۇشۇ ئەقىدە بولسا كېرەك. بۇنى بىلىپ يېتىپ، ئۇنىڭغا «سۇلايمان ئارسلانخان بۇغرا قاراخان بولغان مەملىكەت مۇبادا پارچىلىنىپ كەتسە، مەۋجۇت بولالمايدىغانلىقىنى گەپ ئارىسىدا ئەسكەرتىپ ئۆتۈۋىدىم، ئۇ دەرھال «قاراخانىلار مەملىكىتىنى قۇدرەت تاپقۇزۇشنى ھاياتىمنىڭ مەقسىتى قىلىپ ياشاۋاتىمەن، سۇلايمان ئارسلانخان ئاغام بۇنىڭدىن غەم يېمىسۇن. پارچىلاش ئۇچۇن ئەمەس، ئېلىمىزنىڭ زېمىنىغا زېمىن قوشۇش ئۇچۇن كۆتۈرگەن قىلىچىمنى ھەرگىز قىنىغا سالمايمەن» دېدى. مەن ئۇنىڭ مۇشۇ جاۋابىنى ئېلىپ كەلدىم. بۇغرا قاراخان ئاڭلاپ، خاتىرجەملىنىپ قالغانلىقىنى ئېيتتى.

— بۇ تېخى ھېساب ئەمەس، — ئادامتوغرىل يۈسۈپنىڭ يېڭىدىن تارتىپ ئۇنى سۆزدىن توختاتتى، — ئۇچ يىلدىن بېرى ئاستانىگە ئەۋەتمەي كېلىۋاتقان سېلىق، تارتۇقلار توغرۇلۇق گەپ قىلىپ باقتىڭىزمۇ، بالام؟ مانا بۇ مۇھىم مەسىلە، — دېدى

ئادامتوغرىل، ــ بويۇنتاۋلىق قىلىدىغانلىقىغا ئىسپات بولىدىغان بۇ مەجبۇرىيەتنىڭ قانداق ھەل قىلىنغانلىقىنى بىلگۈسى كېلىپ.

ــ پېقىر سەمەرقەنتكە بېرىپ بىرنەچچە كۈنگىچە مەملىكەت ۋە دۇنيا ئىشلىرى توغرۇلۇق كۆپ سۆزلەشكەن بولساقمۇ، بۆرەتىكىن بۇ ھەقتە زادى ئېغىز ئاچمىدى. ئاخىر مەن «قاراخانىلار ئېلىكە قاراشلىق ھەرقايسى دىيارلاردىن ئاستانىگە ۋە بۇغرا قاراخانغا ئەۋەتىلىدىغان سېلىق، تارتۇقلار قاراخانىلار ئېلىنىڭ ئىنتىپاقلىقىنى كۈچەيتىدىغان، كۈچ ــ قۇدرىتىنى نامايان قىلىدىغان بايلىق ھېسابلىنىدۇ. ئالىيلىرى، نېمە ۋەجدىنىكىن، ئۇچ يىلدىن بېرى ئۆزلىرىنىڭ باشقۇرۇشلىرىدىكى ماۋەرائۇننەھر، خارەزىم دىياردىن سېلىق، تارتۇق ئاستانىمىزغا كەلمىدى؟ بۇنىڭدىن بۇغرا قاراخان خاتىرجەمسىزلەنمەكتە» دېگەنىدىم، بۆرەتىكىن دەرھال: «مەن ئاستانىگە ئەۋەتىلىدىغان سېلىق ۋە تارتۇقنى سەمەرقەنت شەھرىنىڭ يول قۇرۇلۇشىغا، لەشكەرلەرنىڭ تەمىناتىغا ئىشلەتتىم، نامراتلارغا بەردىم، ھاۋايى ھەۋەسكە بېرىلگىنىم يوق، بەگيۇسۇپ. بۇغرا قاراخان ئاغام بۇنىڭدىن خاتىرجەمسىزلەنمىسۇن» دەپ بۇ ھەقتىكى گەپنى تۇگەتكەنىدى. مەكچى بولۇۋىدى، مەن: «ئىبراھىم تېكىن ئالىيلىرى، قۇرۇق قول قايتىپ بارسام بولماس، ھېچبولمىسا بۇ يىلقى سېلىق ۋە تارتۇقنى ئېلىپ كېتەي» دېدىم. ئۇ، ياق دېيەلمىدى. مىڭ سەر ئالتۇن، يۈز مىڭ سەر كۈمۈش، ئەللىك مىڭ دانە تاللا بىلەن، سەمەرقەنتنىڭ چاپقۇر ئاتلىرىدىن يۈزنى بېرىپ ئۇزىتىپ قويدى.

ــ ناھايىتى ئوبدان بولۇپتۇ، بالام، بۇنىڭ بىلەن ئېلىمىز جەڭگى ــ جېدەلدىن خالىي بولۇپ كەتسە ئەجەب ئەمەس.

ئادامتوغرىلىنىڭ بۇ سۆزىنى، ئاشانبۇقا، تۆمۈربۇقا نەسرەدىن، ئۇدمىشلار ماقۇللاپ باش لىڭشىتىشتى.

ـــ ئېيتقانلىرى توغرا، چاغربەگ ئاتا. ئەمما بۆرەتىكىن قېشىدىمۇ، بۇغرا قاراخانىمىز يېنىدىمۇ ئىش بۇزار، دىلى بىلەن تىلى باشقا ئالا كۆڭۈل ئادەملەر يوق ئەمەس، مانا شۇلار ھەر زامان ئەلگە ئاپەت تېرىيدۇ، بۇنىڭدىن ھوشيار بولمىساق بارمىقىمىزنى چىشلەپ قالىمىز، ھەممىدىن بۇرۇن بۇغرا قاراخان بارمىقىنى چىشلەپ قالىدۇ.

يۈسۈپنىڭ بۇ سۆزى ھەممەيلەننى ئويغا سېلىپ قويدى. ئۇلار ئاۋۋال ھاردۇق ئېشى بولغان ئۈگرىنى ئىچىشىپ، ئاندىن قىرغاۋۇل گۆشى بىسىلغان پولۇنى يەپ قايتماقچى بولۇشتى. يۈسۈپ ئەرلەرگە سەمەرقەنت بەقەسىمىدىن تونلۇق، ئاياللارغا بۇخارا ئەتلىسىدىن كۆڭلەكلىك قويۇپ ئۈزىتىپ قويدى، ئۇ خاس ھۈجرىسىغا كىرگەندە، ئاقبىرا بۇۋىنايىشەنى يېشىندۇرۇۋاتاتتى.

ـــ دادا! دادا!ـــ سەبىي قىز قوللىرىنى ئۈزىتىپ، پىلىتىڭلاپ مېڭىپ يۈسۈپنىڭ ئالدىغا كەلدى.

ـــ بالام، يۈرەك پارەم،ـــ يۈسۈپ قىزىنى كۆتۈرۈۋالدى.

ـــ ئولتۇرسىلا، بېگىم،ـــ دېدى ئاقبىرا ئېرىنىڭ تونىنى سالدۇرۇپ.

يۈسۈپ بۇۋىنايىشەنى قۇچقىغا ئېلىپ ئۇچ قات يېكەندازغا ئولتۇردى. تەكچىدىكى ئۇچ كۆزلۈك شامدانىدا شام يېنىپ تۇراتتى. ئۇ تامغا ئېسىپ قويۇلغان مىسرىنىڭ يوللۇق شايىسىدىن تىكىلگەن تون ۋە ئاق سەللىگە قاراپ ئاتىسىنى ئەسلەپ قالدى.

رەيھانىدىن ۋاپات بولغاندىن كېيىن، يۈسۈپ باغدىكى ئۆيىدىن تاشقىرىقى ھويلىدىكى ئاتىسىنىڭ بۇ ھۈجرىسىغا كۆچۈپ چۈپ چىققانىدى. يابىرا بولسا ئىچكىرى ھويلىدىكى زەمۇران ئانىنىڭ ئۆيىگە كۆچۈۋالغانىدى. ئاتا ـ ئانىلار بالىلىرىغا، بالىلار بولسا ئۆز پۇشتىلىرىغا ئورۇن بوشىتىپ بېرىپ دۇنيانى ئاۋات

قىلىدۇ، بېگىلايدۇ، مانا بۇ تەقدىر.
— قىزلىرىنى سېغىنماپلا ـ ھە؟ سىلىنى ساقلاپ ئولتۇر-غىلى نەۋاخ، سېغىنغان بولسىلىرى گەپلىشىپ ئولتۇرۇۋەرمەي، ئۆيلىرىگە بۇرۇنراق كىرگەن بولاتتىلە، — دېدى ئاقبىرا ئۇنىڭغا بىر پىيالە ناۋات سالغان چاينى سۇنۇپ.
— سېغىنمىغاندەك تۇرامدىمەن، بىكەم، — يۈسۈپ چاي-نى ئېلىپ ئوتلىدى. ئۇ خوتۇنىنى سۆيۈندۈرۈپ ئەركىلىتىپ «بىكەم» دەپ ئەزىزلىسە، ئاقبىرامۇ ئۇنى قەدىرلەپ، ھۆرمەتلەپ «بېگىم» دەپ ئەتىۋارلايتتى. مۇشۇ تاپ يۈسۈپ خوتۇنىنىڭ نازۇك تۇيغۇ ـ ھېسسىياتىنى چۈشىنىپ، مۈگدەپ قالغان قىزىنى يەنە بىر قېتىم سۆيۈپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، — يولدىمۇ، سەمەرقەنتتىمۇ قىزىمنى زادى ئۇنتۇمىدىم، كۆرگۈم كېلىپ شۇن-چە بىتاقەت بولدۇمكى، قانىتىم بولسا نەچچە قېتىم ئۇچۇپ كېلىپ كۆرۈپ كەتكەن بولاتتىم، بىكەم. كەلگەن چېغىمدا مۇنداق خۇيلىنىۋالسىڭىز، قانداق چىدايمەن؟ مېھمانلارنى ئۇ-زاتماي تۇرۇپ...
— سەمەرقەنت توغرۇلۇق بىزگىمۇ سۆزلەپ بەرمەمدىلا ئەمسە، — دېدى ئاقبىرا ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ، — بىزنىڭمۇ ئاڭلىغۇمىز بار، بېگىم.
— دادا! دادا! — كۆزىنى ئاچقان قىز بۇدرۇق قولى بىلەن ئۇنىڭ يۈزىنى سىلىدى.
— ئاۋۋال سوۋغىلارنى بېرەي، ئاندىن سۆزلەپ بېرەي.
— بايا ئېلىپ كەلگەن سوۋغىلارنى بەرگەنتىلىغۇ، يەنە نېمە سوۋغا بۇ، بېگىم؟
— قارا ئۇ بۇنىڭغا، — يۈسۈپ قويۇن يانچۇقىدىن ئالغان ئالتۇن سائەتنى ئۇنىڭغا بەردى، — بۇنى سەمەرقەنت بازىرىدىن سېتىۋالغانىدىم.
ئاقبىرا ئېلىپ قاراپ، سۆيۈنگىنىدىن ئېرىنىڭ مۇرىسىگە

بىر قولىنى قويدى.
— رەھمەت بېگىم، — ئۇنىڭ خۇمارلاشقان كۆزلىرى توي ئاخشىمىدىكىدەك چاقناپ كەتتى. بۇۋىنىڭ قوللىرىنى سائەتكە ئۇزاتتى.
— قىزىم، ساڭىمۇ بار، — يۈسۈپ گۈل چېكىلگەن سېپىنغا كىچىك كولدۇرمىلار بېكىتىلگەن ئويۇنچۇقنى ئۇنىڭغا تۇتقۇزۇپ قويدى. خۇش بولۇپ كەتكەن بۇۋىنىڭ كولدۇرمىنى جىرىڭلىتىپ ئويناشلى تۇردى.
— قىزلىرى ئەمدى كېچىچە ئۇخلىمايدىغان بولدى، — دېدى ئاقبىرا، — تۈنەپ چىقىدىغان بولدۇق. بۆرەتىكەنىنىڭ ئاتىسى شاھزادە، ئانىسى بۆرە ئىكەن دەپ ئاڭلۇيدىم، راستمىكەن، بېگىم؟
يۈسۈپ كۈلۈپ كېتىپ، كىچىك چېغىدا مەلىكە ئادىرادىن ئاڭلىغانلىرىنى قالدۇرماي سۆزلەپ بەردى.
— ھازىر بۆرەتىكەنىنىڭ بالىلىرى بارمىكەن، كۆردىلىمۇ؟
— خارەزىم پادىشاھىنىڭ شىكارغا چىققان ئون تۆت ياشلىق قىزىنى ئېلىپ قېچىپ شۇنىڭغا ئۆيلەنگەنىكەن، ئۇنىڭ-دىن باشقا، توقال، چۆرىلىرىمۇ بار ئوخشايدۇ، بىكەم.
— بۆرە مىجەز بولغاندىكىن ئۆيلەنمىگەن بولسا كېرەك دەپ ئويلىۋىدىم، ئۇنداق ئەمەس ئىكەن — دە.
— بۆرە گەرچە يىرتقۇچ گۆشخور ھايۋان بولسىمۇ، ئۇنىڭدا ئۆزىگە خاس قەھر — غەزەپ بىلەن بىرگە، كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان مۇھەببەتمۇ بار. ئەركەك بۆرە چىشىسىگە ھەرگىز زۇلۇم قىلمايدۇ. ئىبراھىم تىكىنىنى ۋەھشىي ئادەملەرنىڭ زىيانكەشلىك قىلىشىدىن قۇتۇلدۇرۇپ قالغان بۆرە ئىكەنلىكىنى بىلدىلە. بۇ بوگۇ بىلگەلەرنىڭ ئويلىنىپ كۆرۈپ، يېڭى تونۇش ھاسىل قىلىشقا سەۋەب بولىدىغان سىرلىق ۋەقە، — يۈسۈپ سۆزىنى توختىتىپ ئويلىنىپ قالدى، بىر ئىش ئېسىگە كەلگەن-

ەدەك قىلىپ سۆزىنى يەنە داۋام قىلدى، ــ مەن بۇ قېتىم سەمەرقەنتكە بېرىپ بۆرەتىكىنىنى چۈشىنىپلا قالماي، ئىنسانلار-نىڭ ئاچ كۆزلىرىنىڭ چىلبۆرىدىنمۇ يامان ئىكەنلىكىنى، چىراي، مىجەزى بىر ـ بىرىگە ئوخشىمىغاندەك، نىيەت، تىلىكىنىڭمۇ ئوخشمايدىغانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلدىم، بىكەم. ئاتامنىڭ ۋاپاتىنى پۇرسەت دەپ بىلگەن بەزى بېقىن كىشىلىرىمىز، نۇرغۇن مال ـ مۈلكىمىزنى يۇتۇۋېلىشقا باشلاپتۇ.

ــ كىم ئىكەن ئۇ؟ ــ ئاقبىرا ئەجەبلىنىپ سورىدى.

ــ بىكەم، قىزىمىز ئۇخلاپ قاپتۇ. كۆڭۈلسىز گەپلەرنى قىلىپ، بۇ گۈزەل كېچىنى ئىسراپ قىلغۇم يوق. ئەمدى ياتساق بولارمىكىن.

ئاقبىرا قىزىنى ماموق كۆرپىگە ياتقۇزۇپ، ئۈستىنى يېپىپ قويدى. شامنى ئۆچۈردى.

ــ يۈرسىلە بېگىم، ھۇجرىمىزغا چىقايلى، ــ سەل ئېگىلىپ سۇنغان خوتۇنىنىڭ قولىنى تۇتقان يۈسۈپ ئىچكىرى ئۆيگە كىردى. كىيىملىرىنى سېلىپ ئەنبەرنىڭ پۇرىقى كېلىپ تۇرغان يوتقانغا كىردى. ئاقبىرا باغرىداقنى كۆكسىدىن ئېلىۋېتىپ، ئۇنىڭ يېنىدا باش قويدى...

يىگىرمە بەشىنچى باب

نادامەتلىك پۇشايمان

1

بۇ دۇنيادا كۆل ـ گىياھدىن تارتىپ قۇرت ـ قوڭغۇزغىچە ھەممە جانلىق تىنچ مۇھتقا، يورۇقلۇققا موھتاج، ئىنسانلار تېخىمۇ شۇنداق. تىنچ تۇرمۇشتا خاتىرجەم كۆن كەچۈرۈۋاتقاندارمۇ، جەڭ ـ ئۇرۇشنىڭ ئازاب ـ ئوقۇبەتلىرىنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈۋاتقانلارمۇ خۇدادىن ئوخشاشلا تىنچلىق ـ ئامانلىق تىلىشىدۇ. تىنچلىق، خاتىرجەملىكنى ئۈمىد قىلمايدىغان كىشى دۇنيادا يوق. ھەتتا ئوغرى ـ قاراقچىلارمۇ، زالىم ـ زوراۋانلارمۇ تىنچلىق، خاتىرجەملىكنى بۇزۇپ تۇرۇپ ئۇنى تىلىشىدۇ. بۇ جاھاننىڭ ئاجايىپلىقى، ھاياتنىڭ غەلىتە يېرى، تەقدىرنىڭ سىرلىقلىقى مۇشۇ بولسا كېرەك.

بۇغرا قاراخان سۇلايمان ئارسلانخانمۇ پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ تىنچ ھايات كەچۈرۈشىنى، ئۆزىنىڭمۇ تەختتە خاتىرجەم ئولتۇرۇشىنى ئاللادىن تىلەپ، بۇ تىلىكىگە يەتكەندەك قىلاتتى. ئۇ يۈسۈپ سەمەرقەنتكە بېرىپ كەلگەندىن بۇيان، مەملىكەتنىڭ تىنچ ـ ئامانلىقىدىن خاتىرجەملىنىپ قالغانىدى. ھەرقايسى ئىلىكخانلىق، بەگلىكلەرنىڭ شەھەر ـ بازارلىرىدا، يېزا ـ قىشلاقلىرىدا مەدرىسە، مەكتەپ بىنا قىلىش ئۈچۈن ئارقا ـ ئارقىدىن يارلىق چۈشۈردى. قەشقەر، بالاساغۇن،

سەمەرقەنت، بۇخارا، شاش، ئۇدۇن، كىنگىت شەھەرلىرىدە مەدرىسە، مەكتەپ قۇرۇلۇشلىرى باشلىنىپ كەتتى. يۇ- سۇپ ئۆزى پۇل ـ مال سەرپ قىلىپ «رەيھانىيە مەدرىسى» نى ياسىتىشقا كىرىشتى. ئىش باشلانغان كۈنى كالا، قوي سويۇپ، ئاللانىڭ رىزالىقى ئۈچۈن چىغايلارغا نەزىر بەردى. سۇلايمان ئارسلانخان ئۆزى كېلىپ ئۇل قويۇپ بەردى. ئەبۇ- پۇتۇھ مەخدۇمۇ مەدرىسە تېمىغا بىرىنچى خىشنى قويۇپ بەر- دى. يۈسۈپ مەدرىسە دەرۋازىسى ئورنىتىلىدىغان ئالدىنقى تامنىڭ بىرىنچى قاتارىنى ئۆزى ئەتتى. تەگبىر، ناغرا ـ سۇناي بىلەن باشلانغان بۇ كاتتا قۇرۇلۇش، تەگبىر، ناغرا ـ سۇناي بىلەن بىر يىلدا تاماملاندى. يۈسۈپ بۇ مەدرىسىنىڭ باش مۇدەررىسلىكىنى ئۆز ئۈستىگە ئالدى. بۇغرا قاراخان «رەيھانىيە مەدرىسى» ئىشكىنىڭ ئاچقۇچىنى ئاۋام ئالدىدا ئۇنىڭغا تاپشۇر- دى، يەنە ئۇنى ھاجىلىقتىن قالدۇرۇپ، «توغرائى دىۋانى» نىڭ ئەمرلىكىگە تەينىلەپ، دۆلەت تامغىسىنىمۇ ئۇنىڭغا تاپشۇردى. بۇنىڭ بىلەن يۈسۈپنىڭ قىلىدىغان خىزمىتى كۆپەيىپ، ئېغىر مەسئۇلىيەت زىممىسىگە يۈكلەندى. شۇنداقتىمۇ «رەيھانىيە مەد- رىسى» گە ھەپتىدە ئىككى قېتىم كېلىپ دەرس ئۆتۈشنى داۋاملاشتۇردى. ئاتىسى قالدۇرۇپ كەتكەن تىجارەت ئىشىنىمۇ تاشلاپ قويمىدى. ئىككى ھەپتە ياكى ئايدا بىر قېتىم بويانقار، ئادارلارنى چاقىرتىپ كېلىپ، سودا ـ سېتىق ئەھۋالىنى سوراپ بىلىپ تۇردى. ئۇرۇق ـ تۇغقانلارنىڭ ھەممىسىنى تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىشقا دەۋەت قىلىپ، سودا دائىرىسىنى كېڭەيتتى. ھېسابات ئىشلىرىدا چوڭ چاتاق بارلىقىنى ئاللىقاچان بىلگەن بولسىمۇ، بۇ توغرۇلۇق ئۇنچىقماي كېلىۋاتاتتى. ئالدىنقى يىلى سەمەرقەنتكە بارغاندا، ئۇ يەردىكى تىجارەت ئىشلىرىنى باشقۇر- غۇچىنىڭ ئەھۋال مەلۇم قىلىشىدىن، بۇ يەرگە پات ـ پات كېلىپ تۇرىدىغان بويانقارنىڭ يەنە بىر تىللا سارىيىنى ئاچقانلە-

قىنى، شەھەر ئىچىدىن باغلىق قورۇ ئېلىپ، بىر باينىڭ قىزىغا ئۆيلىنىۋالغىنىنى ئۇققانىدى.

«قانداق قىلىش كېرەك؟ مەيلىگە قويۇۋېتىش كېرەكمۇ؟ شۇنداق كېتىۋەرسە بويانقار قانداق ئاقىۋەتكە قالار؟ ئايسىلىڭ ئاڭلىسا نېمىدەپ قالار ـ ھە؟ ئۇنى بۇنداق نەپسانىيەتچىلىك يولىدىن توسۇپ قېلىشى زۆرۈر» دەپ ئويلىغان يۈسۈپ، ئوردىدىن قايتىپ كېلىۋېتىپ، ئېتىنى «بوستانكۆل» مەھەللىسىگە بۇرىدى.

ئاشانبۇقا ئون بەش يىل بۇرۇن بۇ مەھەللىدىن باغلىق يەر ئېلىپ قورۇ ـ جاي سالغانىدى. قۇللىرى، دېدەك ـ خىزمەتكارلىرى يىلسېرى كۆپىيىپ، ئۆي، ھويلىلىرىمۇ كېڭىيىپ كەتكەنىدى. مەرھۇم رەيھانىدىنبەگنىڭ ياردىمى بىلەن بىر دېۋەڭ قۇلدىن مال ـ مۈلۈكلۈك بايغا ئايلانغىنىنى ئېسىدە چىڭ ساقلىغان بۇ بوۋاي، ئەمدىلىكتە قۇللارنى ئازاد قىلىپ، ھۆر دېدەك ـ خىزمەتكارلار بىلەن قالغانىدى.

يۈسۈپ ئىككى قاناتلىق چوڭ ئىشىكنىڭ ئالدىغا كەلگەندە، مۇھاپىزەتچى نۆكەر ئادايىنى قايتۇرۇۋېتىپ تۆچ ھالقىغا قول ئۇزاتتى. بىرقانچە قېتىم شاراقشتىۋىدى، ئىشىك ئېچىلدى.

ـــ كەلسىلە ئەمىر، كەلسىلە،ـــ دېدى خىزمەتكار تەزىم قىلىپ،ـــ ئاشان بېگىمگە خەۋەر قىلاي، جانابلىرى ئۆيگە كىرىپ تۇرسىلا.

يۈسۈپ كەڭ ـ ئازادە ھويلىغا كىردى. «بىزنىڭ قورۇغا ئوخشىتىپ ياساپتۇ، ئەقىللىق، ئىشچان بوۋاي ـ دە، بۇ. ئوغلىنىڭ ئىشلىرىنى بىلسە نېمە دەر...» ئۇ خىيال بىلەن رەتلىك تىكىلگەن دەل ـ دەرەخ، گۈللەرنىڭ ئەمدىلەتىن كۆكىرىشكە باشلىغىنىغا زەن قويۇپ ئاستا ماڭدى. بىر توپ بالىلار ھويلىدىكى ئۇجمە دەرىخىنىڭ تۈۋىدە «قارا ـ قارا قۇشلارىم» ئويۇنىنى ئويناۋاتاتتى. خىزمەتكار چىرايلىق ياسالغان ۋادەك

ئايرىپ تۇرغان باغقا كىرىپ كەتتى. ئۇزۇن ئۆتمەي كەتمەن كۆتۈرگەن ئاشانبۇقا باغدىن چىقتى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم ئاشان بوۋا.

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام ئەمىر بالام، مۇبارەك قەدەملىرى غېرىب خانىمىزغا قۇت كەلتۈرگەي،— ئاشانبۇقا كەتمەننى خىزمەتكارغا بېرىپ كۆرۈشتى،— كەلسىلە، كەلسىلە بالام، مومىلىرى گەپلىرىنى تولا قىلىدۇ.

ئاشانبۇقا يۈسۈپنى ئايۋانغا باشلاپ تۆردە ئولتۇرغۇزدى. ئۆيدىن دوڭقاقلاپ چىققان بۇدراچ momay يۈسۈپنىڭ باش — كۆزىنى سىلاپ كۆز يېشى قىلدى.

— قېرىپ قالدىم بالام، پات ـ پات بارالمىغاچقا، كۆرگۈم كېلىپ سېغىنىپ كېتىمەن.

— ئوبدان تۇرۇپتىلا موما، ئاتام ۋاپات بولۇپ هەممە ئىش ماڭا قالغاچقا بىكار بولالماي يوقلاپ كېلەلمىدىم.

قامىتى تولغان بىر جۈۋان چىقىپ داستىخان سالدى. يەنە بىر غۇنچە بوي چوكان مەززە، گېزەك قويۇپ چاي سۇندى.

— بەگيۈسۈپ گەرچە ئەمىر بولسىمۇ ئۆز بالامدەك، يۈزۈڭلارنى يېپىۋالماي ئولتۇرۇڭلار خانلىرىم،— دېدى ئاشانبۇقا رومالىرى بىلەن چېھرىنى يوشۇرۇۋالغان جۈۋان بىلەن چوكانغا. ئۇلار تارتىنغان هالدا يۈزلىرىنى ئېچىۋېتىپ ئولتۇرۇشتى. بۇدراچ momay يۈسۈپنىڭ ئۇلارغا ئەجەبسىنىپ قارىغىنىنى سېزىپ دېدى:

— سىلىدىن يوشۇرمايلى بالام، بۇ ئىككىيلەن مېنىڭ كۈندىشىلىرىم. قېرىنغان چېغىمدا ئاشان بوۋىلىرىنىڭ خىزمىتىنى ئادا قىلالمىدىم. بۇ باغقا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، دەسلەپ ئۆز رازىلىقىم بىلەن بۇ زىۋەرخانىنى ئېلىپ بەردىم،— بۇدراچ momay يەرگە قاراپ ئولتۇرغان قوي كۆزلۈك تەمبەل جۈۋاننى كۆرسەتتى،— كېيىن، بازاردىن سېتىۋالدىم دەپ بۇ ئايىنىساخان-

نى ئېلىپ كىرىپتىكەن، ئۇنىمۇ ئۆزىگە نىكاھلاندۇرۇپ قويدۇم. ئۆي ئىشلىرىنى بۇلار قىلىپ، مەن ئارام ئېلىپ قالدىم. ھازىر زىۋەرنىڭ يەتتە، ئاينىساخانىڭ بەش ياللىق بولدى، ئۆزىمۇ شۇنداق تېمەن تۇردى.

يۇسۇپ مومانىڭ سۆزلىرىدە ھېچقانداق كۆڭۈل ئاغرىقى يوقلۇقىدىن ھەيران بولدى «بۇنداقمۇ ئائىلە بولىدىكەن ـ ھە! ئاللا بەندىلىرىنىڭ تۇرمۇشىنى نېمانچە ئاجايىپ، خىلمۇخىل ئورۇنلاشتۇرغان ـ ھە!...»

ئاشانبۇقا ئىككى خوتۇنىغا كۆز ئىشارىتى قىلىۋىدى، تۇرۇپ ئاشخانىغا چىقىپ كېتىشتى. يۇسۇپ سەمەرقەنتتە ئاگىلىغانلىرىنى دەپ بېرىپ دېدى:

ـــ ئاشان بوۋا، بۇدراچ مومما، مەن بويانقارنىڭ خوتۇن ئالغىنىغا ھەرگىز نارازى ئەمەسمەن، شەرئىتىمىزدە شارائىتى يار بەرسە تۆت خوتۇنلۇق بولۇشقا ئىجازەت قىلىنغان. ئەمما سودا ئەھۋالىنى يالغان مەلۇم قىلىپ، مىڭ سەر ئالتۇن، ئون مىڭ تىللا قىممىتىدىكى مال ـ مۈلۈك، جاۋاھىراتنى ئۆزىنىڭ قىلىۋېلىپلا قالماي، دۆلەتكە تاپشۇرىدىغان باج ـ سېلىقنىمۇ نەچچە يىلدىن بېرى كەم تاپشۇرۇپتۇ. دەسمايىسى ئاز سودىگەرلەرگە يۇقىرى ئۆسۈم بىلەن قەرز بېرىپ، جازانىخورلۇق قىلىۋېتىپتۇ. ھەممىدىن يامان بولغىنى زاكات بەرمەي، ئەيش ـ ئىشرەتكە بېرىلىپ كېتىپتۇ. يالغۇز ئوغۇل بولغان بويانقارنىڭ بۇ قىلمىشىدىن ھەربىر ئاقسىپلاندۇرۇشنىڭ ۋىجدانىي بۇرچۇم دەپ تونۇغان بولسامۇ، بۇ يەرگە ناھايىتى خىجىلچىلىقتا كەلدىم...

ئاشانبۇقا سەكرەپ تۇرۇپ كەتتى:

ـــ مۇنداق دېسىلە غوجام بالام، سىلىدىن باشقا ئادەمدىن ئاگىلىغان بولسام زادىلا ئىشەنمەيتتىم،ـــ ئۇ لاغ ـ لاغ تىترەپ چىرايى بوزىرىپ كەتتى،ـــ خوتۇن ئالغىنىنىمۇ بىزگە دېمەپتۇ

دېسله، كسپۇرۇش. ئۇ دۆيۈز تۈزكورلۇق قىلىپتۇ، ئەسلىنى ئۇنتۇغان بەتبەخت! بېشىنى چۈجىنىڭ بېشىنى ئۈزگەندەك ئۈزۈۋەتمەيدىغان بولسام!... كاززاپ هارامزادە! شۇڭا بۇ ئۆيگە- مۇ ئاز كېلىدىغان بولۇپ قاپتىكەن ـ دە، ئېلىپ كەلگەن تىللا، ماللىرىغا ئالدىنىپ، بالام روناق تېپىۋېتىپتۇ دەپ خۇش بولۇپ يۈرۈپتىمەن تېخى. ھۇ ئىماندىن چىققان ئەبلەخ! ئىلگىرى بىر بالام بار ئىدى، هازىر ئون ئىككى ئوغۇل ـ قىزىم بار، كەچتىم ئۇنداق بالايىبەتتەردىن! ئۇنى نېمە قىلسىلا مەيلى بەگ بالام، ئۇ شۇم پېشانىنى كۆزدىن يوقاتسىلا.

ـــ ۋاي خۇدايىم، ۋاي خۇدايىم!...ـــ دەپ پىچىرلىدى بۇدراچ موماي ۋە قىڭغىيىپ يىقىلدى، ئۇ هوشىدىن كەتكەندى- دى، يۈسۈپ ئۇنى يۆلىدى. شىرەك هۆركىرەپ ساقاللىرىنى يۇلۇۋاتقان ئاشانبۇقا بۇدراچ مومايندىك بېشىنى قۇچىقىغا ئالدى.

«ئاپلا، دېمەي تۇرسام بولۇپتىكەن، بۇلارنى هەسرەت ـ نادامەتكە غەرق قىلىۋەتتىمغۇ. ئېيتماي، شەرئىەتنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرغان بولسام تېخىمۇ ئازابلىنىپ تۇگىشىپ كېتە- رىكەن...» دەپ ئويلىغان يۈسۈپ:

ـــ ئاشان بوۋا، ئۆزلىرىنى بېسىۋالسىلا. بۇ چىگىش مەسىلىنى بالىدىن ۋاز كېچىش بىلەن هەل قىلغىلى بولمايدۇ. سىلى بويانقارنى چاقىرىپ كېلىپ، غەزەپلەنمەي، ئاچچىقلانماي، ئۆزلىرىنى تۇتۇۋېلىپ سۆزلىشىپ باقسىلا. سەممىي بولسا، قىل- مىشىنى تونۇسا ئاللا گۇناهىدىن ئۆتۈپ، ئۇنى توغرا يولغا باشلايدۇ. مەن بويانقارنىڭ ياخشى ئادەم بولۇشىغا ئىشىنىمەن.

چىرايى تامدەك تاتىرىپ كەتكەن ئاشانبۇقا، كۆزىنى ئاستا ئاچقان بۇدراچ مومايغا قاراپ هۆكۈرەپ يىغلىۋەتتى. قەدىناسىنىڭ چېكىسىنى سىلاپ، پۈت ـ قوللىرىنى هەركەتلەندۈردى. موماي يۇم ـ يۇم يىغلاپ:

— ئەمدى ئايسلىك خان قىزىمغا نېمە دەرمەن. ئۇ شۇمنى مۇنداق ۋاپاسىزلىق قىلار، دەپ كىممۇ ئويلىغان دادىسى، ئاھ، خۇدايىم...— دېدى لەۋلىرىنى چىشلەپ.

— موما، يىغلىمىسلا، بۇ ھېچقانچە ئىش ئەمەس، دۇنيادا بۇنىڭدىنمۇ بەتتەر خىيانەتچىلىك، ئوغرىلىق جىنايەتلىرى يۈز بېرىپ تۇرىدۇ. بىز ياخشى نىيەت، ياخشى تىلىكىمىز بىلەن بويانقارنىڭ يامان يولدىن قايتىشىغا ياردەم بېرەيلى،— دېدى يۈسۈپ.

— مەن ئۇ بەتبەختنى چاقىرتىپ، دەرقەمتە سۆزلىشىپ باقسام بولغۇدەك،— دېدى ئاشانبۇقا بوغۇلۇپ.

— بوۋا، شۇنداق بولسۇن، سىلى سۆزلىشىپ باقسىلا، ئاندىن مەن كۆرۈشەي،— دېدى يۈسۈپ ئورنىدىن تۇرۇپ،— لېكىن ھەرگىز ئاچچىقلانمىسلا.

يۈسۈپ تەبىيار بولۇپ قالغان غىزاغىمۇ ئولتۇرماي كەتتى. ئاشانبۇقا ئىككى دېدىكىنى بويانقارنى چاقىرىپ كېلىشكە ئەۋەتتى.

— ئەمدى بالام قانداق تەقدىرگە دۇچ كېلەر دادىسى؟ ئوغۇللىرىنى قۇتقۇزۇپ قالسىلا، مېنىڭ دۇنيادا شۇ بالام-دىن باشقا خۇشاللىقىم يوق،— بۇدراچ مومای يىغلاپ ئېرىكە يالۋۇردى.

يۈسۈپتىن ئاڭلىغانلىرىنى ئويلىغانسېرى، ئاشانبۇقىنىڭ چاچ - ساقاللىرى تىكەنلىشىپ تۇرالماي قېلىۋاتاتتى.

— دادىسى، بەگيۈسۈپ بالامنىڭ گېپىنى يادىلىرىدا تۇتسىلا، بالىغا قاتتىق تەگسىلە جەھلىنى قاتۇرۇپ قويىدىلا.

— بولدى، جاۋۇلدىما! ئۇرماي - تىللىماي ئارزۇلاپ چوڭ قىلغان بالاڭنىڭ قىلغان - ئەتكەنلىرىنى ئاڭلاپ تۇرۇپ، يەنە شۇنداق دەمسەن قېرى جادۇ؟— ئاشانبۇقا مومانىنى قاتتىق سىلكىۋەتتى. بۇ چاغقىچە قەدىناسىغا قاتتىق گەپ قىلىش تۇگۈل

«سەن» لەپ باقمىغانىدى.
ئىشكتىن كىرگەن بويانقار سالام قىلىپ قول بەردى.
— پاسكىنا قولۇڭنى يىغىشتۇر بەتبەخت!— دېدى ئاشانبۇقا غەزەپلىك، ئەمما بوش ئاۋاز بىلەن.
ئېسىل شايى تونىنى سىلىشقا تەمشەلگەن بويانقار مەڭدەپ تۇرۇپ قالدى.
— دادا، نېمە بولدىلا؟ بۇنچىۋالا ئاچچىقلاپ كېتىشلىرد-گە نېمە سەۋەب بولدى؟— ئۇ نېمە قىلىشنى بىلمەي يىغلاپ تۇرغان ئانىسىغا قارىدى،— ئابا، دېسىلە، مەن دادامغا نېمە يامانلىق قىلىپتىمەن؟
— نېمە قىلىپتىمەن دەيسەنغۇ بەدرەك! بالام بەگيۇسۇپ ھەممە قىلمىشىڭنى بىلىپ بولۇپتۇ.
— دادا، بەگيۇسۇپ كەلگەنمىدى؟
— كەلدى. ئۇنىڭ ئالدىدا يەرگە كىرىپ كەتكۇدەك بولدۇم، ئەمدى بىلگەنسەن؟!— ئاشانبۇقا كەينىگە داجىغان بايۇەچچە ئوغلىنىڭ ئالدىغا دېۋەيلەپ كەلدى،— ئېيت بىغە-رەز، سەن بۇرۇن قۇلمىدىڭ، ھۆر؟
— قۇل ئىدىم.
— سېنى قۇللۇقتىن ئازاد قىلغان كىم؟
— مەرھۇم ئاتىمىز رەبھانىدىنبەگ جانابلىرى.
— ئوقۇتۇپ، تەربىيىلەپ، كۈيئوغۇل قىلىپ تىجارەتكە سالغان، يۈز تاپقۇزغان كىم؟
— مەرھۇم ئاتىمىز...
— ساڭا ئىشىنىپ شۇنچە نۇرغۇن دەسمايە، مال — مۈلۈك بىلەن، جاۋاھىرات، تىللا سارايلىرىغا خوجايىن قىلغان كىم؟
— مەرھۇم ئاتىمىز...
— بىلىدىكەنسەن — ھە! ئۇنتۇپ قالماپسەن دۆيۈز،—

ئاشانبۇقا بارمقىنى بىكىز قىلىپ، بويانقارنىڭ تەر تەپچىكەن پېشانىسىگە نوقۇدى، — سەن ئاشۇ غەمخان ئاتىمىزغا سادىق بولدۇڭمۇ؟

— مەن... مەن...

— تىلىڭنى چاينىما كاززاپ! سېنىڭ ھەممە ھارامزادلىكلىرىڭنى بىلىپ بولدۇم. ئەمدى ئاناڭ ئىككىمىزگە يوشۇرماي دەپ بەر، بولمىسا ئادەم تونۇمايدىغان كۆزلىرىڭنى ئويۇۋالىمەن.

— سادىق بولالمىدىم...

— قاچاندىن بېرى خىيانەت، ئوغرىلىق قىلىشقا كىرىشتىڭ، دۆيۈز؟

— ئاتىمىز ۋاپات بولغاندىن كېيىن.

— بەگيۈسۈپ بالامنىڭ ياش، تەجرىبىسىز كۆرۈپسەن ـ دە، قاپاق باش.

— ياق، ئۇ ناھايىتى زېرەك، چېچەن.

— بۇ دېگىنىڭ راستمۇ، كاززاپ؟

— راست.

— قەسەم ئىچ!

بويانقارنىڭ ۋۇجۇدى تىترەپ كەتتى:

— ئاللا ئۆمرۈمنى كوتا قىلسۇن.

— ئېيت، سەن خىيانەت قىلغان ئالتۇن، تىللا زادى قانچىلىك؟

قوللىرى بىلەن پېشانىسىدىكى تەرنى سۈرتكەن بويانقار ئويلىنىۋېلىپ دېدى.

— مىڭ سەر ئالتۇن، ئون مىڭ تىللادىن ئاشىدۇ.

— ئەگەر يالغان سۆزلىگەن بولساڭ، ئىچكەن قەسىمىڭ بويىچە ئاللا سېنى جازالايدۇ.

— راستىمنى دەۋاتىمەن، دادا.

— سەن قانچە قورۇ ـ جاي قىلدىڭ؟

— تۆت.
— هەممىسى بالاساغۇندىمۇ؟
— ئىككىسى سەمەرقەنتتە، ئىككىسى بالاساغۇندا.
— ئو قورۇلاردا كىم تۇرىدۇ؟
— خوتۇنلىرىم تۇرىدۇ.
— نېمىشقا بۇنى ماڭا دېمىدىڭ؟
— ئۇيلىپ...
— سەن ئۇيات ـ نومۇسنى بىلەمسەن، كاززاپ؟ قىلچە-لىك ئۇيات ـ نومۇس سەندە بولسا بۇنداق ئىنساپسىزلىق قىلمايتتىڭ. يەنە بىر قېتىم راستىڭنى دەپ باقە، كىملەرنىڭ قىزىغا ئۆيلەنگەنسىڭ؟
— بۇنى سورىمىسىلا، دادا، ئۆيلىنىش گۇناھ ئەمەسقۇ، — بويانقار تەرىنى تۇرۇپ جاۋاب بېرىشنى رەت قىلدى.
— شۇنداق، بۇنى بىلىدىكەنسەن. خىيانەت قىلغان ھارام پۇلنى خەجلەپ ئۆيلىنىش كەچۈرگۈسىز گۇناھ، ئالغان خوتۇ-نۇڭمۇ ساڭا ھارام — رەيھانىدىنبەگنىڭ كۈيئوغلى، ئاشانبۇقا-نىڭ ئوغلىنى چوڭ سودىگەر دەپ بىلىپ قىزىنى بەرگەن ئادەملەرنىڭ يۈزىنى چۈشۈرمەكچى ئەمەسمەن. يەنە دەيدىغا-نىڭ بارمۇ؟
چىرايى ئۆڭۈپ غەلىتە بولۇپ كەتكەن بويانقار ئۇجۇقۇپ كەتتى.
— دۆلەتكە، بۇغرا قاراخانغا ئاسىيلىق قىلغان بولساڭ قالدۇرماي ئېيت!
— هەممىنى دېدىم، مەن گۇناھكار؟
— شۇنداق، دېدىڭ، — ئاشانبۇقا ئوغلىنى تېپىپ يىقا-تىپ دەسسەپ چەيلىۋەتمەكچى بولدىيۇ، يۈسۈپىنىڭ ئېيتقان-لىرى ئېسىدە بولغاچقا ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ سۆزىنى داۋام

قىلدى، ــ ئوغرىلىق، خيانەت قىلىپ يىغقان ھەممە مال ـ مۇلۈك، ئالتۇن ـ تىللالارنى بەگيۇسۇپ بالامغا تولۇقى بىلەن تاپشۇر، تاپشۇرمىغان باجنىمۇ تولۇقلاپ تاپشۇر! قەرز بەرگەن پۇل ۋە قەرزدارلارنىڭ تىزىملىكىنى ماڭا ئەكېلىپ بەر، ئۇقتۇڭمۇ؟

ــ ئۇقتۇم.

ــ كېلىنىم ئايسىلىڭ خانقىزغا ۋاپاسىزلىقلىرىڭ، خيانەتلىرىڭنى قالدۇرماي ئېيتىپ، تىزلىنىپ كەچۈرۈم سورا! ئۇ خانقىز ساڭا زايە كېتىپتۇ، ئاجرىشىمەن دېسە دەرھال خېتىنىمۇ، ھەققى ـ مېھرىنىمۇ بەر، ئۇقتۇڭمۇ؟

دېمى ئىچىگە چۈشۈپ كەتكەن بويانقارنىڭ ئۈنى چىقماي قالدى، سېرىق بۇرۇتلىرى يېپىپ تۇرغان قېلىن كالپۇكلىرى قىمىرلىغاندەك قىلىسمۇ.

ــ ئۇقتۇڭمۇ دەيمەن، جاۋاب بەر!

ــ ئۇقتۇم، ــ بويانقارنىڭ ئۈنى پىچىرلىغاندەك بوش چىقتى.

ــ ئاڭلاپ تۇر، يەنە سېنىڭ قىلىشىڭغا تېگىشلىك بىر ئىش بار، ــ ئاشانبۇقا مۇشتۇمىنى تەڭلىدى، ــ يۇقىرىدا ئېيتقانلىرىمنى بېجىرىپ بولغاندىن كېيىن، ئۆزۈڭنى ئۆزۈڭگە باغلاپ قازىكالان ئالدىغا بار، جازا ھۆكۈم قىلسۇن. ماڭ، ئەمدى كەت بەتبەختىڭ!

بىر چېلەك مۇز سۈيىنى بېشىدىن قۇيۇۋەتكەندەك ئەندىكىپ كەتكەن بويانقار ئېغىرلىشىپ قالغان پۇتلىرىنى يۆتكىيەلمىدى.

ــ بالام، ــ دېدى يىغلامسىراپ بۇدراچ مومای، ــ ئاتاڭنىڭ دېگەنلىرىنى ئۇنتۇماي بېجىرگىن، گۇناھىنى تونۇغان بەندىسىنى ئاللا كەچۈرىدۇ. بارغىن بالام، نەپسىڭنى ئىتتىك قىلماي، قەدىمىڭنى ئىتتىك قىل!

بەشى تۆگمەن تېشىدەك پىرقىراۋاتقان بويانقار، لالمىدەك ساڭپىيىپ تاشقىرىغا چىقتى. ئازادە، چىرايلىق كۆرۈنىدىغان كو-چا - مەھەللىلەر مۇشۇ تاپتا ئۇنىڭغا توپا - چاڭ باسقاندەك غۇۋا، غەلىتە كۆرۈنۈپ كەتتى. ئۇنى غەپلەتتە قويغان كۆڭلىدە-كى خۇشلۇق كۆتۈرۈلۈپ، ۋۇجۇدىنى غەم بېسىۋالغانىدى. رەي-ھانىدىن ھايات ۋاقتىدىلا كۆزى قىزىرىپ خيانەت، ئوغرىلىق قىلىشقا تۇتۇنغان بويانقار، ھەرقايسى جايلار ھەم بالاساغۇندىكى دۇكان - سارايلارنى باشقۇرۇش، سودا - سېتىقنى يۈرۈشتۈ-رۈش جەريانىدا توپلىغان بايلىقىنىڭ مۇنداق ئۇشتۇمتۇت ئاش-كارىلىنىپ قېلىشىنى زادىلا ئويلاپ باقمىغانىدى.

نەپسى خاھىشىغا بېرىلگەن ئادەمگە كۆڭلىنى خۇش قىلە-دىغان ھەممە رەزىللىك، پەسكەشلىكلەر چىرايلىق كۆرۈنۈپ، ماڭغانسېرى پاتقاققا بەكرەك پاتىدۇ، ئۆزىنىڭ ھالاكەت يولىغا ماڭغانلىقىنى تۇيماي قالىدۇ. كۆزلىرى ئالتۇن - تەللادا، ناز - كەرەشمىدە بولغان بويانقارمۇ خۇددى شۇنداق بولغانە-دى.

ئۇ ئېتىنى يورغىلىتىپ كېتىۋېتىپ «بەگيۇسۈپ بۇ چاغقە-چە گېپىمىنلا ئاڭلاپ، ماقۇللاپ كەلگەنىدى، قانداق بىلىپ قالغاندۇ؟ ئادار ئېيتىپ قويغانمىدۇ يا؟ ئۇنىڭغا زادى بىلدۈرمە-گەنىدىم. سەمەرقەنتكە بارغاندا ئۇقۇپ قالغانمىدۇ؟ قايتىپ كەل-گەندىن بۇيان سودا ئىشلىرىنى زىنھارلاپ سورايدىغان بولۇپ قېلىشىدا گەپ بار ئىكەن - دە، ھەي... بىلدۈرمەي تەكشۈرۈپ-تىكەن - دە. يۇغرۇش باشىنىڭ قىزىغا مەخپي ئۆيلەنگىنىمنى بىلىپ قالغانمىدۇ؟ ھېلىمۇ ياخشى، خوتۇنۇم سۇھەيلىنى قېينا-تامىنىڭ دەۋىتىي بىلەن سەمەرقەنتكە ئاپىرىپ قويۇپتى-كەنىمەن...» دەپ ئويلاپ قامچىنى شىلتىدى. ئۇ ئۆز ئۆيىگە ئەمەس، يۇغرۇش باشى ئىنانچۇبەگنىڭ قورۇسىغا كەلدى. كۈن پاتقانىدى. ئىشكىتە تۇرغان دەرۋازىۋەنگە مۇھىم ئىش بىلەن

كۆرۈشكىلى كەلگىنىنى ۋەزىرگە يەتكۈزۈشنى ئۆيىتتى. دەرۋازە-
ۋەن كىرىپ كېتىپ شۇ ھامان چىقتى. ئۇنى باشلاپ ۋەزىرنىڭ
مېھمان كۈتىدىغان ئازادە ئۆيىگە ئېلىپ كىردى.

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، كىمكىن دېسەم، بايۋەچچە
كۈيئوغلۇم ئىكەنغۇ، — ئىنانچۇبەگ چىراغ يورۇقىدا سەپسېلىپ
چۆچۈگەن ھالدا سورىدى، — نېمە بولدىڭىز؟ چىرايىڭىز ئە-
جەب ئۆزگىرىپ كېتىپتۇغۇ. بۆرەتىكىنگە سىزدىن ئەۋەتكەن
خېتىم ئاشكارىلىنىپ قالمىغاندۇ؟

بويانقار تىزلاندى.

— ياق، ۋەزىر ئاتا. بەگيۈسۈپ مېنىڭ قۇزئوردۇدا ئىك-
كى، سەمەرقەنتتە ئىككى قورۇ ـ جايىم بارلىقىنى، دۆلەتكە
باجنى كەم تاپشۇرغىنىمنى بىلىپ قاپتۇ. بۇنى بايا دادامدىن
ئۇقتۇم.

ئىنانچۇبەگنىڭ كۈلكە كەتمەيدىغان چېھرى تۇتۇلدى.

— يەنە نۇرغۇن مال ـ مۈلۈككە ئىگە بولۇۋالغىنىڭىزنىمۇ
بىلىۋالغاندۇ؟

— بىلىۋاپتۇ، ۋەزىر ئاتا.

ئىنانچۇبەگنىڭ قويۇق قاشلىرى تىكەنلەشتى. ئۇ مەيدە-
سىگە يېيىلىپ تۇرغان ئۇزۇن ساقىلىنى سىيپاپ تۇرۇپ دېدى:

— بويانقار، مەن ئۇزاق مۇددەت كۆزىتىپ، ئاقىۋەت
سىزنى كۈيئوغۇللۇققا تاللىغانىدىم. بۇنىڭدىن مەقسەت، مەرھۇم
رەيھانىدىنبەگنىڭ مال ـ مۈلكىنى قولۇمغا كەلتۈرۈش ئىدى.
قاقتى ـ سوقتى قىلىپ كەلگىنىڭىز ئاشكارىلىنىپ قاپتۇ، ئەمدى
قۇزئوردۇدا تۇرسىڭىز بولمايدۇ، دەرھال سەمەرقەنتكە — قە-
زىمنىڭ يېنىغا كېتىڭ. بولمىسا بەگيۈسۈپ شەرئىەت ھۆكمى
بويىچە كاللىڭىزنى تېنىڭىزدىن جۇدا قىلدۇرۇۋەتمەسمۇ، قولە-
ڭىزنى كەستۈرۈۋېتىدۇ... شۇ دەقىقىنىڭ ئۆزىدە يولغا چىقىڭ.

بويانقار ئىنانچۇبەگنىڭ قورۇسىدىن چىقىپ، ئىككى دە-

دەك بىلەن سەمەرقەنتكە ماڭغاندا، بالاساغۇن ئاسمىنىنى قارا بۇلۇت قاپلىغانىدى. ئىنانچۇبەگ بويانقارنىڭ كەينىدىن يەنە بىر خىزمەتچىسىنى يولغا سالدى. ئۇنىڭ قويۇن يانچۇقىدىكى خەتتە «قىزىم سۇھەيلە، بويانقار بېتىپ بېرىشى بىلەنلا، بۇ خەت بىلەن ئەۋەتكەن قۇتىدىكى دورىنى شاراب بىلەن ئىچۈرۈۋەت، جەسىتىنى سىر دەرياسىغا تاشلاتقۇزۇۋېتىپ ئۆزۈڭ بېنىپ كەل» دەپ بېزىلغانىدى.

2

— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، پېقىر ھەزرەتلىرىگە مەسلەھەت بەرگۈدەك لاياقەتكە ئىگە ئەمەسمەن، ئەمما زامان شائىرى:

تولا كۆردۈم ياخشى ئاتانغان كىشى—
قوشۇلغاچ يامانغا، بۇزۇلدى ئىشى.

يامان ئىش تۈپەيلى تولا ياخشى ئەر،
قىلىپ تۆھمەتكە كۆپ، يۈزىن كەتكۈزەر.①

دېگەندەك ئاقىۋەت كېلىپ چىقمىسۇن ئۇچۇن ئالدىلىرىدا ئېغىز ئېچىشقا جۈرئەت قىلدىم، كەچۈرگەيلا.

— توغرائى دېۋان باشى، ئاتىگىزغا بەك ئوخشايدىكەنسىز. گەرچە ياش بولسىگىزمۇ، مەن ئەك ئىشىنىدىغان ئوردا ئەمەلدارى سىز. مەسلىھەت بېرىشكە ئۆزىگىزنى نېمىشقا لاياقەتسىز ھېسابلايسىز؟ سىز مىسال كەلتۈرگەن شېئىرنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، ئېيتىدىغان مۇھىم گېپىگىز بار ئوخشىمامدۇ؟

① «قۇتادغۇبىلىك» — 873 - بەت.

— بار ئىدى، — دېدى قوللىرىنى كۆكسىگە قويغان يۈسۈپ، — شۇڭا ئالىيلىرىنىڭ پەرمانىنى ئاڭلاپ، باشقا ئەربابلار بىلەن بىرگە چىقىپ كەتمەي ھۈزۈرلىرىدا قېلىۋىدىم.

— سۆزلەڭ، قۇلىقىم سىزدە، — سۇلايمان ئارسلانخان كېلىپ تەختىدە ئولتۇردى، — مەنمۇ قېلىپ قالغىنىڭىزدىن زۆرۈر گېپى بولسا كېرەك، دەپ ئويلىۋىدىم. ياش بولسىڭىزمۇ پاراسەتتە ئۈستۈنسىز، قانداق مەسلىھەتچىڭىز بولسا دەۋېرىڭ.

— ئالىيلىرى، بايا يۈغرۇش باشى ئىنانچۇبەگنىڭ ئۈچ تۆمەن لەشكەر بىلەن سەمەرقەنتكە يۈرۈش قىلىدىغانلىقى توغرۇلۇق پەرمان چۈشۈردىلە. قاراخانىلار ئىلىنىڭ پارچىلىنىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن چۈشۈرگەن بۇ پەرمان — ئەلنى ئەمىن تاپتۇرىدىغان چارىدۇر. ئەمما بۇ ئۈچ تۈمەن لەشكەرنى ئىنانچۇبەگ ئەمەس، كۆپ جەڭلەرنى باشتىن كەچۈرگەن سۈباشى تۆمۈربۇقا نەسرىدىن ياكى چاغرىبەگ ئادام-تۇغرىل باشلاپ بارسا، ئالىيلىرىنىڭ تەلىپى، ئاۋامنىڭ ئۈمىدى بالدۇرراق ئەمەلگە ئاشاتتى، دېگەن ئىشەنچىدىمەن.

— نېمە ئۈچۈن؟

— شۇنىڭ ئۈچۈنكى، — دېدى يۈسۈپ دادىللىق بىلەن، — سۈباشى تۆمۈر بۇقا نەسرىدىنبەگ ياشىنىپ قالغان بولسىمۇ، باھادىر، تەدبىرلىك سەركەردە. ئۇنىڭ قىتانلارنى مەغلۇپ قىلىشتا، ئۇدۇن كۈپپارلىرىنى يوقىتىشتا، سامانىلار خانلىقىنى ئەل قىلىشتا كۆرسەتكەن باتۇرلۇقلىرى ئەل ئىچىگە تارالغان. چاغرىبەگ ئادامتوغرىلمۇ بۇ ۋاقىتقىچە مەغلۇپ بولمىغان ئالىپ سەركەردە. ئۇ بۆرەتىكىن بىلەن بېقىندىن تونۇشىدۇ. ئەسلىرىدە بولسا كېرەك، بۇنىڭدىن ئالتە — يەتتە يىل بۇرۇن، ئېلىمىزگە تەۋە خارەزىم دىيارىنىڭ پادىشاھى ئالتۇنتاش بويۇنتاۋلىق قىلىپ ماۋەرائۇننەھرگە ھۇجۇم قىلغاندا، بۆرەتىكىنىڭ تەلىپى بويىچە چاغرىبەگ ئادامتوغرىلنى ئىككى تۈمەن

لەشكەر بىلەن سەمەرقەنتكە ئەۋەتكەن ئىددىلە.
— ئارى، ئېسىمدە. چاغرىبەگ ئادامتوغرىل زەپەر قۇ-
چۇپ، بۆرەتىكىنىنىڭ سوۋغا ـ سالاملىرىنى ئېلىپ قايتىپ كەل-
گەنىدى.
— مانا شۇنداق قابىل سۇباشىلار تۇرغاندا، ئۆمرىدە
جەڭگە قاتناشمىغان سىلىق ـ سىپايە بەگنى ئۇچ تۇمەن لەشكەر
بىلەن ئەۋەتمەكچى بولغانلىرىنىڭ سەۋەبىنى چۈشىنەلمەي
قالىدىم. خاتا سۆزلەپ قويغان بولسام كەچۈرگەيلا، ئالىيلىرى.
— توغرائى دېۋان باشى، خاتا سۆزلىمىدىڭىز. تۆمۇر بۇقا
نەسرىدىن، چاغرىبەگ ئادامتوغرىللار جاسارەتلىك، زەپەر قازاد-
غۇچى سانغۇن، بۇ ماڭا مەلۇم. ئۇلارنى ئەمەس، ئىنانچۇبەگنى
ئەۋەتمەكچى بولغىنىمدىكى سەۋەب شۇكى، ئۇ پاراسەت-
لىك، چارە ـ تەدبىرلىك ئەرباب. سانغۇنلار لەشكەر بىلەن
شەھەر ئالسا، ئۇ قىلىچ چاپماي، قان تۆكمەي شەھەر ئالالايدۇ،
دۇشمەننى دوستقا ئايلاندۇرالايدۇ. ئۆزىمۇ ماڭا «بۆرەتىكىنىنى
ئەمرىلىرىگە بويسۇنىدۇغان قىلمەن» دەپ ۋەدە بەردى.
بەگلىرىسۇپ، خاۋاتىرلەنمەك، — سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ نا-
ھايىتى ئىشەنچ بىلەن ئېيتقان سۆزلىرى ئۇنى ئۇمىدسىزلەندۇ-
رۇپ قويدى. گەپ قىلماي چىقىپ كەتمەكچى بولدىيۇ، قاراخا-
نىلار ئېلىنىڭ بۆلۈنۈپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش نىيىتىگە
كەلگىنى ئۇچۇن، قەتئىيلىك بىلەن يەكتىز بولۇپ دېدى:
— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، تىلى يۇمشاق كىشىنىڭ
دىلى قاتتىق كېلىدۇ، تىلىنى ھەر تامانغا يورغىلىتالايدۇ، ئاسىي،
مۇناپىقلار ئەنە شۇنداق تىلى يۇمشاق، سىلىق ـ سىپايە ئادەم-
لەردىن چىقىدۇ. ئۇلار ئۆزىنى ئاسراش، باشقىلارغا زىيان يەت-
كۈزۈش ئۇچۇن تىلىنى ئىشقا سالىدۇ، پىتنە ـ پاسات تېرىيدۇ،
ئالدامچىلىق قىلىپ، خاقانىمۇ، ئاۋامنىمۇ ئورىغا ئىتتىرىدۇ.
سۆزۈمنى باشلىغان ئىكەنمەن، ئاخىرىنىمۇ دەۋېتەي، خاقانىم.

تىلى يۇمشاق، يۈرۈش ـ تۇرۇشى سىلىق ئىنانچۇبەگ بىر بالا تېرىمسىدى، دەپ ئەندىشە قىلمەن. نېمىشقىكىن ئۇنىڭ تەـ بەسسۇمىغا بىر شۇملۇق يوشۇرۇنغاندەك قىلىدۇ، ئالىيلىرى. نادامەتلىك پۇشايمانغا قالماسلىق ئۈچۈن، ئىنانچۇبەگنىڭ ئۇرـ نىغا باھادىر سانغۇنلاردىن بىرنى باش قىلىپ، ئاندىن لەشكەرنى يولغا سالغايلا. بۇ پېقىر غۇلاملىرىنىڭ سەممىي مەسلىھەتى.

سۇلايمان ئارسلانخان بىر قولى بىلەن چېكىسىنى تىرەپ ئۇزاق ئويلاندى، بېشىنى كۆتۈرۈپ يەكتىز بولۇپ جاۋاب كۈتۈـ ۋاتقان يۈسۈپكە تىكىلدى:

— توغرائى دىۋان باشى، مەسلىھەتىڭىز قىممەتلىك بولـ سىمۇ، گۇماندىن خالىي ئەمەس. سانغۇنلارنى ئەۋەتىشتىن كۆـ رە، دانىشمەن ۋەزىرىمنى ئاتلاندۇرۇشۇم بىھۇدە قان تۆكۈشنى خالىمىغانلىقىمدىن بولغان. پەرمان چۈشۈرۈپ بولدۇم، ئاتقان ئوقنى قايتۇرۇپ بولماس، بۇ يۈرۈشنىڭ غەلىبىلىك بولۇشىدىن ئۇمىدۋارمەن. سىز توغرائى دىۋان باشى بولۇپلا قالماي، بۈگۈنـ دىن باشلاپ ماڭا ئىلىمگا[1] ،دەبىرى[2] بولۇپمۇ خىزمەت قىلـ سىز. ئەمدى چىقىپ ئارام ئېلىڭ.

— خوپ، ئالىيلىرى، — يۈسۈپ ئورنىدىن تۇردى.

— ئۇنىڭدىن بۆلەك ئىلتىماسىڭىز بارمۇ؟ ئېيتىڭ، راستـ چىللارنى ھۆرمەت قىلمەن.

— ئەمرلىرىنى ئادا قىلىشتىن باشقا پىكرىم يوق، ئاقىۋەت خەيرلىك بولغاي، — يۈسۈپ ئەپسۇسلانغان ھالدا مېڭىشقا تەمشەلدى.

---

① ئىلىمگا — خاقانلارنىڭ يارلىق، مەكتۇپلىرىنى ئۇيغۇر تىلىدا يازىدىغان كاتىپ.

② دەبىرى — خاقانغا كەلگەن مەكتۇپلارنى ئوقۇپ بېرىدىغان كاـ تىپ.

— توختاڭ، بايانىن سوراش ئېسىمدىن كۆتۈرۈلۈپتۇ. سىر دەريانىڭ سۈزۈكلىكىدىن جەسەت توغرۇلۇق سىزمۇ ئاڭ-لىغانسىز. بۇ توغرۇلۇق قۇزغۇنلىرىدا گەپ ئاۋۇپ كەتكەن ئوخ-شايدۇ، يۈغرۇش باشلىنىڭ ئاخىلاپ مەنمۇ ھەيرەتتە قالدىم. ئۇ «شامال چىقمىسا دەرەخ لىڭشمايدۇ، دېگەن گەپ بار، بۇنى توغرائى دېۋان باشلىنىڭ ئۇقۇشۇپ كۆرگەيلا» دەپ مېنى ئويـ لاندۇرۇپ قويدى. سىز قانداق خەۋەرلەرنى ئاڭلىدىڭىز؟ بىلگۈم كېلىۋاتىدۇ، — دېدى سۈلايمان ئارسلانخان.

يۈسۈپ قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ دېدى:

— ئاڭلىدىم، ئالىيلىرى، ئۇ مېنىڭ جىيەنىم بويانقار. مەرھۇم ئاتام بۇ كۈيئوغلىنى تىجارەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا قويغانىدى، پات ـ پات سەمەرقەنتكە بېرىپ تۇراتتى. ئۆتكەن قېتىم ئالىيلىرىنىڭ ئەمرى بىلەن سەمەرقەنتكە بارغىنىمدا، بويا-قارنىڭ سەمىمگە سېلىپ قويماي ئۆز نامىدا يەنە بىر تىللا ساريىي ئاچقانلىقىنى، ئىككى باغلىق قورۇ سېتىۋالغىنىنى بىلگە-نىدىم. قۇزغۇنلىرىدىغا كەلگىنىمدىن كېيىن، ئۇنىڭغا تۈيدۇرماي تەكشۈرۈش ئېلىپ باردىم. نۇرغۇن مال ـ مۈلۈك، ئالتۇن ـ جاۋاھىراتقا خىيانەت قىلغانلىقى مەلۇم بولدى. دەسلەپ بۇنى دادىسى ئاشانبۇقىغا ئېيتتىم. ئۇ ئوغلىنى چاقىرتىپ، ھەممە قىلمىشلىرىنى يۈزىگە سېلىپ، ئۆز قولىنى ئۆزى باغلاپ، ئالدىمـ ـغا بېرىشقا بۇيرۇپتۇ. مانا شۇ كۈندىن باشلاپ بويانقار ئىز ـ دېرەكسىز غايىب بولغانىكەن. مەنمۇ جەستىنىڭ سىر دەريا-سىدىن سۈزۈكلىنىغانلىقىنى ئاڭلاپ ناھايىتى ئېچىندىم. بويانقار بىلەن كېچىكمىدىن بىر قورۇدا ئۆسكەنلىكىم ئۈچۈنمۇ، ئاتامنىڭ خىزمىتىنى ياخشى قىلىپ، ئىناۋەت قازىنىپ، تىجارەتتە نۇرغۇن پايدا كەلتۈرگەنلىكى ئۈچۈنمۇ، ئۇنىڭ بۇ سىرلىق ئۆلۈمى مېنى ھەسرەتتە قويدى. ئىنسانىنىڭ ئازمايدىغىنى يوق، ئالىيلىرى، ئۇنى شەخسىيەتچىلىك، ئاچ كۆزلۈك ھاياتىدىن ئايرىغاندەك

تۇرىدۇ. ئەگەر ماقۇل كۆرسىلە، سەمەرقەنتكە بېرىپ، بۇ ئۆلۈمـ
نىڭ سەۋەبىنى بىر ئېنىقلاپ كۆرسەم. ئەسلىدە بۇ ئىلتىماسىمنى
ئالىيلىرىغا خەت ئارقىلىق يەتكۈزمەكچى ئىدىم.

— سىز ئوردىدىن ئايرىلسىڭىز بولمايدۇ، بەگيۇسۇپ،
ھەرقايسى جايلاردىن، مەملىكەتلەردىن كېلىدىغان مەلۇماتنامـ
لەر، خەت ـ چەكلەرنى بىر تەرەپ قىلىش، يارلىق، پەرمانلارنى
يېزىش مەسئۇلىيىتى سۇرۇشتۇرۇلـدىغان ئىنچىكە خىزمەت.
سىز بارماڭ، مەن ئـانچۇبەگكە تاپىلاي، ئۇ بۇ ئۆلۈمنىڭ
سەۋەبىنـى بىلـپ كەلسۇن. سىز قۇزئوردۇدىكى بويانقارنىڭ
يېقىن بۇرادەر ـ تونۇشلىرىدىن سوراپ ئېنىقلاڭ، بەگيۇسۇپ.

— خوپ، ئالىيلىرى، ئىجازەت بەرسىلە.

يۇسۇپ ئوردىدىن چىققاندا كۈن قـيام بولغانىدى. تو-
مۇزنىڭ قاياق ئـسـسىقـى بالاساغۇنـنـى تونۇردەك قىزىتىۋەت-
كەنىدى.

ئىنانچۇبەگ ئۆچ تۇمەن لەشكەر بىلەن سەمەرقەنتكە يۈ-
رۇپ كەتتى.

تىنچ ئۆتۈۋاتقان قاراخانىلار ئېلىنىڭ ئارامىنى بۇ يىل
قىشتا ئىنانچۇبەگ بويانقاردىن بۆرەتىكىنگە ئەۋەتكەن بىر پارچە
خەتنىڭ بۇزۇۋەتكەنلىكىنى بىر خۇدادىن باشقا ھېچكىم بىلمەيت-
تى. بۇ خەتتە سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ بەش تۇمەن سىپاھ
بىلەن يۈرۈش قىلماقچى بولۇۋاتقانلىقى، بۆرەتىكىنىنى تىرىك
تۇتقان كىشىگە ئون مىڭ تىللا، بېشىنى كېسىپ كەلگەنلەرگە
مىڭ تىللا ئىنئام بېرىدىغانلىقىنى جاكارلىغانلىقى، دەرھال بۇغرا
قاراخانغا بەيئەت قىلمايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشنىڭ زۆرۈرلۈكى،
ئۆزىنىڭ نۇرغۇن لەشكەر بىلەن سەمەرقەنتكە بېرىپ بۆرە
تىكىنىنىڭ خىزمەتىدە بولىدىغانلىقى قايىل قىلارلىق دەرىجىدە
كۈچلۈك ئىبارىلەر بىلەن يېزىلغانىدى. بۇ خەتنى تاپشۇرۇۋالغان
بۆرەتىكىن، بويانقارغا ئات مىندۈرۈپ، تون كىيگۈزۈپ، يۈز تىللا

ئىنئام قىلدى ۋە دەرھال ئۆزىنىڭ بۇغرا قاراخان سۇلايمان ئارسلانخانىنى ئېتىراپ قىلمايدىغانلىقىنى ئىپادىلەپ ئۆزىنى «تام-غاچ بۇغراخان» دەپ جاكارلىدى. بۇ ھىجرىيە 433 ـ يىلى جامادىيەلئەۋۋەلنىڭ 11 ـ كۈنى[1] بولۇپ، بالاساغۇننى ئاپئاق قار باسقان قىش مەزگىلى ئىدى. بويانقار تامغاچ بۇغراخان بولغان بۆرەتىكىنىنىڭ تەختكە ئولتۇرغان كۈنىدىكى تەنتەنىلىك مۇراسىمىغا قاتناشقاندىن كېيىن، باش ئەتىيازدا بالاساغۇنغا قايتىپ كەلدى ۋە ئاتىسىدىن قالمىشىنىڭ ئاشكارىلىنىپ قالغانلىقىنى بىلىپ، ئۆزىنى مەلۇم قىلىشتىن ئىنانچۇبەگنىڭ مەسلىھەتى بىلەن سەمەرقەنتكە قېچىپ كېتىشنى ئەۋزەل كۆردى. ئەمما ئۇ قېيناتىسىنىڭ بۇيرۇشى بىلەن ئامراق خوتۇنى قولىدا ئۆلۈشنى ۋە جەسىتىنىڭ سىر دەرياسىغا تاشلىنىدىغانلىقىنى بىلمەيتتى.

بۇ ئىشلار يۈسۈپكە قاراڭغۇ ئىدى. ئۇ دەسلەپ ئادار بىلەن سۆزلىشىپ، ئۇنىڭ بويانقارنىڭ قىلمىشلىرىدىن پۈتۈنلەي خەۋەرسىز ئىكەنلىكىنى بىلدى. ئۇ، ۋەزىر ئىنانچۇبەگنىڭ تىللا سارىيىغا بىرنەچچە قېتىم كەلگىنىنى، بويانقارنىڭ ناھايىتى ئىز-زەت ـ ئىكرام بىلەن كۈتۈۋالغىنىنى ئېيتىپ بەردى. بىرقانچە تىجارەتچىلەرمۇ ئىنانچۇبەگ بىلەن بويانقارنىڭ قويۇق مۇناسىۋىتى بارلىقىنى ئىسپاتلاشتى. يۈسۈپ بۇ مۇھىم يېپ ئۇچىغا ئېرىشكەندىن كېيىن، ئىزدەپ سوراپ، بويانقارنىڭ بالاساغۇندىكى ئىككىنچى قورۇسىنى تاپتى، قورۇ ئىشىكىگە يوغان قارا قۇلۇپ سېلىقلىق ئىدى. قولۇم ـ قوشنىلىرىدىن سۈرۈشتە قىلىپ، بۇ قورۇدا بويانقارنىڭ خوتۇنى بىلەن تۇرغانلىقىنى

---

① مىلادىيە 1042 ـ يىلى 1 ـ ئايغا توغرا كېلىدۇ.

بىلدى. ئۇنىڭ بۇ خوتۇنى كىم؟ ئويلا ـ ئويلا بويانقارنىڭ تۇنجى خوتۇنى بولغان ئاچىسى ئايسىلىگدىن سوراپ كۆرۈشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ قويدى. لېكىن نەچچە قېتىم ئايسىلىگنىڭ قېشىغا بارماقچى بولۇپ تەمشىلىپ، ئاچىسىنى ئاياپ بارمىدى. ئايسىلىگمۇ كېلىپ ئانىسى ياكى ئىنىسىغا بۇ توغرۇلۇق ئېغىز ئاچمىدى. يۈسۈپ بۈگۈن قەتئىي نىيەتكە كېلىپ ئاچىسىنىڭ قورۇسىغا كەلدى. مۇھاپىزەتچى نۆكەر ئادايىنى قايتۇرۇۋېتىپ، ئاتنى پېتىلەپ ئىشكىتىن كىردى. ئىككى ئۆسمۈر قىلىچۇازلىق قىلىۋاتاتتى، يۈسۈپنى كۆرۈپ يۈگۈرۈپ كېلىشتى، ئاتنىڭ تىزگىنىنى قوللىرىغا ئېلىشىپ:

— بەگ ئاكا، كەلسىلە،— دەپ سالام بېرىشتى.

— ئوھوي، چوپچوڭلا بولۇپ كېتىپسىلەرغۇ، ئاباڭلار ئۆيدىمۇ؟— دېدى يۈسۈپ ئۇلارنىڭ دولىسىغا ئۇرۇپ.

— ئابام ئاشخانىدا تاماق ئېتىۋاتىدۇ،— بالىلارنىڭ چوڭراقى جاۋاب بېرىپ، ئىككى قولىنى كاناي قىلىپ، ئابا! دەپ توۋلىدى.

ئاشخانىدىن يۈگۈرۈپ چىققان ئايسىلىگ:

— يۈسۈپ، ئۇكام،— دەپ هاياجانلانغىنىدىن گەپ قىلالماي قالدى. ئۇستى ـ ئۇستىگە كەلگەن دەرد ئۇنىڭ زىل، ياڭراق ئاۋازىنىمۇ بوغۇۋەتكەنىدى. يۈسۈپ:

— ساق تۇرۇۋاتاملا، ئاچا، يېقىندىن بېرى ئالدىراش بولۇپ ئەھۋال سوراپ كېلەلمىدىم،— دېيىشىگە ئايسىلىگ يىغلاپ كەتتى.

ئاتنى ئېغىلغا ئەكىرىپ قويۇپ چىققان بالىلار ئانىسىنىڭ يىغلاۋاتقىنىنى كۆرۈشۈپ سوراشتى:

— ئابا، نېمە بولدۇڭ، نېمىشقا يىغلايسەن؟

— هېچنېمە بولمىدىم، بالىلىرىم، ئۇكامنى سېغىنىپ كېتىپتىكەنمەن، يىغلاپ تاشلىدىم. سىلەر تاماق پىشقۇچە باغقا

كىرىپ مەشق قىلىپ تۇرۇڭلار، ــ دېدى ئايسىلىڭ ياشلىرىنى ئېرتىپ.

«بالىلار تېخى ئۇقمايدىكەن ـ ده، ئاچام بىلەپ بولۇپتۇ...» دەپ ئويلىغان يۈسۈپ، ئۇنىڭدىن سۆز كۈتۈپ جىم تۇردى.

ــ ئۇكام، ئۆيگە كىرىپ كېتەيلى.

ئايسىلىڭ يۈسۈپنى خانىسىغا ئېلىپ كىرىپ داستىخان سالدى، خىزمەتكار تەخسىدە ئۈگرە چۆپ ئېلىپ كىردى.

ــ ئۇكام، كېلىشلىرىنى بىلەتتىم، كۈتكەنىدىم. بويانقار-نىڭ ئۆلۈمى مېنى قاتتىق ئازابلاۋاتىدۇ، تېخى باللىرىمغا ئېيتمىدىم، ــ ئايسىلىڭ يىغلاپ تۇرۇپ سۆزىنى داۋام-لاشتۇردى، ــ ئۇنى جۇرئەتلىك، قولىدىن ئىش كېلىدىغان سەمىمىي ئادەم، دەپ ياخشى كۆرگەنىدىم، ئۇنداق بولماي چىقتى. ئۇ پۇل تېپىشقا، قىز ـ چوكانلارنى قولغا كەلتۇرۈشكە جۇرئەتلىك ئىكەن ئۇكام، ھەتتا دېدەكلىرىمگىمۇ كۈن بەرمە-دى. ئەسىر چۈشۈپ سېتىلغان پەرەڭ قىزلىرىدىن ئىككىنى ئېلىپ چۆرە خوتۇن قىلىپ بېرەي، دەپ ئويلىۋىدىم، ئاڭغىچە ئۆيلىنىۋالدى.

ــ كىمنىڭ قىزىغا ئۆيلەنگىنىنى بىلدىلمۇ، ئاچا؟

ــ بىلدىم، ئالتە ئايدىن كېيىن بىلدىم. ئىككى كۈن ئۆيگە كەلسە ئۈچ كۈن يوقلىپ كېتىدىغان بولدى، ئاخىر ئۆزۈم ئىزىغا چۈشۈپ، «ئاق ھونلار» مەھەللىسىدىكى بىر قورۇغا كىرىپ كەتكىنىنى كۆرۈپ تۇردۇم.

ــ كىمنىڭ قورۇسىكەن؟

ــ مەھەللىمىزدىكى ئۆيمۇئۆي كىرىپ پال سالىدىغان داخان ئايال ئاييانۇغا ئون تىللا بېرىپ، ئۇ قورۇدا كىم تۇرىدى-غانلىقىنى بىلىپ كېلىش ئۈچۈن ئەۋەتتىم.

ــ بىلىپ كەپتىمۇ، ئاچا؟

— بىلىپ كەپتۇ، ئۇكام، ئۇ قورۇدا بويانقارنىڭ خوتۇنى سۇھەيلە بىكە تۇرىدىكەن.

— كىمنىڭ قىزىكەن؟

— يۇغرۇش باشى ئىنانچۇبەگنىڭ قىزىكەن، ئۇنى بىر-نەچچە ئايدىن كېيىن سەمەرقەنتكە ئېلىپ كېتىپتىكەن.

— ئەمدى بىلدىم، بويانقارنى باشقا بىرسى ئەمەس، ئىنانچۇبەگ ئۆزى ئۆلتۇرگۇزۇۋەتكەن.

— نېمىشقا كۇيئوغلىنى ئۆلتۇرگۇزۇۋېتىدۇ؟ — ئايسەلكىنىڭ ئەگىم قاشلىرى يۇقىرى كۆتۇرۇلۇپ، چىرايلىق چېھرىدە ھەيران قېلىش ئالامەتلىرى پەيدا بولدى.

— گەپ مانا شۇنىڭدا، ئاچا، بەلكىم قىلمىشلىرىنىڭ ئاشكارىلىنىپ قالماسلىقى ئۈچۈندۇر، بۇنى بۇغرا قاراخانغا يەتكۈزۈشۈم كېرەك. مەن كېلىپ تۇرىمەن ئاچا، تولا ھەسرەت چېكىپ ئۆزلىرىنى يوقتىپ قويمىسىلا، سالامەتلىكلىرىنى ئاسراسىلا، تەقدىرنىڭ بۇ قىسمىتى ھېكمەتسىز ئەمەس، — دېدى يۇسۇپ خوشلىشىپ.

ئۇ ئوردىغا كەلگەندە، سۇلايمان ئارسلانخان ھەرەمدىن چىقمىغانىدى. ئۇ توغرائى دىۋانخانىغا كىرىپ، جايلاردىن كەلگەن مەلۇماتنامىلەنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە كىرىشتى. بىر ساەت چامىسىدا مەلۇماتنامىلەرنى كۆرۈپ، ئەۋەتىلگەن باج — سېلىق، تارتۇقلارنى تىزىملىدى. پەقەت ماۋەرائۇننەھر ۋە خارەزىم دىيارىدىن مەلۇماتنامىلەر كەلمىگەنىدى. يۇسۇپ تۇرۇپ دىۋانخانىغا چىقتى، بۇغرا قاراخانىڭ سارايىغا كىرىپ كەتكەنلىكىنى ئۇقۇپ، پېچىدىن تەينىلەنگەن ئىشكئاغىسى قۇلۇنبەگ پېنىغا كەلدى.

— خاقانىڭ قېشىدا ئادەم يوقتۇ؟ پېقىرنى ھۇزۇر ئالىپلىرىغا كىرىشكە ئىجازەت سوراۋاتىدۇ، دەپ قويسىڭىز، جاپانابلىرى.

— ئوبدان، توغرائى دئوان باشى، — ئىشكئاغىسى كىرىپ كېتىپ هايال بولماي چىقتى.

— مەرھەمەت.

يۇسۇپ كۈمۈشتىن قىلىنغان بوسۇغىدىن ئاتلاپ، قىپقىزىل گىلەم سېلىنغان سارايغا كىرگەندە، تەختتە يانتۇ ئولتۇرغان سۇلايمان ئارسلانخان سوئال نەزىرى بىلەن تىكىلدى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۈم ئالىيلىرى، قىممەتلىك ۋاقىتلىرىنى ئالغىنىمنى كەچۈرگەيلا. مەن جىيەنىم بويانقارنىڭ سىرلىق ئۆلۈمى يۈغرۇش باشى ئىنانچۇبەگ بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلىپ كەلدىم.

— نېمە دېدىڭىز، بەگيۇسۇپ؟

يۇسۇپ سۆزىنى تەكرارلىدى.

— بۇنى قانداق بىلدىڭىز؟

— ئىگىچەمنىڭ ئېيتىپ بېرىشىگە قارىغاندا، بويانقار ئىنانچۇبەگنىڭ سۇھەيلە ئىسىملىك قىزىنى ئەمرىگە ئالغانىكەن.

— بويانقارنى ئىنانچۇبەگنىڭ كۈيئوغلى دېمەكچىمۇسىز؟

— شۇنداق، ئالىيلىرى. بويانقار سۇھەيلەگە ئۆيلەنگەندىن كېيىن، ئۇستىلەپ خوتۇن ئالغىنىنى بىزگىلا ئەمەس، ئاتا — ئانىسىغىمۇ بىلدۈرمىگەن. سەمەرقەنتتىن قورۇ — جاي سېتىۋېلىپ، خوتۇننىنى سەمەرقەنتكە ئېلىپ كەتكەن.

— مۇنداق دەڭ، بەگيۇسۇپ، ئەجەب ئىش — ھە! شەرئىەت ھۆكمى بويىچە شارائىتى يار بەرگەن ئادەمنىڭ ئاشكارا تۆت خوتۇننى نىكاھلاپ ئېلىشىغا بولىدىغۇ. يوشۇرۇن توي قىلىپ، ئۇنى سەمەرقەنتكە ئېلىپ كېتىشىدە بىرەر سەۋەبنىڭ بولماسلىقى مۇمكىنمۇ؟ مېنى ئەندىشىگە سېلىپ قويدىڭىز توغرائى دئوان باشى. بۇ ئۆلۈم بىلەن ئىنانچۇبەگنىڭ مۇناسىۋىتى بارمۇ — يوق؟ دەرھال ئېنىقلاش زۆرۈر، — دېدى سۇلايمان ئارسلانخان ئورنىدىن تۇرۇپ.

— بۇنى يۇغرۇش باشىنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىدىن ئېنىق-
لاپ كۆرسەك بولارمىكىن؟ — ئېھتىيات بىلەن سورىدى يۇ-
سۇپ.

سۇلايمان ئارسلانخان مۇرىسىنى بىرسى باسقاندەك ئولتۇ-
رۇپ قالدى، ئۇنى بىرسى ئەمەس، غەم باسقانىدى. قولى بىلەن
يۇسۇپنى ئولتۇرۇشقا ئىشارەت قىلىپ، ئۇ كۇرستىن جاي ئالغاند-
ىن كېيىن يەنە ئورنىدىن تۇردى:

— ئەمدى قاراپ تۇرالمايمەن. يۇغرۇش باشىنىڭ قورۇ-
سىغا دەرھال ياساۋۇل ئەۋەتكۇزۇڭ، ئىنانچۇبەگنىڭ خوتۇنلىرى،
بالا ـ چاقىلىرىنى ئالدىمغا ھازىر قىلسۇن!

— خوپ، ئالىيلىرى، — يۇسۇپ ئىتتىك تۇرۇپ سارايـ-
دىن چىقتى. ئوردا ئەمرىگە ئېيتىپ، ئىنانچۇبەگنىڭ ئۆيىگە
ياساۋۇللارنى ئەۋەتكۇزدى. ئۇلار ئۇزاق ھايال بولماي قايتىپ
كېلىشتى.

— يۇغرۇش باشىنىڭ قورۇسى ئىشىكىگە قۇلۇپ سېلىق-
لىق ئىكەن. ھەقەمسايىلىرىدىن سورىساق، «ئىككى ھەپتىدىن
بېرى قۇلۇپلاقلىق، بىركىمنىڭ كىرىپ ـ چىققىنىنى كۆرمە-
دۇق» دېيىشتى، قۇرۇق قول قايتىپ كەلدۇق.

يۇسۇپ ياساۋۇل باشلىقىنىڭ سۆزىنى سۇلايمان ئارسلاند-
خانغا يەتكۇزدى.

— يۇغرۇش باشى بالا ـ چاقىلىرىنى مەقسەتلىك ئېلىپ
كېتىپتۇ، ئالىيلىرى.

سۇلايمان ئارسلانخان چۆچۈپ تەختتىن چۈشتى:

— ئىنانچۇبەگنى ئاسىيلىق يولىغا ماڭغان دېمەكچىمۇ
سىز، بەگيۇسۇپ؟

— ئالىيلىرى، ئەگەر ئۇنىڭدا ئاشۇنداق قارا نىيەت
بولمىسا، بالا ـ چاقىلىرىنى ئۆزى بىلەن بىرگە ئېلىپ كەتمەس
ئىدى.

— مەن بۇندىڭغا ئىشەنمەيمەن، توغرائىسى دىۋان باشى، — سۇلايمان ئارسلانخان قول باغلاپ تۇرغان يۈسۈپنىڭ يېنىغا كەلدى، — ئىنانچۇبەگ ياغما ئۇرۇقىدىن، قاراخانىلار جەمەتىگە سادىق، بۇنداق تۇزكورلۇقنى قىلمايدۇ. ئالدى — كەينىنى ئويلاپ ئىش كۆرىدىغان بۇ دانا يۈغرۇش باشىنىڭ ئاسىيلىق قىلىشى قانداقمۇ ئەقىلگە سىغسۇن؟ ياق، ياق، مەن بۇنىڭغا ئىشەنمەيمەن.

— بەندە ئاللاغىلا ئىشىنىشى كېرەك، ئارتۇقچە ئىشىنىپ كېتىش بەزى هاللاردا كىشىنى غەپلەتتە قالدۇرىدۇ، ئالىيلىرى. بىز سەمەرقەنتكە چاپارمەن ئەۋەتەيلى، ئۇقۇپ كەلسۇن.

— سەن ئاسىيلىق قىلدىڭمۇ؟ دەپ سوراش ئۈچۈن چاپارمەن ئەۋەتەمدۇق؟ — دېدى بېشى قاتقان سۇلايمان ئارسلانخان. لېكىن ئۇ يۈسۈپنىڭ سۆزىنى رەت قىلىشقا ئامالسىز ئىدى.

— ئالىيلىرى، ئۇنداق بولسا كۈتەيلى، چوقۇم پات ئاردا خەۋەر كېلىدۇ.

زېھنى چېچىلغان، گۇمانى كۈچەيگەن سۇلايمان ئارسلانخان گەپ قىلماي، سارايدىن چىقىپ كەتتى.

«ئەھۋال روشەن بولدى، ئىنانچۇبەگ بۇغرا قاراخاندىن يۈز ئۆرۈپتۇ...» دەپ ئويلاپ ئوردىدىن چىققان يۈسۈپ، تەقەززالىق ئىلكىدە تۆت كۆزى بىلەن خەۋەر كۈتۈشكە باشلىدى. ئۇ، ئىنانچۇبەگنىڭ ئاسىيلىق قىلىشىنى هەرگىز خالىمايتتى، ئەمما يۈز بەرگەن ئەهۋاللار ئاسىيلىقتىن بېشارەت بەرگەندى. ئاقۇۋەت بۆرەتىكىندىن كەلگەن مەكتۇپ ۋە «سوۋغا» ئىنانچۇبەگنىڭ ئاسىيلىق قىلغانلىقىنى پۈتۈنلەي ئاشكارىلىدى. يۈسۈپ مەكتۇپ بىلەن «سوۋغا» يۆگەلگەن بوپىنى كۆتۈرۈپ، ئون بەش كۈندىن بېرى سارايغا چىقماي، هەرەمدىكى ئارامگاهىدا ئىچى تىت — تىت بولۇپ، ئاغرىپ يېتىپ قالغان سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ يېنىغا كىردى.

— بۆرەتىكىندىن مەكتۇپ ۋە «سوۋغا» كەلدى، ئالىيلىرى.

— مەكتۇپ كەلدىمۇ؟ — غەم بىسىپ ياتقان بۇغرا قاراخان ئىتتىك بېشىنى كۆتۈرۈپ رۇسلىنىپ ئولتۇردى. كۆزلىرى ئولتۇرۇشۇپ ياداپ قالغانىدى.

— ئوقۇڭ، توغرائى دىۋان باشى.

يۈسۈپ بېيكەندازغا يۈكۈنۈپ مەكتۇپنى ئېچىپ ئوقۇدى:

«ئايغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئىسمى بىلەن باشلايمەن. سۇلايمان ئارسلانخان ئاغا، ئاللا سىزگە رەھمەت قىلسۇن. مەلۇم بولسۇنكى، مېنى كۆزدىن يوقتىتىش قارارىگىزنى يۇغرۇش باشىگىز ئىنانچۇبەگ مەكتۇپ ئارقىلىق ماڭا بىلدۈرگەندىن كېيىن، بۇغرا قاراخان بولغان سىزگە بەيئەت قىلمايدىغانلىقىمنى جاكارلاشقا مەجبۇر بولدۇم، ئىنانچۇبەگمۇ ئۇچ تۈمەن سپاھ بىلەن كېلىپ ماڭا ئەل بولدى. پېقىر ئىنىگىز بىلەن تۇغقانلىق مۇناسىۋەتنى ساقلاي دېسىگىز، شەرقىي ئۆلكىلەرگە بۇغرا قاراخان بولۇپ تەختتە خاتىرجەم ئولتۇرۇشىگىزنى ئۈمىد قىلىمەن. ناۋادا تەقدىرگە تەن بەرمەي لەشكەر تارتىپ باستۇرۇپ كەلسەڭىز، قىلىچ بىلەن قارشى ئالىمەن، بېشىگىز، تېنىگىزدىن جۇدا قىلىنىدۇ. يەنە شۇنى بىلىپ قېلىڭكى، مەن ئاسىي — مۇناپىقلارنىڭ پادىشاھقا، ئەلگە ھەرقاچان ۋاپا قىلمايدىغانلىقىنى بىلىمەن. سىزگە ئاسىيلىق قىلغان ئىنانچۇبەگ ماڭا ۋاپا قىلارمۇ؟ ئۆز كۆيۈغلىنى ئۆلتۈرگەن مۇناپىق ماڭا قەر كۆرسەتمەي قالارمۇ؟ ئۇ كۆرسەتكەن خىزمىتى ئۈچۈن خارەزمنىڭ شاھلىقىنى سوردىغانىدى، ساڭا ئەمەلنى بۇغرا قاراخان ئاغام بېرسۇن، دەپ ئالدىڭىزغا ئەۋەتتىم. ئېرىگە زەھەر بەرگەن قىزى بولسا سىر دەريا سىغا ماكانلاشتى. گەپ تامام، ۋەسسالام.

ھىجرىيە 433 — يىلى ماھى رەجەپنىڭ 17 — كۈنى①

---

① مىلادىيە 1042 - يىلى 7 - ئايغا توغرا كېلىدۇ.

غەربىي قاراخانىلار ئىلىنىڭ تامغاچ بۇغراخانى ئىبراھىم ئارسلان-
خان بۆرەتىكىن.»
سۇلايمان ئارسلانخان چېكىسىنى تۇتۇپ ئولتۇرۇپ كەت-
تى، لەۋلىرى قىمىرلىسىمۇ ئۇنى چىقمىدى، غەمكىن چىرايى
بۇلۇتتەك تۇتۇلدى. «ۋادەرىخ ـ ۋادەرىخ! قوينىغا پىچاق يو-
شۇرغان مەلئۇننى تونۇيالماي قاپتىمەن، ئىست ـ ئىست...
ئۇنىڭ شېرىن سۆزلىرى مېنى غەپلەتتە قويۇپتۇ، دەرىخا...»
ئۇ ئورنىدىن شۇنداق تېز قوپتىكى، گەۋدىسىنى تۇتالماي
يىقىلىپ كەتكىلى تاس قالدى، يۈسۈپ يۆلىۋالدى.
ـــ سۇباشىلارغا يارلىقىمنى يەتكۈزۈڭ، ئۇچ كۈن ئىچىدە
بەش تۈمەن لەشكەرنى سەپراس قىلسۇن، ئاتلىنىمەن. ئىنىم
مۇھەممەت ئارسلانخانغا مېنىڭ نامىمدىن ئۇچ تۈمەن لەشكەرنى
ئېلىپ سەمەرقەنتكە يۈرۈش قىلىش توغرىسىدا يارلىق ئەۋەتىڭ،
ئۇنىڭ بىلەن سىر دەريا‌سى بويىدا ئۇچرىشىمەن،ـــ دېدى
سۇلايمان ئارسلانخان غەزەپ بىلەن.
يۈسۈپ تىزلاندى:
ـــ بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، غەزەپلىرىنى بېسىپ ئۆزلە-
رىنى تۇتۇۋالسىلا. بۆرەتىكىنىڭ مەكتۇپىنى ئاڭلىدىلا. ئۇ ھازىر
تولۇق تەييارلىق بىلەن سىلىنىڭ باستۇرۇپ كېلىشلىرىنى كۈ-
تۈپ تۇرۇپتۇ. لەشكەر تارتىپ بارسىلىرى زەربىگە ئۇچرايدىلا،
سىر دەريا‌سى قانغا بويىلىدۇ، ئەمما مەسىلە ھەل بولمايدۇ. مۇبادا
مەغلۇپ بولساق تاجۇ تەخت قولدىن كېتىدۇ، ئەل قانغا غەرق
بولىدۇ، ئوبدان ئويلىنىپ باقسىلا، خاقانىم.
ـــ سىزنىڭچە قانداق قىلىشىمىز كېرەك؟ـــ سۇلايمان
ئارسلانخان ئۆسۈپ قالغان ساقىلىنى سىقىمدىدى، تەكچىدە
يالتىراپ تۇرغان تاجىغا قاراپ قويدى.
ـــ سەگەك بولۇپ، بۆرەتىكىنىڭ قانداق قىلىدىغانلىقىغا
قاراش كېرەك، ئالىيلىرى. ئۇ قولىغا قىلىچ ئالسا، بىزمۇ ئېلىشى-

مىز، ئۇ جىم تۇرسا بىزمۇ جىم تۇرۇشىمىز كېرەك. ئىش ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن قىلغان پۇشايمان باشقا چوماق بولىدۇ. پۇشايمان قىلىش ئورنىغا سەۋر قىلىشىمىز، پەيت كۈتۈشىمىز لازىم.

نادامەتلىك پۇشايمان يۈرىكىنى زەردار قىلىۋەتكەن سۇ-لايمان ئارسلانخان يۈسۈپكە قاراپ كېتىپ، ئۇنىڭ يەلكىسىدىن قامالاپ قۇچاقلىدى.

— ئاسىي ـ مۇناپىقنىڭ دامىغا چۈشۈپ كېتىپ كەچۈر-گۈسىز خاتا قىلدىم، سىزگىمۇ ئازار بەردىم، ئىنىم.

— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، دۇنيادا يېگىلىشمەيدىغان ئادەم يوق. ئەتىدىن باشلاپ بۇغرا قاراخان سارىيىغا چىقمايلا، — ئورنىدىن تۇرغان يۈسۈپ بوپىنى ئېلىپ ماڭماقچى بولدى.

سۇلايمان ئارسلانخان ئۇنى توختىتىپ بوپىنى كۆر-سەتتى:

— ئېچىڭ، بەگيۈسۈپ، كۆرۈپ باقاي.

— كۆرمىسىلە بولاتتى، خاقانىم، خەيرىيەت... — يۈ-سۈپ بوپىنى ئاچتى.

ئىنانچۇبەگنىڭ بەتبۇي كېلىپ تۇرغان بېشىنى كۆرگەن بۇغرا قاراخان سەسكىنىپ كەتتى. ئۇ مەلئۇننىڭ چېھرى قارا-داپ، چاچ ـ ساقاللىرىدا قان ئۈيۈپ قالغانىدى.

يىگىرمە ئالتىنچى باب

ئابىنچۇ خاتىننىڭ[1] قەستى

1

كېچىچە ياغقان يامغۇر تاڭ سۈزۈلۈشى بىلەنلا توختىدى. بالاساغۇن ئاسمىنىدا ھەسەن ـ ھۈسەن پارلىدى. سۇلايمان ئارسلانخان بامدات نامىزىنى ئۆتەپلا بۇغرا قاراخان سارىيىغا چىقىپ تەختتە ئولتۇردى. پەردىلىرى قايرىپ قويۇلغان دېرىزىدىن رەڭگارەڭ چاقناپ تۇرغان ھەسەن ـ ھۈسەنگە سەپسالدى. «ئوردۇكەنتكە كېتىشىم كېرەك، شۇنداق قىلسام بۇرە تىكىنمۇ، مەنمۇ ئەمىن تاپىمەن، ئەلمۇ تەسكىن تاپىدۇ، جەڭنىڭ ئالدى ئېلىنىدۇ...» شۇ ئۇيى بىلەن نەزىرىنى ئۆز مەرتىۋىلىرى بويىچە كۇرسىلاردا ئولتۇرۇشقان دۆلەت ئەربابلىرىغا يۆتكىدى:

ـــ جانابلار، ئىبراھىم تامغاچ بۇغراخانىنىڭ سەمەرقەنتنى ئاستانە قىلىپ، قاراخانىلار ئېلىدىن ئايرىلىپ چىققىنىغا بىر نەچچە ئاي بولدى. ئېلىمىزدە چوڭ ئۇرۇش باشلىنىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن سەمەرقەنتكە لەشكەر تارتىپ بارمىدىم، ئاۋام تىنچ ـ ئامان ياشاۋاتىدۇ. مەملىكىتىمىز كۆرۈنۈشتە ئىككە ـ كە ئايرىلغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ تاغ ـ دەريالىرى، يەر ـ زېمىنلىرى تۇتاش، يىلتىزىمىز بىر، شارائىت پىشىپ يېتىلگەندە ئۇلۇغ

---

① ئابىنچۇ خاتىن ـــ جەلپىكار مەلىكە.

مەملىكتىمىزنى يەنە بىرلىككە كەلتۈرىمىز. بۇنىڭ ئۈچۈن چىدام بىلەن كۈتۈشىمىزگە توغرا كېلىدۇ، سەۋر ـ تاقەتلىك بولۇشۇڭلارنى، پۈتۈن كۈچ، ئەقىل ـ پاراسىتىڭلار بىلەن جەڭگە ئەمەس، ئېلىمىزنى گۈللەندۈرۈشكە ئاتلىنىشىڭلارغا ئىشەنچ بىلدۈرۈپ، بۇ تايانغۇلار كېڭىشىنى چاقىرىشنى زۆرۈر تاپتىم. بۇ كېڭەشتە ئوردۇكەنتنى ئاستانە قىلىشتىن ئىبارەت بىرلا مەسىلىنى مۇھاكىمە قىلىپ قارار چىقىرىمىز. قېنى، پىكىر بايان قىلىڭلار.

ـــ ئوردۇكەنتنى ئاستانە قىلىش دېگەن سۆز، بۆرە تىكىنىدىن قورقۇپ قېچىپ كېتىش دېگەن سۆز.

ـــ ئۇنداق ئەمەس، سانغۇن جانابلىرى. ئوردۇكەنتنى ئاستانە قىلىپ يۆتكىلىش، كۈچ ـ قۇدرىتىمىزنى ئاشۇرۇش، شارائىتنى پىشىپ يېتىلدۈرۈش ئۈچۈندۇر.

ـــ ئىشكىئاغىسىنىڭ بۇ پىكرى ئورۇنلۇق.

ـــ سانغۇننىڭ دېگىنىمۇ خاتا ئەمەس.

ـــ پېقىر يۇغرۇش بولۇش سۈپىتىم بىلەن، بۇغرا قاراخانىڭ ئوردۇكەنتنى ئاستانە قىلىپ يۆتكىلىش قارارىغا پۈتۈنلەي قوشۇلىمەن.

ـــ بۇغرا قاراخان ئوردۇكەنتكە كەتسە، قۇزئوردۇنى دۈشمەنكە تاشلاپ بەرگەنلىك بولمامدۇ؟

ـــ ئالىيلىرى، جانابلار، ئىلگىرى ۋەتەننىڭ يۇرتىكى بولغان قۇزئوردۇ، شەرقىي قاراخانىلار ئېلىگە نىسبەتەن چەتتىرەك بولۇپ قالدى، ئوردۇكەنت بولسا تازا ئوتتۇرىدا. بۇنى نەزەردە تۇتقاندا، ئاستانىنى يۆتكەش پايدىلىق، بۇ ئاقىلانە قارار.

يۇسۇپنىڭ بۇ پىكرى ئۆز سۆزىدە چىڭ تۇرۇۋالغان يۇغرۇش، سانغۇنلارنى ئويلاندۇرۇپ قويدى. بۇ كېڭەشكە تالاستىن كەلگەن مۇھەممەت ئارسلانخان ھېچقانداق ئىپادە بىلدۈرمىدى. ئاتىسىغا قاراپ ئۈنچىقماي ئولتۇرغان ھۈسەين

ئارسلانخاننىڭ ئوردۇكەنتنى ئاستانە قىلىشقا قوشۇلغۇسى بار ئىدى. پەرغانىدىن كەلگەن مەھمۇت ئارسلانخان بىلەن قەشقەردىن كەلگەن ئەبۇھەسەن ئارسلانخان قىزغىن قوللاشتى. ئاخىردا ھەممەيلەن ئوردۇكەنتنى ئاستانە قىلىپ يۆتكىلىشكە قوشۇلدى.

— جانابلار، ھەممىگلارنىڭ پىكرىدە ياخشى تىلەك بار، كۆڭلۈڭلارنى چۈشەندىم، ئەمدى يارلىقىمغا قۇلاق سېلىڭلار. زۇلقەئىدەنىڭ ئون بەشىنچى كۈنى، ئىسمى ئېلان قىلىنغان ئارسلانخان، ئىلىكخانلار، سۈباشى، سانغۇنلار، يابغۇ، چاغرىبەگ، تارخانبەگلەر يولغا چىقىشقا تەييارلىق قىلغايسىلەر.

سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ بۇ يارلىقى — غەربىي قاراخانىلار ئېلىنى ئېتىراپ قىلغانلىق بولۇپ ھېسابلىناتتى. ھەممەيلەن ئورنىدىن تۇرۇپ، بۇغرا قاراخانىنىڭ يارلىقىنى بەجا كەلتۈرىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. يۈسۈپ تىزىملىككە قاراپ بىرىۋز ئون بىر كىشىنىڭ ئىسمىنى ئاتىدى. ياشىنىپ قالغان، سالامەتلىكى ناچار، ئىقتىدارسىز ئوردا ئەربابلىرى بالاساغۇندا قالدۇرۇلدى. سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ چوڭ ئوغلى ئەبۇھەسەن ئارسلانخان بالاساغۇندا ئىلىكخان بولۇپ قالدى.

يۈسۈپ ئانىسى، بالىلىرى بىلەن قەشقەرغە كۆچۈپ كەلدى. ئۇنىڭ بىلەن يەنە چوڭ ئاچىسى ئايتولۇن ئېرى ئۇدمىش بىلەن، ئايسىلىڭ بالىلىرى بىلەن كېلىشكەندى. ئۇلار دەسلەپ بەگتاش جالالىدىن ئولتۇرۇپ كېلىۋاتقان ئوردا ئالدىدىكى قەدىمىي جايغا چۈشكەندى، كېيىن يۈسۈپ بۇلاقبېشى مەھەللىسىدىن مىڭ تىللاغا بىر قورۇ سېتىۋالدى. بەگتاش جالالىدىن قەدىمىي جايدا ئولتۇرۇۋەردى. بېگى سېتىۋالغان قورۇنىڭ ئىچىكىرى ھويلىسىغا، يابىرا، ئايسىلىڭ دېدەكلىرى بىلەن، تاشقىرىدىكى ھويلىسىغا يۈسۈپ خوتۇن ـ بالىلىرى، خىزمەتچىلىرى بىلەن ئورۇنلاشتى. پەتىگە كەلگەن تۇغقانلارنىڭ بىر ھەپتىگىچە

ئايىغى ئۇزۇلمىدى. بايىتاش جالالىدىننىڭ قىزى دىلدارىنكەمۇ كېلىپ مېھمانلارنى ئۇزىتىشقا يارەملەشتى، ئاقبىرا بىلەن ئوبدانلا ھال ـ مۇڭ بولۇپ قالدى. ئۇ، ئاقبىرانى كۆرگەندىلا، «راست، تەڭدىشى يوق ساھىبجامال، خۇش خۇلق، مۇلايىم ئىكەن، يۈسۈپ مېنىڭ مۇھەببىتىمنى شۇڭا قوبۇل قىلماپتىكەن، جۇرئىتىم بولغان بىلەن ئۇنىڭچىلىك نازاكتىم يوق...» دەپ ئويلىدى.

دىلدارىنكە يۈسۈپلەر قەشقەرغە كېلىپ قەدىمىي جايدا تۇرغاندىمۇ، يېڭى قورۇغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىنمۇ، تونۇش-لۇق بەرمەسلىك ئۈچۈن يۈزىنى يېپىپ تۇرغان قارا چۈمبەلنى ئېلىۋەتمىدى، ئاياللار بىلەن خالىي قالغاندا ئېلىۋېتەتتى، يۈسۈپ كىرسە يۈزىگە تارتىۋېلىپ چىرايىنى كۆرسەتمەيتتى. ئاقبىرا ئۇنى ياقتۇرۇپ قالدى.

دىلدارىنكە يابىرانىڭ يۈرەك كېسىلى ئېغىر ئىكەنلىكىنى تېۋىپلىق سېزىمى بىلەن ھېس قىلىپ، تومۇرىنى تۇتۇپ بېقىۋىدى، سوقۇشى ئېگىز ـ پەس، ئاجىز ئىكەنلىكى ئايان بولۇپ، جىددىي داۋالىنىشنىڭ زۆرۈرلۈكى بىلىندى. ئۆزى ئۆيىگە بېرىپ دورا ئېلىپ كېلىپ يابىراغا ئىچۈردى. بىرەر سائەتتىن كېيىن، يابىرانىڭ يۈرىكىنىڭ سېلىشى تەڭپۇڭلىشىپ، روھى كۆتۈرۈلدى. بۇنىڭدىن يۈسۈپ ناھايىتى خۇش بولدى. ئۇ پات ـ پاتلا، قەشقەرغە بىرىنچى قېتىم كەلگىنى، ئاياغ ئاستىغا تاشلانغان رومال، دىلدارىنكەنىڭ مۇھەببەت ئىزھار قىلغانلىقىنى ئەسلەپ «تۇرمۇشلۇق بولغانمىدۇ؟ ئىرادىلىك، پەزىلەتلىك قىز ئىدى...» دەپ ئويلاپ قالاتتى.

دىلدارىنكە تۇرمۇشلۇق بولمىغانىدى. ئۇ، يۈسۈپنىڭ مۇ-ھەببىتىگە نائىل بولالمىغاندىن كېيىن، ئۆمۈرۋايەت ئەركە تەگ-مەي، تېۋىپ بولۇشقا بەل باغلىغانىدى. ئۇستازى ھۈسەين ئىبنى خەلەپتىن تېبابەت ئىلمىنى ئۆگىنىپ، ھەزرىتى ئىبن

سنانىڭ كىتابلىرىنى ئوقۇپ، قەشقەردىكى بىردىنبىر ئايال تەـ
ۋىپ بولۇپ قالغانىدى. دورىنى ئۆزى ياساپ، ھەر كۈنى
ئونلىغان كېسەللەرنى داۋالايتتى. ئۇنىڭ «ئەمچى دىلدارىمكە»
دېگەن نامى ئەل ئىچىگە تارالغانىدى. يۈسۈپنىڭ نېمە ئۈچۈندۇر
ئۇنىڭ بىلەن سۆزلەشكۈسى كېلەتتى. دىلدارىمكە ئۆزىنى كۆرـ
سەتمىگەچكە، گەپلىشىش ئىمكانىيىتى بولمايۋاتاتتى. سەككىز
ياشقا كىرىپ قالغان قىزى بۈۋىئايشە دىلدارىمكەگە ئامراق
بولۇپ قالغانىدى.

— ئاپا[1] مەنمۇ سىزدەك ئەمچى بولۇپ كېسەل داۋالسام
دەيمەن، شاگىرتلىققا قوبۇل قىلامسىز،— دەپ ھەممەيلەننى
زوقلاندۇراتتى. ئۇ ناھايىتى ئەسەك چوك بولۇۋاتاتتى، ئوقيا
ئېتىشنى ئۆگىنىۋالغاچ، شىكار قەغىشنى تولا قىلاتتى.

سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ ئارزۇسى بويىچە بولغاندا، يۈـ
سۈپنى يۇغرۇش باشى قىلىۋالماقچىدى. ئەمما بۇ چاغقىچە ئېقـ
ۋاتقان قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ نىزامى بويىچە، قىرىق ياشقا
توشمىغان ھەرقانداق ئىقتىدارلىق دانىشمەن كىشىمۇ يۇغرۇش
باشى بولالمايتتى. شۇ تۈپەيلى ئۇ توغرائى دىۋان باشى، ئېلىمـ
گا، دەبىرى بولۇپ قېلىۋەردى. ئەمما ئۇ يۇغرۇش باشىدىنمۇ
كۆپرەك خاقانىنىڭ خىزمىتىدە بولاتتى.

قىش ئۆتۈپ كۆكلەم كېلىش بىلەن تەڭ، سۇلايمان
ئارسلانخان يۈسۈپنى غەزنەۋىلەر ئېلىگە ئەۋەتتى. يۈسۈپنىڭ بۇ
ئىككىنچى قېتىم بېرىشى ئىدى. ئۆتكەن يىلىنىڭ ئاخىرىـ
دا ئاتا ـ ئانىسىنى كۆرگىلى كەلگەن بۈۋىزۆھرە بىكەگە ھەمراھ
بولۇپ يولغا چىقتى.

سۇلتان مەسئۇدخان ھايات چېغىدا، ئۇنىڭ ئوغلى شاھزاـ
دە مەۋدۇغا ياتلىق قىلىنغان سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ بۇ قىزى،

---

① ئاپا — ئاچا، ھەدە.

غەزنەۋىلەر بىلەن شەرقىي قاراخانىلارنىڭ دوستلۇق رىشتىنى باغلاپ تۇرغۇچى ئىدى. زۆھرەبىكەنىڭ يېگى تويى بولغاندا، جەڭ قىلغۇچى ئوچ يۈز پىلى، بىر يۈز ئەللىك مىڭ ئاتلىق ئەسكىرى بولغان غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى تازا كۈچەيگەنىدى. تەخت ۋارىسى بولغان ئاكىسى شاھزادە مۇھەممەتنى كور قىلىپ ئۆلتۈرۈپ ئۆزى تەختنى ئىگىلىۋالغان مەسئۇد، ئاتىسى سۇلتان مەھمۇتخانىدەك ئۇزۇن دەۋران سۈرەلمىدى. ئوغلى شاھزادە مەۋدۇنى ئۆيلەپ بىرنەچچە يىل ئۆتمەي، ھىندىستاندا ئىگىلىگەن يەرلىرىنى تاڭ قۇياشىدەك يېگىدىن باش كۆتۈرگەن سەلجۇقلار سۇلتانى توغرۇلبەگ بەسۋالدى، ئارقىدىن ئۆز ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئەلۋەك خۇراسان دىيارىنىمۇ ئۇنىڭغا تارتقۇزۇپ قويدى. شىددەتلىك جەڭدە كۆزىگە نەيزە سانجىلدى، «ئاكا، مېنى كەچۈرگىن... مېنى كەچۈرگىن...» دەپ ئىككى تەرەپكە تاشلىنىپ، قوللىرى بىلەن يۈز ـ كۆزىنى تىتىپ جان ئۈزدى. بەشىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرغان شاھزادە مەۋدۇ قورقۇمسىز، قەيسەر ئاتىسىنىڭ نېمە ئۈچۈن شۇنداق پۇشايمان بىلەن داغى ھەسرەتتە ئۆلگەنلىكىنىڭ سەۋەبىنى كېيىن ۋەزىرلىرىدىن ئۇقۇپ قاتتىق ئۆكۈندى. «دادامنى قىساس تۇتۇپتۇ، مەن ئۇنىڭدەك نىيىتىمنى بۇزمايمەن، قېرىنداشلىرىم بىلەن ياخشى ئۆتىمەن، شەرقىي قاراخانىلار بىلەن بىرلىشىپ قولدىن كەتكەن ۋەتەن زېمىنىنى قايتۇرۇۋالىمەن» دەپ ئەھدە قىلدى. خوتۇنىنى قايتا پايتەخت بولغان ئوردۇكەنتكە ئۇزاتتى.

مەلىكە بۈۋىنزۆھرەدىن ئەھۋالنى ئۇققان ئاتا، كۆيئوغلىغا شاھانە تون، ئالتۇن تاج ۋە نۇرغۇن سوۋغا ـ سالاملارنى يوللاپتىن ئەۋەتتى. قايتىشىدا سەمەرقەنتكە چۈشۈپ، تامغاچ بۇغراخان بۆرەتىكىن بىلەن سۆھبەتلىشىپ كېلىشىنى بۇيرۇدى. ئۇنىڭغا، ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان سۇلتان سۈتۈق بۇغراخانىڭ تەۋەررۈك شاھانە تونىنى، مىڭ تاي

تەتىللا كىمخاب، تاۋار ـ دۇردۇن بىلەن قوشۇپ سوۋغا قىلىپ يوللىدى...

يۇسۇپ ئۇجمە پىششىقىدا قايتىپ كەلدى.

ـــ كۇيئوغلۇمنىڭ روھىي كەيپىياتى قانداقراق ئىكەن؟ ـــ سورىدى ئۇنىڭ كېلىشىگە تەقەززا بولغان سۇلايمان ئارسلانخان يازلىق سارايىنىڭ كۆل بويىدىكى سۇپىسىدا بىر ئۆزى كۇتۇۋېلىپ، ـــ ئولتۇرۇڭ، ئولتۇرۇپ سۆزلەڭ.

ـــ بىز بارغاندىن كېيىن كۆتۇرۇلدى، ئالىيلىرى، ـــ دېدى يۇسۇپ ماموق كۆرپىگە يېپىلغان بۆرە تېرىسىدە ئولتۇرۇپ، ـــ خۇراسان قولدىن كەتكەندىن كېيىن ئۇمىدسىزلىنىپ قالغانكەن. ئالىيلىرىنىڭ، بىز ھەرقاچان غەزنەۋىلەر تەرىپىتە تۇرىمىز، دېگەن سۆزلىرىنى ۋە سوۋغا ـ سالاملارنى يەتكۇزگىنىمدىن كېيىن روھلىنىپ قالدى. كۇيئوغۇللۇق سۇپىتىم بىلەنلا ئەمەس، غەزنەۋىلەرنىڭ سۇلتانى بولۇشۇم تۇپەيلىدىنمۇ ھەرقاچان بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىنىڭ خىزمىتىگە تەييارمەن، دەپ ھەزرەتلىرىگە ئالتۇن ساپلىق قىلىچنى ساداقەتنىڭ نىشانىسى قىلىپ ئەۋەتتى، ـــ ئۇ قىلىچنى غىلاپى بىلەن ئىككى قوللاپ ئۇزاتتى. قىلىچ ھەقىقەتەن ياخشى سوقۇلغانىدى، سىپىگە نەقىش چېكىلگەنىدى. مىستىن نەپىس ياسالغان چىرايلىق غىلاپىمۇ ئادەمنى ھەيران قالدۇراتتى. سۇلايمان ئارسلانخان مەنىستىمگەن تەرىزدە قىلىچنى قويۇپ قويدى، خاپىلىق قاپلىغان چىرايى سۆرۈنلەشتى.

ـــ مەن كۇيئوغلۇمنىڭ ياردەم تەلەپ قىلىپ ئەۋەتكەن بۇ سوۋغىسىدىن خۇش بولمىدىم، بەگيۇسۇپ، ئۇ نېمىشقا كۇچى يەتمىگەن سەلجۇقلار بىلەن قېرىشىدۇ؟

ـــ بۇنىڭدا تارىخىي سەۋەب بار، ئالىيلىرى.

ـــ سەۋەب، قانداق سەۋەب بار؟

ـــ ئالىيلىرى، تارىخىي سەۋەب بار دېيىشىمدە، سەلجۇقلار

بىلەن غەزنەۋىلەر ئوتتۇرىسىدىكى قانلىق ئاداۋەتنى كۆزدە تۇتۇۋاتىمەن، ــــ دېدى يۈسۈپ سۆز باشلاپ، ــــ مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئوغۇزلارنىڭ يابغۇسى بولغان دەقاقخانىنىڭ ئوغلى سەلجۇقبەگ ئاتىسى ئۆلگەندىن كېيىن، سىر دەرياسىنىڭ ئايىغ ئېقىندىكى جەنىدە شەھرىگە كېلىپ مۇسۇلمان بولىدۇ ھەم ئۇ يەردە ئۆز ئالدىغا خانلىق قۇرىدۇ، بىرىۈز ئون بەش يىل ئۆمۈر كۆرۈپ ۋاپات بولىدۇ. ئۇنىڭ ئىسرائىلبەگ، مىكائىلبەگ، ئەنانچبەگ، يۈسۈپ ئىنالبەگ ئاتلىق تۆت ئوغلى بولغانىكەن. تۇنجى ئوغلى ئىسرائىل ئارسلان يابغۇ ئاتىسى ئورنىغا باش بۇغ بولىدۇ. بۇ چاغدا كۈچىيىپ خۇراسان، ئافغانىستاننى پۈتۈن ئىگىلەپ، ھىندىستاننىڭ شىمالىنى، ئىراننىڭ شەرقىنى بېسىۋالغان سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى سەلجۇقلار خانلىقىغا كۆز تىكىدۇ. ئۇ ئىسرائىل ئارسلان يابغۇغا «جانابلىرىنى غەزنەيىنگە تەكلىپ قىلىمەن، كېلىپ سەيلە ـ سایاھەتتە بولۇپ كەتكەيسىز. مەنمۇ جەنىدە شەھرىگە بارىمەن، بىز ئاكا ـ ئۇكا بولۇپ ئۆتەيلى» دەپ مەكتۇپ يوللايدۇ. ئىسرائىل ئارسلان يابغۇ بۇنىڭ بىر قىلتاق ئىكەنلىكىنى بىلمەي غەزنەيىن شەھرىگە كەلگەندە، ئۇنى باسماقداپ تۇتۇپ، ھىندىستانىنىڭ كالانچىر دېگەن قورغىنىغا ئېلىپ بېرىپ زىندانغا تاشلايدۇ. ھىجرىيە 416 يىلى[1] ئىسرائىل ئارسلان يابغۇ زىندانىدا ۋاپات بولىدۇ. مانا شۇنىڭدىن باشلاپ سەلجۇقلار ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن، غەزنەۋىلەرگە پۈرسەت تاپسىلا ھۇجۇم قىلىپ تۇرىدۇ. غەزنەۋىلەر بولسا، سەلجۇقلار خانلىقىنى يوقىتىش كويىدا بولىدۇ. ئاداۋەت بارغانسېرى كۈچىيىدۇ. سەلجۇقلارغا چاغرىبەگ بىلەن توغرۇلبەگ باش بۇغ بولغاندا، ئۇلار كۈچىيىپ قۇدرەت تېپىپ، سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىدىن ئالالمىغان ئۆچىنى ئۇنىڭ ئوغلى

---

① مىلادىيەنىڭ 1025 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋىدىن ئالىدۇ. ھىجرىيە 429 ـ يىلى[1] چاغرىبەگ لەشكەر تارتىپ كېلىپ خۇراساننىڭ ئەڭ مەشھۇر شەھىرى مەرۋە شاھجاھاننى بېسىۋالىدۇ، ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى بەلخ شەھرىنىمۇ ئىگىلەيدۇ. توغرۇلبەگ نىشاپۇر شەھرىنى ئالىدۇ. ھىجرىيە 431 ـ يىلى[2] سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋى ئەللىك مىڭ ئاتلىق ۋە پىيادە قوشۇن ۋە ئۇچ يۈز پىلدىن تەركىب تاپقان زور كۈچ بىلەن دەندالقان دالىسىغا يېتىپ كېلىدۇ. توغرۇلبەگمۇ ئون ئالتە مىڭ ئاتلىق ۋە پىيادە سپاھ بىلەن كېلىپ جەڭ قىلىشقا ھازىرلىنىدۇ. جەڭ ئەتىسى سەھەردە باشلىنىدۇ. سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋى شۇنچە كۆپ لەشكىرى بىلەن مەغلۇپ بولۇپ، ئاران قېچىپ قۇتۇلىدۇ. توغرۇلبەگ غەلىبە قىلىپ ئۆزىنى خۇراساننىڭ پادىشاھى دەپ ئېلان قىلىدۇ. جەڭدە تېنى ھەم دىلى يارىلانغان سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋى مېڭىسكە قان چۈشۈپ دۇنيادىن ئۆتىدۇ. خاقانىم، كۈيئوغۇللىرى شاھزادە مەۋدۇ، ئەنە شۇنداق ئۇرۇشلاردا ھالسىرىغان، كۈچ ـ قۇدرىتى كەتكەن، خارابلاشقان بىر ئەلگە سۇلتان بولۇپ تۇرماقتا. لېكىن ئۇ ھېچكىمدىن يارەم تەلەپ قىلمايدىكەن.

ـــ ئۇ شۇنداق دېدىمۇ؟ ـــ ئەجەبلەندى بۇغرا قاراخان.

ـــ قېينىاتامغا يارەمگە موھتاج ئىكەنلىكىنى ئېيتماڭ دېدى، ـــ يۈسۈپ ئەينەن سۆزىنى يەتكۈزدى.

ـــ راست گېپىنى قىلماپتۇ، بەگيۈسۈپ، سۇلتان مەۋدۇنى بۇ قېتىن ئەھۋالدىن پەرۋەردىگار ئالەملا قۇتۇلدۇرالايدۇ. خۇدا بۇيرۇسا، ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە مەنمۇ يارەم قولۇمنى سۇنىمەن، ـــ سۇلايمان ئارسلانخان كۈيئوغلىغا ئىچ ئاغرىتقان

---

① مىلادىيە 1307 ـ ، 1038 ـ يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ .
② مىلادىيە 1040 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ .

تەرىزدە ئېغىر تىندى.

— سۇلتان مەۋدۇ غەزنەۋىنى بۇ قېيىن ئەھۋالدىن يار-
دەملا قۇتقۇزۇپ قالالمايدۇ، ئالىيلىرى، ۋەتىنىگە بولغان پىداكار
روھ، ھەرقانداق قىينىچىلىققا بەرداشلىق بېرەلەيدىغان ئاللادىن
باشقا ھېچكىمدىن قورقمايدىغان قەيسەر ئىرادە بىلەن، دۇشمەن-
گە قارشى كۆكرەك كېرىپ چىقالىغاندىلا، تەڭرىم غەلىبىگە
مۇيەسسەر قىلىدۇ.

يۈسۈپنىڭ بۇ گېپى سۇلايمان ئارسلانخانغا ماقۇل كەلدى.

— سىز كۆيئوغلۇمغا بۇ قارىشىڭىزنى ئېيتتىڭىزمۇ؟

— ئېيتتىم، ئالىيلىرى.

— كۆيئوغلۇم نېمە دېدى؟

— ئۇ قولۇمنى چىڭ سقىپ تۇرۇپ «سىز بېنىمدا
بولسىڭىز، بىڭىلمەس لەشكىرىم بارەڭ غەيرەتلىنىپ كېتىدىكەن-
مەن، سىز ماڭا ئۇمىد بەخش ئەتتىڭىز» دېدى.

— بۇ ئۇنىڭ چىن سۆزىمىدۇ؟

— مەن ئەمدى قارامليق قىلمايمەن، ئالدىن جەڭ ئېلان
قىلمايمەن. ئەگەر سەلجۇقلار ھۇجۇم قىلىپ كەلگۈدەك بولسا،
ئاللا ئاتا قىلغان بارلىق كۈچۈم بىلەن تاقابىل تۇرىمەن، مەغلۇپ
بولسام پېشانەمدىن كۆرىمەن. بۇۋام ئۆتكۈزگەن خاتالىق بىزنى
قېيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويدى، بۇ ساۋاقنى قېينىاتامغا يەتكۈ-
زۈپ قويۇڭ، دېدى. بۇ سۇلتان مەۋدۇنىڭ راست سۆزىدەك
قىلىدۇ.

— قىزىم بىرنېمە دېمىدىمۇ؟

— دېدى، ئالىيلىرى. ئۇزاپ ماڭمىغان چېغىمدا، ئاتامغا
ئېيتىپ قويۇڭ، ئۇرۇش قىلغىنىمىزدىن مادارا قىلغىنىمىز، سەل-
جۇقلار خانلىقى بىلەن يارىشىۋالغىنىمىز ئەلگە پايدىلىق. بۇ
توغرۇلۇق ئېرىمگە مەكتۇپ يازسۇن، دېدى.

— قىزىم زۆھرە توغرا ئويلاپتۇ، بەگيۈسۈپ، ئۆزىدىن

كۇچلۇك دۇشمەنگە چېقىلىش ـــ ھالاكەتكە يۈزلىنىش دېگەن-
لىك. سىز مېنىڭ نامىمدىن كۆيۈنۈۋاتقانلىقىڭىزغا قىلىش، سەل-
چۈقلار بىلەن دوستلۇق تۇرنىتىش توغرۇلۇق مەكتۇپ يېزىڭ،
ئۇلارمۇ بىزنىڭ قان ـ قېرىنداشلىرىمىزغۇ.

ـــ باش ئۇستىگە، ئالىيلىرى.

ـــ ئەمدى بۆرەتىكىن توغرۇلۇق سۆزلەپ بېرىڭ. ئۇ قېرىنداشىم نېمە كويدا بولۇۋاتىدۇ؟

ـــ بۆرەتىكىن تامغاچ بۇغراخان ئالىيلىرى مېنى ئىلگىرى-
كىدەك ياخشى كۆتۈۋالدى. ئۇ ئورنىنى مۇستەھكەملەش، قۇد-
رەت تېپىپ نام قازىنىش كويىدا بولۇۋاتىدۇ.

ـــ خوش، ئۇ نېمىلەرنى دېدى؟

ـــ ئۇنىڭ دېگەنلىرى كۆپ، بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى،
مەزمۇنىنى دەپ بېرەي، ـــ يۈسۈپنىڭ قارا كۆزلىرى جىمىرلاپ
تۇرغان كۆلگە تىكىلىپ قالدى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا، بۆرەتىكىن-
نىڭ بۆرە تېرىسى سېلىنغان تەخت ئۇستىدە مەغرۇر ئولتۇرغان
قىياپىتى كېلىپ سۆزىنى داۋام قىلدى، ـــ مەن ئۇنىڭغا ئىنانچۇ
بەگنى جازالىغانلىقىڭىزدىن ھەم ئەجەبلەندۇق، ھەم خۇرسەن
بولدۇق، دېسەم، «ئاسىي ـ مۇناپىقلارنى جازالىمغان شاھلار
خەلقنىڭ ھىمايىسىگە ئىگە بولالمايدۇ، ئاسان ئاغدۇرۇلۇپ كېتە-
دۇ. مەن ئىنانچۇبەگنىڭ ئاغزىدىن كۆيۈنگىنى قىزىنىڭ زەھەر
بېرىپ ئۆلتۈرگىنىنى ئاڭلاپلا، ئۇنىڭ ئىنتايىن رەھىمسىز، قارا
كۆڭۈل، نامەرد ئىكەنلىكىنى بىلدىم. ئۆزىنى ماڭا سادىق كۆر-
ستىمەن دەپ ئېيتقان گەپلىرى، بۇغرا قاراخان ئاغامنى قارىلاپ
يازغان مەكتۇپلىرى، مېنى شۇنچە نەپرەتلەندۈردى. ئۇ، بۇ
خىزمىتى ئۈچۈن مەندىن خارەزىم دىيارىنىڭ شاھلىقىنى سورە-
دى. مەن ئۇنىڭ بېشىنى كەستىم، قىزىنى سىر دەرياسىغا
تاشلاتقۇزدۇم. ئۇ باشلاپ كەلگەن ئۈچ تۈمەن سپاھنى قورال-
سىزلاندۇرۇپ، يۇرتىغا قايتىدىغانلارنى ئاز ـ تولا نەرسە بېرىپ

قايتۇردۇم، قالىدىغانلارغا ماكانلىشىش ئىمكانىيىتى يارىتىپ بەر-
دىم، ياخشى قىلىپتىمەنمۇ؟ دەپ سورىدى. مەن «ناھايىتى
ئوبدان قىلىپتىلا، تامغاچ بۇغراخان، ئەمدى قانداق قىلماقچى
بولۇۋاتىدىلا؟» دېۋىدىم، «دۆلىتىمنى قۇدرەت تاپقۇزۇپ سەل-
جۇقلار بىلەن مۇناسىۋىتىمنى ياخشىلىماقچىمەن» دېدى. «غەز-
نەۋىلەرگە يەنە ھۇجۇم قىلامدىلا؟» دەپ سورىۋىدىم، «ياق،
ئاجىزلارنى بوزەك قىلىش نامەردنىڭ ئىشى» دېدى. «سەلجۇق-
لار غەزنەۋىلەرگە ھۇجۇم قىلارمۇ؟» دەپ سورىسام، «مېنىڭچە،
ئەمدى ھۇجۇم قىلمايدۇ، ئۇلار ئەنتىنى ئېلىپ بولدى. ئەگەر
ھۇجۇم قىلسا، مەن غەزنەۋىلەرگە ياردەم قىلىمەن» دەپ مېنى
ئەجەبلەندۇرۇپ قويدى. مەن «قاراخانىلارمۇ، غەزنەۋىلەرمۇ،
سەلجۇقلارمۇ بىر ئاتىنىڭ بالىلىرى ـــ ھون ئەۋلادى، ئوغۇز-
خان قوۋملىرىنىڭ ئۇرۇق ـ پۇشتى، تامغاچ بۇغراخان ئالىيلە-
رى، بىز ئىناق ـ ئىتتىپاق بولۇشىمىز كېرەككى، بىر ـ
بىرىمىزگە تىغ كۆتۈرمەسلىكىمىز لازىم. تىغ كۆتۈرسە، ئاقىۋىتىتە
يات قوۋمنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا قۇللۇققا چۈشۈپ قېلىشىمىز مۇم-
كىن» دېۋىدىم، بۆرە تىكىنىڭ ساقال ـ بۇرۇتلىرى تىكەنلە-
شىپ، كۆزلىرىدىن كۆكۈچ نۇر چاقنىدى. ماڭا تازا قادىلىپ
قاراپ، تەختىنىڭ يان يۆلەنچۈكىگە پاقىدە بىرنى ئۇردى، چاچ-
راپ قوپۇپ تەختتىن چۈشكىنىچە ئالدىمغا كەلدى. ئۇنىڭ
ئەلپازىدىن چۆچۈپ كەتتىم. بۇ، ئۆمرۈمدە بىرىنچى قېتىم ئادەم
زاتىدىن قورقۇشۇم ئىدى. «سىز تېخى مېنى چۈشەنمەپسىز
توغرائى دېۋان باشى، مەقسىتىم، قان كېچىپ جەڭ قىلىش
ئەمەس، ئەلنى ئىناق، ئىتتىپاق، بايلىقات ياشاشقا يېتەكلەش،
پۈتۈن قاراخانىلار ئېلىنى دۇنيادا قۇدرەتلىك دۆلەتكە ئايلاندۇ-
رۇش. بۇ ئاللا خالىسا مېنىڭ قولۇمدىن كېلىدۇ. باشقا ھېچكىم-
نىڭ قولىدىن كەلمەيدۇ. بۇغرا قاراخان ئاغام ئەۋەتكەن مەرھۇم
نىڭ قولىدىن كەلمەيدۇ. بۇغرا قاراخان ئاغام ئەۋەتكەن مەرھۇم
بوۋامنىڭ تەۋەررۈك تونىنى ھەر يىلقى نوروز بايرىمىدا، ئىككى

هېيتتا كىيىپ قۇرئان تىلاۋەت قىلمەن» دەپ كەينىگە ياندى. يۈرىكىم ئورنىغا چۈشتى، خاقانىم. ئۇنىڭ ئېيتقانلىرىدىن پەيت كۈتۈۋاتقانلىقىنى، بۇغرا قاراخان بولۇش ئارزۇسىدا ئىكەنلىكىنى بىلدىم. شۇنىڭغا ئىشەنسىلە بولىدۇكى، تامغاچ بۇغراخان ئالدد-راپ ئوردۇكەنتكە لەشكەر تارتىپ كەلمەيدۇ. ماڭىدىغان چېغد-دا، ئۆمۈرۋايەت ئۇنداق نىيەتتە بولمايدىغانلىقىنى ئېيتىپ ئۇزد-تىپ قويدى.

— ئەمدى خاتىرجەم بولدۇم، بەگيۈسۈپ، ئاللا سىزگە رەھمەت قىلسۇن. ئەتە تايانغۇلار كېڭىشى چاقىرىپ ئەلگە ئەمىلىك جاكارلايمەن.

— ئاللا ياخشى نىيەتلىرىگە يەتكۈزسۇن، — دېدى ئۆيد-گە قايتىشقا ئالدىراپ تۇرغان يۈسۈپ. ئۇ سۇلايمان ئارسلانخاد-نىڭ تەكلىپىنى بىرالماي، كەچلىك تاماقتا ئۇنىڭغا ھەمراھ بولۇش ئۈچۈن ئوردىدا قالدى.

يۈسۈپنىڭ كەلگىنىنى خەۋەرچىدىن ئۇققان ئاقبىرانىڭ باغ ئىچىدىكى راۋاقتا داستىخان سېلىپ، قېينانىسى، قىزى بىلەن كۈتۈپ ئولتۇرغىنىغا بىر ئاش پىشىم بولغانىدى. ئۇنىڭ ياشلىق كۆزلىرى ئىشىكتە ئىدى. بۇۋىئايىشە چىدىيالماي ئىشىك ئالدىغا چىقىپ دادىسىنى كۈتۈشكە باشلىدى.

2

بوران ـ چاپقۇنلۇق جۇت كۈنلەردىن كېيىن، پەسلىنىڭ ئىللىق چاغلىرى باشلانغىنىدەك، ئىككى قاراخانىلار مەملىكىتد-نىڭ ئەنسىز، غەم ـ ئەندىشىلىك ئايلىرى ئۆتۈپ، يېنە تىنچ ـ پاراۋان يىللىرى باشلاندى. شەرقىي قاراخانىلار ئېلىمۇ ئۆز يولى بىلەن، غەربىي قاراخانىلار ئېلىمۇ ئۆز يولى بىلەن ھايات مۇساپىسىدە ئىلگىرىلەۋاتاتتى. بۇ يىللاردا، يېزا ـ قىش-

لاق، شەھەر ـ بازارلارغا نۇرغۇن يېڭى مەدرىسە، مەكتەپلەر سېلىندى، يوللار ياسالدى، ئېرىق ـ ئۆستەك، كۆللەر چېپىلدى. يېڭى شەھەر، بازارلارمۇ مەيدانغا كەلدى.

بايتاش جالالىدىن يۈسۈپنىڭ دەۋرىدە بىلەن چاڭئەن، لوياڭلارغا بېپەك، گىلەم، كىپەك ئالتۇن، قۇرۇق يەل ـ يېمىش ئېلىپ بېرىپ، تەتىللا، كىمخاب، تاۋار، دۇردۇن قاتارلىق ماللارنى ئىككى قېتىم ئەكەلدى ۋە يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، ئۈچ، كۇچا قاتارلىق يۇرتلارغا ئېلىپ بېرىپ ساتتى، نەچچە ھەسسە پايدا ئېلىپ يەنە چاڭئەنگە يۇرۇپ كەتتى. بالاساغۇندا قالغان ئادار، يارۇقلار باغدات، رۇم قاتارلىق مەشھۇر شەھەرلەرگە ئەتلەس، شايى، پىچاق، قىلىچ، خەنجەر، ساپ ئالتۇن ـ كۈمۈش ـ لەرنى ئېلىپ بېرىپ سېتىپ، ئۇ يەردىن خىلمۇخىل رەخت، سائەت، زىبۇزىننەت بۇيۇملىرىنى ئېلىپ كەلدى. تالاس، بارىس ـ خان، ئىسپىجاپ، سەمەرقەنت، بۇخارا، مەرۋە، شاھجاھان قاتارلىق شەھەرلەرگە ئېلىپ بېرىپ ساتتى، پايدىسى نەچچە قاتلاغان بۇ تىجارەتنى بارغانسېرى كېڭەيتتى.

ئوردا ئىشلىرى بىلەن ھەمىشە ئالدىراش بولغان يۈسۈپ، ھەرقايسى جايلاردىكى تىجارەت ئەھۋالىنى ئىگىلەپ تۇراتتى. كىرىم ـ چىقىمنى ھېسابلىتىپ زاكاتنى ئايرىپ، ئۇنى يۈزلىگەن يېتىم ـ يېسىر، مۇساپىر ـ مېيىپلارغا موھتاجلىقتا غېرىبسىنىپ قالغانلارغا بېرەتتى. يەنە مىڭ سەر ئالتۇن قىممەتلىك پۇل چىقىم قىلىپ، دۆلەتۋاغ يېزىسىغا بىر ئۆستەڭ چاپتۇردى. سېيىت ئەلى ئارسلانخان ۋە ئۇنىڭ ئانىسى نۇرئەلانۇر خېنىم مەقبەرىلىرىنى گۈمبەز، پەشتاقلىق قىلىپ ياساتتى، ئەتراپتىن بەش يۈز چارەك يەر سېتىۋېلىپ بۇ مازارغا ۋەخپە قىلىپ بەردى. بۇغرا قاراخانلارنىڭ خاس بارگاھى بولغان خانئۆي يېنىدا ئانارلىق باغ بىنا قىلدۇردى. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرىدا بىر ھاممام سالدۇردى. يۈز چارەكتىن ئارتۇقراق كېلىدىغان يەرگە ئەنجۇرلۇك

باغ ئەھيا قىلدۇردى. بۇ ئارىلىقتا خوتۇن ـ بالىلىرى بىلەن بالاساغۇنغا ئىككى قېتىم باردى. ھەر قېتىمدا قەدىمىي جايغا چۈشتى، بۇ قورۇدا ئاچىسى ئايتمىش بىلەن ياروق تۇرۇۋاتاتتى. ئۇلارنىڭ بالىلىرى ئاۋۇپ كەتكەنىدى، ئىككىسى «بۇغراخان مەدرىسى» نى پۈتتۈرۈپ، ئاتىسى بىلەن تىجارەت قىلىشقا كىرىشكەنىدى. قالغان ئالتە بالىسىنىڭ ئۇچى «رەيھانىيە» مەدرىسىدە ئوقۇۋاتاتتى. ياروقتەك بالىلىرى كۆپىيىپ قالغان ئادار بالاساغۇندىكى تىللا سارىيىنى باشقۇراتتى. بۇ ئىككى باجا پۈتۈن تىجارەت ئىشلىرىغا بېتەكچىلىك قىلاتتى. قىزتۇرمىش پات ـ پات ئايتمىشىنىڭكىگە كېلەتتى، ئارچۇنمۇ ئۆزى چوڭ بولغان بۇ باغلىق قورۇغا كېلىپ ـ كېتىپ تۇراتتى. ئېرى ئەربۇقا پەتھىدىن دادىسىدەك سەركەردە بولماي «رەيھانىيە مەدرىسى» دە مۇدەررىس بولغانىدى، يۈسۈپ بىلەن ئۇزۇلدۇرمەي خەت يېزىشىپ تۇراتتى، ئىككى بالىلىق بولغانىدى.

يۈسۈپ يۈز ياشتىن ھالقىغان ئاشان بوۋاينى يوقلاپ تۇردى. بۇدراچ مومای ئىككى كۈندىشى بىلەن ئالدىغا چىقىپ خۇشال كۈتۈۋالاتتى. ئاشانبۇقا مەرھۇم رەيھانىدىنبەگنى ئەسلەپ كۆز يېشى قىلاتتى، ئۇ يەنىلا مۇڭگۈزدەك تۇرغانىدى، پەرزەنتلىرى ئون ئىككىگە يەتكەنىدى.

يۈسۈپ خوتۇن ـ بالىلىرىنى ئېلىپ قېيناتىسىنىڭ ئۆيىگە باردى. ھاۋاخان ئاغىچا كۈيئوغلى، قىزى، نەۋرىلىرىنى كۆرۈپ خۇش بولغىنىدىن ئايلىنىپ كەتكىلى تاس قالدى. ئەبۇ پۈتۈھ ئابدۇغوپۇر مەخدۇم:

ـــ خەۋەر بەرمەيلا ئۇشتۇمتۇت كەلگەنلىرىدىن يىغلىشىمىنمۇ، كۈلۈشۈمنىمۇ بىلمەي قالدىم، بالام. نەۋرەم بۇۋىئايشە شۇنچە چوڭ بولۇپ كېتىپتۇ. ئوغۇل نەۋرەمۇ بار ئىكەن تېخى، كەل قوزام، باغرىمغا بىر بېسىۋالاي،ـــ دەپ سۈتۈق بۇغرانى كۆتۈرۈۋالدى. ئاقىبرا بۇ بالىنى ئالدىنقى يىلى تۇغقانلىرى

دی. یۇسۇپ ئۇستازىغا يازغان شېئىرلىرىنى ئوقۇپ بەردى.
ـــ ئەجەب ياخشى شېئىرلارنى يېزىپتىلا، بالام. تۇرمۇشـ
نىڭ ھەممە تەرىپى ئادەمنىڭ ھەممە قاتلىمى سۇرەتلىنىپتۇ،
مەنىسى چوڭلىكى بۇلاقتەك ھۇزۇرلۇق ئىكەن، ئاڭلىغانسېرى
تەشنالىقىم كۈچەيمەكتە،ـــ دېدى ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم ھايا-
جانلىنىپ.
يۇسۇپ ئىككىنچى قېتىم كېلىپ كېتىشىدە، سۇئالغا بۇغ-
رانى قېينىتىسى بېشىدا قالدۇرۇپ قويدى.
ـــ خۇدا پېقىرغا بىرلا قىز ئاتا قىلغانىدى، ئۇنىڭدىن
ئايرىلىپ بەكمۇ غېرىبسىنىپ قالدۇق، بالام. نەۋرىمىز سۇئالغا
بۇغرا ياشانغان چېغىمىزدا بىزگە ھەمراھ بولسا،ـــ دەپ ئۆتۈن-
گەن قېينىتا، قېينانىسى غايەت خۇش بولۇشۇپ قالدى.
بۇۋىئايىشە ئۆسكەنسېرى سەرۋى كۆچىتىدەك زىلۋالـ
شىپ چىرايلىق بولۇپ كەتكەنىدى. قاش ـ كۆزى يۇ-
سۇپكە، ئېغىز ـ بۇرنى ئاقبىراغا تارتقانىدى. ئەرەبچە، پارسچە
تىلنى پىششىق ئۆگەنگەنىدى. خاقانىيە تىلىدا يېزىلغان كىتاب-
لارنىمۇ، قەدىمىي ئۇيغۇر، سوغدى يېزىقىدا يېزىلغان ئەسەرلەر-
نىمۇ ئوقۇپ بەھر ئالالايتتى. ھەر جايدىن ئەلچىلەر كېلىپ باش
ئاغرىقى قىلىشقا باشلىغانىدى. ئايتولۇننىڭ چوڭ ئوغلى ئېلىبەگ
ئۆتكەن يىلىدىن بېرى ئۇنىڭ ئىشقىدا كۆيۈپ يۈرەتتى، ئىشتـ
ياق بىلەن يازغان شېئىرلىرىنى تاغىسىغا كۆرسىتىشنى باھانە
قىلىپ، كۈن ئاشۇرۇپ كېلىدىغان بولۇپ قالغانىدى. ئۇ كەلسـ
لا، بۇۋىئايىشە ياملاردىكى گۈللەرگە سۇ قۇيۇشقا باشلايتتى،
ھويلىنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىدا بۇلدۇقلاپ تۇرغان ئاييۇلاقتىن سۇ
ئېلىپ يەرگە چاچاتتى، نەزىرى پەردىسى قايرىپ قويۇلغان
دېرىزىگە ئاغاتتى... لېكىن ئۇلار تېخى بىر ـ بىرىگە سۆيگۈ
ئىزھار قىلىشمىغانىدى، ئاقبىرا بۇنى سەزگەن بولسىمۇ، يۇسۇپكە
تېخى ئېيتمىغانىدى.

بۇغرا قاراخاننىڭ جاندارلار ئەمرى بولغان ئوغلى ئۇد-
مىشنى پاناھ تارتىپ، ئۇنىڭ كەينىدىن قەشقەرغە كېلىشكەن
ئادامتوغرىل، ئارازان ئاغىچا بۇ نەۋرىسىنىڭ توپىنى پاتراق
قىلىشنى ئارزۇ قىلىشاتتى. يەتمىشتىن ھالقىغان ئادامتوغرىل
قەشقەرغە كېلىپلا دەم ئېلىشقا چىقىۋالغان ۋە بۇغرا قاراخان
خانلىق زېمىنىدىن ئىنئام قىلغان دۆلەتۋاغدىكى ئەللىك چارەك
يەرگە ئۇدمىشنىڭ كۈچ چىقىرىشى بىلەن باغلىق قورۇ ياسىتە-
ۋالغانىدى. نەۋرىسى ئېلىبەگنى تولىمۇ ياخشى كۆرەتتى. كەچ-
كىچە ئۇنى دالىدا، باغدا مەشق قىلدۇراتتى، شىكارغا ئېلىپ
چىقاتتى. «ساچىيە مەدرىسى» دە ئوقۇشقا باشلىغاندىن بۇيانمۇ،
ھەر جۈمە دەم ئالغاندا ئېلىبەگ بىلەن قىلىچۋازلىق قىلىشنى
داۋاملاشتۇرۇۋاتاتتى.

قەشقەرغە كەلگەندىن كېيىن، ئالاھىدە تەكلىپ بىلەن
«ساچىيە مەدرىسى» دە دەرس ئۆتۈپ كېلىۋاتقان يۈسۈپكە
زېرەكلىكى، ئەدەپلىكلىكى بىلەن تالىپلار ئارىسىدا كۆزگە تاش-
لانغان ئېلىبەگ يېقىپ قالغانىدى. چەۋەندازلىقتا ساۋاقداشلىرى-
دىن ھېچبىرى ئۇنىڭغا يېتەلمەيتتى. نەزمە ـ شېئىرنىمۇ ياخشى
يازاتتى، ئات مىنىشكىمۇ ماھىر ئىدى. ئىككى قېتىم ئات بەيگە-
سىدە ئۈزۈپ چىقىپ، بۇغرا قاراخان تەرىپىدىن تارتۇقلانغان،
نۇرغۇن قىزلار تاشلىغان ياغلىقلار ئىچىدىن، بۇۋىنىڭ تاشلە-
غان ياغلىقىنى تۇتۇۋېلىپ باغرىغا تاڭغانىدى.

ئاخىر ئېرى بىلەن مەسلىھەتلىشىۋالغان ئارازان ئاغىچا،
قىزى قۇمبا بىلەن بىر پەتنۇس توقاچقا قىزىل ھىلھىلە رومالنى
يېپىپ دېدەك ئايالغا كۆتۈرتتى. مەپىگە چۈشۈپ دۆلەتۋاغدىكى
قورۇسىدىن بۇلاقبېشى مەھەللىسىدىكى يۈسۈپنىڭ قورۇسىغا
كىرىپ كەلگەندە، بۇلدۇقلاپ تۇرغان ئاييۇلاق بويىدا كىتاب
ئوقۇپ ئولتۇرغان بۇۋىنىڭ مېھمانلارنى كۆرۈپلا خانىسىغا
ئىتتىك كىرىپ كەتتى. يابىرا، ئاقبىرالار ئۆيدىن چىقىپ كۆ-

رۇشتى. ئېلىپ كەلگەن داستىخاننى قوبۇل قىلىپ قىزغىن كۈتۈۋالدى. ئارازان ئاغىچا ئىككى ئائىلىنىڭ ئۇزۇن يىللاردىن بېرى ياخشى ئۆتۈپ كېلىۋاتقىنىنى سۆزلەپ كېلىپ، بۇۋىئايشەنى قىز قىلىۋالىدىغانلىقى توغرىسىدا ئېغىز ئاچتى. يابىرا يۇسۇپ ئوردىدىن چۈشلۈك تاماققا كەلگەندە، ئاقبىرا بىلەن ئۇنى ئۆز خانىسىغا چاقىرىپ، ئارازان ئاغىچىنىڭ ئارزۇسىنى يەتكۈزدى. يۇسۇپ ئاقبىراغا قارىدى، ئاقبىرا قىزىنىڭ ئېلىۋەگىنى ياخشى كۆرۈپ قالغىنىنى ئېرىكە ئاشكارىلىدى. ئۇلار مەسلىھەتلىشىپ ئېلىۋەگىنى كۈيئوغۇل قىلىشقا قوشۇلدى. ئارازان ئاغىچىنىڭ داستىخىنىغا بىر بەلۋاغ، بىر خەنجەرنى سېلىپ قويدى. بۇ ماقۇللۇق بىلدۈرگىنى ئىدى. توي كۈنىنى ئادامتوغرىل بەلگىلەپ بەردى، لېكىن تويغا جىددىي تەييارلىق قىلىۋاتقان كۈنلەردە، بالاساغۇندىن كەلگەن ئادار بۇ توينى توختىتىپ قويدى. ئۇنىڭ ئۇچىسىدا قارا ھازا كىيىمى بار ئىدى. ئۇ يارۇقنىڭ توققۇز ياشلىق ئوغلى بىلەن يەتتە ياشلىق ئۆتۈت ياشلىق ئىككى قىزىنىمۇ ئېلىپ كەلگەنىدى. بالىلارنىڭ روھى چۈشكۈن، چىرايى سۇلغۇن بولۇپ، ماتەم لىباسىنى كىيگەنىدى. يۇسۇپ، يابىرا بۇلارنى كۆرۈپ ھاڭۇبقىپ تۇرۇپ قېلىشتى.

— ئادار بالام، نېمە بولدى، نېمە خەۋەر ئېلىپ كەلدىڭلار؟— دەپ سوردى يۇرىكى ئېغىپ كۆزىنگە قاراڭغۇلۇق تىقىلغان يابىرا.

ئادارنى يىغا تۇتۇپ گەپ قىلالماي قالدى، بىردەم تۇرۇۋېلىپ، يارۇق بىلەن ئايتمىشىنىڭ نامەلۇم كىشىلەر تەرىپىدىن تۇن — كېچىدە بوغۇپ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئېيتتى.

— مەن بامدات نامىزىغا چىقاي دەپ تۇرۇۋىدىم. يارۇقنىڭ مەدرىسىدە ئوقۇۋاتقان ئوچىنچى ئوغلى مەردانبەگ ھاسراپ — ھۆمۈدەپ ئالدىمغا كېلىپ، ئاتا — ئانىسىنىڭ ئۆز

خانىسىدا ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئېيتىپ يىغلاپ كەتتى. بېشىمغا ئاسمان كۆمتۈرۈلگەندەك بولۇپ، قىزتۇرمىش بىلەن چوڭ قو-رۇغا باردىم. دېگەندەك، يارۇق، ئايتمىش يوتقان ئىچىدە بوغۇپ ئۆلتۈرۈلۈپ، ئۆيدىكى زىبۇزىننەت بۇيۇملىرى، ساندۇقتىكى ئال-تۇن ـ كۈمۈشلەر ئېلىپ كېتىلىپتۇ، ئۆي ئىچىدىكى بىساتلار ئوڭتەي ـ توڭتەي قىلىۋېتىلىپتۇ. ئۇ يەردىكى تۇغقانلار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئىلىكخاننىڭ كاتەۋالبېگىگە[1] مەلۇم قىلىپ قويۇپ، مېيىتلارنى يەرلىكىدە قويدۇق...

بۇ خەۋەر يۈسۈپكىمۇ چاقماق سوققاندەك تەسىر قىلدى، ئۇلار دەرھال بالاساغۇنغا بېرىشقا جابدۇندى.

يۈسۈپ ئەھۋالنى سۇلايمان ئارسلانخانغا ئېيتىپ رۇخسەت سورىدى. بۇ پاجىئەدىن قاتتىق غەزەپلەنگەن بۇغرا قاراخان، قاتىلنى تېز تۇتۇپ جازالاش توغرىسىدا بالاساغۇن دىيارىنىڭ ئىلىكخانى بولغان ئوغلى ئەبۇھەسەن تېكىنگە يارلىق يېزىپ بەردى. يۈسۈپ ئانىسى يانبۇا، ئاچىسى ئايسىلىڭ ۋە ئادارلار بىلەن يولغا چىقتى. ئۆتەڭ ـ ئۆتەڭدە ئات يۆتكەپ يىگىرمە بەش كۈن بولغاندا بالاساغۇنغا يېتىپ بېرىپ قەدىمىي جايغا چۈشۈشتى...

يۈسۈپ ئەتىسى ئەتىگەندە ئوردىغا بېرىپ ئەبۇھەسەن ئىلىكخان بىلەن كۆرۈشۈپ، يارلىقنى ئىككى قوللاپ سۇندى، ئەبۇھەسەن ئارسلانخان يارلىقنى باش ئۈستىگە كۆتۈرۈپ، بوسە قىلىپ ئوقۇدى:

«ئاينىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئىسمى بىلەن باشلايـ مەن.

ئوغلۇم ئەبۇ ئەلىھەسەن تېكىن، مەن سىزنى ئەلنى قانۇن ـ نىزام بىلەن باشقۇرۇپ كېتەلەيدۇ، دەپ مەملىكىتىمىزـ

---

① كاتەۋالبەگ ـــ ساقچى باشلىقى.

نىڭ ئاستانە شەھرى بولغان قۇزئوردۇغا ئىلىكخان قىلغان ۋە ئارسلانخان ئۇنۇڭانىنى بەرگەنىدىم. ۋەھالەنكى، ئۇ يەر تېخىچە تىنچ ئەمەس ئىكەن. مەرھۇم ھاجىبۇل ھۇججاپ رەيھانىدىنبەگ- نىڭ كۈيئوغلى، قىزى ئۆز ئۆيىدە ئۆلتۈرۈلۈپ، قىممەت باھالىق جاۋاھىراتلىرى ئوغرىلىنىپ كېتىپتۇ. بۇ قانلىق پاجىئە ئۇيقۇمنى ئاچتى، بالام. بۇنى دەرھال ئېنىقلاپ قاتىلنى تۇتۇپ جازالىمە- غاندا، ئاۋامنى خاتىرجەم قىلغىلى بولمايدۇ، توغرائى دىۋان باشى بۇ يارلىقىمنى ئېلىپ كەتتى. مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولغان ھامان، قاتىل تۇتۇلغان بولسا، دارغا ئېسىپ ئىبرەت قىلىڭ. تۇتۇلمىغان بولسا، بارلىق چارە ـ ئامالار بىلەن تېز تۇتۇپ، يىلتىزى بىلەن قۇرۇتۇپ تاشلىغايسىز.

بۇغرا قاراخان ئەبۇشۇجائ سۇلايمان ئارسلانخان.

ھىجرىيە 435 ـ يىلى ماھى رەجەپنىڭ 11 ـ كۈنى[1] »

ئەبۇھەسەن ئىلىكخان يۈسۈپنى كۈرستا ئولتۇرۇشقا تەكـ- لىپ قىلىپ، ئۆزىمۇ تەختتە ئولتۇردى.

ـــ توغرائى دىۋان باشى، ئەپسۇس، ئەپسۇس. مەن بىر ئاي ئىلگىرىلا بۇ پاجىئەدىن خەۋەر تېپىپ، كاتەۋالبەككە قاتىلنى تۇتۇش توغرۇلۇق جىددىي بۇيرۇق بەرگەنىدىم. ھازىرغىچە قاتىلنىڭ تۇتۇلغىنى توغرىسىدا خەۋەر بولمىدى. قۇز ـ ئوردۇدا تەكشۈرۈلمىگەن ئائىلىلەر قالمىدى. باشقا جايلاردىن كەلگەن تىجارەتچى، سايياھەتچىلەرمۇ، مۇساپىرلارمۇ تەكشۈرۈلۈپ سۈ- رۈشتۈرۈلدى، ئەمما قاتىلنىڭ ئىز ـ دېرىكىنى ئالالمىدۇق، ئاچچىقىمدا كاتەۋالبەگنى ئەملىدىن ئېلىۋېتىپ، ئۆزۈم تەدبىر- لىك دەپ قارىغان ئوردا ياساۋۇللىرىنىڭ ئەمرى بۆرىبەگنى قويدۇم. ئۇ جىددىي تەكشۈرۈۋاتىدۇ.

ـــ ۋادەرىغا... ـــ دېدى يۈسۈپ ھەسرەت بىلەن، يارۇق

---

① مىلادىيە 1044 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ باشلىرىغا توغرا كېلىدۇ.

ۋە ئاچىسى ئايتمىشىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ، ـــ ئۇلارنىڭ پاشىغىمۇ ئازارى يوق ئىدى، ئىلىكخان ئالىيلىرى. بۇ پاجىئەدىن كېيىن قۇزغۇنچىلىق پەيدا بولۇپ قاپتۇ، قاتىلنى تېپىپ جازالاپ، ئاۋامنى خاتىرجەم قىلىش زۆرۈر، ئەلۋەتتە. بۇ چاغقىچە قاتىل تۇتۇق بەرمەپتۇ، ئەمدى تۇتۇش بۇيرۇقى چىقىرىش كېرەك. تۇتۇپ مەلۇم قىلغان ئادەمگە، پېقىر مىڭ سەر كۈمۈشنى ئاتاپ قويدۇم.

ـــ جىنايەتچىنى تۇتۇش، جازالاش بىزنىڭ ۋەزىپىمىز، تۇتۇپ مەلۇم قىلغان ئادەمگە سۆيۈنچە بېرىشمۇ بىزنىڭ خىزمىتىمىز، توغرائى دېۋان باشى، ـــ ئەبۇھەسەن ئىلىكخان ئورنىدىن تۇردى. يۈسۈپ رەھىمەت ئېيتىپ ئۇنىڭ بىلەن خوشلاشتى.

«قاتىل زادى كىم؟ ئوغرىمۇ، قاراقچىمۇ ۋە ياكى ئۆچ ساقلاپ يۈرگەن سۈيىقەستچىمۇ؟...» ئۇ شۇلارنى ئويلاپ ئوردىدىن چىققان مەھەلدە، قارا پەرەنجىگە پۈركۈنۈپ چۈمبەل ئارتقان تۆت خوتۇن بالاساغۇندىن تالاس شەھىرىگە بارىدىغان توپىلىق يولىدا، ئۇچ ئات قوشۇلىغان مەپىدە مۇگدەپ كېتىۋاتاتتى.

مەپىكەش قارا ساقال، بۇغداي ئۆڭ، تەمبەل ئادەم بولۇپ، بادام دوپپا، ئالدى ئوچۇق ئۇزۇن چوتا كۆڭلەك كىيىۋالغانىدى، بەلۋېغىغا ناس قاپقى ئېسىقلىق ئىدى، پات ـ پات قامچىسىنى شىلتىپ قاس چىقىرىپ ئاتلارنى ئىتتىكلىتەتتى. مەپىدە يانتۇ ئولتۇرغان بىر خوتۇنىڭ سۆڭگىچى ئۇنىڭ يانپېشىغا تېگىپ قالغانىدى. مەپىكەش «ئەجەب سېمىز ئاغىچا ئىكەن، قورسىقدىنىڭ يوغىناپ كەتكىنىگە قارىغاندا ئېغىر ئاياغلىق قىلىدۇ» دەپ ئويلاپ قورسىقىغا جىن كىردى، سەل سۈرۈلۈپ نىقتاپ ئولتۇردى، تېنىگە ئىسسىق تارىدى. ئۇ قامچىنى سول قولىغا ئېلىپ، ئوڭ قولى بىلەن ئۇ خېنىمنىڭ تېقىمىنى سىلاپ باقتى، خېنىم

بىئارام بولدىمۇ، ئۇنىڭ قولىنى ئاستا ئىتتىرىۋەتتى، يەنە سىلـ
ۋىدى، يەنە ئىتتىرىۋەتتى. مەپىكەش «قىچقى بار جۇۋان
ئوخشايدۇ» دەپ شوخلۇق قىلىپ كاسسىسىنى چىمدىۋالدى.
«ۋايجان!» دېگەن قوپال ئاۋاز مەپىكەشنى ھەم قورقۇتۇۋەتتى،
ھەم ھەيران قالدۇردى. بۇ ئاۋاز ئايالنىڭكىگە ئەمەس، ئەرلەر-
نىڭكىگە ئوخشايتتى. «ئەجەب ئېيىققا ئوچراپ قالغان ئوتۇنچى-
دەك ۋارقىرىدا، ئاۋازى نېمىدېگەن سەت خوتۇن بۇ» دەپ
قالغان ھارۋىكەش شاپ بۇرۇتلىرىنى تولغاپ قويدى.

— تالاسقا يەنە قانچىلىك يول قالدى؟ — دەپ سورىدى
چۈمبىلىنى قايرىپ ئاسمانغا باققان ئايال. ئۇنىڭ ئۇنىمۇ ئەرلەر-
نىڭكىدەك بوم چىقتى. كۈن ئولتۇرۇشقا باشلىغانىدى.

— سەككىز ـ ئون چاقرىمچە يول قالدى خېنىم، —
دەپ جاۋاب بەردى مەپىكەش تېخىمۇ ھەيران بولۇپ ۋە ئۆزىنى
تۇتۇۋالالماي سورىدى، — خېنىم، ھەربىرلىرىنىڭ ئاۋازى ئەر-
لەرنىڭكىگە ئەجەب ئوخشايدىغۇ، قەيەرلىك بولۇشلا؟

قاقاقلىغان ئاۋاز مەپىكەشنى راستىنلا چۆچۈتۈۋەتتى.

— ئالۋاستىمۇ نېمە بۇلار؟ — پىچىرلىدى تېنىگە تىترەك
ئولاشقان مەپىكەش.

— راست دېدىڭ ئەبگا، مەپىنى توختات! — بېشىدا
ئولتۇرغان يوغان قورساق مەپىدىن سەكرەپ چۈشتى. ئۇنىڭ
كەينىدىن قالغانلارمۇ يەرگە ئاياغ بېسىپ يۈزىدىكى چۈمبەل
بىلەن قارا پەرەنجىنى ئېلىۋېتىشتى.

مەپىكەش يولغا ئېگىلىپ قالغان قېرى دۇمچەك جىگدە
دەرىخىنىڭ تۈۋىدە مەپىنى توختاتتى ۋە قاراپ ساقال ـ بۇرۇت-
لۇق تۆت ئەركىشىنى كۆرگەندە داڭ قېتىپ قالدى، ئاغزى
گەپكىمۇ كەلمىدى.

— چاۋار، قاپان، مەپىدىن تاغارنى چۈشۈرۈڭلار، — دەپ
بۇيرۇدى قورساق سېلىپ سەمرىپ كەتكىنى.

— خوپ، بوزاغۇ بېگىم، — دېدى پاكار، چوقۇرىۇز چاۋار. ئۇ بويلۇق، قارىمۇتۇق كەلگەن قاپان بىلەن مەپىدىن يوغان بىر تاغارنى ئالدى.

— ئېچىڭلار!

قاپان تاغارنىڭ ئىزمىلىرىنى يېشىپ ئاچتى، ئىچىدە كىيىم ـ كېچەك، نەيزە ـ قىلىچ، قالقان ـ كەبى نەرسىلەر بار ئىدى. ئۇلار كىيىملىرىنى يەڭگۈشلەپ، بەللىرىنى كەمەر بىلەن باغلاشتى، قىلىچنى ئاستى، قوللىرىغا قالقان نەيزىنى ئالدى.

— ھە، ئەمدى بوزاغۇبەگنىڭ ھەقىقىي غۇلاملىرى بولدۇڭلار، — دېدى بوزاغۇ نەيزىنى مەپكەشكە قارىتىپ، — مەن ئالتۇن تارىم قۇمارىبىكەنىڭ دەۋىتى بىلەن ئۆچ ئېلىشقا ئاتلىنىپ، بىرىنچى قەدەمنى غەلىبىلىك باستىم. رەيھانىدىنبەگ-نىڭ ماڭا تەككىلى ئۇنىمىغان قىزىنى ئېرى بىلەن ئۇجۇقتۇرۇپ پۇخادىن بىر چىقتىم. تالاس قەلئەسىگە بارغاندىن كېيىن قۇما-رىبىكەگە دەپ، ھەربىرىڭلارغا ئەللىك سەر كۈمۈش بەرگۈزد-مەن. ئەمدى ماڭا مەپىنىڭمۇ، مەپكەشنىڭمۇ كېرىكى قالمىدى. ئاتلارنى ئېگەرلەڭلار، بىز شكاردىن قايتقان قىياپەتتە تالاس شەھىرىگە كىرىمىز.

ئۇ بار كۈچى بىلەن نەيزىنى مەپكەشنىڭ كۆكسىگە تىقتى...

3

قاراخانىلارنىڭ يەتتە سۇ دىيارىدىكى تالاس شەھىرى، ئەتراپى باغۇ بوستان بىلەن ئورالغان ناھايىتى گۈزەل شەھەر ئىدى. چاگئەن، ئىدىقۇت، قەشقەر، بالاساغۇن، ئۇزگەن، سە-مەرقەنت، باغدات، رۇم شەھەرلىرىدىن كېلىپ ـ كېتىپ تۇرغان

سودىكەرلەرنىڭ ئايىغى يىل بويى ئۈزۈلمەيتتى. باج ـ سېلىقتىن ئېلىنغان تىللا ـ كۈموشلەر، ئون نەچچە يىلدىن بېرى تالاس ۋە ئىسپىجاپ شەھەرلىرىگە ئىلىكخان بولۇپ كېلىۋاتقان مۇھەممەت ئارسلانخانىنىڭ خەزىنىسىگە تۆگمەنكە چۈشكەن ئۈگۈتتەك قۇيۇلۇپ تۇراتتى، شۇنداقتىمۇ ئۇ تازا رازى ئەمەس ئىدى. ئاكىسى سۇلايمان ئارسلانخانىنى ئىقتىدارسىز، مۇدەررىس بولۇشقا لايىق، بۇغرا قاراخان بولۇشقا لايىق ئەمەس، دەپ ھېسابلايتتى. بۇ، كىچىك خوتۇنى ئالتۇن تارىم قۇمارىبىكەنىڭ ئۇنىڭغا سىڭدۈرگەن قارىشى ئىدى.

شەھۋانىي ھەۋەسكە بېرىلىپ كەتكەن مۇھەممەت ئارسلانخانىنىڭ ئۆزىگە خاس ھۆسىن ـ جامالغا ئىگە، پەزىلەتلىك خانىش زىلەيخا تۇركەن مەلىكىدىنمۇ، ئادەمنى مەھلىيا قىلغۇدەك گۈزەل خۇلقىغا ئىگە سۆسەرئاي بىكەدىنمۇ، قەيسەر، نازاكەتلىك قىلىچخاندىنمۇ كۆڭلى قېلىپ، ئۇلارغا ئېتىبار قىلمايدىغان، يوقلاپ تۇرمايدىغان بولۇپ قالغانىدى. ئېرىنىڭ قۇماربىكەگە بېرىلىپ كەتكىنىدىن ئاچچىقلانغان ئالتۇن تارىم زىلەيخا، قەشقەر ئوپالدىكى چاھاربېغىغا چىقىۋېلىپ، شۇ يەردە تۇرۇۋاتاتتى. نەۋرىسى مەھمۇت تىكىن پات ـ پات چىقىپ مومىسىنى يوقلاپ تۇراتتى. مۇھەممەت ئارسلانخان قالغان ئىككى خوتۇنى بېنىدا بولسىمۇ، ئۇلارغا ئانچە ئېتىبار قىلمايتتى، ھەممىدىن ياش، چىرايلىق بولغان قۇماربىكەنى ئەتىۋارلايتتى، نىكاھلاپ ئەمرىگە ئالغان بىگىرمە نەچچە يىلدىن بېرى ئۇنىڭغا بولغان ئىشقى سۇسلىشىپ قالماستىن، بەلكى بارغانچە كۈچىيىپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭدىن بولغان ئوغلى ئىبراھىم تىكىن ئون يەتتە ياشقا كىرىپ قالغانىدى، ئۇنىڭغا دوقاقبەگنىڭ ئەپرۈزە ئىسىملىك قىزىنى ئېلىپ بەرگەنىدى. قۇماربىكە بۇ ئوغلىنىڭ كەلگۈسىنى ئويلىسىلا، مۇھەممەت ئارسلانخانغا شۇنچە بېقىنچىلىق قىلاتتى. ئېرى خاپا بولۇپ قالسا، ناز ـ كەرەشمىسى بىلەن خۇشال

قىلاتتى. ئاچچىقى كېلىپ قالسا، شېرىن سۆزلىرى، گۈل بەرگە-
دەك تىترەپ تۇرغان لەۋلىرى، لىغىلداپ تۇرغان كۆكسى بىلەن
ئاچچىقىنى ياندۇراتتى. يا ئۇد، يا تەمبۇر ياكى قوۋۇز چېلىپ
سۆيگۈ شامىلى چىقىراتتى، غەمزە بىلەن ئۇسسۇل ئويناپ ھەۋە-
سىنى قوزغايتتى، ئەنبەر پۇراپ تۇرغان يوتقان ئىچىدە جەننەت
ھۇزۇرىنى بېرەتتى. مۇھەممەت ئارسلانخانغا بۇ خانىشى كۈلسە
كۈن چىققاندەك، يىغلىسا يامغۇر ياغقاندەك تۇيۇلاتتى، ئۇ نېمە
قىلىمەن دېسە يول قويۇاتتى. گاھى تۇنلىرى ئۇنى باغرىغا
بېسىپ:

— ئابىنچۇ خاتىن، ئابىنچۇ خاتىن، سىزنى خۇدايىم مەن
ئۈچۈنلا شۇنداق لەۋەن، نازاكەتلىك قىلىپ يارىتىپتىكەن.
جامالىگىزغا قاراپ تويمايمەن، سىز بولمىسىگىز قانداق
قىلاتتىم، — دەيتتى.

— راست، خۇدايىم ئالىيلىرىدەك خانزادىنى قېرىتماي،
دۇنيانىڭ راھىتىدىن ھۇزۇرلاندۇرسۇن دەپ مېنى سىلىكە قوش-
قان، سىلى مەندىن ئايرىلمىسىلا ھەرگىز قېرىمايلا، — دەپ
ئېرىنى باغرىغا تارتاتتى.

ئۇ، مۇھەممەت ئارسلانخانىنىڭ كۆكلىنى ئۆزىگە باغلە-
ۋېلىپلا قالماستىن، كۆزىنىمۇ باغلىۋالغانىدى. قۇماربىكەگە ياق-
قان ئادەم ۋە نەرسىلەر ئۇنىڭغىمۇ ياخشى كۆرۈنەتتى، ياقتۇرمە-
غانىنى ياقتۇرمايتتى.

ئۇزۇن ۋاقىت قېچىپ ـ تېنەپ يۈرگەن بوزاغۇ، سىگلىسى
قۇماربىكەنىڭ قانات ئاستىغا ئېلىشى بىلەن ئاغۋات بولۇپ،
ئوردا ھەرىمىدە بىر نەچچە يىلنى ئۆتكۈزدى، سېزىلىپ قالمە-
دى، مۇھەممەت ئارسلانخان بوزاغۇنى تۇنۇيالماي قالدى.
«ئۆلدى» گە چىقىرىۋېتىلگەن بوزاغۇ، ئۇنىڭ خىيالىغا كىرىپ
چىقمايتتى. ھەرەمدىكى كېنىزەكلەرنى بۇزۇپ، شەھۋانىي ھە-
ۋەسكە بېرىلىپ كەتكەن بوزاغۇنى قۇماربىكە تىزگىنلەپ تۇرمە-

غان بولسا ئاللىقاچان ئاشكارىلىنىپ قالاتتى. خانىش ئۆز ئادىمى بولغان دوقاقبەگكە ئېيتىپ، ئاۋۋال ئۇنى ئوردا ياساۋۇللۇقىغا قويۇل قىلغۇزدى، كېيىن ئىلىكخانىنى مۇھاپىزەت قىلغۇچى جاندارلىقا تاللاتقۇزدى. بوزاغۇ بۇ ھەمشىرىسىنىڭ يول كۆرسىتىشى بىلەن مۇھەممەت ئارسلانخانىنىڭ بۇرنىدىن كىرىپ ئاغزىدىن چىقىپ يۇرۇپ جاندارلارنىڭ باشى بولۇپ قالدى. ئۇ ھوقۇققا، كۈچكە ئىگە بولغانىدى.

ـــ ئاكا، ـــ دېدى قۇماربىكە بىر كۈنى خاس ھۇجرىسىغا بوزاغۇنى چاقىرتىپ، ـــ ئۆزۈڭنى بىر سىناپ كۆرگۈڭ بارمۇ؟ ئاتامنىڭ بېشىغا چىققان، سەندىن بىر قۇلنى ئارتۇق كۆرگەن رەبھانىدىنبەگنىڭ ئۇرۇقى ـ پۇشتىدىن ئۆچ ئالىدىغان پەيت كەلدى. ئۆزى بولسىغۇ بېشىنى كەستۈرۈپ ئەكېلىپ، كۆزلىرىنى ئويۇۋالغان بولاتتىم. ئەپسۇس، بۇنى سەزگەندەك بۇرۇن كېتىپ قالدى. شۇنداقتىمۇ ئۇنىڭ پەرزەنتلىرى، نەۋرىلىرى بار، ئۇلاردىن بىر ـ بىرلەپ ئۆچمىزنى ئالالايمىز. ئادەملىرىمىزدىن ئىگىلىشىمگە قارىغاندا، ئۆز ۋاقتىدا ساڭا تەگىشىنى خالىمىغان قىز ـــ ئايتمىش ئېرى بىلەن بالاساغۇندىكى قەدىمىي جايدا تۇرۇۋېتىپتۇ. ئېرى يارۇق ئادار دېگەن يەنە بىر قۇل بىلەن تىجارەت قىلىۋېتىپتۇ. ئۇلارنىڭ تىللا سارىيى، جاۋاھىرات دۇكىنى بار ئىكەن. سەن يارامليق، سىناقتىن ئۆتكەن ئۇچ ـ تۆت ئادىمىڭ بىلەن قۇزئوردۇغا بېرىپ يارۇق، ئايتمىشنى ئۆلتۈرگىن، قىممەت باھالىق جاۋاھىراتلىرىنى قولغا چۈشۈرگىن، ئۇ قالدۇرماي، شەپە چىقارماي قايتىپ كەلگىن. شۇنداق قىلالىغان بولساڭ، بىز ئوردۇكەنتتە كۆرەڭلەپ كېتىۋاتقان يۈسۈپكە قاقشاتقۇچ زەربە بەرگەن بولاتتۇق. بۇغرا قاراخان جەمەتىنى ھمايە قىلىدىغانلارنىڭ كۆڭلىگە ئەسەبىي قورقۇنچ چۈشەتتى. بۇ ئىشمىز مۇۋەپپەقىيەتلىك بولسىلا، پاراسەتلىك قارلۇق قەبىلىسى يەنە باش كۆتۈرۈپ، ياغمىلارنىڭ قولىدىن

تاجۇ تەختىنى تارتىۋېلىشقا ئىمكانىيەتمۇ تۇغۇلاتتى. قانداق، بۇنىڭغا جاۋابەن قىلالامسەن، ئاكا؟ — قۇماربىكە كۆكۈچ كۆزلىرىنى ئۇنىڭغا تىكىپ جاۋاب كۈتتى.

— بۇنداق پۇرسەتنىڭ كېلىشىنى كۈتۈۋاتقىنىمغا نەچچە يىل بولدى، ھەمشىرەم، بۇ ئىشنى ئورۇندىشىغا ۋاقىت كېتىدۇ، ئىلىمكخانىدىن رۇخسەت سورىمىسام بولماس، — دېدى بوزاغۇ.

— رۇخسەتنى دوقاقبەگ ئاغام ئېلىپ بېرىدۇ، يا بولمىسا ئۆزۈڭ بىۋاستە سورىساڭمۇ بولىدۇ، ئاكا.

— نېمىدەپ سورايمەن؟

— بۇ ئاسان. ئىككى - ئۈچ كۈن ئوردىغا چىقمايسەن. ئىلىمكخان سۈرۈشتە قىلسا، دوقاقبەگ ئاغام، كېسەل بولۇپ قاپتۇ، داۋالانمىسا بولمىغۇدەك، دەپ بىر ئايلىق رۇخسەت ئېلىپ بېرىدۇ، قۇزئوردۇغا غېپىدە كېتىسەن.

— دېگىنىڭدەك قىلاي، سىڭلىم، تولىمۇ ئەقىللىق سەن - دە. بۇ ئىشقا ھازىردىن باشلاپ كىرىشتىم ئەمىسە.

— سىنى خۇدا ئۆز پاناھىدا ساقلىسۇن، — قۇماربىكە ئۇنى ئۇزىتىپ قويدى.

ئۈچ كۈن ئۆتتى. ئىچى تىت - تىت بولغان قۇماربىكە ئوردىدىن كەچ قايتقان ئېرىنىڭ تونىنى سالدۇرۇۋېتىپ:

— شاھىم، يانلىرىدىن ئايرىلمايدىغان جاندارلار باشى كۆرۈنمەيدىغۇ؟ — دەپ سورىۋىدى، مۇھەممەت ئارسلانخانىنىڭ چىرايى تاتىرىپ غەلىتە بولۇپ كەتتى.

— ئەجەب ئۇنى سوراپ قالدىڭىزغۇ، جاندارلار باشىنى نېمە قىلاتتىڭىز؟

بۇ چاغقىچە بىر ئېغىز قاتتىق گەپ قىلىپ باقمىغان ئېرىنىڭ بۇنداق بوزىرىپ غەزەپلەنگىنىدىن، كۈنداشلىق قىلىۋاتقىنىنى بىلگەن قۇماربىكە لېۋىنى چىشلىدى. «توغرىدىن

توغرا سوربغىنىم بولماپتۇ، ئاچچىقىنى كەلتۈرۈپ قويدۇم، كۆڭ-
لىنى ئېلىشىم كېرەك.»

— شاھىم، نېمە بولدىلا؟ نەچچە كۈندىن بېرى جاندار-
لار باشى قاشلىرىدا يوق. ئۆزۈمچە، بىر يەرگە ئىش بىلەن
كەتكەنمىدۇ دەپ سوراپ ساپتىمەن. ئۇ باداك قورساق تومپايىنى
نېمە قىلاتتىم، مەندىن گۇمانلىنىۋاتامدىلايا؟ بولدى، بۇ جېنىم-
دىن جاق تويدۇم، بۇنداق ئاھانىتكە قېلىپ ياشىغىنىمدىن
ئۆلگىنىم ياخشىكەن،— قۇمارىبىكە چاچلىرىنى يۇلۇپ ئۆكسۈپ
يىغلىدى. مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ قاتقان دىلى يۇمشاپ، ئۇنى
باغرىغا باستى:

— خاپا بولماڭ، ئابىنىچۇ خاتىن، سىزنى زادى قىيالماي-
مەن. مۇبادا ئۆلۈپ كەتسەم، كۈنلۈكۈم كېلىپ گۆرۈمدىمۇ
تىنچ ياتالمىغۇدەكمەن، خاپا بولماڭ، جاندارلار باشى كېسەل
بولۇپ قاپتۇ.

— ئۇنداق تۇلكە مىجەز ھېيلىگەرنى ھەيدىۋېتىپ، ئۆزد-
نى توختاتقان، باتۇرراق سەركەردىدىن بىرنى تاللاپ جاندار
باشى قىلىۋالسىلا بولۇپتىكەن، شاھىم.

قۇمارىبىكە ھەر قېتىم «شاھىم» دېگەندە، ئۇ ئۆزىنى بۇغرا
قاراخانلىق تەختىدە ئولتۇرغاندەك ھېس قىلاتتى. شۇ دەمدىمۇ
كۆڭۈل ئاسمىنىدا بىر چاقماق چېقىپ، خوتونىنىڭ قويۇق
چاچلىرى بېپىپ تۇرغان گەدىنىنى سىلىدى.

— ئۇنداق دېمەڭ مەلىكەم. قەيسەربەگ ئىنتايىن كۈچ-
لۈكلۈر ھەم ئەقىللىق، سادىقلىق بىلەن خىزمىتىمنى قىلىۋاتد-
دۇ، ئوردىدا ئۇنىڭغا تەڭ كېلىدىغان سەردار يوق. مەن دوقاق-
بەگكە تاپىلاپ قويدۇم، داۋالىنىپ سالامەتلىكى ئەسلىگە
كەلگەن كۈنىلا يېنىمغا قايتىپ كېلىدۇ.

باش ۋەزىرى دوقاقبەگ تونۇشتۇرغاندەك، بوزاغۇنىڭ سا-
دىق ياساۋۇل، ئىسمىنىڭ قەيسەربەگ ئىكەنلىكىنىلا بىلىدىغان

بۇ ئىلىكخان ئۇنى ئوبدانلا ماختاپ قۇماربېكەنى خۇش قىلە-
ۋەتتى. «ھە، بىلدىم، ئاكامنى ئۆزىنگە سادىق دەپ تونۇيدىكەن.
بوزاغۇ قۇز ئوردۇغا كېتىپتۇ. ئىشى ئوڭدىن كېلىپ قايتىپ
كەلسە، ھەرقايسى جايلاردىكى قىساسكار قارلۇقلارنىڭ ۋە بۇغرا
قاراخاندىن نارازى بولغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ سانىنى كۆپەيە-
تىشكە كىرىشىمىز. سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ تەختىدىن چۈشۈ-
شىگە ئۇزۇن قالمىدى...» دەپ ئويلىغان قۇماربېكە، سەدەپتەك
ئاپئاق چىشلىرىنى كۆرسىتىپ ھىجايدى.

— ئاڭلىسام، بۆرەتىكىن ئۆزىنى «تامغاچ بۇغراخان»
دەپ ئاتاپ، ئۆز ئالدىغا بولۇۋالغاندىن بۇيان، خارەزىم، ئىدىقۇت
دىيارلىرىنىڭ ئىلىكخان، ئارسلانخانلىرىمۇ قاراخانىلار خانلىقە-
دىن ئايرىلىپ چىققانلىقىنى جاكارلىغانمىش. سۇلايمان
ئارسلانخان بوشاڭ، قورقۇنچاق بولغاچقا، ئۇلارغا يول قويۇپ
چارە قوللانمىدى. ئەگەر سىلى بۇغرا قاراخان بولسىلا، ئۇلارنىڭ
ئۆز ئالدىغا بولۇۋېلىشىغا ھەرگىز يول قويمايتتىلە. ئەھۋالنى
كۆرۈپ، بىلىپ تۇرۇپ، ئېغىر — بېسىق ھالدا تەختتە ئولتۇرغان
ئۇ ئاكىلىرىنىڭ كۆزىنى ئېچىپ قويسىلا بولاتتى.

— مەلىكەم، — مۇھەممەت ئارسلانخان قۇماربېكەنىڭ
شاھ قىزى ئەمەسلىكىنى بىلسىمۇ، شېرىن سۆزلىرى بىلەن
كەتكەن، ناز — كەرەشمىسى كۆڭلىنى ئويغاتقان چاغلاردا «مە-
لىكەم» دەپ ئاتاپ ئامراقلىق قىلاتتى، — ئېيتقانلىرىڭىز راست.
ئاكام ياشانغان چېغىدا ئۇلۇغ قاراخانىلار مەملىكىتىنىڭ تۆتكە
بۆلۈنۈپ كېتىشىگە يول قويدى، بۇنىڭغا ئىچىم ئېچىشىدۇ.

— بۇنى بىلىپ تۇرۇۋاتىمەن، شاھىم. سىلى ناھايىتى
باتۇر، غەيرەتلىك، سەۋر — تاقەتلىك. ئەمدى سەۋر — تاقەتنىڭ
ھۆزۈرلۇق كۆرسىدىن تۇرۇپ، جاسارەت تۇلپارىغا مىنىپ جەڭگە
كىرىدىغان ۋاقىتلىرى كەلدى. سۇلايمان ئارسلانخان تەختتە
ئولتۇرۇۋېرىدىغان بولسا، قاراخانىلار مەملىكىتى ئۇزاققا بارماي

بەربات بولۇپ كېتىدۇ، ــ دېدى ئۇت ئۇستىكە ياغ چېچىپ، ئارقىدىن قوشۇپ قويدى، ــ سىلى ئەقىللىق، نېمە قىلىش كېرەكلىكىنى مەندىن ئوبدانراق بىلىدىلا.

ــ مەلىكەم، خاۋاتىرلەنمەڭ، مەن ھاياتلا بولىدىكەنمەن، قاراخانىلار ئېلى بەربات بولمايدۇ.

ــ شاھىم، قاراخانىلار ئېلى سىلى بىلەنلا قۇدرەت تاپىدۇ. ئوغۇللىرى ئىبراھىم تېكىنگە كۆپرەك كۆڭۈل بۆلۈپ قويسىلا، ــ قۇمارىبىكە كۆزلىرىنى ئويناتىپ، سۆزىنى بىردىن ئارزۇلۇق ئوغلىغا يۆتكىدى.

ــ نېمىشقا كۆڭۈل بۆلمىگۈدەكمەن؟

ــ كۆڭۈل يۆلمىدىلە دېمىدىم، شاھىم. بالا يېگىت بولۇپ قالدى، ئىككى خوتۇنلۇقمۇ بولدى، تېخىچە كۈنى شەكار، تاماشا بىلەن ئۆتۈۋاتىدۇ، بىر مىسرا شېئىر يېزىپ باققىنى يوق. ئۇمۇ تۇرمۇشنى چۈشەنسە، يۇرت سوراشنى ئۆگەنسە بولاتتى.

مۇھەممەت ئارسلانخان مەجۇن ئارىلاشتۇرۇلغان شەربەتنى ئوتلىدى.

ــ ھە، بۇ كېپىگىز ئورۇنلۇق، مەلىكەم. ئەلھال، بالىمىز بەگ ئەتكىلىرى بىلەن شىكار قىلىپ يۈرۈپ جەڭ قىلىش ماھارىتىنى ئىگىلەۋاتىدۇ. قولىدا يا بىلەن قىلىچ، كىتابقا قاراپ قويمايدۇ. سىز دېگەندەك، ئۇ يۇرت سوراشنى ئۆگىنىشى كېرەك، بۇنىڭ ئۈچۈن ئۆزىنى سوراشنى بىلىۋېلىشى لازىم. شۇڭا ئىش كۆرگەن قەيسەرنى ئۇنىڭغا يەنە بىر بەگ ئەتكە قىلىپ تەيىنلەمەكچى بولۇۋاتىمەن. ئوغلىمىز بەك مەغرۇر، مەمەدان. سىز نەسىھەت قىلىپ قويۇڭ. ئىككى خوتۇنى، چۆرىلىرى بولغانىدەكىن، خەقنىڭ خوتۇن ــ قىزلىرىغا كۆز سالمىسۇن. بۇ توغرۇلۇق ئوردىدا مىش ــ مىش گەپ بەك تولا، كىمنى دورىدىكىن بۇ ئوغلۇم؟

«سلىنى دورىغان» دەۋېتىشكە تاس قالغان قۇماربىكە، ئاغزىنى شېشىدەك نازۇك بارماقلىرى بىلەن ئېتىۋالدى. ئۇنىڭ كۆڭلى ئارام تېپىپ قالغانىدى. بوزاغۇنىڭ ئوغلىغا بەگ ئەتكە بولىدىغانلىقىدىن ئۇ نېمىشقا سۆيۈنمىسۇن؟

قۇماربىكە بوزاغۇنى ناھايىتى تەقەززالىق بىلەن كۈتۈشكە باشلىدى.

قىرىق ئۈچ كۈن بولغاندا بوزاغۇ قايتىپ ساقىيىپ قالغانلىقىنى، باش ۋەزىر ھەم قېيناتىسى بولغان دوقاقبەگنىڭ ھەر كۈنى كەچتە كېلىپ ھال سوراپ، ئىلىكخان ئالىيلىرىنىڭ سالامىنى يەتكۈزۈپ تۇرغانلىقىنى دەپ، تەخت ئالدىدا تىزلىنىپ قۇللۇق قىلدى.

مۇھەممەت ئارسلانخان ئۇنى ئولتۇرۇشقا بۇيرۇپ دېدى:

— مەن ناھايىتى خۇشال، جاندارلار باشى، ئاللا سىزنى سالامەت قىلغاي، ئوغلۇم ئىبراھىم ئەر يېتىپ قالغان بولسىمۇ بەگلىككە لايىق ئىدى. بەگ ئەتكىلىرى جەڭ ماھارىتىنى ئۆگەتكەن بىلەن، ئەدەپ ـ ئەخلاقنى، يۈرت ـ سوراشنى ئۆگىتەلمەيدۇ. سىز كۆپنى كۆرگەن، شۇڭا ئوغلۇمغا بەگ ئەتكە بولۇپ سائادەت مەنزىلىگە يېتەكلىگەيسىز.

— باش ئۇستىگە، ئالىيلىرى.

مانا شۇ سائەتتىن باشلاپ ئىبراھىم تېكىنگە بەگ ئەتكە بولۇپ قالغان بوزاغۇ، بىر ئەگىشىتەر تېپىۋالغانىدەك خۇش بولدى. ئۈچىنچى كۈنى ھەرەمگە ئاياغ باستى ۋە، ھەمىشە سىگىلىسى بىلەن مەخپىي ئۈچرىشىدىغان ئىستىراھەت ئۆيىدە قۇماربىكە بىلەن كۆرۈشتى.

— قۇزئوردۇدىن كەلگىنىگە ئۈچ كۈن بولۇپتۇ، دوقاق بەگدىن ئۇقتۇم. ئەجەب مەن بىلەن كۆرۈشۈشنى ئارقىغا سۈرىدۇ! ئەنسىرەپ كېچىلىرىمۇ ئۇيقۇم كەلمىدى، — دېدى قۇماربىكە ئورغاقتەك ئەگىم قاشلىرىنى ئۇچۇرۇپ، ئۇنىڭ كۆزلىرى

دىنمۇ ياش چىقىپ كەتتى.
— سىگلىم، قەدىرلىك سىگلىم، يىغلىما. مەن ئىشلارنى سەن دېگەندەك شەپمۇ چىقارماي بېجىرىپ كەلدىم. ئەمما ئۆزۈڭ بىلسەن، ئىلىكخانىنىڭ ئەتىۋارلىق خانىشى بولغان سەن بىلەن كۆرۈشۈش مەن ئۈچۈن ئۇنداق ئوڭاي ئەمەس. سېنىمۇ، ئۆزۈمنىمۇ ئايىمىسام بولمايدۇ. مانا بۇگۈن ھۆرمەتلىك ئېرىڭنىڭ بۆرەتىكىن ئەۋەتكەن يالۋاچ بىلەن كۆرۈشۈۋاتقان ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ يېنىڭغا كىرىشىم.
— سۆزلىگىن، ئايتمىش بىلەن ئېرىنىڭ قانداق ئۆلتۈر-دۈڭ؟
— كېچىدە بوغۇپ ئۆلتۈردۈم.
— باللىرىنچۇ؟
— ئۇلار باشقا ـ باشقا ئۆيلەردە يېتىپتىكەن، تۇيۇپ قالمىسۇن دەپ چېقىلمىدىم. ئۆيدىكى قىممەت باھالىق جاۋاھىرات، تىللا، ئالتۇنلارنى ئېلىپلا چىقىپ كەتتۇق، ھېچقانداق ئىز قالدۇرمىدۇق.
— ھەي ئىسىت، باللىرىنى ئۇجۇقتۇرالماپسەن ـ دە، ئۇنداق بولسا نېمىشقا قايتىپ كەلمەي، تۇرۇپ قالدىڭلار؟ — قۇمارىبىكەنىڭ قاشتېشىدەك ئاق چېھرىدە ئەپسۇسلىنىش ئالامىتى پەيدا بولدى، لەۋلىرىنى چىشلىدى.
— يارۇقنىڭ ھەم ئۇنىڭ بۇرادىرى ئادارنىڭ باللىرىنى ئۇجۇقتۇرۇۋېتىمىز، دەپ كېچىكىپ قالدىم.
— ئۇجۇقتۇرالماپسەنغۇ.
— شۇنداق، ئوجۇقتۇرالمىدىم، — بوزاغۇ «خەپ» دېگەندەك سېرىق چاچقا ساقىلىنى سىيپاپ قويدى، — ئۇلارنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى ئەتىسىلا ئاشكارا بولۇپ، قۇزغۇنلار دۇنيانى تىترىتىۋەتتى. ئەبۇھەسەن ئىلىكخان كاتەۋال بەگلەرگە يارلىق چۈشۈرۈپ، ئۆيمۇئۆي قېدىرىپ تەكشۈردى. بىزنىڭ ئوردىدا باج-

كىربەگ بولۇپ ئىشلەۋاتقان يېقىنىمىز پەرمانبەگ ئۆيىدە ساقلىدى.

ــــ پەرمانبەگ؟ ــــ قۇمارىبىكەنىڭ ئەگىم قاشلىرى كۆتۈرۈلۈپ ئوتلۇق كۆزلىرىدىن يېشىل ئۇچقۇن چاچرىدى، ــــ ھە، بىلدىم. ئۇ بىزگە شىرەم تۇغقان، دادام ھايات ۋاقتىدا ئوردىغا ئەكىرىپ ياساۋۇل قىلىپ قويغانىدى. باجگىربەگ بولۇپ قاپتۇ ـ دە، ئىشەنچلىك ئادەم.

ــــ بەگ ئاچ كۆز ئىكەن، يارۇقنىڭ ئۆيىدىن ئېلىپ كەلگەن جاۋاھىراتنىڭ ئۇچتىن بىرنىسى ئېلىپ قالدى، ئەبلەخ! ــــ بوزاغۇ ئاغزىنى بۇزدى، بېشىدىكى قارا بۆكنى ئېلىپ يېنىغا قويدى، چاچلىرى چۈشۈپ پاينەكباش بولۇپ قالغانىدى. قويۇن يانچۇقىدىن گۆھەر كۆز قادالغان ئالتۇن زەنجىرلىك زۇننارنى ئېلىپ قۇمارىبىكەگە سۇندى، ــــ بۇنى ساڭا ئېلىپ كەلدىم، قالغان ئالتۇن ـ كۈمۈشنى يوشۇرۇپ قويدۇم.

ــــ ۋاھ، ئەجەب چىرايلىقكىنا، ــــ ئۇ كۈلگىنىچە زۇننارنى ئېلىپ بوينىغا ئېسىۋالدى، ــــ قۇزئوردۇدىن قانداق قېچىپ چىقتىڭلار؟

ــــ سىڭلىم، تەكشۈرۈش ئايىغلاشقىچە سىرتقا چىقالمىدۇق، ھېلىقى شۇملارنىمۇ ئۇجۇقتۇرالمىدىم. پەيت كۈتۈپ تۇرسام، توغرائى دىۋان باشى بەگىۋىسۇپنىڭ يارلىق ئېلىپ ئوردۇكەنتتىن كەلگىنىنى پەرمانبەگدىن ئۇقتۇم. بېشىمغا بىر قاپاق سۇ قۇيۇلدى. يارۇق، ئادارلارنىڭ قورۇلىرىنىڭ مۇھاپىزىتى كۈچەيتىلگەنلىكىدىنمۇ خەۋەر تاپتىم. دەرھال كېتىشىمىز زۆرۈر بولۇپ قالدى. بىر بىچارە مەپكەشكە ئەللىك تىللا بېرىپ كىرا قىلدۇق، پەرمانبەگنىڭ مەسلىھەتى بىلەن ئايالچە ياسىنىپ مەپىدە شەھەر دەرۋازىسىدىن چىقىۋالدۇق...

بوزاغۇ مەپكەشنى ئۆلتۈرۈپ، ئەللىك تىللانى يانچۇقىدىن

ئېلىۋالغىنىنى، ئىككى كۈن جاڭگالدا شىكار قىلىپ ئاندىن تالاس شەھىرىگە قەدەم باسقانلىقىنى قالدۇرماي سۆزلەپ بەردى.
— ناھايىتى ئوبدان قىلىپسەن، ئاكا. ئەمدى قۇزئوردۇ، تالاس، باربسىخان، سۇياپ شەھەرلىرىدىكى غۇرۇرىنى يوقاتمىغان قىساسكار قارلۇقلارنى ۋە بۇغرا قاراخاندىن نارازى قەبىلە باشلىقلىرىنى قولغا كەلتۈرۈپ، سۇلايمان ئارسلانخانىنى تەختتىن چۈشۈرۈشكە تەييارلىنىشىمىز كېرەك، — دېدى قۇماربېگە.
— ئەلۋەتتە شۇنداق قىلىمىز، سىگىلدىم، — دېدى بوزاغۇ، — سۇلايمان ئارسلانخانىنى تەختتىن قانداق چۈشۈرىدىغانلىقىمىز؟
— مۇھەممەت ئارسلانخانىنى ئۇنىڭغا قارشى ئاتلاندۇرۇپ تەختتىن چۈشۈرىمىز.
— ئۇ چاغدا بۇغرا قاراخان تەختكە كىم چىقىدۇ.
— ئېرنىم مۇھەممەت ئارسلانخان.
— تاجۇ تەخت يەنە ياغمىلارنىڭ قولىدا قالىدىكەنغۇ، بۇنىڭ بىزگە نېمە پايدىسى، — ئۇمىدسىزلەنگەن بوزاغۇ ئاچچىقلىنىپ تۇرۇپ كەتتى.
— ئولتۇرغىن، ئاكا، — قۇماربېگە چاپىنىنىڭ پېشىدىن تارتىپ ئولتۇرغۇزدى، — ئالدىرىما، گەپنىڭ ئاخىرىنى ئاڭلا. مۇھەممەت ئارسلانخانىنى ئاكىسى سۇلايمان ئارسلانخانغا قارشى قويماي تاجۇ تەختنى تارتىۋالالمايمىز. تاجۇ تەخت مۇھەممەت ئارسلانخانىنىڭ ئىلكىگە ئۆتتى دېگەن سۆز، قارلۇقلارنىڭ قولىغا ئۆتتى دېگەن سۆز، — قۇماربېگەنىڭ چىرايى ئاپتەپتەك نۇرلىنىپ بوزاغۇنى ھەيران قالدۇردى.
— مۇھەممەت ئارسلانخان بۇغرا قاراخان بولسا، تاجۇ تەخت قانداقمۇ بىز قارلۇقلارنىڭ قولىغا ئۆتكەن بولىدۇ؟ — بوزاغۇ گەپنىڭ تېگىگە يېتەلمەي يەنە سورىدى.
— مۇھەممەت ئارسلانخان ياشاندى. ئۇ بۇغرا قاراخان

بولغاندىن كېيىن تەختنى ئوغلۇم ئىبراھىم تىكىنگە ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ، تەختكە ئوغلۇمنىڭ چىققىنى ـــ مېنىڭ چىققىنىم، جۇدالىقتىن سېنىڭمۇ چىققىنىڭ.

ـــ ئەمدى چۈشەندىم. ئەگەر بۇ ئارزۇيىمىزغا يەتسەك، مەن ئالدى بىلەن دادام ئىسلىغان دارغا بەگيۇسۈپنى ئاسىمەن. خوتۇننىنى خانىشىمنىڭ خىزمىتىگە سېلىپ بېرىمەن، ـــ بوزاغۇ ئورنىدىن تۇردى، ـــ مەن چىقاي، يەنە ئىرىڭ ئۈستىمىزگە كىرىپ قالمىسۇن.

ـــ شۇنى ئىسىگىدە تۇتقىنكى، يۈسۈپ بىلەن بىرگە ئۇنىڭ خوتۇنىمۇ دارغا ئىسىلىدۇ، ـــ قۇماربىكە كۆڭلىدىكىنى ئىيتىپ ئاكىسىنى ئۇزىتىپ قويدى.

يىگىرمە يەتتىنچى باب

قانغا بويالغان دەشت

1

هېچكىمگە يۈز ـ خاتىر قىلماي، ئالدانماي، ئالدىماي ئۆتۈۋاتقان كۈن ـ ئايلارنى پادىشاھ ـ خاقانلارمۇ، ئالىم ـ دانىشمەنلەرمۇ، ئەۋلىيا ـ ماشايىقلارمۇ ئۆز قەسىر ـ كەپىلىرىدە توختىتىپ قالالمايدۇ. خۇدا ۋاقىتقا ئەنە شۇنداق ئەركىنلىك، خىسلەت ۋە ھېكمەتنى بېرىۋەتكەن.

كۈن ـ ئايلارنى يۈدۈپ ماڭغان يىللار كارۋىنى ئۆمۈر مەنزىلىنى ئىتتىك بېسىپ ئۆتىدۇ، ۋۇجۇد دەرىخىنىك سارغايغان ياپراقلىرىنى بىر ـ بىرلەپ تۆكىدۇ. ھەرقانداق كىشى مەغرۇر ياشلىقىدا ئۆمۈرۋايەت تۇرۇۋەرمەيدۇ، قەرىلىقنىك جاپاسىنى تارتمايدىغان ئىنسان يوق.

بەگيۇسۈپ بۇ يىل ئۆمۈر شوتىسىنىك قىرىقىنچى بالدىقىغا دەسسەپ تۆۋەنكە قارىدى: ئوتتۇز ئالتىنچى بالداقتا چاي سۇ-نۇپ تۇرغان ئاقبىرانى، يىگىرمىنچى بالداقتا بالىسىنى ئېمىتىۋات-قان بۇۋىنىڭ ئايشەنى، ئون ئىككىنچى بالداقتا كىتاب ئوقۇۋاتقان بەگتۇرمىشنى كۆردى. يۇقىرىغا قاراپ ئاتمىشىنچى بالداقتا غەمگە چۆككەن سۇلايمان ئارسلانخاننى، يەتمىش ئىككىنچى بالداقتا دۇنيا قىلىۋاتقان ئانىسى يابىرا ئاغىچىنى كۆردى. ئۇ يۇقىرى ـ تۆۋەن قاراپ، يەنە نۇرغۇن ياش ـ قېرىلارنى كۆردى. بەزىلەر-

دىن سۆيۈنۈپ ئالەمچە خۇشاللىقا چۆمدى، بەزىلەردىن يىرگـ-
ىسپ ۋۇجۇدى تىكەنلەشتى، بەزىلەردىن پەخرلەندى، بەزىلەر-
دىن نەپرەتلەندى. ئۇ ئۆمۈر دەپتىرىنى ۋاراقلاپ، تۆۋەندىكى
مىسرالارغا كۆزى چۈشتى:

قوشۇلما پىتنىخورغا، بارما يېقىن،
ئۇنىڭكىم، تىلىدىن چىقار ئوت ـ چېقىن.

جاھان پىتنىسىنى تېرەر پىتنىچى،
ئۇنىڭ سەن بېشىن كەس، ئايا مەرد ـ سېخىي.①

يەنە بىرنەچچە ۋاراقنى ئۆرۈپ بۇ مىسرالارنى ئوقۇدى:

كىشى ئەسلىگە ئىش ـ ھەرىكىتى گۈۋا،
ئىش ـ ھەرىكەت نە ئولسا، ئەسلى شۇ بولا.

كىم ئۇ ئەسلى ياخشى، ئىش ـ ھەرىكىتى ئۈز؟
ياماننىڭ ئەسلىگە ئۆز خۇلقى گۈۋا②...

ئوردا ئىشىكىدىن خىيالغا چۆمۈپ چىققان بەگيۈسۈپ
بۇلاقبېشى مەھەللىسىگە قاراپ ماڭدى. كەينىدىن قارا كۈنلۈك-
نى ئۇنىڭ بېشىغا تۇتۇپ قەدەم باسقان مۇھاپىزەتچى خادىم
ئاداي «شۇنچە ئوچۇق ـ يورۇق يۇرىدىغان يۇغرۇش باشى
بۇگۈن نېمە بولغاندۇ؟ ئەجەب غەمكىن كۆرۈنىدىغۇ، بىرەر ئىش
بولدىمۇ يا؟» دەپ ئويلاپ سوراپ باقماچى بولدىيۇ، ھۆرمەت-
سىزلىك بولمىسۇن دەپ يالتىيىپ قالدى.

---

① ② «قۇتادغۇبىلىك» ـــ 867 ـ ، 1185 ـ بەت .

بەگيۇسۇپ ھىجرىيە 448 ـ يىلىنىڭ باش ئەتىيازىدا[1] بۇغرا قاراخانىنىڭ پەرمانى بىلەن قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ يۇغرۇش باشى بولغانىدى، يۇغرۇش باشى بولۇپ كېلىۋاتقان ئابدۇلۋا- ھىدبەگنى كىنگىتقا ھاكىم قىلىپ ئەۋەتكەنىدى.

ئۇچرىغانلىكى ئادەملەر بىلەن كۆرۈشۈپ، ئەھۋال سوراپ، چاقچاقلىشىپ ماڭىدىغان بەگيۇسۇپ مۇشۇ دەم يەردىن باش كۆتۈرمەي ئىتتىك كېتىۋاتاتتى. باھارنىڭ غۇر ـ غۇر شامىلىدا بەقەسەم تونىنىڭ پەشلىرى قايرىلاتتى. ئوردا بىلەن ئۆيىنىڭ ئارىلىقى يېقىن بولغاچقا ئاتلىق ياكى مەپىدە ماڭمايى، پىيادە بېرىپ ـ كېلىشكە ئادەتلەنگەنىدى. ئوردا ئىشىكىنىڭ ئۇدۇلىدىكى تار كوچىدىن ئۆتۈپ، كۆپ باسقۇچلۇق پەلەمپەيدىن چۈشۈپلا بۇلاقبېشى مەھەللىسىگە قەدەم باستى. تال دەرەخلىرى سايە تاشلىغان چوڭ ـ چوڭ بۇلاقلار، چۆرىسىنى يېشىل لەش باسقان كىچىك ـ كىچىك بۇلاقلار ماڭىدامدا بىر ئۇچرايتتى. سۆگەت شاخلىرى بىخ چىقىرىشقا باشلىغانىدى.

كەچكى شەپەق نۇرىدا ھال رەڭگە كىرىپ بۇلدۇقلاپ تۇرغان بۇلاق كۆزلىرىگە زەن سېلىپ كېتىۋاتقان بەگيۇسۇپ، «قانداق قىلىش كېرەك؟ لەشكەر تارتىپ كېلىۋاتقان مۇھەممەت ئارسلانخانغا قارشى چىقىش كېرەكمۇ ياكى سۇلايمان ئارسلان- خانغا تەختنى بوشتىش توغرىسىدا تەكلىپ بېرىش كېرەكمۇ؟ خۇدا بىزنى ئۆزۈڭ توغرا يولغا باشلىغىن، ئەلدە قان تۆكۈلۈش- تىن ساقلىنىشىمىزغا نىسىپ قىلغىن» دەپ كۆڭلىدە ئىلتىجا قىلغان ھالدا، قورۇسىنىڭ بوسۇغىسىدىن ئاتلاپ، شام ـ چىراغ- لار يېقىلغان ھويلىغا كىردى.

ـــ ئەسسالامۇئەلەيكۇم، مەرھابا دادا، ـــ قولىدىكى قە- لىچنى دەرەخكە يۆلەپ قويۇپ، ئاتىسىنىڭ ئالدىغا يۈگۈ-

---

① مىلادىيە ـــ1056 ـ يىلى 2 ـ ئايغا توغرا كېلىدۇ.

رۇپ كەلگەن بەگتۇرمىش قوللىرىنى كۆكسىگە ئېلىپ ئېگىلدى.

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام ئوغلۇم، مەدرىسىدىن قاچان كەلدىڭ؟ — بەگيۇسۇپ ئوغلىنى باغرىغا تارتىپ بېشىنى سىلىدى.

شەمشادتەك بوي تارتىپ ئۆسۈۋاتقان بەگتۇرمىش ئورۇق-لاپ قالغاندەك كۆرۈنەتتى. بېشىدا بادام دوپپا، ئۇچىسىدا ئاق شايى كەمزۇل، پۇتىدا سەندەل كەش بار ئىدى. قارا كۆزلىرى، ئاقۇچ چېھرى ئاتىسىغا قۇيۇپ قويغاندەك ئوخشايتتى.

— ھېلى كېلىۋېدىم، سىلىنى ساقلىغاچ ھويلىدا قېلىچ ئۇرۇشنى، خەنجەر ئېتىشنى مەشق قىلدىم.

— مومالڭ ئىچكىرى ھويلىدىمۇ؟

— ھەئە دادا، سۇتۇق بۇغرانى بېقىپ ئولتۇرىدۇ.

— مەن مومالڭنىڭ يېنىغا كىرەي. ئاباڭغا ئېيتقىن، تاماقنى شۇ يەرگە ئېلىپ كىرسۇن.

— ماقۇل، دادا، — بەگتۇرمىش ھويلىنىڭ ئوڭ بۇلۇڭ-دىكى چەللە ـ باراڭلىق ئاشخانىغا كىرىپ كەتتى.

بەگيۇسۇپ سەيناسىغا يازلىق گۈل تېرىش ئۈچۈن تەييار-لاپ قويۇلغان دەل ـ دەرەخلىك ئىچكىرى ھويلىغا كىردى. دېرىزىدىن قاراپ، مومىسىنىڭ قۇچىقىدا تېپىرلاپ ئولتۇرغان ئوغۇل نەۋرىسىنى كۆردى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم ئابا، سىلىنى بۇ بەختىياش نەۋرەم هارغۇزۇپ قويمىغاندۇ؟ مەن ئالاي، — دېدى ئۇ ئۆيىگە كىرىپ ۋە قولىدىكى ئۈزۈمتۇلىگەن سۇتۇق بۇغرا-نى ئالدى.

— يامان بولۇپ كېتىپسەنغۇ، ساقلىمىنى يۇلما، — سۇ-تۇق بۇغرا ساقالىنى قويۇۋېتىپ سەللىسىگە ئېسىلدى.

— داددا، داد ـ دا... — تىلى ئەمدىلەتىن چىقىشقا

باشلىغان سۇتۇق بۇغرا بوۋىسىنىڭ سەللىسىنى تارتىپ چۈۋۈۋەتتى.

— بالام، كىيىملىرىنى مەينەت قىلىپ قويمىسۇن، ماڭا بەرسىلە،— يابىرا ئاغىچا ئەۋرىسىنى قۇچقىغا ئالدى،— چۈشتىن كېيىن ئوردىغا كېتىپ تۇرۇشلىرىغا بۇۋىنايىشە ئېرى بىلەن كەپتىكەن. كۈيئوغلىمىز تاماقنى يەپلا ساچ مەدرىسىگە كەتتى.

— كۈيئوغلىمىز كېلىپتىكەنمۇ؟— دېدى بەگيۇسۇپ ئويچان هالدا،— كۆرۈشسەم بولۇپتىكەن، خەيرىيەت، يەنە پۇرسەت چىقار. بۇ كۈيئوغلۇمنىڭ پۈتۈن ئىشتىياقى ئاتىسىدەك ئالىپ سانغۇن بولۇشتا. قىزىم تاشقىرى هويلىدىمۇ؟

— ئانىسىنىڭ قېشىدا تاماققا قارىشۋاتىدۇ، ئەتىمالىم.

— كۈيئوغلىمىز بوۋىسى بىلەن مومىسىغا ئامراق بولۇپ كېتىپتۇ. ئۇ، بۇ بۈزرۈكۋارلىرى ئۈچۈن قورغاندا كاتتا باغ ئەهيا قىلدى، ئابا. قۇدىمىز ئادامتوغرىل، ئارازان ئانا قەبرىغان چېغىدا ئاشۇ باغقا كۆچۈپ چىقىپ راهەتتە ئۆتۈۋاتىدۇ. سىلىنى بىر سەيلە قىلدۇرۇپ كىرگۈم بار ئىدى، ئەمما...— بەگيۇسۇپ سۆزىنى توختىتىۋالدى، «شام نامىزىنى ئوقۇۋالاي» دەپ يان ئۆيگە چىقىپ كەتتى.

«بالام يۈسۈپكە نېمە بولغاندۇ؟ هەرقاچان ئوردىدىن قايتىپ كەلسە قىزىق گەپلەرنى قىلىپ هەممىمىزنى كۈلدۈرۈپ، ئۆي ئىچىنى خۇشاللىققا تولدۇرۇۋېتەتتى. بۈگۈن ئوماق نەۋرە-سىنى ئەركىلىتىپمۇ قويمىدى، بىر ۋەقە بولغان چېغى...» دەپ ئويلاپ سۇتۇق بۇغرانى كۆرپىدە ياتقۇزۇپ قويغان يابىرا ئاغىچا، جايىنامازنى سېلىپ نامازغا تۇردى. سۇتۇق بۇغرا «داد — دا... — دا...» دېگىنىچە ئۆمىلەپ بېرىپ تەكچىگە ئېسىلىپ قوپۇۋالدى، شام يېنىپ تۇرغان شامداننى كۆتۈرۈ-ۋېلىپ ئويىنغىلى تۇرغاندا، بەگيۇسۇپ كىرىپ قولىدىن ئېلىۋالدى.

— يەنە شوخلۇق قىلغىلى تۇردۇڭمۇ قوزام، مومائىنىڭ نامىزىنى بۇزۇۋېتەي دەپسەن — هە.
بەگيۇسۇپ ئۇنى كۆتۈرۈۋالدى. ئۇنىڭغا ئۇزۇن ئۆمۈر، بەخت — سائادەت تىلەپ دۇئا قىلغان ئانا:
— بالام، كۆڭۈللىرى ئارامدا ئەمەس ئوخشىمامدۇ؟ غەمكىن كۆرۈنىدىلا، چىرايلىرىمۇ تۇتۇلۇپ قاپتۇ، — دېدى زەن سېلىپ قاراپ.
بەگيۇسۇپ ئانىسىنىڭ ئالدىدا يۇكۈندى.
— پېقىر ئوغۇللىرى يۇغرۇش باشى بولغان بۇ ئىككى يىلدىن بېرى مەملىكىتىمىز تىنچ كېلىۋاتاتتى، ئابا. ھېچ كۈتمە-گەندە مۇھەممەت ئارسلانخان بويۇنتاۋلىق قىلىپ، بۇغرا قارا-خانلىق تەختىنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن، ئون تۈمەن لەشكەرنى باشلاپ ئوردۇكەنتكە كېلىۋېتىپتۇ، بۇ خەۋەرنى چۈشتىن كېيىن ئوردىغا بېرىشىمغا، ئۇچتا تۇرۇشلۇق لەشكەرلىرىمىزنىڭ سۈباشى جەۋلانبەگ يەتكۈزدى. ئۇنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، بەدەلئارت داۋىنىدىن ئېشىپ چۈشكەن مۇھەممەت ئارسلانخان لەشكەرلىرى بىلەن ئۇچ شەھەرنى باستۇرۇپ كىرىپ، ئۆزىگە بەيئەت قىلغان-لارنى ئامان قالدۇرۇپ، بەيئەت قىلمىغانلارنى قىرغىن قىلىپتۇ. جەۋلانبەگ سانغۇن ئازغىنە سپاھلىرى بىلەن قېچىپ ئوردۇ-كەنتكە كېلىپتۇ. بۇغرا قاراخان ئىنىسىنىڭ بۇ ئاسىيلىقىنى ئاڭلاپ قاتتىق غەزەپلەندى. ئۇ دەرھال تايانغۇلار ھەم دىۋانى ئارىزىنىڭ كېڭىشىنى چاقىردى. مەن شۇ كېڭەشتىن كېلىشىم، شۇڭا كەچ قالدىم، ئابا. بۇغرا قاراخانىنىڭلا ئەمەس، پۈتۈن ئەلنىڭ بېشىغا كۈن چۈشتى، يەلكەمگە تاغ يېقىلدى. مەن قانداقمۇ ئارامخۇدا ئولتۇرالاي!
— «يېغا كەلسە ياندىن، بالا كەلسە قېرىنداشتىن» دېگەن شۇدە. مۇھەممەت ئارسلانخانىنىڭ ئاكىسىغا قول كۆتۈرگىنى — ئەلگە مۇشت ئاتقىنى ئەمەسمۇ، بالام. خۇدايىم

بۇغرا قاراخانىسىزغا كۈچ ـ قۇدرەت، خەلقە ئامانلىق ئاتا قىلغاي.

يابىرا ئاغىچا كۆز يېشى قىلىپ، سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ قۇزغۇنىردۇغا بۇغرا قاراخان بولۇپ بارغاندىن كېيىن يۈز بەرگەن ئىشلارنى ئەسلىدى: ئۇ چاغدا رەيھاندىنبەگ بار ئىدى. كېيىن قېينىناتا، قېينانىسى، ئاندىن ئاتىسى، ئانىسى ئارقا ـ ئارقىدىن ۋاپات بولۇشتى. ياتلىق قىلغان قىزلىرى بالىلىق بولدى. يىللار تېز ئۆتەكتە، ئەل ئامان ياشىماقتا ئىدى. رەيھاندىنبەگ ئۇشـ ـتۇمتۇت ئالەمدىن ئۆتكەندە، چىرايىغا تۇزۇك قورۇق چۈشمـ ـگەن يابىرانىڭ چاچلىرى ئاقىرىپ كەتتى. بەگتۇرمىش تۇغۇلۇپ بەگيۇسۇپ ئوغۇللۇق بولدى. يابىرا ئاغىچا چوڭ ئوغلى قايتا تۆرەلگەندەك شادلىققا چۆمدى. شادلىقنىڭ قايغۇسى، ۋىسالنىڭ ھىجرانى بار دېگەندەك، ئىنساپتىن چىققان بويانقارنىڭ جەسىتى سىر دەريادىن سۈزۈۋېلىندى. ئايسىلىگ يەتتە بالىسى بىلەن تۇل قالدى. بۆرەتىكىن ئۆزىنى «تامغاچ بۇغراخان» دەپ ئاتاپ، غەربىي قاراخانىلار ئىلىنىڭ ئايرىلىپ چىققانلىقىنى جاكارلىغاـ ـدىن كېيىن، بۇغرا قاراخانىنىڭ قەشقەرغە يۆتكىلىشى بىلەن ئۇلارمۇ قەشقەرغە كۆچۈپ كېلىشتى. ياروق، ئايتمىشنىڭ ئۆلتۇـ ـرۇلۇشى، كۆز يېشى ئەمدىلا توختىغان يابىرانى يەنە قايغۇغا غەرق قىلىۋەتتى. بۇۋىئايشە ئىلبەگكە ياتلىق بولغاندىن كېيىنمۇ كۆز يېشى توختىمىدى. قىز ئەۋرىسى نادىرە، ئوغۇل ئەۋرىسى جانپىدا تۇغۇلۇپ ئاندىن كۆز يېشى توختىدى. سۇتۇق بۇغرا تۇغۇلغاندا كېلىنى ئاقبىرانى قۇچاقلاپ تۇرۇپ: «قىزىم، ئوغۇل نەۋرەم تاق بولسىمۇ، ئوغۇل ئەۋرەم قوش بولدى. مەن بۇنىڭـ ـدىن ناھايىتى خۇش. ئىلاھىم بىزنىڭ ئەۋلادىمىزنىڭ ئايىغى ئۇزۇلمىگەي» دەپ دۇئا قىلدى. تۇغۇتلۇق ياتقان نەۋرىسى بۇۋىئايشەگە ئالتۇن بىلەزۈكىنى، كۈيئوغلى ئىلبەگكە مەرھۇم ئىرىنىڭ كۈمۈش ساپلىق خەنجىرىنى تەقدىم قىلدى. يىللار

بولغاندىن كېيىن تەختنى ئوغلۇم ئىبراھىم تىكىنگە ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ، تەختكە ئوغلۇمنىڭ چىققىنى ــ مېنىڭ چىققىنىم، جۇمۇلىدىن سېنىڭمۇ چىققىنىڭ.

ــ ئەمدى چۈشەندىم. ئەگەر بۇ ئارزۇيىمىزغا يەتسەك، مەن ئالدى بىلەن دادام ئېسىلغان دارغا بەگيۇسۈپنى ئاسىمەن. خوتۇنىنى خانىشىمنىڭ خىزمىتىگە سېلىپ بېرىمەن، ــ بوزاغۇ ئورنىدىن تۇردى، ــ مەن چىقاي، يەنە ئېرىڭ ئۈستىمىزگە كىرىپ قالمىسۇن.

ــ شۇنى ئېسىڭدە تۇتقىنكى، يۈسۈپ بىلەن بىرگە ئۇنىڭ خوتۇنىمۇ دارغا ئېسىلىدۇ، ــ قۇمارىبىكە كۆڭلىدىكىنى ئېيتىپ ئاكىسىنى ئۇزىتىپ قويدى.

يىگىرمە يەتتىنچى باب

قانغا بويالغان دەشت

1

ھېچكىمگە يۇز ـ خاتىر قىلماي، ئالدانماي، ئالدىماي ئۆتۈۋاتقان كۈن ـ ئايلارنى پادىشاھ ـ خاقانلارمۇ، ئالىم ـ دانىشمەنلەرمۇ، ئەۋلىيا ـ ماشايىقلارمۇ ئۆز قەسىر ـ كەپىلىرىدە توختىتىپ قالالمايدۇ. خۇدا ۋاقىتقا ئەنە شۇنداق ئەركىنلىك، خىسلەت ۋە ھېكمەتنى بېرىۋەتكەن.

كۈن ـ ئايلارنى يۇدۇپ ماڭغان يىللار كارۋىنى ئۆمۈر مەنزىلىنى ئىنتىلىك بېسىپ ئۆتىدۇ، ۋۇجۇد دەرىخىنىڭ سارغايغان ياپراقلىرىنى بىر ـ بىرلەپ تۆكىدۇ. ھەرقانداق كىشى مەغرۇر ياشلىقىدا ئۆمۈرۋايەت تۇرۇۋەرمەيدۇ، قەرىلىقنىڭ جاپاسىنى تارتمايدىغان ئىنسان يوق.

بەگيۇسۇپ بۇ يىل ئۆمۈر شوتىسىنىڭ قىرىقىنچى بالدىقىغا دەسسەپ تۆۋەنگە قارىدى: ئوتتۇز ئالتىنچى بالداقتا چاي سۇ-نۇپ تۇرغان ئاقبىرانى، يىگىرمىنچى بالداقتا بالىسىنى ئېمىتىۋاتقان بۇۋىنىايىشەنى، ئون ئىككىنچى بالداقتا كىتاب ئوقۇۋاتقان بەگتۇرمىشنى كۆردى. يۇقىرىغا قاراپ ئاتمىشىنچى بالداقتا غەمگە چۆككەن سۇلايمان ئارسلانخاننى، يەتمىش ئىككىنچى بالداقتا دۇنيا قىلىۋاتقان ئانىسى يابىرا ئاغىچىنى كۆردى. ئۇ يۇقىرى ـ تۆۋەن قاراپ، يەنە نۇرغۇن ياش ـ قەرىلارنى كۆردى. بەزىلەر-

دىن سۆيۈنۈپ ئالەمچە خۇشاللىقا چۆمدى، بەزىلەردىن يىرگـ-
ىسىپ ۋۇجۇدى تىكەنلەشتى، بەزىلەردىن پەخىرلەندى، بەزىلەر-
دىن نەپرەتلەندى. ئۇ ئۆمۈر دەپتىرىنى ۋاراقلاپ، تۆۋەندىكى
مىسرالارغا كۆزى چۈشتى:

قوشۇلما پىتنىخورغا، بارما يېقىن،
ئۇنىڭكىم، تىلىدىن چىقار ئوت ـ چېقىن.

جاھان پىتنىسىنى تېرەر پىتنىچى،
ئۇنىڭ سەن بېشىن كەس، ئايا مەرد ـ سېخىي.①

يەنە بىرنەچچە ۋاراقنى ئۆرۈپ بۇ مىسرالارنى ئوقۇدى:

كىشى ئەسلىگە ئىش ـ ھەرىكىتى گۈۋا،
ئىش ـ ھەرىكەت نە ئولسا، ئەسلى شۇ بولا.

كىم ئۇ ئەسلى ياخشى، ئىش ـ ھەرىكىتى ئۈز؟
ياماننىڭ ئەسلىگە ئۆز خۇلقى گۈۋا②...

ئوردا ئىشىكىدىن خىيالغا چۆمۈپ چىققان بەگيۈسۈپ
بۇلاقبېشى مەھەللىسىگە قاراپ ماڭدى. كەينىدىن قارا كۈنلۈك-
نى ئۇنىڭ بېشىغا تۇتۇپ قەدەم باسقان مۇھاپىزەتچى خادىم
ئاداي «شۇنچە ئوچۇق ـ يورۇق يۈرىدىغان يۇغرۇش باشى
بۈگۈن نېمە بولغاندۇ؟ ئەجەب غەمكىن كۆرۈنىدىغۇ، بىرەر ئىش
بولدىمۇ يا؟» دەپ ئويلاپ سوراپ باقماچى بولدىيۇ، ھۆرمەت-
سىزلىك بولمىسۇن دەپ يالتىيىپ قالدى.

---

① ② «قۇتادغۇبىلىك» ـــ 867 ـ ، 1185 ـ بەت .

بەگيۇسۇپ ھىجرىيە 448 ـ يىلىنىڭ باش ئەتىيازىدا[1] بۇغرا قاراخانىنىڭ پەرمانى بىلەن قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ يۇغرۇش باشى بولغانىدى، يۇغرۇش باشى بولۇپ كېلىۋاتقان ئابدۇلۋا- ھىدىبەگنى كىنگىتقا ھاكىم قىلىپ ئەۋەتكەنىدى.

ئۇچرىغانلىكى ئادەملەر بىلەن كۆرۈشۈپ، ئەھۋال سوراپ، چاقچاقلىشىپ ماڭىدىغان بەگيۇسۇپ مۇشۇ دەم يەردىن باش كۆتۈرمەي ئىتتىك كېتىۋاتاتتى. باھارنىڭ غۇر ـ غۇر شامىلىدا بەقەسەم تونىنىڭ پەشلىرى قايرىلاتتى. ئوردا بىلەن ئۆيىنىڭ ئارىلىقى يېقىن بولغاچقا ئاتلىق ياكى مەپىدە ماڭماي، پىيادە بېرىپ ـ كېلىشكە ئادەتلەنگەنىدى. ئوردا ئىشكىنىڭ ئۇدۇلىدىكى تار كوچىدىن ئۆتۈپ، كۆپ باسقۇچلۇق پەلەمپەيدىن چۈشۈپلا بۇلاقبېشى مەھەللىسىگە قەدەم باستى. تال دەرەخلىرى سايە تاشلىغان چوڭ ـ چوڭ بۇلاقلار، چۆرىسىنى يېشىل لەش باسقان كىچىك ـ كىچىك بۇلاقلار ماڭدامدا بىر ئۇچرايتتى. سۆگەت شاخلىرى بىخ چىقىرىشقا باشلىغانىدى.

كەچكى شەپەق نۇرىدا ھال رەڭگە كىرىپ بۇلدۇقلاپ تۇرغان بۇلاق كۆزلىرىگە زەن سېلىپ كېتىۋاتقان بەگيۇسۇپ، «قانداق قىلىش كېرەك؟ لەشكەر تارتىپ كېلىۋاتقان مۇھەممەت ئارسلانخانغا قارشى چىقىش كېرەكمۇ ياكى سۇلايمان ئارسلان- خانغا تەختنى بوشىتىش توغرىسىدا تەكلىپ بېرىش كېرەكمۇ؟ خۇدا بىزنى ئۆزۈڭ توغرا يولغا باشلىغىن، ئەلدە قان تۆكۈلۈش- تىن ساقلىنىشىمىزغا نېسىپ قىلغىن» دەپ كۆڭلىدە ئىلتىجا قىلغان ھالدا، قورۇسىنىڭ بوسۇغىسىدىن ئاتلاپ، شام ـ چىراغ- لار يېقىلغان ھويلىغا كىردى.

ـــ ئەسسالامۇئەلەيكۇم، مەرھابا دادا، ـــ قولىدىكى قە- لىمچىنى دەرەخكە يۆلەپ قويۇپ، ئاتىسىنىڭ ئالدىغا يۈگۈ-

---

① مىلادىيە ـــ1056 ـ يىلى 2 ـ ئايغا توغرا كېلىدۇ.

رۇپ كەلـگەن بەگتۇرمـــش قوللىرىنـــى كۆكسىگە ئېلىپ ئې-گىلدى.

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام ئوغلۇم، مەدرىسىدىن قاچان كەلدىڭ؟ — بەگيۇسـۇپ ئوغلىنى باغرىـغا تارتـــپ بېشىنى سىلىدى.

شەمشادتەك بوي تارتىپ ئۆسۈۋاتقان بەگتۇرمش ئورۇق-لاپ قالغاندەك كۆرۈنەتتى. بېشىدا بادام دوپپا، ئۇچىسىدا ئاق شايى كەمزۇل، پۇتىدا سەندەل كەش بار ئىدى. قارا كۆزلىرى، ئاقۇچ چېھرى ئاتىسىغا قۇيۇپ قويغاندەك ئوخشايتتى.

— ھېلى كېلىۋىدىم، سىلىنى ساقلىغاچ ھويلىدا قىلىچ ئۇرۇشنى، خەنجەر ئېتىشنى مەشق قىلدىم.

— مومالڭ ئىچكىرى ھويلىدىمۇ؟

— ھەئە دادا، سۇتۇق بۇغرانى بېقىپ ئولتۇرىدۇ.

— مەن مومانىڭغا يېنىغا كىرەي. ئاباڭغا ئېيتقىن، تاماقنى شۇ يەرگە ئېلىپ كىرسۇن.

— ماقۇل، دادا، — بەگتۇرمش ھويلىنىڭ ئوڭ بۇلۇڭ-دىكى چەللە ـ باراڭلىق ئاشخانىغا كىرىپ كەتتى.

بەگيۇسۇپ سەيناسىغا يازلىق كۆل تېرىش ئۈچۈن تەييار-لاپ قويۇلغان دەل ـ دەرەخلىك ئىچكىرى ھويلىغا كىردى. دېرىزىدىن قاراپ، مومىسىنىڭ قۇچىقىدا تېپىرلاپ ئولتۇرغان ئوغۇل نەۋرىسىنى كۆردى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم ئابا، سىلىنى بۇ بەختىاش نەۋرەم ھارغۇزۇپ قويمىغاندۇ؟ مەن ئالاي، — دېدى ئۇ ئۆيىگە كىرىپ ۋە قولىنىڭ ئۇزىتىپ ئۈمتۇلگەن سۇتۇق بۇغرا-نى ئالدى.

— يامان بولۇپ كېتىپسەنغۇ، ساقلىمىنى يۇلما، — سۇ-تۇق بۇغرا ساقالىنى قويۇۋېتىپ سەللىسىگە ئېسىلدى.

— داددا، داد ـ دا... — تىلى ئەمدىلەتىن چىقىشقا

باشلىغان سۇتۇق بۇغرا بوۋىسىنىڭ سەللىسىنى تارتىپ چۈۋۈۋەتتى.

— بالام، كىيىملىرىنى مەينەت قىلىپ قويمىسۇن، ماڭا بەرسىلە،— يابىرا ئاغىچا ئەۋرىسىنى قۇچقىغا ئالدى،— چۈشتىن كېيىن ئوردىغا كېتىپ تۇرۇشلىرىغا بۇۋىنىڭىشە ئېرى بىلەن كەپتىكەن. كۈيئوغلىمىز تاماقنى يەپلا ساچ مەدرىسىگە كەتتى.

— كۈيئوغلىمىز كېلىپتىكەنمۇ؟— دېدى بەگيۇسۇپ ئويچان هالدا،— كۆرۈشسەم بولۇپتىكەن، خەيرىيەت، يەنە پۇرسەت چىقار. بۇ كۈيئوغلۇمنىڭ پۈتۈن ئىشتىياقى ئاتىسىدەك ئالىپ سانغۇن بولۇشتا. قىزىم تاشقىرى هويلىدىمۇ؟

— ئانىسىنىڭ قېشىدا تاماققا قارىشۋاتىدۇ، ئەتىمالىم.

— كۈيئوغلىمىز بوۋىسى بىلەن مومىسىغا ئامراق بولۇپ كېتىپتۇ. ئۇ، بۇ بۈزرۈكۋارلىرى ئۈچۈن قورغاندا كاتتا باغ ئەهيا قىلدى، ئابا. قۇدىمىز ئادامتوغرىل، ئارازان ئانا قېرىنغان چېغىدا ئاشۇ باغقا كۆچۈپ چىقىپ راهەتتە ئۆتۈۋاتىدۇ. سىلىنى بىر سەيلە قىلدۇرۇپ كىرگۈم بار ئىدى، ئەمما...— بەگيۇسۇپ سۆزىنى توختىتىۋالدى، «شام نامىزىنى ئوقۇۋالاي» دەپ يان ئۆيگە چىقىپ كەتتى.

«بالام يۈسۈپكە نېمە بولغاندۇ؟ هەرقاچان ئوردىدىن قايتىپ كەلسە قىزىق گەپلەرنى قىلىپ هەممىزنى كۈلدۈرۈپ، ئۆي ئىچىنى خۇشاللىققا تولدۇرۇۋېتەتتى. بۈگۈن ئوماق نەۋرە-سىنى ئەركىلىتىپمۇ قويمىدى، بىر ۋەقە بولغان چېغى...» دەپ ئويلاپ سۇتۇق بۇغرانى كۆرپىدە يانقۇزۇپ قويغان يابىرا ئاغىچا، جاينامازنى سېلىپ نامازغا تۇردى. سۇتۇق بۇغرا «داد — دا... — دا...» دېگىنىچە ئۆمىلەپ بېرىپ تەكچىگە ئېسىلىپ قوپۇۋالدى، شام يېنىپ تۇرغان شامدانىنى كۆتۈرۈ-ۋېلىپ ئويىنغىلى تۇرغاندا، بەگيۇسۇپ كىرىپ قولىدىن ئېلىۋالدى.

— يەنە شوخلۇق قىلغىلى تۇردۇڭمۇ قوزام، موماڭنىڭ نامىزىنى بۇزۇۋېتەي دەپسەن — ھە.

بەگيۇسۇپ ئۇنى كۆتۈرۈۋالدى. ئۇنىڭغا ئۇزۇن ئۆمۈر، بەخت — سائادەت تىلەپ دۇئا قىلغان ئانا:

— بالام، كۆڭۈللىرى ئارامدا ئەمەس ئوخشامدۇ؟ غەمكىن كۆرۈنىدىلا، چىرايلىرىمۇ تۇتۇلۇپ قاپتۇ، — دېدى زەن سېلىپ قاراپ.

بەگيۇسۇپ ئانىسىنىڭ ئالدىدا يۇكۈندى.

— پېقىر ئوغۇللىرى يۇغرۇش باشى بولغان بۇ ئىككى يىلدىن بېرى مەملىكىتىمىز تىنچ كېلىۋاتاتتى، ئابا. ھېچ كۈتمەگەندە مۇھەممەت ئارسلانخان بويۇنتاۋلىق قىلىپ، بۇغرا قارا-خانلىق تەختىنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن، ئون تۈمەن لەشكەرنى باشلاپ ئوردۇكەنتكە كېلىۋېتىپتۇ، بۇ خەۋەرنى چۈشتىن كېيىن ئوردىغا بېرىشىمغا، ئۇچتا تۇرۇشلۇق لەشكەرلىرىمىزنىڭ سۈباشى جەۋلانبەگ يەتكۈزدى. ئۇنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، بەدەلئارت داۋىنىدىن ئېشىپ چۈشكەن مۇھەممەت ئارسلانخان لەشكەرلىرى بىلەن ئۇچ شەھەرنى باستۇرۇپ كىرىپ، ئۆزىنى بەيئەت قىلغان-لارنى ئامان قالدۇرۇپ، بەيئەت قىلمىغانلارنى قىرغىن قىلىپتۇ. جەۋلانبەگ سانغۇن ئازغىنە سپاھلىرى بىلەن قېچىپ ئوردۇ-كەنتكە كېلىپتۇ. بۇغرا قاراخان ئىنىسىنىڭ بۇ ئاسىيلىقىنى ئاڭلاپ قاتتىق غەزەپلەندى. ئۇ دەرھال تايانغۇلار ھەم دۆۋانى ئارىزىنىڭ كېڭىشىنى چاقىردى. مەن شۇ كېڭەشتىن كېلىشىم، شۇڭا كەچ قالدىم، ئابا. بۇغرا قاراخانىڭلا ئەمەس، پۈتۈن ئەلنىڭ بېشىغا كۈن چۈشتى، يەلكەمگە تاغ يېقىلدى. مەن قانداقمۇ ئارامخۇدا ئولتۇرالاي!

— «يىغا كەلسە ياندىن، بالا كەلسە قېرىنداشتىن» دېگەن شۇدە. مۇھەممەت ئارسلانخانىڭ ئاكىسىغا قول كۆتۈرگىنى — ئەلگە مۇشت ئاتقىنى ئەمەسمۇ، بالام. خۇدايىم

بۇغرا قاراخانىمىزغا كۈچ ـ قۇدرەت، خەلققە ئامانلىق ئاتا قىلغاي.

يابىرا ئاغىچا كۆز يېشى قىلىپ، سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ قۇزئوردۇغا بۇغرا قاراخان بولۇپ بارغاندىن كېيىن يۇز بەرگەن ئىشلارنى ئەسلىدى: ئۇ چاغدا رەبھانىدىنبەگ بار ئىدى. كېيىن قېينىاتا، قېينانىسى، ئاندىن ئاتىسى، ئانىسى ئارقا ـ ئارقىدىن ۋاپات بولۇشتى. ياتلىق قىلغان قىزلىرى بالىلىق بولدى. بىللار تېز ئۆتەكتە، ئەل ئامان ياشىماقتا ئىدى. رەبھانىدىنبەگ ئۇشـ تۇمتۇت ئالەمدىن ئۆتكەندە، چىرايىغا تۇزۇك قورۇق چۈشمـ گەن يابىرانىڭ چاچلىرى ئاقىرىپ كەتتى. بەگتۇرمىش تۇغۇلۇپ بەگلىۇسۇپ ئوغۇللۇق بولدى. يابىرا ئاغىچا چوڭ ئوغلى قايتا تۆرەلگەندەك شادلىققا چۆمدى. شادلىقنىڭ قايغۇسى، ۋىسالىنىڭ ھىجرانى بار دېگەندەك، ئىنساپتىن چىققان بويانقارنىڭ جەستى سىر دەرياسىدىن سۈزۈۋېلىندى. ئايسىلىگ يەتتە بالىسى بىلەن تۇل قالدى. بۆرەتىكىن ئۆزىنى «تامغاچ بۇغراخان» دەپ ئاتاپ، غەربىي قاراخانىلار ئېلىنىڭ ئايرىلىپ چىققانلىقىنى جاكارلىغاندىن كېيىن، بۇغرا قاراخانىڭ قەشقەرغە يۆتكىلىشى بىلەن ئۇلارمۇ قەشقەرغە كۆچۈپ كېلىشتى. ياروق، ئايتمىشنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى، كۆز يېشى ئەمدىلا توختىغان يابىرانى يەنە قايغۇغا غەرق قىلىۋەتتى. بۇۋىئايشە ئېلىبەگكە ياتلىق بولغاندىن كېيىنمۇ كۆز يېشى توختىمىدى. قىز ئەۋرىسى نادىرە، ئوغۇل ئەۋرىسى جانپىدا تۇغۇلۇپ ئاندىن كۆز يېشى توختىدى. سۇتۇق بۇغرا تۇغۇلغاندا كېلىنى ئاقبىرانى قۇچاقلاپ تۇرۇپ: «قىزىم، ئوغۇل نەۋرەم تاق بولسىمۇ، ئوغۇل ئەۋرەم قوش بولدى. مەن بۇنىڭـ دىن ناھايىتى خۇش. ئىلاھىم بىزنىڭ ئەۋلادىمىزنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىگەي» دەپ دۇئا قىلدى. تۇغۇتلۇق ياتقان نەۋرىسى بۇۋىئايشەگە ئالتۇن بىلەزۈكنى، كۈيئوغلى ئېلىبەگكە مەرھۇم ئىرىنىڭ كۈمۈش ساپلىق خەنجىرىنى تەقدىم قىلدى. بىللار

ئۆتمەكتە، هايات شۇنداق داۋام قىلماقتا ئىدى...
يابىرا ئاغىچا خىيالچان نەزىرىنى سۇتۇق بۇغرادىن يۇ-
سۇپكە يۆتكىدى.
— كېگەشتە نېمە گەپ - سۆزلەر بولۇندى، بالام؟
— بولۇنغان گەپ - سۆزلەر ناھايىتى كۆپ، ئابا،—
يۈسۈپ ھەدەپ مومسىنىڭ رومىلىغا ئېسىلىپ قوپماقچى بولغان
سۇتۇق بۇغرانىڭ قولىنى تۇتۇۋېلىپ سۆزىنى داۋام قىلدى،—
بەزى يۇغرۇش، ھاجىپ، سۇباشىلار: بىز ئاق كۆڭۈل، خەلقپەر-
ۋەر بۇغرا قاراخانىمىزنى ھىمايە قىلىمىز، ئەمرىگە بويسۇنمىز،
تاجۇ تەختىنى مۇھەممەت ئارسلانخانغا تارتقۇزۇپ قويمايمىز،
ئۇنىڭ بىلەن جان تىكىپ ئېلىشىمىز، دېيىشتى. بەزىلىرى:
تاجۇ تەختنى دەپ قان تۆكۈش گۇناھ! مۇھەممەت ئارسلانخان
بىلەن جەڭ قىلىش ئورنىغا سۆھبەتلىشىپ يارىشىپ ئۆتەيلى،
دېيىشتى. يەنە بەزى دۆلەت ئەربابلىرى: مۇھەممەت ئارسلانخان
ئون تۇمەن لەشكەر بىلەن باستۇرۇپ كېلىۋېتىپتۇ، ھازىر ئوردۇ
كەنتتە ئاران ئۈچ تۇمەنلا سپاھ بار، باشقا جايلاردىن سپاھ
يۆتكەپ كېلىشكە ئۇلگۈرەلمەيمىز. بۇنى بۇغرا قاراخانىمىز
ئويلاپ كۆرۈپ ئاندىن پەرمان چۈشۈرسە، دېيىشتى. بۇ
دېگەنلىك — بۇغرا قاراخان تاجۇ تەختىنى مۇھەممەت ئارسلان-
خانغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشى كېرەك، دېگەنلىك ئىدى. باشقا
كۈن چۈشكەندە دوست - دۇشمەننى ھەققىي پەرق ئەتكىلى
بولىدۇ. بۇغرا قاراخانىمىزنىڭ بېشىغا كۈن چۈشكەندە، ئۇنىڭ
دوست - دۇشمەنلىرى ئۆزىنى ئاشكارىلىدى. مەن ئادەملەر
توغرىسىدا يېڭى چۈشەنچىگە ئىگە بولدۇم، ئابا.
يابىرا ئاغىچا ئوغلىغا قاراپ كېتىپ ئۇھ تارتتى:
— رەھمەتلىك ئاتىلىرىمۇ ھەر قېتىم بىر مۇشكۈللۈككە
دۇچ كەلگەندە، ئادەملەر توغرىسىدا يېڭى چۈشەنچىگە ئىگە
بولدۇم، دەيتتى. ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە ئادەملەر توغرىسىدىكى

چۇشەنچىسى يېڭىلىنىۋەردى، ئەمما بىر خۇلاسىگە كېلەلمەي ئالەمدىن ئۆتتى. ئادەمنىڭ مۇڭگۈزى ئۇچىدە، چۇشەنمەك راستلا تەس.

يۇسۇپ چاچلىرى ئاقىرىپ كەتكەن ئانىسىنىڭ قورۇق باسقان يۈزىگە سىرغىپ چۇشكەن ياشنى قولى بىلەن ئېرتىپ دېدى:

— دېگەنلىرى راست، ئابا، ئادەمنى بىلمەك ئالەمنى بىلمەكتىنمۇ تەس. بىراق بىر ئۇسۇل باركى، ئۇنىڭ بىلەن ئادەمنى بىلىش، چۇشىنىش، باھا بېرىش مۇمكىن. ماڭا بۇ ئۇسۇلنى ئادەملەرنىڭ ئۆزى ئۆگەتتى،— يۇسۇپ قىزغىراپ يىغلىغان سۇتۇق بۇغرانى بەزلىدى،— قورسىقىڭ ئاچتىمۇ ھە قوزام، سەل چىدا. قارا، ئاكاڭ كىردى،— ئۇ ئىشكىتىن كىرگەن بەگتۇرمىشقا سۇتۇق بۇغرانى بەردى،— بالام، ئۇكاڭنى ئانىسىغا ئاچىقىپ بەرگىن،— ئۇلار چىقىپ كەتكەندىن كېيىن سۆزىنى داۋام قىلدى،— ئابا، مەن دېگەن ئۇسۇل ئادەملەرنىڭ سۆزىنى، سالاپىتىگە ئەمەس، ھەربىرىتىگە قاراشتىن ئىبارەت.

— توغرا دېدىلە، بالام. ئاللاتائالا بەندىلىرىنى تەۋبە قىلىشقا، راستچىل سەمىمىي - بولۇشقا، پىكىر قىلىپ توغرا يولدا مېڭىشقا ئۇندىگەن، شەيتاننىڭ ۋەسۋەسىسىدىن ئاگاھلاندۇرغان.

— شۇنداق، ئابا. ئەمەل - ھەربىرەت ئادەمنىڭ قانداقلىقىنى، قانداق نىيەتتە ئىكەنلىكىنى بىلدۇرىدىغان ئەينەك. زالىملار ياۋۇزلۇقىنى چىرايلىق سۆز، يالغان كۈلكىسى بىلەن يوشۇرىدۇ. ئاسىيلار ئۆزىنىڭ مۇناپىقلىقىنى ھەمىشە ساداقەتنىنى پەش قىلىش، قولتۇقتا كىرىۋېلىش بىلەن يوشۇرىدۇ. بۇنى بىر قاراپلا بىلىش مۇمكىن ئەمەس، ئۇزاق ۋاقىت ئەستايىدىل كۆزىتىشكە توغرا كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئوي - پىكىرلىرى ئەقىلنىڭ ئىككىنچى، ئۇچىنچى قاتلىمىغا يوشۇرۇقلۇق. ھالقىلىق پەيتلەردە،

پایدا ـ زیان توقۇنۇشی یۇز بەرگەندە ئەقىلنىڭ ئىككىنچى ياكى ئۇچىنچى قاتلىمىدىكى نىيەت ئاشكارىلىنىدۇ. مانا بۇگۈن بۇغرا قاراخان ۋە پۇتۇن ئەلنىڭ بېشىغا كۈن چۈشۈۋىدى، ساداقەتمەنـلەرنىڭمۇ، ئاسىي ـ مۇناپىـقلارنىـڭمۇ نىيىتى ئاشكارىلاندى.

ـــ بۇغرا قاراخان بۇنى بىلگەنمىدۇ، ئۇ قانداق قارار چىقاردى، بالام؟ ـــ سورىدى ئەل غېمىدە قالغان يابىرا ئاغىچا بىلگۈسى كېلىپ.

ـــ بۇغرا قاراخان، قارارىمنى ئەتە ئاڭلاڭلار، ـــ دەپ تەختتىن چۈشۈپ، ھېچكىمگە قارىماي چىقىپ كەتتى. بۇرۇن بىلمىگەن بولسىمۇ، بۇ كېچەشتە ئۆز يېنىدا خىزمەت قىلىۋاتقان-لارنىڭ نىيىتى ـ مۇددىئاسىنى، قانداق ئادەم ئىكەنلىكىنى بىرئاز چۈشەندى، دەپ قارايمەن. قارىغاندا، تاجۇ تەختىنى ئىنىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىش قارارىغا كەلگەندەك قىلىدۇ، بىھۇدە قان تۆكۈلۈشنى خالىمىغانلىقىدىن شۇنداق قارارغا كېلىشى مۇمكىن. بۇغرا قاراخانىمىز ھازىر ئېغىر بېسىم ئاستىدا، تەڭلىكتە قالدى.

ـــ بالام، سىلى نېمە دېدىلە؟

ـــ مەن، بۇغرا قاراخانىمىز ئادىل ۋە ئىنساپلىق پادىشاھ، ئىلىم ۋە ئىلىم ئەھلىنىڭ ساداقەتمەن دوستى، دىنىنىڭ تەقۋا تەرغىباتچىسى، قوغدىنۇچىسى، مەرد ـ سېخىي، دانا پادىشاھ. مەملىكىتىمىز ئۇنىڭ ئادالىتىدە روناق تاپتى، ھەرقايسى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىتتىپاقلاشتى. بىز ئۇنىڭغا سەممىي ـ سادىق بولۇپ، ئوردۇكەنتتىكى ئەر ـ ئايال، چوڭ ـ كىچىك ھەممىنى ئاستانىنى، سۇلايمان ئارسلانخاننى قوغداشقا، دۇشمەن ھۇجۇ-مىنى قايتۇرۇشقا پەرمانبەردار قىلىشىمىز زۆرۈر، دېدىم.

ـــ ئوبدان دەپتىلا، بالام، ـــ يابىرا ئاغىچا داستىخان كۆتۈرۈپ كىرگەن كېلىنىنى، نەۋرىسىنى كۆرۈپ سۆزىنى توختىتىۋالدى.

ئاقبىرا مۇھەببەت يالقۇنجاپ تۇرغان كۆزلىرى بىلەن يۈسۈپكە تىكىلىپ، ئۇنسىز سالام بەردى. سۈتۈق بۇغرانى كۆتۈرۈۋالغان بۇۋىنايىشە:

— ئەسسالام دادا، بۇگۈن ئۇرۇمدىن ئەجەب كەچ قايتتىڭلىغۇ، يوللىرىغا قاراپ كۆزۈم تۆت بولدى. سىلىنى بەك سېغىنىپ كەتكەنىدىم، دادا، سىلىمۇ نەۋرىلىرىنى سېغىنغانلا؟ — دەپ كەلگىنىچە سۈتۈق بۇغرانى تۇتقۇزۇپ قويۇپ يېنىدا ئولتۇردى.

— سېغىنمامدىغان قىزىم، بالىسىنى سېغىنمايدىغان ئاتا دۇنيادا يوق. نادىرە، جانپىدا غوجام بالامنىمۇ شۇنداق كۆرگۈم كەلدى.

يۈسۈپ سۈتۈق بۇغرانى يېنىشلاپ سۆيۈپ گەپ باشلاي دەپ تۇرۇۋىدى، بەگتۇرمىش، نادىرە، جانپىدا غوجام كىرىپ، داستىخاننى چۆرىدەپ ئەدەپ بىلەن ئولتۇرۇشتى.

بەگيۇسۈپ سۆيۈنۈپ خۇشال ـ خۇرام ئولتۇرۇشقان خوتۇنى، قىزى، ئوغلى، نەۋرىلىرىگە قاراپ «مۇشۇ تاپتا تۇمەنلىگەن ئائىلىلەردە ئاتا ـ ئانىلار بالا ـ ۋاقىلىرى بىلەن خۇددى مانا شۇنداق خۇرسەن ئولتۇرۇشقاندۇ؟ ئۇلارنىڭ كۆڭۈل ئارامى بۇزۇلمىسا بولاتتى. مۇھەممەت ئارسلانخان باستۇرۇپ كەلسە ئۇلار نېمە كۈنگە قالار؟...» دەپ ئويلاپ كېلى غەققىدە بولدى. داستىخانغا قويۇلغان مەززە ـ گېزەكلەرگە ئېغىز تەگمەي چايلا ئىچتى.

نەۋرىلىرى كەلسە مەنۇن بولغىنىدىن مەسەل ـ چۆچەكلەرنى ئېيتىپ، ھەممەيلەننى كۈلدۈرۈپ ئولتۇرىدىغان ئېرىنىڭ شۇكلىشىپ قالغىنىغا ئاقبىرا چىدالماي دېدى:

— نېمىلەرنى ئويلاۋاتقانلا بېكىم؟ سىلىنى دەپ قىزىم بالىلىرىنى ئېلىپ كەلگەندە خۇشال ئولتۇرسىلىچۇ، نېمە بولدى سىلىگە؟

يۇسۇپ جاۋاب بەرمەي خوتۇنىغا قاراپ كۈلۈمسىرىدى، ئەمما چىرايىغا كۈلكە يۈگۈرمىدى، نەۋرىلىرىنى ئەركىلىتىپ قويۇپ جىمىپ قالدى.

مەيۈسلىنىپ قالغان ئاقبىرا ئاشخانىغا چىقىپ، ئۆزى راسـ-لىغان لەڭمەننى[1] ئېلىپ كىردى.

يۇسۇپ ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان بۇ ئاشنىمۇ تۈزۈك يېمىدى. ئەل غېمى، جەڭ ۋەھىمىسى بىلەن بىئارام بولۇۋاتقان يۇسۇپنىڭ كۆڭلى تارتمىدى.

— ئوردىدا تاماق يەپ كەلگەنىدىم، — دەپ قويدى.

يابىرا ئانىلا ئوغلىنىڭ نېمە ئۈچۈن تاماق يېمەكچىلىكىنى بىلەتتى. ئۇنىڭ بالىلارنىڭ كۆڭلىنى بىئارام قىلغۇسى يوق ئىدى.

داستىخان يىغىلدى. چوڭلار خۇپتەن نامىزىنى ئوقۇۋالـ-دى. قېينانىسى، بالا ـ نەۋرىلىرى ئۆز خانىلىرىغا كىرىپ كەتكەندىن كېيىن، ئاقبىرا ئېرى بىلەن ئۆز ھۇجرىسىغا كىردى. ھەمىشە خۇشبۇي كېلىپ تۇرىدىغان راھەتبەخش بۇ ئۆيمۇ يۇسۇپنىڭ ھەۋىسىنى قوزغىيالمىدى. زۇۋان سۈرمەي جىممىدە يېتىۋالدى. يوتقانغا كىرگەن ئاقبىرا ئېرىنىڭ ئۈچىسىنى سىلىدى.

— يۇغرۇش باشى، بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى ئۆزلىرىنى ئوردىغا دەرھال كەلسۇن، دەپ ئادەم ئەۋەتىپتۇ، — دېگەن ئادايىنىڭ ئاۋازى قۇلىقىغا كىرگەن بەگيۇسۇپ ئۇندەرەپ تۇرۇپ كەتتى. ئۇ كەمزۇل تونىنىڭ ئورنىغا دۇبۇلغا، ساۋۇت كىيىپ قىلىچىنى ئاستى، قولىغا گۈرزىنى ئالدى.

— ئانىسى، ئەتىگىچە كېلەلمەسلىكىم مۇمكىن، ئابامغا،

---

① لەڭمەن — قەدىمىي ئۇيغۇر تائامى. قاراخانىلار دەۋرىدە، ئۇيغۇرلار بۇ ئاشنى دەريا دولقۇنىغا ئوخشىتىپ «لەڭمەن» دەپ ئاتىغان.

بالىلارغا ئوبدان قاراڭ، ـــ دەپ ئۆيدىن چىقىشىغا چىقىن چې-
قىپ، ھاۋا گۈلدۈرلەپ، يۇزىگە سوغۇق شامال ئۇرۇلدى.

2

پىرىم كېچە بولۇپ قالغانىدى. شارقىراپ يېغىۋاتقان يام-
غۇر، ئارامگاھ سارايىنىڭ دېرىزىلىرىگە تاراسلاپ ئۇرۇلاتتى.
ئوردىسىدىن ھەرەمگە قايتماي ئۇدۇل مۇشۇ سارايغا كەلگەن
سۇلايمان ئارسلانخان گىلەم ئۈستىدە ئۇياقتىن ـ بۇياققا مېڭىپ
يۈرەتتى. روھى چۈشۈپ، كۆزلىرى ئولتۇرۇشۇپ كەتكەنىدى.
«دەرىغا، مەن ئىنىم مۇھەممەت ئارسلانخانغا نېمە يامانلىق
قىلدىم ـ ھە! ئۇنى ھۆرمەتلەپ، ئورنىنى كۆتۈرۈپ كەلگەن-
دىمغۇ. لەشكەر تارتىپ ئۈستۈمگە باستۇرۇپ كەلگىنىدە قارا
نىيەت بار، ئۇنى ئازدۇرغان ئادەمۇ بار! قارشىلاشسام قان
تۆكۈلىدۇ، يۇرت ۋەيران بولىدۇ. قاراپ تۇرۇپ شۇنداق بولۇشقا
يول قويسام ئاللا ئالدىدا گۇناھكار بولمامدىمەن؟... مېنىڭ
جېنىمىز بولسا بىرىنىمۇ ئايىمايمىز، دەپ مەيدىسىگە ئۇرغان
بىرنەچچە ھاجىپ، يۇغرۇش، سۇباشىلار تۇنۇگۈنكى كېچەشتە
تەختنى بوشتىپ بېرىشىمنى سايە قىلىشتى، مۇھەممەت
ئارسلانخانىنىڭ يۈز تۇمەن لەشكەر بىلەن كېلىۋاتقىنىنى كۆپتۇ-
رۇپ سۆزلەپ مېنى قورقۇتماقچى بولۇشتى. لەنەت ئۇلارغا!
قورقۇپ ئەمەس، بىھۇدە قان تۆكۈلۈشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن
تەختنى بوشتىپ بېرىش قارارىغا كەلگىنىمنى بىلدۈرسەمۇ،
ئۇلار ئۆزلىرى ئويلىغان خۇلاسىگە كېلىدۇ. بەگيۇسۇپلا مېنى
چۈشىنىدۇ. تەختنى بوشتىپ بېرىشىمگە ئۇنىڭ قوشۇلمايدىغا-
لىقى تۇنۇگۈنكى كېچەشتە ئايان بولدى. كەلسە نېمىدەپ
مەسلىھەت بېرىدۇ، ئاڭلاپ ئاندىن بىر قارارغا كېلەي...»
ئۇ تەختتىن چۈشۈپ، ئىشىك يېنىغا بېرىپ، يەنە ئارقا-

سىغا ياندى. كۇچىيىۋاتقان شامال يامغۇر تامچىلىرىنى دېرىزىگە تاراسلىتىپ ئۇراتتى. ئىشكىئاغىسى قۇلۇنبەگ ئاستا كىرىپ، بىرقانچە يۇغرۇش، سۇباشى، سانغۇنلارنىڭ كەلگىنىنى خەۋەر قىلدى.

— كۇتۇپ تۇرسۇن، — دېدى سۇلايمان ئارسلانخان ئۇلارنىڭ ئاغزىغا كەلگەننى دەپ، كاللىسىنى قوچۇۋېتىشىدىن ئەندىشە قىلىپ.

«كەلگەنلەر كىملەردۇ؟ مېنى قورقۇتۇپ تەختىنى تېزرەك بوشىتىپ بېرىشىمگە ھەيدەكچىلىك قىلىش ئۈچۈن كەلگەنمىدۇ، يا تەسەللى بېرىپ مېنىمۇ، ئۆزلىرىنىمۇ ئالداش ئۈچۈن كەلگەنمىدۇ، زادى نېمە مۇددىئا ـ مەقسەت بىلەن كەلگەندۇ؟...»

ئىشكىئاغىسى قۇلۇنبەگ يەنە كىردى:

— بۇغرا قاراخان ئالىلىرى، يۇغرۇش باشى كەلدى.

— كىرسۇن.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم بۇغرا قاراخان ئالىلىرى. چاقىرتقان ئىكەنلا، بارگاھى ئالىغا كېلىپ ئۆزلىرىنى مالال قىلمىغاندىمەن؟

— يوقسۇ، يوقسۇ، يۇغرۇش باشى. بېشىمنىڭ ئىچىمۇ، تېشىمۇ قاتقان چاغدا، سىزدەك سەمىمىي ـ ساداقەتمەن بىر ئادەمنىڭ ھەمراھ بولۇشىنى خالاپ چاقىرتقانىدىم، ئولتۇرۇڭ.

بەگيۇسۇپ كۇرستا ئولتۇردى.

— ئالىلىرى، تېخىچە ئۇخلىماپتىلا، ئۇيقۇ — تاتلار ئىچىدە ئېغىز بىلەن يېيىلمەيدىغان، تەن ھەممە تەرەپتىن قوبۇل قىلىدىغان ئەڭ شېرىن تاتام. باشقا تاتلارنى يېمەيمۇ ئادەم ئۆرە بولالايدۇ. ئەمما ئۇيقۇدىن ئىبارەت بۇ لەزىز تاتامنى يېمەي ئۆرە بولالمايدۇ. ئاندەك ئۇخلۇغان بولسىلا.

— يۇغرۇش باشى، قىلىچ يالىڭاچلاپ نەچچە تۇمەن لەشكەر ئۇستۇمگە باستۇرۇپ كېلىۋاتقاندا قانداقمۇ ئۇيقۇم كەلسۇن؟

— ئۇنداق بولسا بىر قارارغا كەلدىلمۇ، ئالىيلىرى؟ — بەگيۇسۇپ ئورنىدىن قوپۇپ سورىدى.
— ئولتۇرۇڭ، يۇغرۇش باشى، — بەگيۇسۇپ ئولتۇرغاندىن كېيىن، سۇلايمان ئارسلانخان جاۋاب بەردى، — مەن بىر قارارغا كەلدىم.
— ئاڭلاشقا تەقەززامەن، ئالىيلىرى، — بەگيۇسۇپ قوۋۇشتۇردى.
— مەملىكىتىمنىڭ قانغا غەرق بولىماسلىقى ئۈچۈن، تاجۇ تەختىمنى ئىنىم مۇھەممەت ئارسلانخانغا بوشىتىپ بېرىش قارارىغا كەلدىم، يۇغرۇش باشى.
— بۇ قارارنى ئەھلى ۋەتەن قوللىمايدۇ، ئالىيلىرى.
— نېمىشقا؟
— بىر ئىشرەتخور نامەردنىڭ قولىدا ئازابلىنىشنى خالىمىغانلىقى ئۈچۈن.
— مېنىڭ ئىنىم نامەرد ئەمەس، ئالىپ سەركەردە، ئارسلانخان، — ئاچچىقلانغىنىدىن بۇغرا قاراخان تەختتىن تۇرۇپ كەتتى.
— ئالىيلىرىدەك خەلقنىڭ دوستى، ئادالەتنىڭ ھامىيسى بولغان پەزىلەتلىك خاقان ئاكىسىغا قىلىچ كۆتۈرگىنى ئۈچۈن ئەھلى ۋەتەن ئۇنى نامەرد ھېسابلايدۇ.
سۇلايمان ئارسلانخان تەختتىن چۈشۈپ بەگيۇسۇپنىڭ ئۇدۇلىدا توختىدى.
— دېمەك، بۇ قارارىمنى ئاقىلانە ئەمەس، دەپ بىلەمسىز؟
— شۇنداق ئالىيلىرى، بۇ قارار باھادىر بۇغرا قاراخانىنىڭ قارارى بولماي قاپتۇ، ئەلنىڭ كۈتكىنى بۇ ئەمەس ئىدى.
سۇلايمان ئارسلانخان قولىنى بېلىدىكى ئالتۇن كەمىرىگە ئۇزىتىپ بىردىن توختىۋالدى.

— هه، بىلدىم. سىز شۇنچه نۇرغۇن لەشكەر باشلاپ كەلگەن ئىنىم بىلەن جەڭ قىلىش ئۈچۈن، دۇبۇلغا ـ ساۋۇت كىيىپ كەلگەن ئىكەنسىز ـ دە؟

— شۇنداق، ئالىيلىرى، تاجۇ تەختلىرىنى تارتقۇزۇپ قويماسلىق ئۈچۈن.

سۇلايمان ئارسلانخان تەختكە چىقىپ ئولتۇردى.

— ئولتۇرۇڭ، يۇغرۇش باشى.

— ئالىيلىرى، قارارلىرىنى ئۆزگەرتمىگۈچە، ئولتۇرۇش پېقىر ئۈچۈن نومۇس!

— بۇ نېمە دېگىنىڭىز، يۇغرۇش باشى؟ — تاتىرىپ كەتكەن سۇلايمان ئارسلانخان چاچراپ قويۇپتى.

بەگيۇسۇپ ئۇنىڭغا بىردەم قاراپ تۇرغاندىن كېيىن تەخت ئالدىغا كەلدى، يەكتىز بولۇپ، قوللىرىنى كۆكسىگە ئالدى.

— ئالىيلىرى، بۇ شۇنداق دېگىنىمكى: مەملىكەتنى بىر نائىنساپ زالىم ئىگىلىۋالسا، باج، ئالۋان ـ ياساقنى يىلسېرى كۆپەيتىپ، خەلقنى نامراتلاشتۇرۇۋېتىدۇ ۋە ھەمىشە تەلۈلۈك بىلەن ئۆزى نەپ ئالىدىغان، كۆپكە زىيىنى تېگىدىغان ئىشلارنى قىلىشقا ئاۋامنى مەجبۇرلايدۇ. راست گەپ قىلماي، ئۆزىنى ئاقىل، دانا كۆرسىتىپ، كىشىلەرنى قارىغۇلارچە چوقۇنۇشقا زورلايدۇ. نەتىجىدە، مەملىكەت پۇقرالىرىنى قورقۇتۇپ، بىر ـ بىرىگە ئىشەنمەيدىغان، بىر ـ بىرى بىلەن ئۆچەكىشىدىغان، خۇشامەتچى، كاززاپ، يۇرەكسىزلەرنى كۆپەيتىدۇ. ئايالالارنى داپ-شاق، ئەرلەرنى قاششاق نادانلارغا، بېيىغانلارنى بېخىلغا، يوق-سۇللارنى تەمەخور، قورقۇنچاققا ئايلاندۇرۇۋېتىدۇ. بۇ، تارىختا تەكرارلىنىپ تۇرۇۋاتقان ئېچىنىشلىق ساۋاق! تاجۇ تەختلىرىنى دۇشمەنگە تاشلاپ بەرسىلە، خەلقنىڭ ئۈمىد ـ ئىشەنچىسىنى يەرگە ئۇرغان، ۋەتەنگە ئاسىيلىق قىلغان بولمامدىلا؟

سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ بېشى چۈشۈپ كەتتى.

ئىشكئاغىسى يەنە كىرىپ:
— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، دىۋانخانىدا كۈتۈپ تۇرغان-لار، ئۆزلىرىنىڭ تېزرەك قوبۇل قىلىشىنى بەجاندىل ئۆ - تۈنۈۋاتىدۇ، — دېدى تېز چۆكۈپ.
— نېمە! دىۋانخانىدىكى كىم ئىكەن ئۇلار؟ — سۇلايمان ئارسلانخان ئاقارغان چېكسىنى چاڭگاللاپ سورىدى.
ئىشكئاغىسى ئورنىغا بەگيۇسۇپ جاۋاب بەردى:
— ئۇلۇغ ھاجىپ مۇھەممەت بارىسخانى، شەيخۇلئىسلام نۇرىدىن داموللاھاجى، دىۋانبېگى ئىنالچۇق تىكىن، ئوردا بېگى بەگتۇتۇق، ساچ مەدرىسىنىڭ باش مۇدەررىسى ھۈسەين ئىبنى خەلەپ كاشغەرى، سۇباشى تۆمۈر بۇقا نەسرىدىن، دەم ئېلىشقا چىققان چاغرىبەگ ئادامتوغرىل، جاندارلار باشى ئۇدمىش ساڭ-غۇن قاتارلىق دۆلەت ۋە جامائەت ئەربابلىرى، خاقانىم.
— سىزمۇ بىلمىدىكەنسىزغۇ، ئۇلارنىڭ كەلگىنىنى نېمىشقا بۇرۇنراق ئېيتمىدىڭىز؟ تۇرۇپ سۆزلەڭ.
بەگيۇسۇپ يەكتىز بولغىنىچە تۇرماستىن جاۋاب بەردى:
— قارارلىرىنى ئۆزگەرتكەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ كەلگە-نىدىن خەۋەرلەندۇرمەكچىدىم.
— ھىم... مەن قارارىمنى ئۆزگەرتىشىم كېرەكمۇ زادى!؟ — سۇلايمان ئارسلانخان يامغۇر تامچىلىرى تاراسلاپ ئۇرۇلۇۋاتقان دېرىزىگە يېقىنلاپ بىر پەس تۇرۇپ قالدى. چېكە-سىدىكى تومۇر كۆپۈپ چىقتى. بەگيۇسۇپ قەتئىي ھالدا دېدى:
— ئۆزگەرتىش كېرەكلا ئەمەس، ئىنتايىن زۆرۇر، ئالىيلىرى.
— خوش، مەن قارارىمنى قارشى تۇرۇشقا، جەڭ قىلىشقا ئۆزگەرتسەم، ئاقىۋىتى مەغلۇبىيەت بىلەن نەتىجىلەنسىچۇ؟ — سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ چىرايى ھەسرەتلىك تۇس ئالدى.
— تاجۇ تەختنى ئىككى قوللاپ رەقىبىگە تۇتۇپ بېرىپ

خورلانغاندىن مىڭ ياخشى، ئالىيلىرى. ھەققانىيەت ۋە ئادالەت-
نىڭ كۈچىنى پەقەت قارشىلىق قىلىش، قۇربان بېرىش بىلەنلا
ناماياں قىلغىلى، ئەۋلادلارغا ئۆلگە تىكلىگىلى بولىدۇ.
— ئۇنداق بولسا ئۇلارنى چاقىرىڭ، مەن قارارىمنى
ئۆزگەرتتىم، — دېدى ئېغىر يۈكنى يەلكىسىدىن ئىرغىتىپ تاش-
لىۋەتكەندەك يەڭگىللەپ قالغان سۇلايمان ئارسلانخان.
يۈسۈپ ئىتتىك چىقىپ ئۇلارنى باشلاپ كىردى.
— ئەسسالامۇئەلەيكۇم بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، ئامان
بولغايلا.
— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، — سۇلايمان ئارسلانخان ئادد-
ىتىنى بۇزۇپ بىر - بىرلەپ قول بېرىپ كۆرۈشتى، — ئولتۇ-
رۇڭلار تەقسىرلەر.
— ئەمرلىرىنى ئادا قىلىشقا تەييارمىز، ئالىيلىرى، —
ھەممەيلەن تەختىنىڭ ئىككى يېنىدىكى كۇرسىلاردىن ئورۇن
ئالدى. ئۇلار ئىچىدە چاغرىبەگ ئادامتوغرىل بىلەن سۇباشى
تۆمۇربۇقا نەسرىددىننىڭ يېشى سەكسەنىدىن ئاشقان بو-
لۇپ، چاچ - ساقاللىرى ئۇچتەك ئاقىرىپ كەتكەنىدى. مەۋلانا
ھۇسېين ئىبنى خەلەپ يەتمىشتىن ئېشىپ، چاچ - ساقاللىرىغا
ئاق سانجىلغان بولسىمۇ، ئۆزى ناھايىتى تېمەن ئىدى. ئۇ
بۇرادىرى شەيخۇلئىسلامدىن كېڭەشتە بولۇنغان گەپ - سۆز-
لەرنى ئاڭلاپ بۇغرا قاراخانغا مەدەت بەرگىلى كەلگەنىدى.
سۇلايمان ئارسلانخان تەختكە چىقىپ ئۆرە تۇرغىنىچە
قارارىنى ئېلان قىلدى:
— تالاس، ئىسپىجاپ دىيارىنىڭ ئىلىكخانى مۇھەممەت
ئارسلانخان ئون تۆمەن لەشكەر بىلەن ئوردۇكەنتكە باستۇرۇپ
كېلىۋېتىپتۇ. مەن قاراخانىلار ئېلىنىڭ بۇغرا قاراخانغا ساداقەت-
مەن دۆلەت ئەربابلىرىنىڭ مەسلىھەتىنى ئېلىپ، ھەققانىيەت ۋە
ئادالەتنى قوغداش ئۈچۈن، بارلىق كۈچىمىز بىلەن ئۇنىڭغا

تاقابىل تۇرۇش قارارىغا كەلدىم.
— بۇغرا خانىمزنىڭ قارارى دانادۇر!
— ھەققانىيەت، ئادالەت ئۇچۇن جېنىمىز پىدا!
— قاراخانىلار ئېلىنىڭ تاجۇ تەختىنى جان تىكىپ قوغدايمىز! — دەپ گۇرۇلدەپ كەتتى ۋەزىر — ۋۇزرالار.
— بۇ زۇلمەتلىك كېچىدە شېرىن ئۇيقۇدىن كېچىپ ماڭا ھەمنەپەس بولغىلى كەلگەنلەر، كېچىشتە مېنى ۋە تاجۇ تەختىمىنى قوغداش ئۇچۇن قەسەمياد قىلغانلار ئىكەن. تاجۇ تەختىن ۋاز كېچىشكە ئۇندىگەنلەرنىڭ بىرسىمۇ كەلمەپتۇ. بەلكىم چۇشىدە مۇھەممەت ئارسلانخانىنىڭ ئىلتىپاتىغا ئېرىشۋاتقاندۇ. مەن قارارىمنى ئىجرا قىلىش ئۇچۇن، ئالدى بىلەن ئاسىيلىق قىلىشقا تەييارلىنىۋاتقانلارنى زىندانغا تاشلاشنى يۇغرۇش باشىغا بۇيرۇيمەن.
— باش ئۇستىگە، ئالىيلىرى، — بەگيۇسۇپ ئورنىدىن تۇردى، — ئەمرلىرىنى دەرھال ئادا قىلىمەن.
— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، — دېدى ھۇسېين ئېبنى خەلەپ قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ، — ھەققانىيەت ۋە ئادالەتنى قوغداپ جەڭ قىلىش — بىھۇدە قان تۆكۈلۈشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۇچۇندۇر. جەڭدە كۆپ قان تۆكۈلىدۇ، جەڭ ئاخىرلاشسا قان تۆكۈلۈشمۇ توختايدۇ. ھالبۇكى، ھەققانىيەت ۋە ئادالەت تەقسىر قىلىنغان مەملىكەتتە ھەر سائەت، ھەر كۇن قان تۆكۈلۈپ تۇرىدۇ. مەن بارلىق شاگىرتلىرىم بىلەن سىزگە نۆكەر بولۇپ، ھەققانىيەت ۋە ئادالەتنى قوغدىغۇچى جەڭگە ئاتلانماقچىمەن. مەغلۇپ بولساقمۇ ھەققانىيەت ۋە ئادالەتنى قوغدىغۇچى پىداكارنىڭ يوق ئەمەسلىكىنى بىلدۇرۇپ، غەلىبە قىلغان دۇشمەنلىرىمىزنى خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۇرەلمەيدىغان قىلىپ قويىمىز.
— بوگۇبىلكە ھەزرەتلىرىنىڭ سۆزى بەرھەق، مەن ئۇ-

دۇن كۆپپارلىرىنى يوقىتىش جەڭىگە قاتناشقان. ئالىيلىرىدەك ئادىل شاھنى قوغداشقا بۇ قېرى جېنىمنى تىكىپ قويىدۇم، — ساۋۇت ـ دۇبۇلغا كىيگەن تۆمۈربۇقا نەسرىدىن گۈرزىنى چىلك تۇتۇپ بۇغرا قاراخانغا ساداقىتىنى بىلدۈردى.

— پېقىر مەرھۇم ئاتىلىرى مەلىكۇل مەشرىقنىڭ مىڭبېگىمەن، بىرگە جەڭ قىلىپ سامانىلار شاھى مەئمۇن سۇلتاننىنى ئەسىر ئالغان چاغرىبەگمەن، ھېلىمۇ جەڭ قىلىپ مۇھەممەت ئارسلانخانغا ئۆزۈمنى تونۇتۇپ قويالايمەن، — ئادامتوغرىل ئالدىغا بىر قەدەم چامداپ، بۇغرا قاراخانغا باش ئەگدى.

ئۇلۇغ ھاجىپ مۇھەممەت بارسخانى تەزىم قىلىپ دېدى:

— ئالىيلىرى، ئادالەت ۋە ھەققانىيەت پادىشاھنىڭ ئىككى قانىتى. بۇ قاناتتىن ئايرىلغان پادىشاھ خەلقتىن ئايرىلىپ قالىدۇ، خەلقتىن ئايرىلغان پادىشاھ جاندىنمۇ ئايرىلىدۇ. ئادالەت ۋە ھەققانىيەتنى قوغداشتا بىز سىلى بىلەن بىللە، سىلىدىن ئايرىلمايمىز.

— ئادالەت ئىسلام دىنىنىڭ زۇلپىقارى، جاندىن ئايرىلمىغۇ، بۇ زۇلپىقاردىن ئايرىلىپ قالماسلىق ئۈچۈن جەڭ قىلىمەن، — دېدى شەيخۇلئىسلام نۇرىددىن دامۇللا ھاجىم، — بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى پېقىرنى لەشكىرىي قازى قىلىپ بەلگىلەشلىرىنى ئۆتۈنىمەن.

سۇلايمان ئارسلانخان ياشانغان بۇ دۆلەت ئەربابلىرىنىڭ سەممىيىتىدىن، پىداكار روھىدىن تەسىرلىنىپ كۆزىگە ياش ئالدى، روھلاندى، ئىشەنچىسى كۈچەيدى. قەتئىي نىيەتكە كېلىپ ئارقا — ئارقىدىن پەرمان جاكارلاپ يەتتە سەركەردىنى بېگىدىن سۇباشى قىلىپ تەينىلىدى. ئوغلى — بالاساغۇن ئىلىكخانى ئەبۇئەلى ھەسەن ئارسلانخانغا، ئىنىسى پەرغانە دىيارىنىڭ ئىلىكخانى توغرۇل تېكىن مەھمۇت ئارسلانخانغا، كىنىگىت، سۇللاغ، ئالتاي، ئىدىقۇت دىيارلىرىنىڭ يابغۇ، ئارسلان

خانلىرىغا چاپارمەن ماڭدۇردى. ئاستانەنىڭ مۇداپىئەسىنى كۈ-
چەيتىشكە سۈباشى تۆمۈربۇقا نەسرىددىننى، توسۇپ زەربە بەر-
گۈچى قىسمىغا چاغرىبەگ ئادامتوغرىل سانغۇننى بەلگىلىدى.
دۈشمەن بىلەن يۈزمۈيۈز تۇرۇپ جەڭ قىلىدىغان ئاساسلىق
قىسمىنى ئۆزى بەگيۈسۈپ بىلەن قوماندانلىق قىلىدىغانلىقىنى
ئۇقتۇرۇپ، ئۇدمىشنى چاپاۋۇل قىسمىنىڭ سۈباشى قىلىپ، دەر-
ھال ئاتلىنىشقا ئەمر قىلدى.

2

قەشقەردە ئۇچ تۈمەن لەشكەر بار ئىدى. بۇنىڭ بىر
تۈمەنى دۆلەتخۇاغ ۋە ئەسكى ھىساردىكى قورغانلاردا، بىر تۈمەنى
ئاتۇش ۋە موروتۇم[1] بېزىسىدىكى قورغانلاردا، بەش مىڭى ئوپال-
دىكى قورغاندا، بەش مىڭى ئوردا بېيىدىكى جان قورغاندا
تۇراتتى.

بۇغرا قاراخانىنىڭ ئەمرى بىلەن ھەرقايسى قورغانلاردىكى
ئاساسلىق لەشكىرىي قىسىملار ئاتۇش مەشھەدكە بامدات نامىزى-
دىن يانغۇچە يىغىلىپ بولدى. ئۇلار مۇھەممەت ئارسلانخان
قوشۇنلىرى قەيەردە ئۇچرىسا، شۇ يەردە توسۇپ زەربە بېرىش
ئۈچۈن ئاتلاندى. ئەڭ ئالدىدا قاراگىرغا مىنگەن ئۇدمىش سا-
غۇنىنىڭ چاپاۋۇل قىسمى، ئۇنىڭ كەينىدىن توققۇز قىزغۇچ ھال
رەڭ تۇغنى كۆتۈرگەن ئەلەمدار ھەم بەگيۈسۈپ باشچىلىقىدىكى
ۋەزىر، سۈباشىلارنىڭ ھەمراھلىقىدا سۇلايمان ئارسلانخان ما-
دى. لەشكەرلەرنىڭ باش ـ ئايىغى ئۈچ چاقىرىم يەرگە سوزۇل-

---

① موروتۇم ـــ قەشقەرنىڭ شىمالىدىكى كەنت. بۇ كەنتنىڭ جەنۇبىغا قاراخانىلار دەۋرىدە بىر قورغان سېلىنغان بولۇپ، قورغاندا لەشكەر تۇرغان، كېيىن بۇ ئەتراپ قورغان دەپ ئاتالغان.

غانىدى. مارالبېشىنىڭ ئاچلىغا ئاز قالغاندا، ئالدىدا كېتىۋاتقان ئۇدمىش سانغۇننىڭ ئۇچ مىڭ كىشىلىك چاپاۋۇل قىسمىغا مۇ-ھەممەت ئارسلانخاننىڭ ئون مىڭ كىشىلىك چاپاۋۇل قىسمى دۇچ كەلدى. ئۇدمىش سۇلايمان ئارسلانخان يېتىپ كەلگۈچە ئۇلارنى مۇشۇ يەردە توسۇپ زەربە بەرمەكچى بولدى. ئۇ پۈتۈن قوشۇنى بىلەن تۈيۇقسىز چىققان بورانەك شىددەتلىك ھۇجۇم باشلىدى.

ئۇدمىش سانغۇن قولىغا كاھىدا قىلىچ، كاھىدا ئۇمۇت، كاھىدا نەيزە ئېلىپ، ئالدىدىن، يانداىن، كەينىدىن كەلگەن دۇشمەنلەرنى ئۇجۇقتۇرۇپ، يارىلاندۇرۇپ ئىلگىرىلىمەكتە ئىدى. ئۇنىڭ چاپاۋۇللىرىمۇ ئاجايىپ پىداكارلىق بىلەن رەقىبلەرنى ئېتىلدى. دۇشمەن چاپاۋۇل قىسمى بىردىن ئاتلىرىنى كەينىگە بۇراپ قاچتى.

— قوغلاڭلار! — ئۇدمىش قامچىسىنى شىلتىدى، تاشقا تەككەن تۈياقلاردىن ئۇچقۇن چىقتى.

مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ بۇ چاپاۋۇللىرىغا ئاشانتۇتۇز ئىسىملىك ئۇيغۇر ئوغراق قەبىلىسىنىڭ چاۋلى[1] بېگى باشچىلىق قىلاتتى. ئۇ ناھايىتى قەيسەر، پاراسەتلىك سەركەردە بولۇپ، جەڭ قىلىشقا ماھىر ئىدى. ئاز قوشۇن بىلەن كۆپ قوشۇن ئۇستىدىن غەلبە قىلىش، ئالدام خالتىغا چۈشۈرۈپ مەغلۇپ قىلىش، قورشاپ ئەسىر ئېلىش، ھەيۋە بىلەن ئەل قىلىش قاتارلىق جەڭ ئۇسۇللىرى بىلەن كۆپ قېتىم غەلبە قىلغان، قىتانلارغا قارشى ئۇرۇشتا ئالىپ بولغانىدى.

رەقىبلىرىنى سۈر ـ توقاي قىلىپ قوغلاپ كېتىۋاتقان ئۇدمىشنىڭ ئۇچ مىڭ لەشكىرى ئۇچ تاغ[2] ئېغىزىغا قاپسىلىپ قورشاۋدا قالدى. دەھشەتلىك جەڭ كۈكۈم چۈشكۈچە داۋام

---

① چاۋلى بېگى — ھاكىمبەگ.

② ئۇچ تاغ — مارالبېشى ئاچلىدىكى ئۇچ تاغ.

قىلدى. ھەر تەرەپتىن باستۇرۇپ كەلگەن ئاشانتۇتۇقنىڭ چاپا-
ۋۇل قىسمىدىن مىڭ، ئۇدمىش قوشۇنىدىن بەش يۈز لەشكەر
ئۆلدى. بىر توپ دۈشمەن ئوتتۇرىسىدا قالغان ئۇدمىش، قىلىچ
ئۇرۇپ نەچچىسىنى ئاتتىن يىقىتتى، نەچچىسىنىڭ قۇلاق، قول-
لىرىنى چېپىپ تاشلىدى. ئۇدۇلمۇ ئۇدۇل كېلىپ قالغان ئاشان-
تۇتۇق بىر زەربە بىلەن ئۇنىڭ سول قولىنى ئۈزۈۋەتتى. ئۇد-
مىش، بويىنىغا گۈرزە تەككەن ئېتى بىلەن تەڭلا يىقىلدى.
— تۇتۇپ، ئۆلتۈرمەي يېنىمغا ئېلىپ كېلىڭلار،— دەپ
بۇيرۇدى ئاشانتۇتۇق.
ئۇدمىشنىڭ بىر پۇتى ئۆلگەن ئات ئاستىدا قالغانىدى. بىر
قانچە سپاھ ئۇنى تارتىپ ئات ئاستىدىن چىقاردى.
— نېرى تۇرۇش!— ئۇدمىش ئۇلارنى ئىتتىرىۋېتىپ
دەس تۇردى. مۈرىسىدىن چېپىپ تاشلانغان قولى ئۆلۈك ئات
يېنىدا قانغا مىلىنىپ تۇراتتى.
— داغلاڭلار!— ئاشانتۇتۇق سپاھلىرىغا ئەمر قىلدى.
ئىككى نۆكەر كۆيۈپ چوغ بولغان توغراق ئوتۇنىنى ئېلىپ
كەلدى. ئاشانتۇتۇغ ئاتتىن سەكرەپ چۈشۈپ ۋىلىلداپ تۇرغان
ئوتۇنىنى ئالدى.
— ماڭا بەر، ئۆزۈم داغلايمەن!— ئۇدمىش قول ئۇزاتـ
تى، ئاشانتۇتۇق سەل تۇرۇۋېلىپ بەردى.
ئۇدمىش كۆزىنى يۇمۇپ چوغنى قان ئېقىپ تۇرغان يەرگە
باستى. ئاغرىقتىن بېشى پىرىلداپ ئايلىنىپ، لېۋىنى شۇنداق
قاتتىق چىشلىدىكى، مۈرىسىدىكى قان توختاپ، ئاغزىدىن ئې-
قىشقا باشلىدى. «خۇدا، دۈشمىنىم ئالدىدا يىقىتمىغىن» دەپ،
ئۆزىگە قادالغان ئاشانتۇتۇققا ئەمەس، جەڭ قىلىۋاتقان لەشكەر-
لىرىگە قاردى. ئوتتەك يانغان كۆزلىرى توساتتىن ئوغلى ئېلـ
بەگكە چۈشۈپ قالدى. ئۇ، ئونلىغان دۈشمەن ئارىسىدا ئايلـ
ىنىپ يۈرۈپ قىلىچلاشماقتا ئىدى. ئۇدمىش بار ئاۋازى بىلەن:

ـــ چاپ بالام!... ئايماي چاپ! بېشىغا چاپ! بوينىغا ئۇر!... چاپ! ئايماي چاپ!ـــ دەپ توۋلىدى.
ئاتىسىنىڭ ئۇنىنى ئاڭلىغان ئېلبەگ، ئۇنىڭغا قارايمەن دەپ بېشىنى بۇرۇشىغا يەلكىسىگە قىلىچ تەگدى.
ـــ ئوغلـۇم، قەددىـگىنـى تىك تۇت! دۈشـمەنگە بوي بەرمە!ـــ دەپ ۋارقىرىدى ئۇدمىش.
سەنتۈرۈلۈپ ئورنىدىن تۇرغان ئېلبەگ غولىدىن ئېقىۋاتقان قانغا قارىماي، يەنە ئىككى سپاھنىڭ بېشىغا قىلىچ ئۇردى، ئۆزىنىڭمۇ ئوڭ قولى چېپىپ تاشلاندى. ئۇ يىقىلىۋېتىپ قىلىچىنى يەنە بىر دۈشمەننىڭ قارنىغا تىقىۋەتتى.
ـــ رەھمەت، ئوغلۇم!... ئاللا ساڭا جەننەت ئىشىكىنى ئېچىپ بەرگەي!ـــ دەپ توۋلىدى ئۇدمىش.
بايقاتىن ئۇنى كۆزىتىپ تۇرغان ئاشانتۇتۇق، قىلىچىنىڭ ئۇچى بىلەن ئۇدمىشنىڭ يۈزىدىكى سىم تورنى قايرىدى، سىنچىلاپ قاراپ:
ـــ سانغۇن، سىز كىم بولىسىز؟ تونۇغاندەك قىلدىم، لېكىن ئىسمىڭىزنى يادىمغا كەلتۈرەلمەيۋاتىمەن،ـــ دېدى.
ـــ سىزمۇ نىقابىڭىزنى ئېلىۋېتىڭ،ـــ دېدى ئۇدمىش ئاغرىقتىن پۈتۈن بەدىنى قىزىپ كېتىۋاتقان بولسىمۇ ئۆزىنى چىڭ تۇتۇپ، ئۇنىڭ كۆزلىرى ئوڭدىسىغا ياتقان ئېلبەگدە ئىدى.
ئاشانتۇتۇق سىم تورنى يۈزىدىن ئېلىۋەتتى. ئۇدمىش، چاچ ـ ساقاللىرىغا ئاق كىرگەن بۇ سۈرلۈك ئادەمكە ئۇزاق قاراپ ئاخىر تونۇۋالدى:
ـــ سىز ئالىپ ئاشانتۇتۇققۇ، قىتانلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا زەپەر قازىنىپ بىرگە ئالىپ بولغانىدۇق.
ـــ ئۇنىڭغا قىرىق يىلدىن ئاشتى. ئۇ چاغلاردا يادىن ئاتقان ئوقنى يۇلتۇزغا تەككۈزەلەيدىغان ياش يىگىت ئىدۇق.

شۇدەم سىزنى ھىچ تونۇيالمايۋاتىمەن، چاچ ـ ساقاللىرىڭىز ئاقىرىپ قاپتۇ.

ـــ مەن ئۇدمىش، ئوبدان قارالا. قىتانلارنى يېڭىپ يېگىرمە يىلدىن كېيىن، بۇغرا قاراخانغا بويۇنتاۋلىق قىلىپ ئىسيان كۆتۈرگەن ياباقۇلارنى تىنچىتىشقا مۇھەممەت ئارسلان خانىنىڭ باشچىلىقىدا بىرگە بارغان ئەمەسمىدۇق. ياباقۇلارنىڭ باش بۇغى بۆكە بۇدراچنى ئەسىر ئېلىپ كەلسەم، مۇھەممەت ئارسلانخانىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن سىز كاللىسىنى ئالغانىدىڭىز-غۇ.

ـــ ھە، راست، شۇنداق، ئەمدى تونۇدۇم. سىز چاغرد-بەگ ئادامتوغرىلىنىڭ ئوغلى ئۇدمىش. توغرا، ئالىپ ئاتلىپ بۇغرا قاراخانغا جاندار بولغانىدىڭىز، ماۋۇ تەقدىرنى كۆرۈڭ. بۇرۇن جەڭلەردە تەقدىرداش بولغان ئالىپلار، بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە بىر ـ بىرىمىزگە قارشى قىلىچ كۆتۈرۈپ جەڭگاھتا ئۇچرىشىپ قالدۇق، خۇدايا توۋا... ـــ دېدى ئاشانتۇتۇق.

ـــ ئەمدى تونۇدىڭىز، سانغۇن، ئەگەر مالال كۆرمىسىڭىز، ئاۋۇ ئوغلۇمنىڭ جەستى ئاتلارنىڭ ئايىغى ئاستىدا چەيلىنىپ كەتمىسۇن. سىپاھلىرىڭىزغا بۇيرۇغان بولسىڭىز، ماۋۇ دۆمبە ئۈستىگە ئاچىقىپ قويىسىكەن، ـــ باغرى ئېچىشىپ كەتكەن ئاتا ئۈنىڭدىن ئۆتۈندى.

ئاشانتۇتۇق سىپاھلىرىغا بۇيرۇپ ئېلىپ كېلىنگەن جەستىنى دۆمبە ئۈستىگە قويدۇردى. ئۇدمىش، كۆكسىگە نەيزە سانجىلىپ ئۆلگەن ئەلەمدارنىڭ قولىدىكى قاراخانىلار ئېلىنىڭ دۆلەت بايرىقىنى ئېلىپ كېلىپ ئۈنىڭ يۈزىگە ياپتى.

ـــ مەن «بۆرە ئويۇنى» ئۈسۈلىنى قوللىنىپ، قاچقان بولۇپ سىزنى ئالدام خالتامغا چۈشۈردۈم.

ـــ بۇنى بىلدىم، نامەرد ئىكەنسىز، ـــ ئوغلىنىڭ جەسىتىگە قاراپ ئولتۇرغان ئۇدمىش زەردە قىلدى.

— مەن مەردلىك قىلىۋاتىمەن. سىزنىمۇ مەيلىگىزگە قويۇپ بەردىم، ھايات قېلىشنى خالىمامسىز؟ — سوردى ئاشاڭ-تۇتۇق قىلىچىنىك بىسىدىكى قانىنى يالاپ تۇرۇپ، ئۇنىك قورقۇنچلۇق چىرايىدا مەسخىرە كۈلكىسى بار ئىدى.

— كۆردىڭىز، ئوغلۇم ئەسىرگە چۈشۈشتىن ئۆلۈمنى ئەۋزەل كۆرۈپ، پېقىر ئاتىسىنى يەرگە قاراتمىدى، شۇڭا ياش تۆكمىدىم، سانغۇن. مەن ھەققانىيەت، ئادالەت ئۈچۈن، بۇغرا قاراخان ئۈچۈن، خەلقنىك تىنچ ـ ئامانلىقى ئۈچۈن نامەردلەر بىلەن جەڭ قىلدىم.

— شۇنداقمۇ، ئۇدمىش سانغۇن، — ئاشانتۇتۇق قىلـ-چىنى ئۇياق ـ بۇياققا ھەيۋە قىلىپ شىلتىدى، — قانخورلۇق قىلالىغان پادىشاھ، سانغۇنلار داڭق چىقىرالايدۇ. مەن شۇنىك ئۈچۈن جەڭگە ئامراق. مۇھەممەت ئارسلانخان ئالىيلىرى قارا-خانىلار ئېلىگە بۇغرا قاراخان بولسا بىزدەك سانغۇنلارنىك ئامىتى كېلىدۇ، جەڭگاھتا ياغ چاينايمىز، خوتۇنلىرىمىزنى يېگىلايمىز. سىز ئەل بولۇڭ، گۇناھىگىزنى ئارسلانخانىمىزدىن تىلەپ مەڭ-سىتىگىزگە يەتكۈزەي.

— جۆيلۇمەك! سىز يوتقاندا ئەمەس، جەڭگاھتا... — ئۇدمىش غەزەپلەنگىنىدىن چاچراپ تۇردى. ئاغرىق كۈچىيىپ «ۋاي...» دەپ تۇۋلاپ سالماسلىقى ئۈچۈن لېۋىنى چىشلەپ قانىتىۋەتتى.

— ئۇدمىش سانغۇن، — دېدى ئاشانتۇتۇق مۇلايىملىق بىلەن قىلىچىنى قىنىغا سېلىپ، — مۇھەممەت ئارسلانخان ئا-لىيلىرى ئاكىسى قولدىن كەتكۈزۈپ قويغان ماۋەرائۇننەھر، خا-رەزىم ئېلىنى، ئىدىقۇت دىيارىنى ئۆز ئىلكىگە ئالماقچى. ئۇ غەيۇر، قولى ئوچۇق، مەرد پادىشاھ، قىلمەن دېگىنىنى قىلىدۇ، سىزنى كەچۈرىدۇ. جەڭ قىلىۋاتقان قوشۇنىگىزغا بۇيرۇق بە-رىڭ، قورالىنى تاشلاپ ئەل بولسۇن.

ئۇدمىش قىلىچىنىڭ سېپىنى چىڭ تۇتقان ئوڭ قولىنى يۇقىرى كۆتۈردى.

— مۇھەممەت ئارسلانخان بۇغرا قاراخانغا ئاسىيلىق قىلدى، ئادالەت، ھەققانىيەتتىن يۈز ئۆرۈدى! ئۇنىڭ قاراخانىلار ئېلىنى بىرلىككە كەلتۈرىمەن دېگىنى يالغان، بۇغرا قاراخانلىق تەختىنى تارتىۋېلىپ، نامەرد، قانخور سانغۇنلارغا ئامەت كەلتۈ-رىدىغىنى راست! ئۇنىڭ بىلەن جەڭ قىلىمەن دەپ ئەھدە قىلغانمەن. سول قولۇمدىن، ئوغلۇمدىن، نۇرغۇن سپاھلىرىم-دىن ئايرىلدىم. ئوڭ قولۇمدىنمۇ، جېنىمدىنمۇ ئايرىلىشقا رازى-مەنكى، ھەرگىزمۇ ئۇ ئاسىيغا ئەل بولۇپ، ساڭا ئوخشاش قارا يۈز بولۇپ ياشاشنى خالىمايمەن! — ئۇدمىش نەزىرىنى جەڭ قىلىۋاتقان قوشۇنلىرىغا قارىتىپ، — ئەزىمەتلەر، ئاسىي سپاھلارغا ھەرگىز تەسلىم بولماڭلار! جاسارەت بىلەن جەڭ قىلىڭلار! — دەپ ئەمر قىلدى.

— توختاتساۋۇڭنى! — قەھرى بىلەن ۋارقىرىدى ئاشانتۇتۇق قىلىچىنى قىنىدىن شارتتىدە سۇغۇرۇپ، — بىرگە جەڭ قىلغان قېرىندىشىمكەن، دەپ رەھىم قىلسام، ھەددىڭدىن ئېشىۋاتسەنغۇ. ئاللىبۇرۇن ئەسىرگە چۈشكەن سانغۇنسەن. مۇ-شۇ تاپ قىلىچىمنى بىر شىلتىسام، بېشىڭ تېنىڭدىن جۇدا بولىدۇ. ياشاشنى خالىساڭ تىزلىنىپ مەندىن كەچۈرۈم سورا، قېنى تىزلان!

ئۇدمىش كۈلدى.

— قارا نىيەتلەر ھېچقاچان ئالىيجاناب، مەردانە بولالىغان ئەمەس. سەنمۇ بىر نامەرد، تولا كۆرەڭلىمەي مەيدانغا چۈش!

ئاشانتۇتۇق قاقاقلاپ كۈلدى:

— كەل، ئارماندا قالما، تەلىيىڭنىڭ كاجلىقىنى ئۆزۈڭ-دىن كۆر، — ئۇ كۈچەپ قىلىچ ئوردى، ئۇدمىش چاققانلىق بىلەن ئۆزىنى قاچۇردى. يۈلغۇن شېخىنى كېسىپ چۈشكەن

قىلىچ يەرگە قادالدى.
— تەلىيىڭ ئانچە كاج ئەمەس ئوخشايدۇ، ساق قالدىڭ، ئەمدى نۆۋەت ساڭا، — ئىككى پۇتىنى كېرىپ بىر قولىدا قالقان، بىر قولىدا قىلىچ تۇتقان ئاشانتۇتۇق، پىسەنت قىلمىغان ھالدا ھىجايدى.
ئۇدمىش قىلىچنى باش ئۇستىگە كۆتۈردى. ئاشانتۇتۇق- نىڭ سول قولىغا چاپماقچى بولۇپ، بىر ئۇرۇش بىلەن ئۇنىڭ ئوڭ قولىنى جەينىكىدىن ئۇزۇۋەتتى. ئۇ ۋارقىرىمىدى. مۇھاپە- زەتچىلىرى قىلىچ ـ نەيزىلىرى بىلەن ئۇدمىشنى قېيما ـ چېيما قىلىۋەتمەكچى بولۇپ يوپۇرۇلۇپ كەلگەندە:
— ئارقاڭغا قايتىش، بۇنىڭغا ئۆزۈم تېتىيمەن، — دەپ توسۇۋالدى.
مۇھاپىزەتچىلەر ئارقىغا يېنىشتى.
— دەرھال جەڭگە كىرىپ، سۇلايمان ئارسلانخان چاپا- ۋۇللىرىنىڭ ھەممىسىنى ئەسىرگە ئېلىش! قارشىلىق قىلغانلارنىڭ زۇۋانىنى ئۆچۈرۈش!
— خوپ، سانغۇن جانابلىرى، — ئۇلار قىلىچلىرىنى يالىڭاچلاپ جەڭگاھقا ئۆزلىرىنى ئېتىشتى.
ئاغرىقنىڭ قاتتىقلىقىدىن يۈزلىرى پۈرۈشۈپ، لەۋلىرى كۆكىرىپ كەتكەن ئاشانتۇتۇق، چەتتىرەك يېقىپ قويۇلغان گۈلخاندىن ئوتۇن چوغىنى ئېلىپ، قان تامچىلاۋاتقان جەينىكە- گە باستى. ۋارقىراپ سالماي دەپ لەۋلىرىنى چىشلەپ قانىتىۋەت- تى. پۈركىلداپ كۆيگەن جەينەك قارايدى، ئېقىۋاتقان قان توخ- تىدى. ئەمما ئۇنىڭ بويۇن ـ بېشىدىن سۈدەك قۇيۇلۇۋاتقان تەر توختىمىدى.
— ئەمدى تەڭلەشتۇق ئاشانتۇتۇق. جەڭدە چېپىۋەتكەن قانچە ـ قانچە ئادەملەرنىڭ ئاغرىق ئازابىنى قانداق تارتقانلىقىنى خۇدا بىزگىمۇ كۆرسەتتى. بۇ بىر بېشارەت، جەڭدىن قول

ئۇزەي دېسەك ـــ سپاهلىرىڭغا بۇيرۇق قىل، جەك مەيدانىدىن چېكىنىپ چىقسۇن.

ئۇدمىشنىڭ سۆزى تۈگىمەي، يەرگە چۈشۈپ كەتكەن قىلىچىنى قولىغا ئالغان ئاشانتۈتۈق ئۇنى چاپماقچى بولدى. ئۇدمىش ئۆزىنى قاچۇردى. ئاشانتۇتۇق بار كۈچى بىلەن قىلىچىنى شىلتىپ، سەنتۈرۈلگىنىچە يىقىلىپ هوشىدىن كەتتى. بۇنى كۆرگەن ئەتراپتىكى سپاهلار يوپۇرۇلۇپ كەلگىنىچە نەيزە سانجىپ، قىلىچ ئۇرۇپ، ئۇدمىشنىڭ تېنىنى پارە ـ پارە قىلىۋەتتى.

جەڭمۇ توختىدى. ئۇدمىش چاپاۋۇللىرىنىڭ ئۆلگىنى ئۆلۈپ، تىرىكلىرى ئەسىر چۈشتى.

كۈن پاتتى. كەچكى شەپەق چۆلدىكى يۇلغۇنلارنى قىزارتتى. قانغا مىلىنىپ ياتقان جەسەتلەر تۈننىڭ غۇر ـ غۇر شامىلىدا قۇرۇشقا باشلىدى. شۇ چاغدا يېتىپ كەلگەن مۇھەممەت ئارسلانخانىڭ چېرىكلىرى قانغا بويالغان سايلىقتا توختىدى.

چاپاۋۇللاردىن ئەھۋالنى ئۇقۇپ، ئاتتىن سەكرەپ چۈشكىنىچە مۇھەممەت ئارسلانخان ئالدىدا تىزلانغان بوزاغۇ:

ـــ ئۇلۇغ شاهىم، دەل ۋاقتىدا يېتىپ كېلىپتۇق، ـــ دەپ ئەھۋالنى بايان قىلىپ يەر ئۆپتى، ـــ غەلبە قىلىپتۇق. ئاشانتۇتۇق سانغۇن سۇلايمان ئارسلانخانىڭ چاپاۋۇل قىسىملىرىنى پۈتۈنلەي ئەسىر ئاپتۇ. ئەمدى ئۆز ئادەملىرىمىزنىڭ جەسەتلىرىنى جەڭگاهتىن ئېلىپ چىقىپ دەپنە قىلغاچ، سپاهلىرىمىز ئۆزلىرىنى دالدىغا ئالسۇن. سۇلايمان ئارسلانخانىڭ سپاهلىرى ھۇ دەرمەھەل يېتىپ كېلىشى مۇمكىن. ئۇلار ساي تېشىدەك ياتقان ئۆز ئادەملىرىنىڭ ئۆلۈكلىرىنى كۆرۈپ قورقۇپ كەتسۇن،

كۈچ ـ قۇدرىتىمىزدىن تىترىسۇن، روھلىرى چۈشۈپ ئۈمىدى ئۈزۈلسۇن.

دۇبۇلغا ـ ساۋۇت كىيىپ، يۈزىگە سىم تور تارتقان بوزاغۇنىڭ كۆرۈنۈشى ھەيۋەتلىك ئىدى.

مۇھەممەت ئارسلانخان ئەھۋالىنىڭ ئۆزلىرىگە پايدىلىق ئىكەنلىكىنى بىلىپ، بوزاغۇنىڭ تەلىپى بويىچە پەرمان چۈشۈر-دى. سپاھلار جەڭگاھتىكى ئۆز ئادەملىرىنىڭ جەسەتلىرىنى يۇلغۇن، توغراقلىق ئىچىگە دەپنە قىلىپ، ئۆزلىرىنى دالدىغا ئالدى.

مۇھەممەت ئارسلانخان بارگاھ قۇرغۇزمىدى، ۋەزىر ـ ۋۇزرالىرى، جاندارلىرى بىلەن توغراقلىقنىڭ ئىچكىرىسىگە يو-شۇرۇندى.

سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ لەشكەرلىرى خۇپتەندىن يانغان مەھەلدە يېتىپ كەلدى. ئوتقاشلارنىڭ يورۇقىدا جەڭگاھتىكى جەسەتلەرنى كۆرۈشتى. بەزىلەرنىڭ ئىچىگە قورقۇنچ چۈشتى، بەزىلەر ئېچىنىشىپ يىغلاشتى، بەزىلەر غەزەپكە كەلدى.

غەزەپتىن قۇيقا چاچلىرى تىكلەشكەن يۈسۈپ ئۆزىنى توتۇۋېلىپ:

ـــ بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، قايغۇرۇپ ھەسرەت چېكىش بىلەن زىياننى ئورنىغا كەلتۈرگىلى بولمايدۇ. قارىغاندا، مۇھەم-مەت ئارسلانخانىنىڭ سپاھلىرى مۇشۇ ئەتراپتا يوشۇرۇنۇۋالغاند-ەك تۇرىدۇ. بىز دۇشمەن قورشۇالغۇچە دەرھال چېكىنەيلى، بولمىسا تۇزاققا چۈشۈپ قالىمىز، ـــ دېدى.

سۇلايمان ئارسلانخان باش ۋەزىرىنىڭ سۆزىنى توغرا تې-پىپ دەررۇ بۇيرۇق بەردى.

ـــ سۇباشىلار، سپاھلىرىمىز ياردار ۋە ئۆلگەنلەرنىڭ جەسەتلىرىنى ئېلىپ چاپسان ئارقىغا قايتسۇن!

سپاهلار ئالدىراشلىق بىلەن ئارقىغا قايتىشقا باشلىدى. بۇ چاغدا مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ يوشۇرۇنغان لەشكەرلىرى تەرەپ ـ تەرەپتىن قاپسىپ كېلىپ ئۇر ـ چاپ قىلىشقا كىرىشتى. قارا قۇيۇن كۆتۈرۈلگەندەك شىددەتلىك جەڭ باشلاندى.

تۇمەنلىگەن ئوتقاشلارنىڭ يورۇقىدا بىر ـ بىرىگە ئۇرۇلغان قىلىچ ـ نەيزىلەرنىڭ جاراقشىغان ئاۋازى، ئۇمۇت، گۇرزلەرنىڭ تاراق ـ تۇرۇكلىرى، يەر تېپىپ كىشنىگەن ئاتلارنىڭ ئاۋازلىرى، يارىلانغان، ئاتتىن يىقىلغانلارنىڭ قىيا ـ چىيالىرى قوشۇلۇپ، يەرۇ ئاسمان ناله قىلغاندەك گۇرۇلدەيتتى، زېمىن قانغا بويالدى.

بەگيۇسۇپ ۋە ئۇنىڭ نۆكەرلىرىمۇ، چۇمۇلىدەك يامراپ كەتكەن دۇشمەن سپاهلىرى بىلەن قىلىچلىشىپ، نەيزىلىشىپ، سەھەرگىچە بۇغرا قاراخانغا ئۇلارنى يېقىن كەلتۈرمىدى. نەچچە ھەسسە كۆپ بولغان مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ لەشكەرلىرى تاڭ يورۇشقا باشلىغاندا، سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ قورشاۋدا قالغان سپاهلىرىنى توپ ـ توپى بىلەن ئەسىر ئېلىپ، تېخىمۇ غالجىرلىق بىلەن ھۇجۇمنى كۇچەيتتى.

بەگيۇسۇپ بىر يۇلغۇن تۇۋدە ئۆمىلەپ كېتىۋاتقان ئادام-توغرىلىنى كۆرۈپ «يارىلانغان بولسا كېرەك» دەپ ئېتىنى شۇ تەرەپكە چاپتۇردى. بىرقانچە مۇھاپىزەتچى نۆكەرلەرمۇ بىللە ئات سالدى. تاغقىغا نەيزە سانجىلغان بۇ قېرى سانغۇن قوللىرىنى سوزغىنىچە جىم ياتاتتى. بەگيۇسۇپ ئاتتىن سەكرەپ چۇشۇپ تىنىقىنى تىكشاپ، قۇربان بولغانلىقىنى بىلدى. ئۇنىڭ ئاپئاق ساقىلى قانغا مىلەنگەنىدى.

بەگيۇسۇپنىڭ ھەر ياققا تىكىلگەن كۆزى سەل نېرىدا پارچە ـ پارچە قىلىۋېتىلگەن بىر جەسەتكە چۇشتى، بېرىپ سەپسېلىپ جەسەتنى تونۇدى. «ئۇدمىش ئاغام...» دەپ ناله

قىلدى ئۇ. ئاندىن يۈزىگە تۇغ يېپىلغان جەسەتنىڭ يېنىغا كەلدى، تۇغنى قايرىپ چۆچۈپ كەتتى، كۆيۈنۈشلى ئېلىبەگنى تونۇغانىدى. ئۇنىڭ چىرايى ئاق مەشۇتتەك ئاقىرىپ كەتكەندى. بۇ ياش يىگىت ئۇخلاۋاتقاندەك شۇنداق چىرايلىق ياتاتتى. بەگيۈسۈپ يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ «ئادامتوغرىلىق بوۋام ئوغلى ۋە نەۋرىسىنىڭ يېنىغا كېلىۋېتىپ جان ئۈزۈپتىكەن ـ دە... ئاھ، خۇدا! سەن كۆرۈپ تۇرغانسەن!...» دەپ ناله قىلىپ ئۆزىنى زادىلا تۇتالماي قالدى. ئىككى كۆزى ئوقچۇپ تۇرغان بۇلاقتا ئايلاندى، بېشى يامغۇردەك تۆكۈلدى...

ـــ مانا بۇ بۇغرا قاراخانىنىڭ يۇغرۇش باشى بەگيۈسۈپ، تۇتۇقلار!ـــ دېگەن قوپال ئاۋاز قۇلىقىغا كىرگەندە، بېشىنى كۆتۈرۈپ قارىدى. كۆك چېقىر كۆز، سېرىق ساقال بىر ئادەم بېشىدا قىلىچ يالتىڭلاپ تۇراتتى. ئۇ ئورنىدىن تۇرۇشىغا، بېشىغا گۈرزە تېگىپ هوشىدىن كەتتى. ئۇنى ئۇرغان بوزاغۇ ئىدى.

مۇھاپىزەتچىلەر بەگيۈسۈپنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن جان تىكىپ ئېلىشقان بولسىمۇ، ئۆزلىرىدىن نەچچە ھەسسە كۆپ دۈشمەنگە تەڭ كېلەلمىدى. بەزىلىرى ئېغىر يارىلاندى، بەزىلىرى جېنىدىن ئايرىلدى.

يانىپېشىغا نەيزە تېگىپ ئاتتىن يىقىلغان سۈلايمان ئارسلان خانمۇ ئەسىر چۈشتى.

بەگيۈسۈپ هوشىغا كەلگەندە چەمبەرچاس باغلۇۋېتىلگەنىدى. ئۇ، سۈلايمان ئارسلانخانىنى، لەشكىرىي قازى نۇرىدىن دامۇللا هاجىنى، باشقا ۋەزىر ـ سەركەردىلەرنىمۇ باغلۇۋېتىلگەن هالدا كۆرۈپ ئىچىدە مۇناجات قىلدى:

«ۋادەرىخا... بۇ بالا ـ قازا نېمە ئۈچۈن؟ ئادالەت، هەققانىيەت ئۈستىدىن زالالەت ۋە جاهالەت غەلىبە قىلىپ كېتەرمۇ؟ خۇدا ئۆزۈڭ كۆرۈپ ـ بىلىپ تۇرۇپسەن، سەن

ئادىل ھۆكۈم قىلغۇچى، زالىمنىڭ زۇلمىدىن خەلقنى پاناھ تىلەيمەن!...»

4

قۇماربېكە تالاسقا كېلىپ، جاندارلار باشى بولغان ئاكىسى ۋە دوقاقبەگنىڭ كۈچ چىقىرىشى بىلەن ھەرقايسى دىيار، ئايماقلاردىكى قىساسكار قارلۇقلارنى ئۇيۇشتۇرۇشقا كىرىشكەندى. بىرنەچچە يىل ئىچىدە بىر زور يوشۇرۇن قوراللىق كۈچنى بارلىققا كەلتۈردى. سۇلايمان ئارسلانخاننى تەختتىن چۈشۈرۈپ، مۇھەممەت ئارسلانخاننى تەختكە چىقىرىش ئۇلارنىڭ مۇھىم ۋەزىپىسى ئىدى. مۇشۇ تۈپەيلىدىن قۇماربېكەگە ئالدانغان مۇھەممەت ئارسلانخان ئۇلارنى قوللىدى، مەدەت بەردى. سپاھىلىرى ئون تۈمەنگە يەتكەنىدە قەشقەرغە باستۇرۇپ كەلگەنىدى.

قۇماربېكەمۇ يۈزدىن ئارتۇق كېنىزەك، دېدەكلىرىنى كەينىگە سېلىپ، بۇ زور قوشۇن بىلەن بىرگە يولغا چىققانىدى. دۇبۇلغا ـ ساۋۇت كىيىپ، چىلانتورۇققا مىنگەن قۇماربېكە ناھايىتى روھلۇق بولۇپ، غەيرىتى ئۇرغۇپ تۇراتتى.

مۇھەممەت ئارسلانخانىڭ چوڭ خوتۇنى ئالتۇن تارىم زىلەيخابېكەمۇ بۇ لەشكەرلەر بىلەن بىرگە ئىدى. ئۇ نەچچە يىلدىن بېرى ئوغلى ھۈسېين ئارسلانخانىڭ يېنىدا كۈتۈنۈپ كېلىۋاتاتتى، كېلىنى بۈۋىرابىيەدىن تولىمۇ رازى ئىدى. ئېرىنىڭ رام قىلىۋالغان قۇماربېكەنى كۆرۈشكە كۆزى يوق ئىدى. شۇڭا ئۇنىڭدىن نېرى تۇراي دەپ، بۇ ئوغلىنىڭ يېنىغا كېلىۋالغانىدى. بۇ قېتىم بوينىدىن باغلاپ ئېلىپ ماڭغان كالىدەك ئىلاجسىز يولغا چىققانىدى. كۈندىشى قۇماربېكە بىلەن ئۇچرىشىپ قېلىشنى خالىماي، كېنىزەك، مۇلازىملىرى بىلەن چۈشكەن مەپىنى ئاستا ھەيدەتتىپ ئارقىدىراق قالغانىدى. قارا بويۇنغا مىنگەن

نەۋرىسى مەھمۇت تىكىن ئۇنىڭ يېنىدا كېلىۋاتاتتى. بۇ شاھزادە دۇبۇلغا ـ ساۋۇت كىيمەستىن ئادەتتىكىچە كىينىگەنىدى. شۇنچە كۆپ لەشكەر بىلەن قەشقەرغە كېتىۋاتقان بوۋىسىنى ئۇ ئانچە ياقتۇرمايتتى. تاغىسى بۇغرا قاراخان سۇلايمان ئارسلانخاننى بولسا خېلى ھۆرمەت قىلاتتى. ئۇنى ئىلىمنىڭ، ئىلىم ئەھلىنىڭ دوستى، ھىمايىچىسى دەپ بىلەتتى. قەشقەرغە يۈرۈش قىلىشقا قوشۇلماي، بۇ تۇغرۇلۇق دادىسى ھۈسەين ئارسلانخانغا دەپمۇ كۆپىنىسى بېگۈزەلمىگەنىدى. بوۋىسى ئۇنىڭ مۇددىئاسىنى بىلگەندىن كېيىن، «ئاكام بوشاڭ، ئەلەۋلەرگە ① مەملىكىتىمىزنىڭ بېرىمىنى تارتقۇزۇپ قويدى. مەن تارتقۇزۇپ قويغان يەرلەرنى قايتۇرۇۋېلىپ، ھەسەنلەرنى② قۇدرەت تاپقۇزىمەن» دەپ مەھمۇت تىكىنىنى ئويلاندۇرۇپ قويغانىدى. «ئەگەر بوۋام ئەلەۋلەر بىلەن ھەسەنلەرنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، مەملىكىتىمىزنى بىرلىككە كەلتۈرەلىسە ياخشى بولاتتى. بوۋام مەغرۇر، ئالدىراڭغۇ ئادەم، بۇ يۈرۈشنىڭ ئاقىۋىتى قانداق بولار-كىن؟ جەڭ بولۇپ قالسا ھەرگىز جەڭگە كىرمەيمەن» دېگەن ئىرادىگە كېلىپ، مومىسى بىلەن ئانىسىنىڭ مەپلىرى ئارىلىقىدا يازماقچى بولۇۋاتقان كىتابى ھەققىدە پىكىر يۈرگۈزۈپ كېتىۋاتاتتى. ئۇ، ئۇچ ۋە ئۇچ تاغ ئېتىكىدە بولغان قانلىق جەڭگە قاتناشمىدى. قۇمارىبىكە ئۇنىڭ جەڭدە ئۆلۈشىنى ئارزۇ قىلىپ، بوزاغۇدىن پات ـ پات سوراپ تۇردى. مەھمۇت تىكىن جەڭگە قاتناشمىغىنى بىلەن، قېرىنداشلىرىنىڭ بىھۇدە ئۆلۈمىگە چىدىد-

---

① ئەلەۋلەر ـــ سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ قىزى نۇر ئەلانۇرخېنىمنىڭ ئوغلى سېيىت ئەلى ئارسلانخانىنىڭ ئەۋلادلىرى بولۇپ، ئۆزلىرىنى سەئىد ئەۋلادى ۋە ھەقىقىي تەخت ۋارىسى دەپ ھېسابلايتتى.

② ھەسەنلەر ـــ سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ نەۋرىسى ھارۇن ھەسەن بۇغراخانىنىڭ ئەۋلادلىرى بولۇپ، بۇلارمۇ ئۆزلىرىنى تەخت ۋارىسى دەپ بىلەتتى.

ماي، پارىلانغان يۇرىكى نەيزە، قىلىچ تېگىپ يارىلانغانلاردىنمۇ بەكرەك ئاغرىۋاتاتتى. بۇغرا قاراخان سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ، بەگيۇسۇپ، نۇرىدىن داموللا ھاجىم قاتارلىق دۆلەت ئەربابلىرىنىڭ ئەسىرگە ئېلىنغانلىقىنى ئاڭلىغاندا، پەقەت چىداپ تۇرالمىدى. بۇ چاغقىچە تىزلىنىپ باقمىغان مەھمۇت تىكىن، دادىسى ھۈسەين ئارسلانخان ئالدىدا تىزلاندى:

— دادا، بۇ ئادالەتسىزلىك ئەمەسمۇ؟ بۇغرا قاراخانىنى باغلاۋاتسا، بوۋام گەپ قىلماي قاراپ تۇرىدىغۇ. يۇغرۇش باشى بەگيۇسۇپ مەرپەت كۆكىنىڭ چىراغى بوگۈبىلگە تۇرسا، ئۇنىڭغا زۇلۇم قىلساق خۇدا راۋا كۆرەرمۇ؟ ئەلنىڭ ئىمامى شەيخۇلئىسلام نۇرىدىن داموللىغا يەتكەن ئازار بىزگە يەتمەسمۇ؟ دادا، ئۆتۈنۈپ قالاي، بوۋامغا دەپ ئۇلارنى باغلاقتىن خالاس قىلغايلا.

— بالام، ئوغلۇڭنىڭ تىزلىنىپ تەلەپ قىلىۋاتقىنى جەڭ قورالىمۇ ياكى بۇغرا قاراخانىنىڭ گۇناھىنى تىلەشمۇ؟ — دەپ سوردى ئاقباش جەدە ئۇستىدە مەغرۇر ئولتۇرغان مۇھەممەت ئارسلانخان.

ھۈسەين ئارسلانخان ئوغلىنىڭ تەلىپىنى يەتكۈزدى. بۇنى ئاڭلاپ تۇرالماي قالغان بوزاغۇ مۇھەممەت ئارسلانخانىنىڭ ئايىغىغا باش قويۇپ:

— ئۇلۇغ شاھىم، ھەزرەتلىرى نۇسرەت قازاندىلا. بۇغرا قاراخانلىق تەختىگە چىقىۋالغان سۇلايمان ئارسلانخان مەغلۇپ بولدى. ئۇنىڭ يۇغرۇش باشى، سۇباشىلىرى، شەيخۇلئىسلامى، سانغۇنلىرى ئۆزى بىلەن بىرگە ئەسىر ئېلىندى. بۇلار قەتل قىلىنمىسا، ئۇلۇغ مەقسەتلىرىگە يېتەلمەيدىلا. يىلانىنىڭ بېشى ئۇزۇلمىسە، قۇيرۇقى جىم ياتمايدۇ. ئۇلار ھايات قالدۇرۇلسا، جايلاردىكى ۋە سىپاھلار ئارىسىدىكى ھەمنەپەسلىرى ئەلگە ئاملىق بەرمەيدۇ. شاھىنشاھىم، ئوردۇكەنت دەرۋازىسىدىن كى-

ېشتىن بۇرۇن ئۇلار ئۆلتۈرۈلۈشى زۆرۈر،ـــ دېدى ئىلتىجا قىلىپ.

ـــ ئۇلۇغ ئەل باشى، مەملىكەت بېگى خاقانىم،ـــ جەڭ لىباسى كىيىپ، يۈزىگە سىم تور تارتقان دوقاقبەگ بوزاغۇنىڭ يېنىدا تىز چۆكتى،ـــ قەيسەربەگ جانابلىرى ھەق گەپنى قىلدى. ئالىيلىرىنىڭ شۇنچە داغدۇغا بىلەن كېلىۋاتقانلىرىنى ئاڭلىغان سۇلايمان ئارسلانخان قىلىچىنى بوينىغا ئېسىپ ئالدىرىغا چىقسا، تىزلىنىپ گۇناھىنى تىلىسە، سىلى ئەپۇ قىلسىلا، تاجۇ تەختنى تىنچ ـ ئامان ئۆتكۈزۈۋالسىلا بولاتتى. ئەمما ئۇ لەشكەر تارتىپ چىقىپ يوللىرىنى توستى، نۇرغۇن سپاھلىرىنى ئۆلتۈردى. ئۇنى قانداقمۇ كەچۈرگىلى بولسۇن! بوگۇبىلگە بولغان يۇغرۇش باشى بەگيۇسۇپنىڭ ئۇنىڭغا ھەمراھ بولۇپ ئالىيلىرىغا قارشى تۇرۇشىغا جۈرئەت قىلىشى ھەرگىز باش ئەگمەيدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. ئەگەر بىز ئۇلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغان بولساق ئاللىبۇرۇن قېيما ـ چېيما قىلىۋەتكەن بولاتتى، شاھىم، بۇ توغرىدا ئىككىلەنمىسىلە، دەرھال قەتل قىلىپ ئوردۇكەنتكە قاراپ يولغا چىقىشقا ئەمر قىلغايلا.

مۇھەممەت ئارسلانخان بىردەم ئاكىسى سۇلايمان ئارسلانخانغا، بىردەم بوزاغۇ بىلەن دوقاقبەگكە كۆز يۈگۈرتۈپ، ئېغىز ئاچاي دەپ تۇرۇشىغا، مەھمۇت تىكىن دەس تۇرۇپ كېلىپ، ئۇنىڭ ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تۇتتى.

ـــ بوۋا، سەۋر قىلسىلا، ئالدىراڭغۇلۇقنىڭ ئاقىۋىتى باشقا چوماق بولىدىغان نادامەتلىك پۇشايمان بولىدۇ. ئالدىلىرىدىكى بۇ باغلانغان كىشى ـــ سىلىنىڭ ئاكىلىرى، مەملىكەتنىڭ ئۇلۇغ خاقانى، بىزگە قانات يېيىپ كېلىۋاتقان بۇغرا قاراخان! ئېيتسىلا، باغرىلىرى تارتىشماي ئۆلتۈرۈشكە ئەمر قىلامدىلا؟ ئۇلۇغ تەڭرى كۆرۈپ تۇرسا، ئۇنىڭ قەھرىدىن قورقماي كىشى قارا بوگۇ بىلكەنى ئۆلتۈمگە بۇيرۇمدىلا؟ ئۇلارنى قەتل قىلىپ

مەملىكەت ئەھلىگە، بۇغرا قاراخان جەمەتىگە قانداق جاۋاب بېرىدىلا؟

مۇھەممەت ئارسلانخانىنىڭ قىزارغان كۆزلىرى، ئاق يول-لۇق شايى تون كىيىپ، قارا جىيەكلىك سەككىز تالا بۆكىگە سەللە ئورالغان مەھمۇت تىكىنگە قادالدىيۇ، ئاقىرىشقا باشلىغان ساقىلىنى سىقىمداپ تۇرۇپ قالدى.

— ئىلىكخان ئالىيلىرى، ئاچچىقلىرىغا ھاي بەرسىلە، قارا نىيەت نامەردلەردىن ئەلگە زىيىنى تېگىدىغان شۇملۇق چىقىدۇ-كى، ئەلگە پايدىسى تېگىدىغان مەسلىھەت چىقمايدۇ. ئاكىلىرى بۇغرا قاراخان سۇلايمان ئارسلانخان ئالىيلىرى پەرزەنتلىك خا-قان، نادانلىق، جاھالەتنىڭ دۇشمىنى، ئىلىم — مەرپىەتنىڭ دوستى! قاراخانىلار ئېلى يىگىرمە يىلدىن بېرى ئۇنىڭ شاھلىقىدا ھەر جەھەتتىن روناق تاپتى. مانا شۇنداق بەرىكەت-لىك تۇرمۇشتا ئېجىل — ئىناق ياشاۋاتقان خەلقنىڭ خاتىرجەم-لىكىنى لەشكەر بىلەن باستۇرۇپ كېلىپ بۇزۇۋەتتىلە، مەقسەت-لىرى قان تۆكۈپ تەختكە چىقىش بولسا، مانا مېنى ئۆلتۈرسىلە. ئادىل، رەھىمدىل بۇغرا قاراخانىمىزغا بۇنداق زۇلۇم قىلمە-سىلا. بوينۇم قىلدا باغلاقلىق، ئاللاددىن قورقمەنكى، ئۆلۈمدىن قورقمايمەن،— دېدى بەگيۇسۇپ كۆكرىكىنى كېرە-گەن ھالدا ئالدىغا بىر قەدەم چامداپ. ئۇ مەھمۇت تىكىنگە بېشىنى ئېگىپ ئۇنسىز سالام بەردى.

— بەس! يۇغرۇش باشى، مەن تىلىكىڭىزگە يەتكۈزەي، جاللات!— ۋارقىرىدى مۇھەممەت ئارسلانخان ئاتتىن سەل كۆتۈرۈلۈپ.

— لەببەي،— يۈزلىرىگە قارا نىقاب تارتىپ، قىزىل تون كىيگەن ئىككى جاللات قىلىچلىرىنى يالىڭاچلاپ تىزلاندى.

— قايسى گۇناھكارنىڭ بېشىنى كېسىمىز؟

مەپىنىڭ پەردىسىنى سەل قايرىپ كۆز سالغان قۇماربە-

كەنىڭ چىرايىغا كۈلكە يۈگۈردى. بوزاغۇ، دوقاقبەگ بىر ـ بىرىگە قاراپ كۈلۈمسىرەشتى.

ـــ بوۋا!ـــ مەھمۇت تىكىن ئىلتىجا قىلىپ، مۇھەممەت ئارسلانخاننى جاللاتلارغا بۇيرۇق چۈشۈرۈشكە ئىمكان بەرمىدى،ـــ بوگۇ بىلگە يۈغرۇش باشى ھەق گەپنى قىلسا ئۆلۈمگە بۇيرۇمدىلا؟ ئاكىلىرى بۇغرا قاراخاندىن تەختنى تارتىۋېلىش ئۈچۈنلا ئۇنى ئۆلتۈرەمدىلا؟ «ئەلقىساسۇ مىنەلھەق» ئىكەنلىكى ئەسلىرىدىن چىقتىمۇ، بوۋا؟ قانغا بويالغان قىلىچلىرىنى ئەمدى قىنىغا سالسىلا! ئۆز قېرىنداشلىرىنىڭ، پاشىغىمۇ ئازارى يەتمەيدىغان ئالىملارنىڭ قاتىلى بولۇپ قالمىسىلا! راستلا ئۆلتۈرمەكچى بولسىلا، ئاۋۋال پېقىرنىڭ بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلسىلا!ـــ بوگۇ بىلگە مەھمۇت تىكىن بېشىنى يەرگە قويدى.

مۇھەممەت ئارسلانخان ئۇجۇقۇپ كەتتى. مەڭىز گۆشلىرى تارتىشىپ، چېكە تومۇرلىرى كۆپۈپ چىقتى. چىرايى قاردىداپ، ئاغزىغا گەپ كەلمەي قالدى. ئۇنىڭغا ئېغىز ئېچىشقا جۈرئەت قىلىدىغان باشقا بىر كىشىمۇ چىقمىدى.

ـــ بۇلار ئوردۇكەنىتكە ئېلىپ بېرىلىپ زىندانغا تاشلانسۇن،ـــ دەپ ئەمر قىلدى مۇھەممەت ئارسلانخان ئاخىر زۇۋان سۈرۈپ.

ـــ باش ئۇستىگە، ئالىيلىرى،ـــ دوقاقبەگ، بوزاغۇ تەڭلا پەرمانبەردار ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ تىزلاندى.

ـــ دوقاقبەگ، قەيسەربەگ، سىلەر بەش تۈمەن سىپاھ بىلەن دەرھال ئاتلىنىپ، مەن بارغۇچە ئوردۇكەنتنىڭ دەرۋازىسىنى ئېچىپ تۇرۇڭلار.

ـــ ئەمرلىرىنى بەجا كەلتۈرىمىز، ئالىيلىرى.

ئۇلار كەينىچە بىرقانچە قەدەم مېڭىپ، يەنە بىر قېتىم باش ئەگدى ـ دە، سۇلايمان ئارسلانخان، بەگيۇسۈپلەرنى ھارۋىغا سېلىپ مېڭىپ كېتىشتى.

مۇبادا، مەھمۇت تىكىن جاندىن كېچىپ خۇنخور پادىشاھنى توسۇمسىغان بولسا، ئالەم بىر ئۇلۇغ ئالىمدىن ئايرىلىپ قالغان بولاتتى.

مەھمۇت تىكىن:

ـــ بوۋا، بېشى كېسىلگەن بىلەنمۇ ئەل قەلبىدە ئالىم ئۆلمەيدۇ. پۇت ـ قوللىرىنى باغلاش مۇمكىنكى، ئالىمنىڭ قاناتلانغان پىكرىنى باغلاش مۇمكىن ئەمەس!ـــ دېدى ـ دە، بىرنەچچە قەدەم نېرىدا تىزگىن سىيرىپ تۇرغان قىزىل تورۇقنى مىنىپ ئۇچقاندەك چېپىپ كەتتى.

مۇھەممەت ئارسلانخان ئېغىز ئاچالماي، قاققان قوزۇقتەك تۇرۇپ قالدى. بۇ قاراڭغۇ تۈندە، قانغا بويالغان دەشت سانسىز ئوتقاشلار يورۇقىدا ۋەھىمىلىك، سىرلىق تۈسكە كىرگەنىدى.

بىرىنچى قىسىم تۈگىدى.

قەشقەر، 2000 ـ يىل 7 ـ ئاي.

مەسئۇل مۇھەررىرى: سۇلتان ھاشىم
مەسئۇل كوررېكتورى: ۋەلى زەيدىن

يۈسۈپ خاس ھاجىپ

(تارىخىي رومان)
بىرىنچى قىسىم (2)
ئاپتورى: ھاجى مىرزاھىد كېرىمى

*
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى №348)
شىنجاڭدىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرىدا سېتىلىدۇ
شىنجاڭ مورتوم (MORTOM) مەتبەئىچىلىك چەكلىك شىركىتىدە بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 مم 1/32 باسما تاۋىقى: 12.875
2002 - يىل 12 - ئاي 1 - نەشرى
2002 - يىل 12 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 5000 — 1
ISBN7—228—06340—6/I. 2327
باھاسى: 23.00 يۈەن
بۇ كىتابنىڭ بېسىپ تارقىتىش ھوقۇقى بىزدە. رۇخسەتسىز ئوغرىلىقچە
باسقانلارنىڭ قانۇنىي جاۋابكارلىقى سۈرۈشتۈرۈلىدۇ.
پاش قىلىش تېلېفونى: 2881874—0991